

304 868

FOLIA
ARCHAEOLOGICA

54/2008/2010

LIV

54
2008/2010

304 868

FOLIA ARCHAEOLOGICA

LIV

2008–2010
MAGYAR NEMZETI MÚZEUM, BUDAPEST
2010

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM ÉVKÖNYVE
ANNALES MUSEI NATIONALIS HUNGARICI

Főszerkesztő
FODOR ISTVÁN

Szerkesztőbizottság
KEMENCZEI TIBOR
MRÁV ZSOLT

Szerkesztő
TÓTH CSABA

ISSN 0133-2023

A kötet megjelenését támogatta a

nka

Nemzeti Kulturális Alapprogram

© Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója

Nyomdai munkák
VERANO KFT.

TARTALOM – INDEX

András MARKÓ: A little puzzle: further studies on the Upper Palaeolithic assemblage of Szob	9
Egy kis puzzle: további vizsgálatok a szobi felső-paleolitikus lelet-együttesen	24
György LENGYEL: An Aspect to the re-evaluation of Ságvár (Lyukas-domb) Upper Palaeolithic site	25
A ságvári felső paleolit telep (Lyukas-domb) újraértékelésének egyik szempontja	37
VÖRÖS István: Pézsmatulok (Ovibos pallantis H. Smith) koponyalet a zebegényi epigravetti vadásztelepen	39
A Musk-ox (Ovibos pallantis H. Smith) cranial from the Epigravettian hunter's campsite at Zebegény	54
ORAVECZ Hargita: Újkőkori arcos hombár töredékai Tiszaföldvárról	57
Fragment of a Neolithic face pot from Tiszaföldvár	66
Judit LEBEGYEV: A Stag from Mycenae and the Greek prehistoric Sherd collection of the Hungarian National Museum	71
Tibor KEMENCZEI: Funde der skythisch geprägten Aföld-gruppe in Transdanubien	101
GRADVOHL Edina: Egy torontáli varázsgemma	127
A magic gem from Torontál	130
HOPPÁL Krisztina: Rómaiak Kínában? A ganquani (甘泉) 2. sír római vonatkozású üveglelete	131
Romans in China? A Roman glass bowl from Ganquan (甘泉)	154
MRÁV Zsolt – VIDA István: Fragment of a military diploma issued in 151 AD from Siófok (County Somogy, Hungary)	155
Egy Kr. u. 151-ben kibocsátott katonai diploma töredéke Siófokról (Somogy megye)	161
MRÁV Zsolt: Az intercisai auxiliáris castellum Commodus-kori monumentális építési feliratainak egy újabb töredéke	165
A new fragment of the Commodian building inscriptions of the auxiliary fort at Intercisa (Dunaújváros, County Fejér, Hungary)	183
KOCSIS László–MRÁV Zsolt: Egy késő római sisak arcvédő lemezének töredéke Dunafalváról (Bács-Kiskun megye)	185
Fragment of the cheek piece of a Late Roman helmet from Dunafalva (County Bács-Kiskun, Hungary)	203

PROHÁSZKA Péter: Észrevételek a Csallóköz római kori történetéhez avagy új adatok egy feledésbe merült kvád temetőről	205
Bemerkungen zur römerzeitlichen Geschichte der Großschüttinsel oder neue Angaben über ein in Vergessenheit geratenes quadisches Gräberfeld	240
Andrej M. BELAVIN – Natalja B. KRILASZOVA: Tarsolylemez Perm környékéről	243
A pouch plate from the Perm area	251
POLGÁR Balázs: Két háromlábú bronzedény töredék a Mátyás Király Múzeum gyűjteményéből	257
Zwei Fragmente von dreibeinigen Bronzekesseln aus der Sammlung des Museums King Matthias	265
KOVÁCS S. Tibor: Szablyák a késő középkori Magyarországon	267
Sabres in late medieval Hungary	297
KOVÁCS S. Tibor: A magyar huszár félvért lehetséges eredete	299
Possible origins of the Hungarian Hussar plated chainmail	316
KOVÁCS S. Tibor: Még egyszer a hegyestőrőről	317
Noch einmal über den Panzerstecher	334
POLGÁR Balázs: Középkori csataterék régészeti kutatása és a csataterék jogi védelme Magyarországon	335
The research and the protection of the medieval battlefields in Hungary	348
SZEMLE – REVIEW	349

RÖVIDÍTÉSEK – ABBREVIATIONS

ActaAntHung	= Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
ActaArchHung	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
ActaHAHung	= Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
AÉ	= L'Année Épigraphique, Paris
ANRW	= Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt, Berlin–New York
AnzAWW	= Anzeiger der Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Kl. Wien
ArchÉrt	= Archaeologiai Értesítő, Budapest
ArchHung	= Archaeologia Hungarica, Budapest
ArchKözl	= Archaeologiai Közlemények, Budapest
AT	= Antik Tanulmányok, Budapest
BAR	= British Archaeological Reports, Oxford
BMC	= <i>H. Mattingly et alii</i> (eds.), British Museum Collection of Coins of the Roman Empire, London 1932-1962
BRGK	= Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, Berlin
BudRég	= Budapest Régiségei, Budapest
CAH	= Cambridge Ancient History, Cambridge
CIL	= Corpus Inscriptionum Latinarum
CIMRM	= Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae
CommArchHung	= Communicationes Archaeologicae Hungariae, Budapest
CRAI	= Comptes Rendus á l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Paris
DissPan	= Dissertationes Pannonicae, Budapest
DizEpigr	= <i>de Ruggiero, E. – Festa, N.</i> (ed.), Dizionario Epigrafico di Antichità Romane. Spoleto-Roma, 1895–
EMÉ	= Az Egri Múzeum Évkönyve, Eger
FIRA	= <i>Riccobono, S., – Baviera, G. – Arangio-Ruiz, V. et alii</i> , Fontes Iuris Romani Anteiusiniani I–III2 (I. Leges; II. Auctores; III. Negotia), Firenze 1940–1943
FolArch	= Folia Archaeologica, Budapest
FolHist	= Folia Historica, Budapest
G	= Gladius, Barcelona
HABES	= Heidelberger Althistorisch Beiträge und Epigraphische Studien, Heidelberg

HK	= Hadtörténelmi Közlemények, Budapest
HPS	= Hungarian Polis Studies, Debrecen
IDR	= Inscriptiones de la Dacie Romaine, Bucuresti–Paris
IGUR	= <i>Moretti, L.</i> , Inscriptiones Graecae Urbis Romae I–III. Roma, 1968–1979
ILCU	= Inscriptiones Latinae Christianae Veteres
ILS	= <i>Dessau, H.</i> (ed.), Inscriptiones Latinae Selectae I–III. Berlin, 1892–1916.
JKSK	= Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses, Wien
JPMÉ	= A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs
KJb	= Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte, Köln
KMMK	= A Komárom Megyei Múzeumok Közleményei, Tata
LIMC	= Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, München–Zürich
LTL	= Lexicon totius latinitatis
MEFRA	= Mélanges d'Archéologie et d'Histoire de l'École Française de Rome, Rome
MFME-SA	= Móra Ferenc Múzeum Évkönyve–Studia Archaeologica, Szeged
MonAvarArch	= Monumenta Avarorum Archaeologiae, Budapest
MTT	= Magyar Történelmi Társulat, Budapest
NK	= Numizmatikai Közlöny, Budapest
NyelvKöz	= Nyelvtudományi Közlemények, Budapest
PLRE	= <i>Martindale, J. R.</i> , The Prosopography of the later Roman Empire II. Cambridge, 1980.
PIR	= Prosopographia Imperii Romani
RD	= A Magyar Nemzeti Múzeum római feliratos emlékei, Acta Nova Musei Nationalis Hungarici, Budapest 1873
RE	= Pauly's Realencyklopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart
RIC	= <i>H. Mattingly – E. A. Sydenham – C. H. V. Sutherland</i> (eds.), The Roman Imperial Coinage I–IX. London, 1923–1981
RIB	= <i>Collingwood, R. G. – Wright, R. P.</i> , The Roman Inscriptions of Britain ²
RIU	= <i>Mócsy, A. – Barkóczi, L.</i> (ed.), Die Römischen Inschriften Ungarns I. Budapest, 1972.
SEG	= <i>J. J. E. Hondius – A. G. Woodhead</i> (red.), Supplementum Epigraphicum Graecum, Lugduni Batavorum 1923–,
SpecNov	= Specimina Nova Universitatis Quinqueecclesiensis de Iano Pannonio nominatae, Pécs
Századok	= Századok, Budapest

TED	= Türk Etnografya Dergisi, Istambul
TIR	= Tabula Imperii Romani
TSZ	= Történelmi Szemle, Budapest
TT	= Történelmi Tár, Budapest
VSz	= Vasi Szemle, Szombathely
ZHWK	= Zeitschrift für Historische Waffen und Kostumkunde, Berlin
ZPE	= Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn-

A LITTLE PUZZLE: FURTHER STUDIES ON THE UPPER PALAEOLITHIC ASSEMBLAGE OF SZOB

András MARKÓ

The first synthesis of the Hungarian archaeological literature using modern terminology¹ identified two larger industries from the period postdating the *Szeletian* and the *Aurignacian* cultures, characterised by the assemblages of Ságvár and Pilismarót. The recent works² place the *Ságvárian* and *Epigravettian* entities after the *Gravettian/Pavlovian* age, to the short climatic oscillations of the Ságvár-Lascaux interstadial.³

For the finer archaeological classification of this period the 'conventional' method, based on type-lists raised certain questions.⁴ A variant of the statistical approach, the seriation of the assemblages from the Váh valley, western Slovakia indicated the decrease of the ratio of burins during the *Gravettian* and *Epigravettian* period⁵ and the same process was observed on the multi-layer site of Kašov I.⁶ However, in the *Ságvárian* site of Mogyorósbánya and (according to the present knowledge⁷) in the upper layer of the eponymous site the proportion of the burins is considerably higher than the end-scrapers, and this ratio is approximately equal in the lower layer of Ságvár.⁸ Moreover, both typological classes may dominate the *Epigravettian* assemblages of Pilismarót, belonging to a single period and tradition,⁹ and the contemporaneous assemblages of Esztergom¹⁰ or the cave sites of the Pilis and Gerecse mountains¹¹ clearly differ from all the above mentioned ones by the absolute dominance of backed elements. Shortly, these approaches led to contradictory results either because of the statistically insufficient number of diagnostic pieces,¹² or as a consequence of the specific and varied nature of the sites (complex settlements – temporary hunting stations – meat and fur depots – workshop sites etc.).

The technological and refitting studies are generally considered as possible ways for better understanding the archaeological entities. The first data on the observations of the conjoined lithics goes back the 1880¹³ and in the next hundred years the

¹ GÁBORI-GÁBORI 1957.

² DOBOSI 1996, 31–32; TOLNAI-DOBOSI 2001.

³ GÁBORI-CSÁNK 1978.

⁴ e.g. DOBOSI 2002, 7, 10.

⁵ KOZŁOWSKI 2000.

⁶ BÁNESZ et al. 1992, 7.

⁷ For the new results about these assemblages see the study by Gy. Lengyel in this volume.

⁸ DOBOSI 1992, table 1; DOBOSI 2002, 10; CSONGRÁDINÉ BALOGH 1997, 40.

⁹ DOBOSI 2006, Table 3.

¹⁰ DOBOSI et al. 1991.

¹¹ DOBOSI-VÖRÖS 1987, 29–30.

¹² In certain periods the 'Bordes method' gives reliable results only with a population of several hundred retouched tools (HAYDEN 1979), even in the typical Western European industries. Concerning the seriation, COLLINS (1965) suggested, that the observed discrepancies would disappear if one considers the assemblages containing more than 2000 diagnostic pieces. Contrarily, the number of the retouched artefacts in the studied assemblages is typically less than 200, in some cases less than 40 – e.g. KOZŁOWSKI 2000, Fig. 1.

¹³ SPURREL 1880.

refitting studies were used for answering various questions.¹⁴ After the clearing of the theoretic bases¹⁵ and the first conference 'The Big Puzzle', consecrated exclusively to this question,¹⁶ the method became a standard way of investigations in the Palaeolithic archaeology.¹⁷ From the Carpathian basin, however, with some important exceptions¹⁸ refitting studies were used only incidentally¹⁹ or as a curiosity.²⁰

The studied site of Szob was discovered and first excavated by the eminent surveyor A. János Horváth. Before the World War II Sándor Gallus, archaeologist of the Hungarian National Museum and Mária Mottl, assistant of the Hungarian Royal Geological Institute carried out small-scale field works and in 1963–1966 Miklós Gábori excavated several hundred square meters. Although Horváth and Mottl documented two or three discrete layers, during the last excavations the artefacts were found in a single find horizon. The site was well known after the peculiar features, like the hearth with stone structure and the moulds of fossil molluscs²¹ (one of them with stone ring too); the archaeological material was recently summarised and was sorted into the *Ságvárian* industry and the assemblage of the last excavations on typological ground was linked to the upper layer of Ságvár.²²

RESULTS

As the large part of the materials, found before the World War II is missing from the collections, in the following the small assemblage of the last excavations, with 31 complexes of refits, containing 136 pieces (i.e. 24.55% of the 554 lithics) will be discussed in details (*Table 1.*).

Several refit groups are linked to the on-site core exploitation of siliceous pebbles. 17 pieces belong to the nearly complete reduction sequence of a characteristic radiolarite variant of yellowish red colour (complex 2). After the first steps of the pebble working, indicated by refits of cortical flakes, there is a considerable hiatus in the assemblage, the blanks might have been exported from the site. The next documented step was the forming of the striking platform by three flakes (*Fig. 1.1.*); four of the numerous bladelets, removed from here are conjoined (*Fig. 1.2.*), however, many pieces are absent again. The second striking platform was shaped in a perpendicular axe to the former one, from where pointed bladelets with cortical distal part were detached, the last of them was refitted to the flaking surface (*Fig. 1.3.*).

In the assemblage there are further 21 pieces of the same raw material variant, belonging to all the phases of the reduction but regrettably, cannot be directly fitted. This high number may raise the possibility, that more than one block of this raw material was worked on the site, however, the observations on the cortex, the matrix and the inhomogeneities of the pieces make this supposition highly improbable.²³

¹⁴ HOFMAN 1981.

¹⁵ CZIESLA 1986.

¹⁶ CZIESLA et al (eds.) 1990.

¹⁷ e.g. PIGEOT ed. 2004.

¹⁸ DOBOSI 1974, 19–21; USIK 1989; BÁNESZ et al. 1992; NOVÁK 2002, 23; MARKÓ 2007a; in press..

¹⁹ KADIĆ 1915, 22; GÁBORI 1959, 12; ADAMS 2000, 174; MARKÓ 2007a.

²⁰ VÉRTES 1954; RINGER–MESTER 2001, 13; LENGYEL–SZOLYÁK 2007.

²¹ GÁBORI 1969.

²² MARKÓ 2007.

²³ c.f. BÁNESZ et al. 1992, 16.

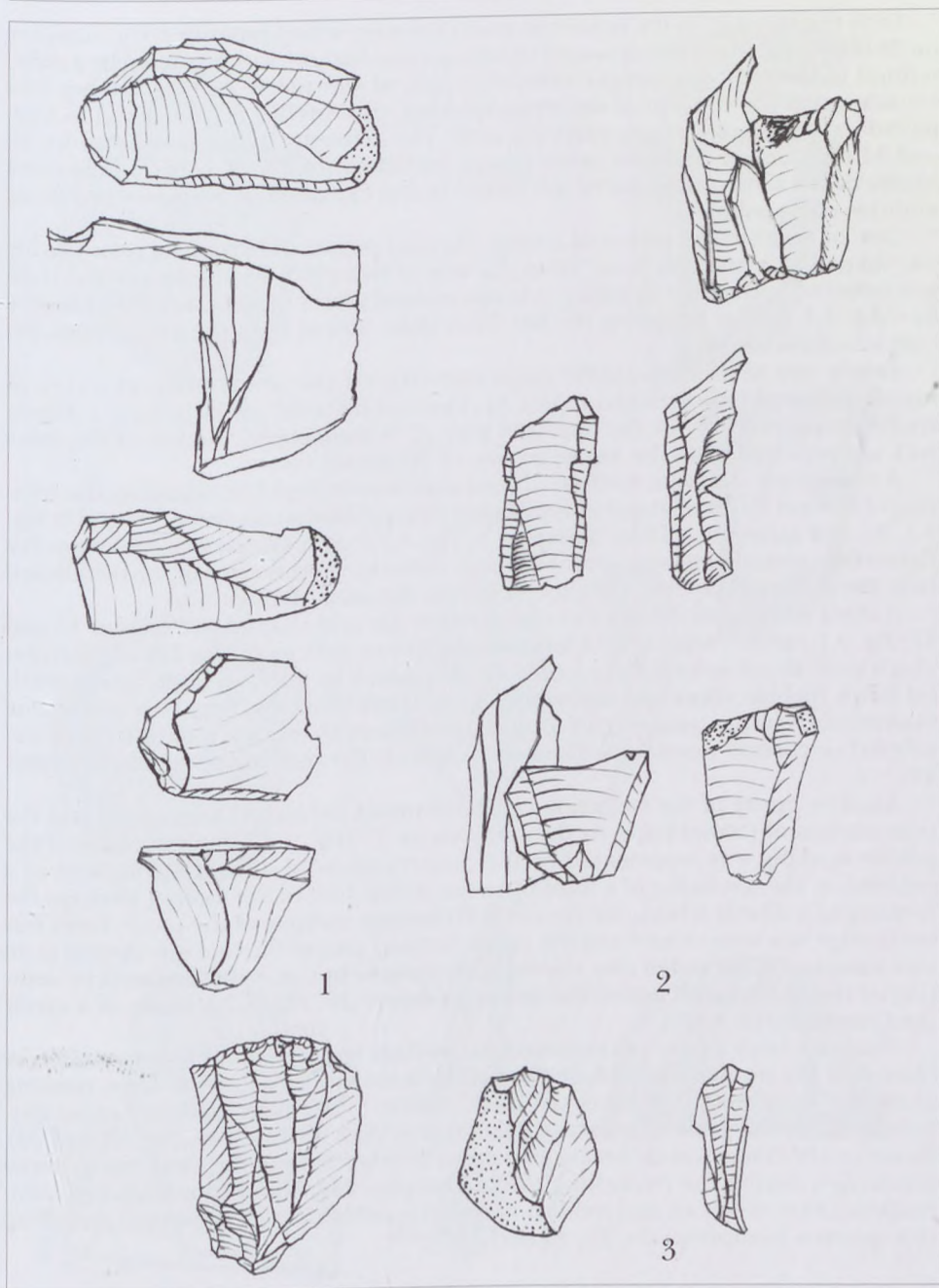

Fig. 1. Reconstruction of the core exploitation (refit group 2 – drawing by Katalin Nagy).
 1. ábra Magkő szilánkolása (2. csoport – Nagy Katalin rajza).

Only the last step of the reduction could have been documented at the complex nr. 28 (*Fig. 2.1.*), when the damaged distal part of a flat core was regulated by a flake, refitted to the only one opposed-direction scar of this piece. Actually, taking into consideration the concept of the stone working, this artefact is considered as a repaired and exhausted single platform core. The elements of the complexes nr. 30 and 31 and further nineteen other pieces, including pre-cores, cortical flakes and blades of the same raw material are linked to the exploitation of one or two nummulithic chert pebbles.

One of the thirteen pieces of a large siliceous pebble of extremely poor quality was shaped as a unipolar core. From the side of this piece a laterally cortical flake was removed and on the opposite side two cortical pieces were broken off (complex 5a – *Fig. 3.3.*). After knapping the last short flake, absent from the assemblage, the core was abandoned.

Finally two small conjoinable chips show the on-site preparation of a core of mauve-coloured radiolarite (complex 1). This raw material seems to have a distant source, lying probably in the southern part of Transdanubia; the use of the same rock was reported from the *Ságvárian* site of Madaras²⁴ too.

A completely different method of core exploitation could be traced by the refitting of cortical flakes of angular limnic quartzite pebbles (complexes 3, 4 and 8: *Fig. 3.1, 4.*) and quartzite cobbles (complex 7: *Fig. 3.2.*). At both raw material types the flakes with cortical base were removed mainly from the shorter edge of the pebble and later the prepared blocks were exported from the excavated territory.

A third method of flaking was observed on the oval-shaped (complexes 15 and 17: *Fig. 4.*), rarely irregular cobbles (complex 20) or slabs (complex 18) of quartzite, which were sliced according to a centrifugal pattern by series of large, partly cortical flakes (pebble slices and segments). As our data show, the next step of the core exploitation was the removing of several thin flakes with cortical base and partly weathered or cortical dorsal side from the relatively flat part of the cobble (complex 14).

Another group of the reduction refits document the on-site retouching and the rejuvenation of formal tools. At the complex nr. 27 (*Fig. 2.3.*) the first phase of the pebble working was represented by the decortications of a natural fragment of a pebble (i.e. the removing of a flake from the dorsal part of the tool) or perhaps the forming of a dihedral burin on the natural cleavage surfaces of the piece. Later this burin edge was rejuvenated and the opposite-lying part of the tool was shaped as an end-scraper. In the other case the local tool-rejuvenation is documented by refitting of the last spall to a multiple burin (complex 26: *Fig. 2.2.*), made of a rarely used raw material type.

The next large group of conjoined pieces links to the natural fragmentation of blanks. In the studied assemblage the flaking accidents with fracture lines, running along the morphological axe of the flake, similar to the 'Siret' pattern²⁵ occur exclusively on coarse-grained quartzite flakes (complexes 7a, 17a, 18a, 20a, 23 and 29). Based on the characteristic breakage pattern another flake of the same raw material was broken during the retouching works (complex 24), finally four blades of nummulithic chert, siliceous and reddish radiolarite pebble were fragmented according to a pattern (complexes 2a, 25, 30 and 31²⁶).

²⁴ DOBOSI et al. 1989.

²⁵ INIZAN et al. 1999, 156.

²⁶ e.g. MARKÓ 2007: Fig 5. 2.

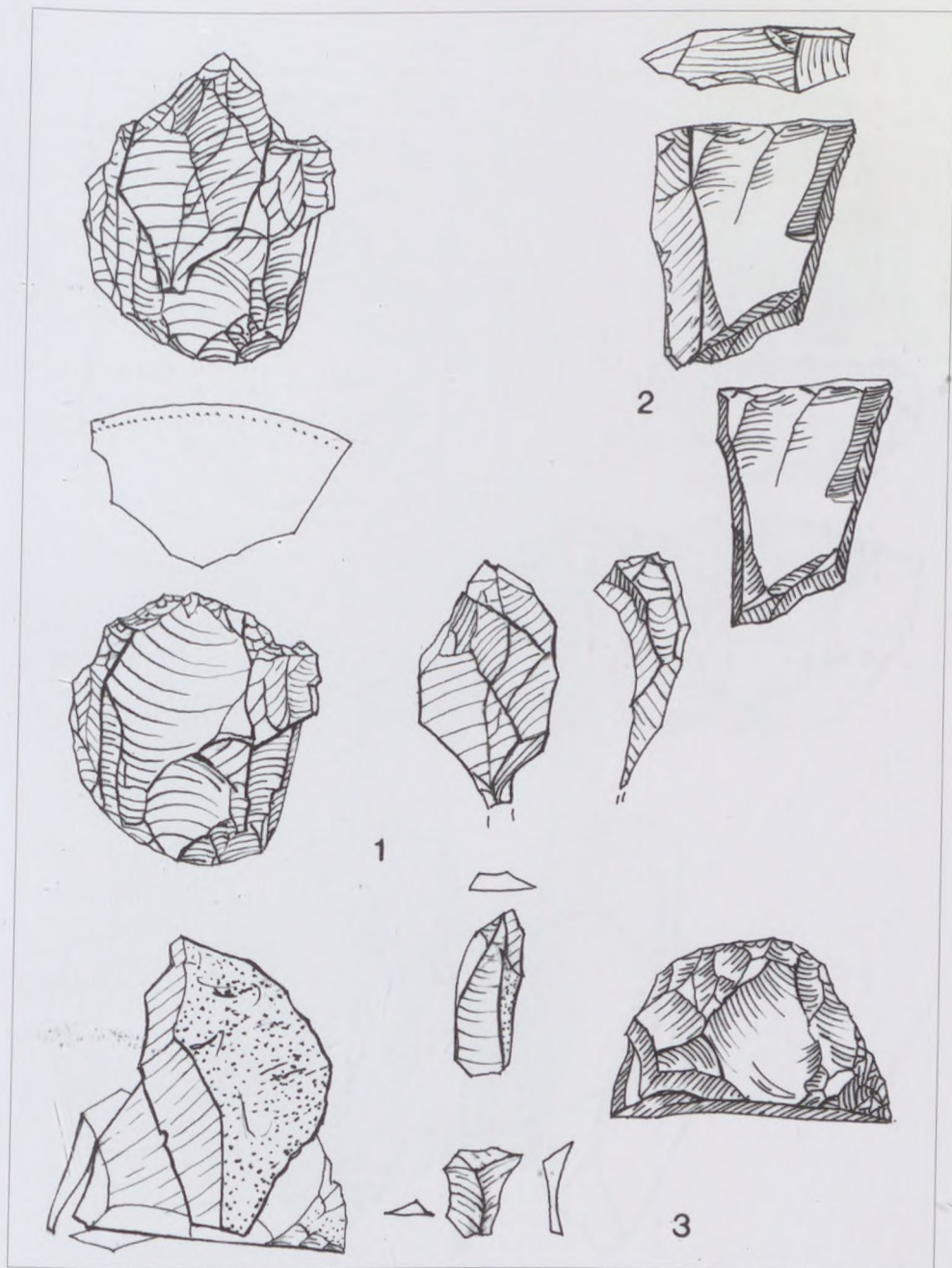

Fig. 2. 1: the last step of the core exploitation (group 28: 1.); 2-3: the tool rejuvenation and retouching (group 26, 27 - drawing by Katalin Nagy).

2. ábra 1: Magkő szilánkolásának utolsó lépése (28. csoport); 2-3: Eszköz megújítása és retusálása (26-27. csoport - Nagy Katalin rajza).

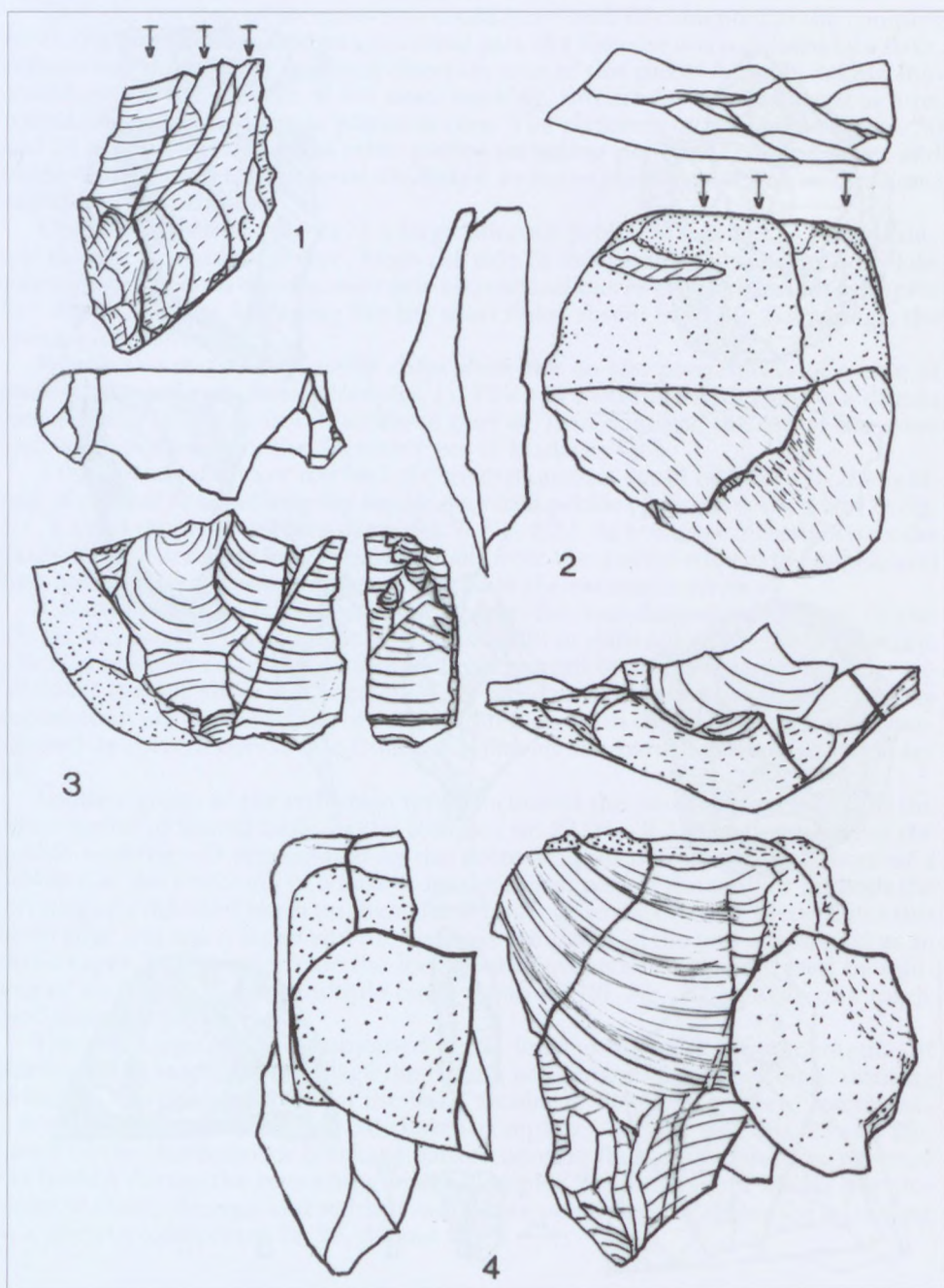

Fig. 3. 1–2, 4: reconstruction of the decortications (refit groups 3, 7 and 8); 3: last step of the reduction of the single platform core from group 5a. (drawing by Katalin Nagy)

3. ábra 1–2, 4: Kéregtelenítés rekonstrukciója (3, 7 és 8. csoport); 3: A szilánkolás utolsó lépése az 5a sorozat unipoláris magkövén (Nagy Katalin rajza)

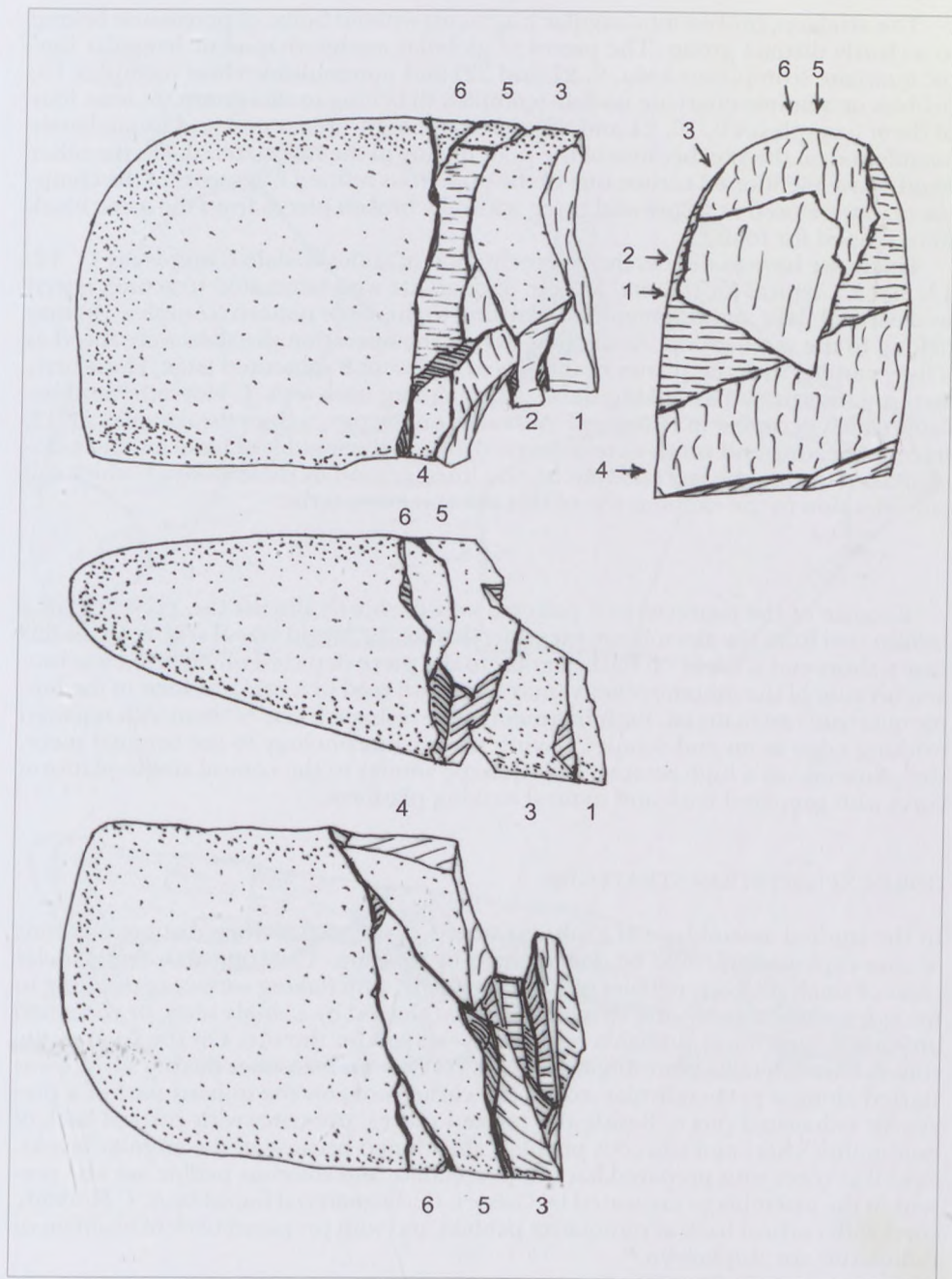

Fig. 4. Core exploitation of the oval-shaped quartzite pebble with six refitted flakes (refit group 15) – 1:2, drawing by Katalin Nagy.

4. ábra. Ovális kvarcitkavicsra kialakított magkő és hat ráillesztett szilánk (15. csoport) – 1:2 Nagy Katalin rajza

The artefacts, broken into angular fragments without bulbe of percussion belong to a clearly distinct group. The pieces of globular, wedge-shaped or irregular limnic quartzite (complexes 5–5a, 9, 21 and 22) and nummulithic chert (complex 10) pebbles or a limnic quartzite nodule (complex 6) belong to this group. At least four of them (complexes 9, 10, 21 and 22) were seemingly only tested and immediately abandoned on the site, because of the poor quality of the raw material. On the other hand, as we mentioned earlier, one of the numerous refitted fragments of the complex nr. 5 were used as a core and three naturally broken pieces from the same block were shaped for tools.²⁷

Finally we have to discuss the fragmentation of andesite slabs (complexes 11, 12, 13: *Fig. 5.*), typical for the site; a piece of quartzite with laminated structure, tested by a cortical flake and fragmented according to the same pattern (complex 19) may belong to the same group. As the first step of the operation the slabs were sliced as a fish, parallel with the planes of the pieces and were fragmented later. These artefacts are interpreted as 'baking slabs', a term going back to A. J. Horváth²⁸ and became widely accepted in Hungary.²⁹ Although on the pieces from the complex nr. 12, traces of heating and smuts were conserved, one of the moulds of fossil molluscs, documented during the last excavations, was lined around by these stones,³⁰ which call our attention to the cautious use of this interpretative term.

* * *

Because of the characteristic pattern, we will shortly discuss the 'recycling' of a broken tool from the assemblage excavated before the World War II (*Fig. 6.1.*). In this case a short end scraper on flake, similar to the piece depicted on *Fig. 2.3.*, was broken because of the inhomogeneity (may be a fossil reed or a twig), hidden in the limnic quartzite raw material. Both fragments were reshaped: one of them with repaired working edge as an end-scraper, having similar morphology to the original piece, the other one as a high scraper, with a shape similar to the conical single-platform cores with prepared back and natural striking platform.

CORE EXPLOITATION STRATEGIES

In the studied assemblage of Szob, excavated in the sixties three distinct methods of core-exploitation could be documented by refitting. The conical or flat bladelet cores of small siliceous pebbles of globular shape, with flaking surfaces extending to the sides, cortical back and striking platform shaped by a single blow, or remained unworked, were most probably completely worked on the site. On the level of the concept, we can talk about single platform cores, even if another flaking surface was started along a perpendicular axe to the earlier one, on the unused part of a previously exhausted piece. Beside the refitted pieces, pre-cores with cortical back of nummulithic chert and siliceous pebbles, abandoned because of the angular breaks, as well as cores with prepared back of porcelanite and siliceous pebble are also present in the assemblage excavated by Gábori. In the material found by A. J. Horváth, cores with cortical back of radiolarite pebbles and with prepared back of obsidian or radiolarite are also known.³¹

²⁷ MARKÓ 2007, *Fig. 5.5*

²⁸ DOBOSI-VÁRI 1997, 78.

²⁹ e.g. GÁBORI 1959, 6, 12; CSONGRÁDINE BALOGH 1997, 38.

³⁰ MARKÓ 2007, *Fig. 2.*

³¹ MARKÓ 2007, *Fig. 3: 2, 5* (obsidian), 4 (radiolarite).

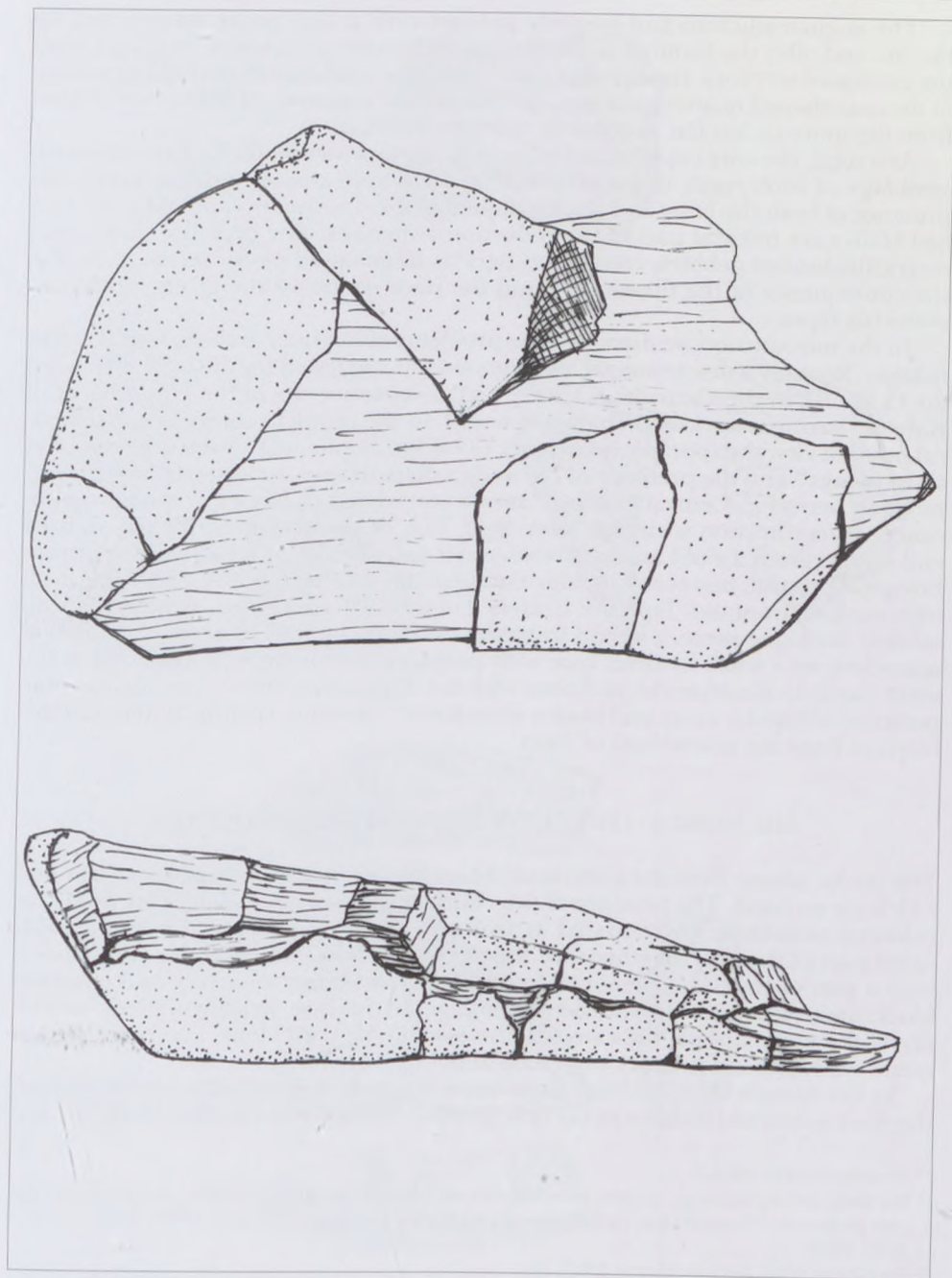

Fig. 5. Refitted pieces of a slab of andesite (refit group 11) - 1:2, drawing by Katalin Nagy.
5. ábra Andezit lap összeillesztett darabjai (11. csoport) - 1:2 Nagy Katalin rajza

The angular siliceous and quartzite pebbles were at least partly decorticated on the site and after the forming of the flaking surface the pieces were exported from the excavated territory. Finally, after developing the convexity of the flaking surface of the oval-shaped quartzite cobbles, the intentional removing of flakes were started from the more or less flat, cortical or weathered surface.

As a total, the core exploitation strategies, documented in the last excavated assemblage of Szob result in the relatively 'archaic' appearance of the industry: the presence of both the large and the small pebble slices, segments and naturally backed blades are integral part of the reduction sequences. The presence of the geometrically broken pebbles, considered here as fragmented pieces seems to be also the consequence of the dimensions and the poor quality of the given pebble raw materials types.

In the introduction we discussed the problems of the finer archaeological classification. Recently a new terminus, the *Kaşovian* was suggested for the period between 20-15 kys BP in the Carpathian basin³² with a reference site of the Upper layer of Kašov I, having a workshop character, based on the obsidian sources. In typological point of view the sporadic occurrence of backed implements,³³ the dominance of short blanks³⁴ and the presence of the wedge shaped cores, reported from the *Epigravettian* period in Central Europe³⁵ are all considered as having a special significance. In connection with this later type, one of the fragments of the refitted end-scraper from the old excavated material is quite similar to these pieces on morphological ground, however, one may consider this artefacts as an end-scraper with high working front too. Typically, in layer 2 of the 1936 excavations in Ságvár an absolutely analogue piece, a lateral fragment of a high scraper, worked with lamellar retouches, or a small bladelet core with prepared distal part was found.³⁶ On the other hand, to illustrate the problems with the '*Kaşovian*' entity, we can mention the presence of bipolar cores and blades from Kašov³⁷ showing clear technological differences from the assemblage of Szob.

THE 'MISSING LINKS' OF THE OPERATIONAL SEQUENCE

The pieces, absent from the given assemblage are nearly as informative as that ones, which are on hand. The presence of two chips let us to conclude that a core of mauve coloured radiolarite was prepared in Szob and later it was exported from the excavated part of the site, together with the possible blanks. Similarly, the cores and at least a part of the flakes, removed from the angular limnic quartzite and quartzite blocks are absent from the studied assemblage. In this case, in spite of the poor quality of the raw material, indicated by the often flaking accidents and natural fragments we suppose a primary workshop activity.

In the complexes of reddish radiolarite and grey nummulithic chert pebbles, there are numerous hiatuses in the refit groups, similar to the obsidian workshop site

³² SVOBODA-NOVÁK 2004.

³³ But there are important exceptions, mentioned in the introduction, like Esztergom - Gyurgyalag or the cave sites in the Transdanubia, yielding numerous backed pieces: DOBOSI et al. 1991.; DOBOSI-VÖRÖS 1987, 29-30.

³⁴ KOZŁOWSKI 2000, but see: MARKÓ 2007, 18.

³⁵ SVOBODA 1995. – Interestingly, the both the wedge shaped and the conical cores are very rare in the upper layer of Kašov I: BÁNESZ et al. 1992, 11.

³⁶ Inv. nr of the HNM: I/1937.29. - with damaged distal part.

³⁷ BÁNESZ et al. 1992.

³⁸ BÁNESZ et al. 1992, 11. – Generally the non-cortical pieces are absent from the excavated assemblage of Kašov.

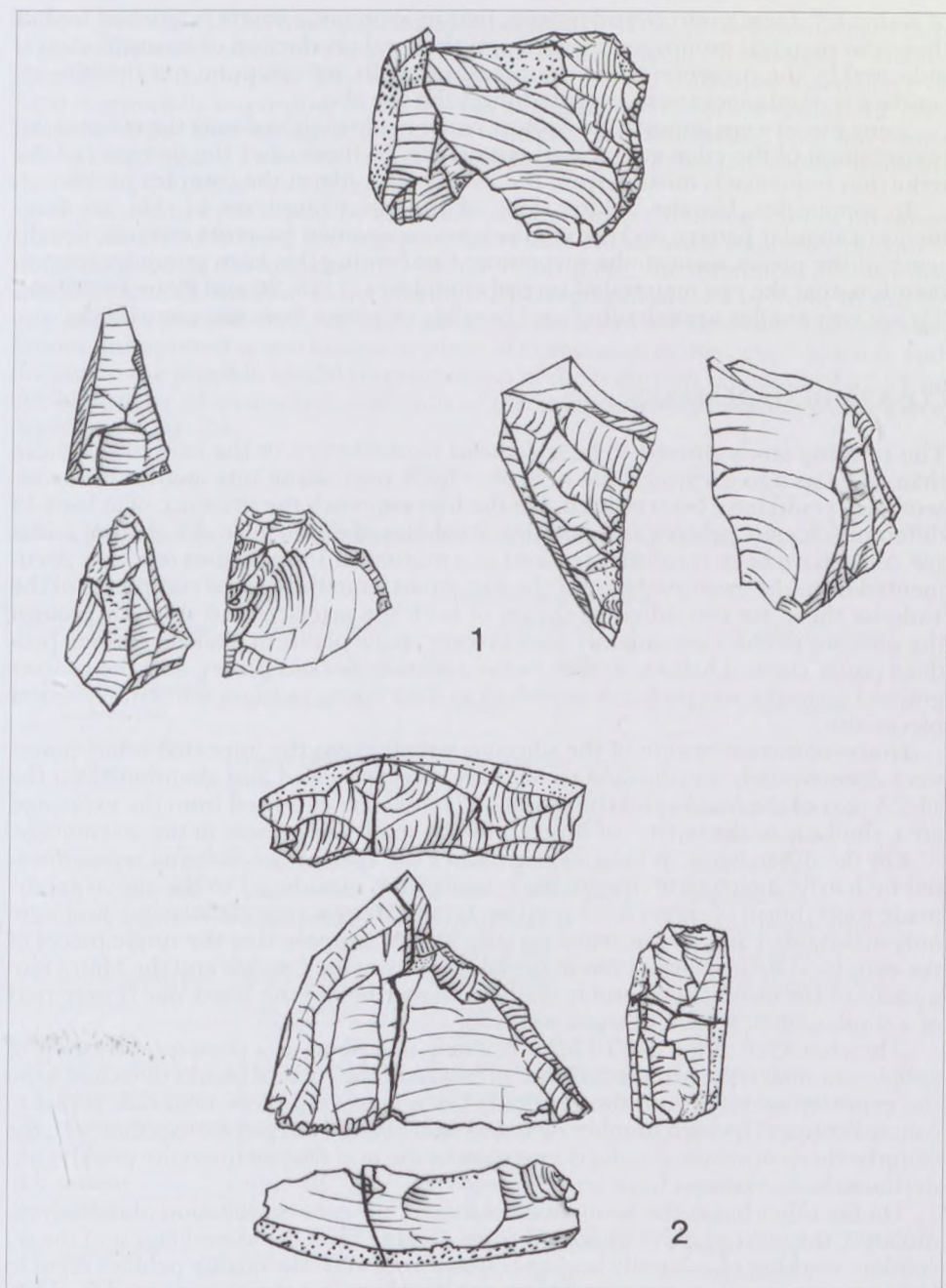

Fig. 6. Refitting of 'recycled' pieces: 1. Szob (excavated by A. J. Horváth); 2. Ságvár (excavated by M. Gábori) – drawing by Katalin Nagy.

6. ábra „Újrahasznosított” darabok összeillesztése: 1. Szob (A. J. Horváth A. J. ásatása); 2. Ságvár (Gábori M. ásatása) – Nagy Katalin rajza

of Kašov I.³⁸ Taking into consideration, that in Szob not a single retouched tool of these raw material groups were found and the local production of burins is clearly indicated by the presence of the characteristic spalls, we can point out that the secondary worked pieces were exported from the site also.

Some pieces were imported to Szob as ready-made tools and only the use and the rejuvenation of the edge was carried out on site. In these cases the first part of the reduction sequence is missing from the assemblage, like at the complex nr. 26.

In some cases, like the 'baking slabs' of andesite (complexes 11, 13), the fragments of angular pattern and the relatively coarse grained quartzite variants, the absence of the pieces seems to be surprising. Concerning this later group we have to mention, that the raw material of several complexes (7, 16, 20 and 29 or 18, 23 and 24) are very similar to each other and possibly originate from the same blocks.

CONCLUDING REMARKS

The refitting study proved to be successful method even in the case of the more than 44 years ago excavated site of Szob – Ipoly-part: about one quarter of the assemblage could have been refitted. On the first approach the presence of at least 13 different siliceous pebbles and nodules, 7 cobbles of quartzite and 3 slabs of andesite could have been reconstructed and as a minimum 15 reduction refits are documented from the excavated part of the site. Apart from the special complexes of the andesite there are two different classes of both the artefacts and the refit groups: the siliceous pebbles were mainly used to form single platform bladelet cores to produce partly cortical blanks, similar to the naturally backed pieces, and the coarser grained quartzite was probably exploited as flake cores, yielding numerous cortical pieces also.

In the reduction system of the siliceous pebble types the imported intact pieces were decorticated, transformed to bladelet cores, renewed and abandoned on the site. A part of the blanks and the retouched tools were exported from the excavated area, similarly to the burins of which only the spalls are present in the assemblage.

On the other hand, at least in some cases the special raw material types, attested by hardly incomplete operational chains were introduced to the site as ready-made tools (burin of silex) or as prepared core (Mecsek-type radiolarite), and were only maintained and/or discarded on site. We can suppose that the single pieces of the extralocal hydrothermal raw material types from the Cserhát and the Mátra mountains or the obsidians, found in the 'lower layer' before the Word War II were part of a similar, open system of stone working.

The character of the site of Szob is partly described as a primary workshop of pebble raw materials, sustained by the presence of the cortical blanks detached from the exported cores, even if the generally low quality of the raw materials seems to contradict this. The high number of 'tested' and abandoned pieces, together with the completely reconstructed reduction system of the oval shaped quartzite pebbles underlines the workshop-character.

On the other hand, the 'economic' method of the core exploitation of reddish radiolarite, the indications of imported cores, lacking from the assemblage and the secondary working of naturally broken fragments of very low quality pebbles seem to be unexpected on a primary workshop site. Furthermore the unique moulds of fossil molluscs, collected in the immediate vicinity of the site of Szob and the complex fireplace, found in 1940 call our attention to the problems and the complexity of the determination of the purpose of a settlement.

Generally, our observations agree with the overall picture of the *Ságvárian* in-

dustry (presence of 'archaic' pieces and short blanks, reuse of broken pieces) which is generally searched in the exploitation of pebble deposits of various ages.³⁹ The rejuvenation of the broken flake end-scraper from the old excavated assemblage of Szob is especially interesting in the light of the analogue reworked radiolarite core from the upper layer of Ságvár (Fig. 6.2.), which was also broken and both fragments were worked again. This observation strengthens the earlier classification of the industry into the *Ságvárian* circle too.

As the next step it would be desirable to carry on the refitting studies on other sites in the Danube bend and compare the results of this work, to answer the questions, outlined in the introduction. On the other hand, the inferences of this work are quite limited, because of the lack of the planigraphical data in Szob. In the future another possible way will be to study the nature of the nest-like find concentrations, interpreted as workshops or place of domestic activities, etc.⁴⁰ to study and document the possible spatial fragmentation of the reduction sequence of a core or the 'biography' of an artefact, especially of the composite tools, similar to the piece depicted on Fig. 2.3.

Table 1. Refit groups in the assemblage from Szob, excavated by M. Gábori.

nr	raw material	imported piece	artefacts present in the assemblage		interpretation
			nr	type	
1	mauve coloured radiolarite	prepared core	2	chips	core preparation
2	reddish yellow radiolarite	intact pebble	17	core, blanks, chips	decortication, core preparation and exploitation
2a				blade fragments	natural (transverse) fragmentation
3	limnic quartzite	intact pebble	3	flakes (pebble slices)	decortication
4	limnic quartzite	intact pebble	2	flakes (pebble slices)	decortication
5	limnic quartzite	intact pebble	13	fragments	natural fragmentation
5a				core, flakes	core exploitation
6	limnic quartzite	intact nodule	4	fragments	natural fragmentation
7	quartzite	intact pebble	4	flakes	decortication
7a				fragments of a flake	'Siret' break
8	limnic quartzite	intact pebble	6	flakes, fragments	decortication
9	limnic quartzite	intact pebble	4	fragments	natural fragmentation
10	nummulithic chert	intact pebble	5	fragments	natural fragmentation
11	andesite	intact slab	11	fragments	'slicing', fragmentation
12	andesite	intact slab	3	fragments	natural fragmentation
13	andesite	intact slab	2	fragments	natural fragmentation
14	quartzite	intact pebble	5	raw material block, flakes, fragments	flaking, natural fragmentation

³⁹ GÁBORI 1959, 7; DOBOSI 1992; TOLNAI-DOBOSI 2001, 111. – This raw material preference of alluvial origin seems to be intentional, since relatively high quality radiolarite banks are lying only 8 km from the *Ságvárian* site of Mogyorósbánya.

⁴⁰ BÁNESZ et al. 1992, 17–18.

nr	raw material	imported piece	artefacts present in the assemblage		interpretation
			nr	type	
15	quartzite	intact pebble	7	raw material block, flakes	flaking
16	quartzite	intact pebble?	2	fragments	natural fragmentation
17	quartzite	intact pebble	4	raw material block, flake	flaking
17a				fragments of a flake	'Siret' break
18	quartzite	slab	5	raw material block, flake	
18a				fragments of a flake	'Siret' break
19	quartzite	slab	3	flake, fragments	decortication, natural fragmentation
20	quartzite	intact pebble	8	raw material block, flake	flaking
20a				fragments of a flake	'Siret' break
21	limnic quartzite	intact pebble	3	fragments	natural fragmentation
22	limnic quartzite	intact pebble	3	fragments	natural fragmentation
23	quartzite	?	2	fragments	'Siret' break
24	quartzite	flake	2	fragments	retouching accident
25	siliceous pebble	?	2	fragments	natural (transverse) fragmentation
26	silex	retouched tool	2	burin, spall	tool rejuvenation
27	siliceous pebble	intact pebble or fragment?	4	flake, tool, burin spalls	decortication, secondary working
28	nummulithic chert	intact pebble?	2	core, flake	core exploitation
29	quartzite	intact pebble?	2	flakes	flaking
30	nummulithic chert	intact pebble?	2	blade fragments	natural (transverse) fragmentation
31	nummulithic chert	intact pebble?	2	blade fragments	natural (transverse) fragmentation

REFERENCES

- ADAMS 2000: Adams, A., Archaeological investigations at two open-air sites in the Bükk Mountain region of Northeast Hungary. In: Orschiedt, J. - Weniger, G.-Ch. (eds.), *Neanderthals and modern humans - discussing the transition: Central and Eastern Europe from 50.000 - 30.000 BP*. Wissenschaftliche Schriften des Neanderthal Museums 2. 169-182.
- BÁNESZ et al. 1992: Bánesz, L. - Hromada, J. - Desbrosse, R. - Margerand, I. - Kozłowski, J. K. - Sobczyk, K. - Pawlikowski, M., Le site de plein air du Paléolithique Supérieur de Kašov 1 en Slovaquie orientale. *Slovenská Archeológia* 40. 5-28.
- COLLINS 1965: Collins, D. M., Seriation of quantitative features in late Pleistocene stone technology. *Nature* 205. 931-932.
- CSONGRÁDINÉ BALOGH 1997: Csongrádiné Balogh É., Ságvár - késői felsőpaleolit telep (a kőeszközkészlet tipológiai vizsgálata). *FolArch* 46. 17-46.
- CZIESLA 1986: Czesla, E., Über das Zusammenpassen geschlagener Steinartefakte. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 16. 251-265.
- CZIESLA et al. (eds.) 1990: Czesla, E. - Eickhoff, S. - Arts, N. - Winter, D. (eds.), *The Big Puzzle - International Symposium on Refitting Stone Artefacts*. Neuwied, Montrepos.
- DOBOSI 1974: Dobosi, V., Adatok a Bodrog-völgy őskorához. *FolArch* 25. 9-25.
- DOBOSI 1992: Dobosi, V., A new Upper Palaeolithic site at Mogyorósbánya. *CommArchHung* 5-17.
- DOBOSI 1996: Dobosi, V., Upper Palaeolithic in the Danube Bend. In: Svoboda, J. (ed.): *Palaeolithic in the Middle Danube region. Anniversary volume to Bohuslav Klíma*. Spisy Archeologického Ústavu AV ČR v Brně, Svazek 5. Brno 25-37.

- DOBOSI 2002: Dobosi, V., Mogyorósbánya, Újfalusi dombok, felső paleolit telep / Mogyorósbánya, Újfalusi dombok, Upper Palaeolithic site. In: E. Marton (ed.), *Régészeti kutatások Magyarországon 1999/ Archaeological Investigations in Hungary 1999*. 5–14.
- DOBOSI 2006: Dobosi, V., Gravetti lelőhelyek Pilismarót környékén. *FolArch* 52. (2005–2006) 21–48.
- DOBOSI-VÁRI 1997: Dobosi, V. – Vári, Á., Horváth Adolf János, régészeti feljegyzések. *FolArch* 46. 47–91.
- DOBOSI-VÖRÖS 1987: Dobosi, V. – Vörös, I., The Pilisszántó I. Rockshelter - revision. *FolArch* 38. 7–55.
- DOBOSI et al. 1989: Dobosi, V. – Köhegyi, M. – Vörös, I. – Biró, K. Felsőpaleolit telep Madaras-Téglavetőben, ásatások 1966–1974. *Cumania* 11. 9–65.
- DOBOSI et al. 1991: Dobosi, V. – Kövecses-Varga, E. – Krolopp, E. – Vörös, I. – Magyar, I. – Varga, I. – Hertelendi, E., Upper Palaeolithic site at Esztergom-Gyurgyalag. *ActaArchHung* 43. 233–271.
- GÁBORI 1959: Gábori, M., A ságvári paleolitikus telep újabb ásatásának eredményei. *ArchÉrt* 86. 3–19.
- GÁBORI 1969: Gábori, M., Paläolithische Schnecken-Depots von Szob. *ActaArchHung* 21. 19–34.
- GÁBORI-GÁBORI 1957: Gábori, M. – Gábori, V., Études archéologiques et stratigraphiques dans les stations de loess paléolithiques de Hongrie. *ActaArchHung* 8. 3–117.
- GÁBORI-CSÁNK 1978: Gábori-Csánk, V., Une oscillation climatique à la fin du Würm en Hongrie. *ActaArchHung* 30. 3–11.
- HAYDEN 1979: Hayden, B., Comments. *Current Anthropology* 20. 673–674.
- HOFMAN 1981: Hofman, J. L., The refitting of Chipped-Stone Artifacts as an Analytical and Interpretative Tool. *Current Anthropology* 22. 691–693.
- INIZAN et al. 1999: Inizan, M.-L., Reduron-Ballinger, M.-Roche, H.-Tixier, J., *Technology and terminology of knapped stone*. Nanterre.
- KADIĆ 1915: Kadić O., A Szeleta-barlang kutatásának eredményei. *Magyar királyi Földtani Intézet Évkönyve* 23/4. kötet. Franklin-társulat, Budapest.
- KOZŁOWSKI 2000: Kozłowski, J. K., The Gravettian / Epigravettian sequence. Seriation of lithic assemblages. In: Kozłowski, J. K. (ed), *Complex of Upper Palaeolithic sites near Moravany, Western Slovakia. Vol. III. Late Gravettian shouldered points horizon sites in the Moravany-Bánka area*. Nitra 171–180.
- LENGYEL-SZOLYÁK 2007: Lengyel Gy., — Szolyák P., Egy lelet – több lelőhely. Törött levélhegy a barlangból. *Élet és Tudomány* 62/26. 812–814.
- MARKÓ 2007: Markó, A., The Upper Palaeolithic site at Szob. *FolArch* 53. 7–22.
- MARKÓ 2007a: Markó, A., Preliminary report on the excavations of the Middle Palaeolithic site Ványarc - Szlovácka-dolina. *CommArchHung* 5–18.
- MARKÓ in press: Markó, A., Raw material use on the Middle Palaeolithic site of Ványarc (Northern Hungary). *Praehistoria* 7. in press
- NOVÁK 2002: Novák, M., Gravettienske osídlenie spodnej vrstvy Kašova 1. *Slovenská Archeológia* 50. 1–52.
- PIGEOT (ed) 2004: Pigeot, N. (ed.) Les derniers Magdaléniens d'Étiolles. Perspectives culturelles et paléohistoriques (l'unité d'habitation Q31). XXXVIIe Supplément à *Gallia Préhistoire*. CNRS Edition, Paris
- RINGER-MESTER 2001: Ringer Á., – Mester Zs., A Szeleta-barlang 1999–2000. évi régészeti revíziójának eredményei. *HOMÉ* 40. 5–19.
- SPURREL 1880: Spurrel, F. C. J., On implements and chips from the floor of a Palaeolithic workshop. *Archaeological Journal* 37. 294–299.
- SVOBODA 1995: Svoboda, J., Wedge-shaped microblade cores from Moravia and Silesia. *Archeologické Rozhledy* 47. 651–656.
- SVOBODA-NOVÁK 2004: Svoboda, J. – Novák, M., Eastern Central Europe after the Upper Pleniglacial: changing points of observation. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 34. 493–477.
- TOLNAI-DOBOSI 2001: Tolnai-Dobosi, V., About Ságvár: chronological-cultural sketch of the Upper Palaeolithic in Hungary. In: *Problems of the Stone Age in the Old World, Jubilee Book dedicated to Professor Janusz K. Kozłowski*. Kraków. 191–201.
- USIK 1989: Usik, V. I.: Korolevo – transition from the Lower to Upper Palaeolithic according to reconstruction data. *Anthropologie* 27. 179–212.
- VÉRTES 1954: Vértés, L., První paleolitické nástroje z oblasti Karpat (Olševien z Haligovců) (A Kárpátok vidékének első paleolit eszközei (A haligóczi „Olšewien”)). *Anthropozoikum* 4. 7–17.

EGY KIS PUZZLE: TOVÁBBI VIZSGÁLATOK A SZOBI FELSŐ-PALEOLITIKUS LELETEGYÜTTÉSEN

Az újabb vizsgálatok során a Szob – Ipoly-parti lelőhelyen a hatvanas években feltárt leletanyag 24,55%-át (163 kőszekőt) tudtuk a 31 összeillesztési csoport valamelyikéhez kapcsolni. Első közelítésben legkevesebb 13 különböző kovakavics és -gumó, 7 kvarcit görgeteg és 3 andezit lap felhasználása, illetve 15 szándékos megmunkálási sorozat rekonstruálható a leletanyagban.

Az egyedi és sajátos csoportot képező andezitek („sütőlapok”) mellett két lelet- és összeillesztési típust tudunk elkülöníteni: a kovakavicsokból jórészt unipoláris magkő készült, melyről a természetes hátú formákhoz hasonló, részben kérges pengéket és mikropengéket választottak le, míg a kvarcit változatokat jórészt (szintén kérges) szilánkok előállítására alkalmazták.

A kovakavics típusok teljes feldolgozási sorozata kimutatható a leletanyagban, a kéregtelenítéstől a magkő felhagyásáig, ám az alapformák egy részét, illetve a retusált eszközöket, melyekre egyértelműen utalnak a jellegzetes árvéső-pattintékok, elvitték a feltárt területről. Másrészt néhány jellegzetes nyersanyag-típus (lila radiolarit, szürke kovaféleségek) esetében egyértelmű, hogy kész eszköz, vagy előkészített magkő formájában érkezett a lelőhelyre, ahol azt megújították és/vagy felhagyták. Hasonló módon értelmezhetők a II. világháborút megelőzően feltárt szobi leletegyüttesben előforduló egyedi cserhátú és mátrai eredetű limno/hidrokvartcit változatok, illetve az obszidián eszközök.

A lelőhely-részlet a kavicsnyersanyag feldolgozására szakosodott elsődleges műhelyként értékelhető, amelyre egyértelműen utalnak a lelőhelyről elvitt magkövek kialakítása során leválasztott kérges szilánkok, noha a sarkos kvarcit és limnokvartcit kavicsok-görgetegek meglehetősen rossz minőségűek. Egyidejűleg a nagyszámú „tesztelt”, majd felhagyott nyersanyagdarab és az ovális kvarcit görgetegek esetében teljesen rekonstruált szilánkolási sorozat szintén alátámasztja a lelőhely műhely jellegét.

Ezzel ellentétben a jó minőségű radiolarit „gazdaságos” felhasználása (kisméretű unipoláris magkő megújítása, új, az előzőhöz képest merőleges irányú szilánkolási felszín megkezdése), illetve a lelőhelyen csak megújított, majd onnan elvitt magkövek, végül a gyenge nyersanyagú kavicsok természetes töredékeinek magkővé és retusált eszközzé történő átalakítása váratlan vonás egy műhelytelepen. Szintén óvatosságra int a lelőhely-típusok egyoldalú meghatározásakor az 1940-ben feltárt, kővel körberakott tűzhely és a lelőhely környékén gyűjthető miocén puhatestű-vázakból („ékszercsigákból”) álló halmok, melyek közül egyet szintén lapos kövekkel vettek körbe.

Általánosságban, megfigyeléseink alátámasztják a ságvári régészeti iparról eddig alkotott képet: a rövid eszközök és az „archaikus” típusok (kis és nagyméretű természetes hátú kések, kavicsszeletek és -gerezdek) a kavicsok feldolgozásának természetes velejárói; míg a geometrikus kavics-töredékek jelenléte a gyenge minőségű nyersanyag típusoknak tudható be. Végül érdekességgént meg kell említeni, hogy a II. világháború előtt feltárt leletanyagban összeillesztett törött, majd újraformált eszközök, illetve a ságvári lelőhelyről dokumentált tökéletesen azonos folyamat megérősíti a szobi leletanyag korábbi besorolását, illetve további adatokat szolgáltat ezen ipar „gazdaságos” nyersanyag felhasználásának kérdéséhez.

AN ASPECT TO THE RE-EVALUATION OF SÁGVÁR (LYUKAS-DOMB) UPPER PALAEOLITHIC SITE

György LENGYEL

1. INTRODUCTION

Ságvár is a village in the Southern Transdanubia of Hungary, located about 10 km south of Lake Balaton. The Upper Palaeolithic site itself is situated outside of the village's core, where vineyards are planted, in the hilly loess area of this region, on a moderate slope facing south at 228 m asl above creek Jaba (*Fig. 1.*). Its name, Lyukas-domb (hill with hole), derives from a particular feature, a tunnel burrowed through the hill.

The geological formation that contains the Upper Palaeolithic site is loess situated above a red soil layer. The settlement occupational traces are embedded in the top of the loess stratum several meters above the red soil.¹

The archaeological material available today was collected from several excavations between the 1920s and 1950s.² The site, as widely known, preserved two Upper Palaeolithic occupations of the same culture in superposition separated by sterile loess of 1.50 m. Archaeological features were flint workshops, rein deer butchering areas, hearths, and dwelling structure basements with postholes. Due to the unique character of the lithic artifacts, Ságvár Lyukas-domb archaeological site is the eponym for the Late Upper Palaeolithic archaeological culture called Ságvárian, dated to between 20 and 17 k years BP.³ Besides its archaeological importance, the site takes an integral part in the terminology of the Late Pleistocene period in Hungary, in the name of the Lascaux–Ságvár interstadial⁴ or else Ságvár–Lascaux micro-interstadial.⁵

Recently the knapped lithics of Ságvár are parts of an extensive lithic technology study on the Gravettian in Hungary.⁶ This study involves lithic refitting, which usually demonstrates the sequence of acts performed by prehistoric knappers in the processes of stone tool making.⁷ Besides this benefit of the method, refitting of knapped lithics frequently gives valuable information on site taphonomy.⁸ Similarly to what happened to several lithic assemblages retrieved from stratified Palaeolithic sites and gone through systematic refitting,⁹ the lithic refitting on the material of Ságvár Lyukas-domb also has brought together numerous flakes, blades and cores from the two archaeological layers into single knapping operational sequences. This result indicates that certain points of the site's interpretation are inappropriate.

¹ LACZKÓ-GAÁL–HOLLENDONNER–HILLEBRAND 1930.

² LACZKÓ-GAÁL–HOLLENDONNER–HILLEBRAND 1930; CSALOGVITS–GAÁL–HOLLENDONNER–HILLEBRAND 1931; Gallus 1936; GÁBORI–GÁBORI 1957; Gábori 1959,

³ KOZŁOWSKI 1978, 1979; TOLNAI Dobosi 2001

⁴ GÁBORI–CSÁNK 1978.

⁵ SÜMEGI–KROLOPP–HERTELENDI 1998

⁶ The lithic assemblage of the Upper Palaeolithic site at Ságvár Lyukas-domb takes part of the author's OTKA post-doctoral research grant entitled Lithic Technology of the Gravettian in Hungary. This paper is supported by OTKA fund no. 75579.

⁷ PELEGRIN–KARLIN–BODU 1988

⁸ VILLA 1982

⁹ BORDES 2002

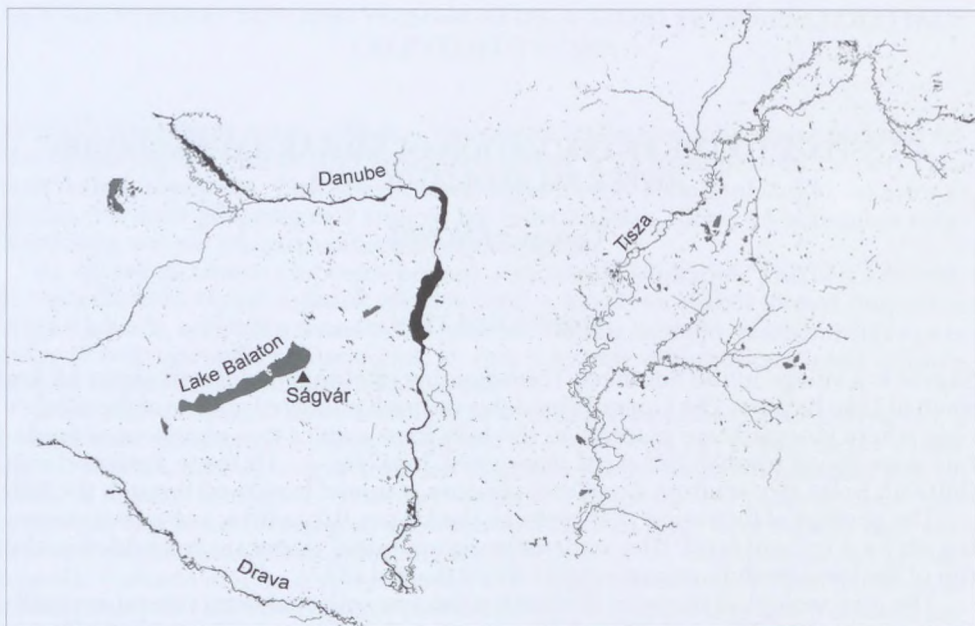

Fig. 1. Location of Ságvár
1. ábra Ságvár elhelyezkedése

2. RESEARCH HISTORY OF SÁGVÁR LYUKAS-DOMB BETWEEN 1922 AND 2007

Palaeolithic human occupation traces at Ságvár were first recognized in 1922 by D. Laczkó. The area of the site was cut through by two semi parallel dirt roads. The first season of excavation in 1928 retrieved a small number of artifacts in the walls of the main dirt road in loess (Fig. 2.).¹⁰

Further field work in 1930 extended the area of the excavation to 64 square meters and retrieved a comprehensive sample from faunal remains, charcoals, and lithic artifacts.¹¹ The archaeological level lay 4–5 meters beneath the surface. Remarkable features were hearths that yielded charred wood pieces 1 to 5 cm large. Microscopic analysis of the wood identified pine tree tissue. The fauna consisted of rein deer, horse of two species, *Equus ferus fossilis* and *Equus Abeli Antonius*, and the mammoth. A perforated shell of *Arca diluvia* and pieces of red ochre were also found. The site's dating, which did not change until the 1950s, was based upon its geological features, faunal remains, and the lithic industry. It placed the site to the stage of the Magdalénian in the sense of the Western European Palaeolithic chronology.¹²

The next season of excavation in 1931 recovered 102 square meters west of the trench of 1930.¹³ Hearth features aligned in superposed parallel levels were noticed. These two levels were separated by 40–60 cm archaeologically sterile loess. The hearths had oval outlines in aerial view and in section they appeared as 2 to 5 cm thick elongated lenses. The upper level yielded two and the lower level yielded five hearths. It is noteworthy that the smallest "hearth" extended 2 m in diameter and the

¹⁰ LACZKÓ 1929.

¹¹ LACZKÓ-GÁÁL-HOLLENDONNER-HILLEBRAND 1930.

¹² HILLEBRAND 1935; LACZKÓ-GÁÁL-HOLLENDONNER-HILLEBRAND 1930.

¹³ CSALOGVITS-GÁÁL-HOLLENDONNER-HILLEBRAND 1931.

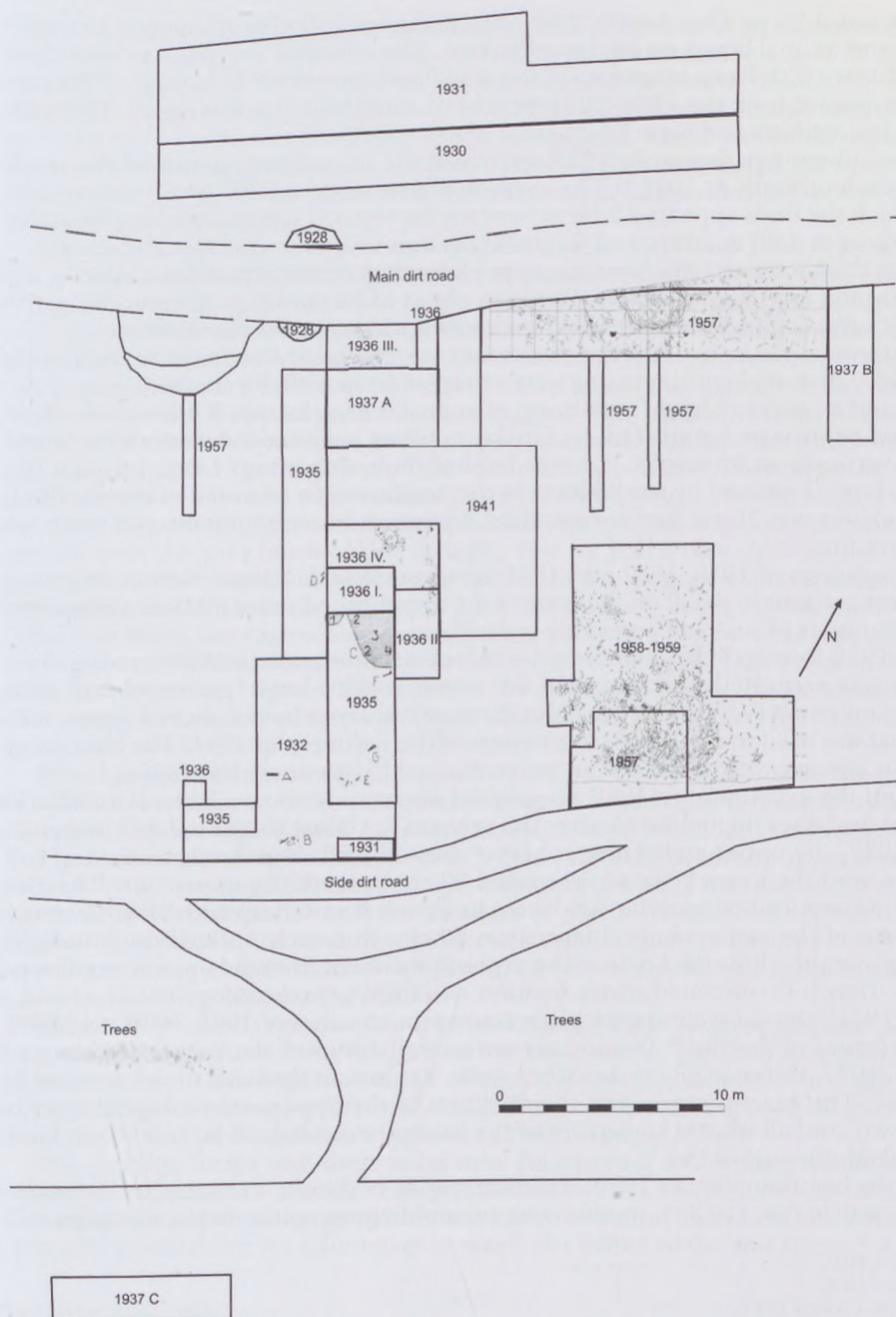

Fig. 2. Map summarizing the excavations at the site. (after the map of Gallus from 1941 and Gábori 1959)

2. ábra A ságvári ásatások összesítő térképe. (Gallus 1941-es térképe és GÁBORI 1959. nyomán)

largest was 4.20 m. One hearth 2.60 m in diameter included numerous knapped flakes and animal bones on its upper surface. The charcoal analysis specified close resemblance with *Pinus rotundata* of wet woodland species for all samples. Fifty meters southward from the 1930–1931 trenches a small unit also was tested. This yielded a few artifacts and bone fragments.

The subsequent season in 1932 recovered the immediate vicinity of the small test trench of south in 1931.¹⁴ The excavated area made up 39 square meters, within which the finds appeared 2.90 m beneath the top soil surface. Starting from this level down to 3.80 m lithics and fragments of animal bones were found throughout a 90 cm thick loess section. Near the upper boundary of the appearance of finds, 3.0 m below the recent soil surface, a wooden object of 50 cm long, 15 cm wide, and 5 cm thick was found. Here, the lower archaeological layer did not show up.

Three years later in 1935 the excavation was extended northwest to the trench of 1932.¹⁵ Archaeological remains were retrieved from a 40–65 cm thick part of the loess, and a “garbage heap” consisting of animal bones, knapped lithics, ash, charcoal and ochre were found. This feature lay in tilting position and some of the bones stood vertically in its matrix. A lower level of finds showed up 1.0 m beneath the upper layer separated by sterile loess in the northwestern terminal of trench 1935. Its thickness was 30 cm and it contained numerous bone fragments and weak remains of fire.

Excavations of 1936, 1937 and 1941 are unpublished. Gábori–Gábori describes these excavations in detail on the basis of the unpublished notes of the S. Gallus, but no documents of such are accessible today.¹⁶

In 1936 four trenches numbered with roman numerals (I–IV) were dug. Two layers were excavated. Field maps of this season mark a large “garbage heap” with 3 holes in trench IV.¹⁷ West of the holes the map displays a box of about 4 square meters that was used to remove an *in situ* part of the sediment in 1941. The content of this box was excavated in the Hungarian National Museum in the 1970s.

From the excavation in 1937 no original documents are available, but Gábori–Gábori describes the fieldwork after the notes of S. Gallus absent today.¹⁸ In trench A of 1937, the upper archaeological layer showed up 1.40 m beneath the top soil surface, and the lower layer was recorded 20 cm beneath the upper one. The elevation difference between the two layers in trench B raised up to 1.54 m. Average thickness of the archaeological layers was 40 cm. In trench A, finds came to light throughout the whole thickness of the exposed sediment from the upper layer downwards. Trench C contained scarce features and finds of archaeology.

In 1941¹⁹ the excavation took place among the trenches of 1935, 1936, and 1937 in the center of the site.²⁰ Documents are unavailable, and similarly to the excavation in 1937, Gábori–Gábori describes some features on the basis of the notes of S. Gallus.²¹ The exact position and the thickness of the upper archaeological layer is unknown, and all what is known about the lower archaeological layer is that it lay 1 m beneath the upper one.²²

In the beginning of the 1950s the stratigraphy of the site was sampled for analysis of particle size, CaCO₃, humus content, and hygroscopicity in the southern wall

¹⁴ GALLUS 1936.

¹⁵ GALLUS 1936.

¹⁶ GÁBORI–GÁBORI 1957.

¹⁷ Inventory number of the Archives of the Hungarian National Museum: 20.S.

¹⁸ GÁBORI–GÁBORI 1957.

¹⁹ Inventory number of the Archives of the Hungarian National Museum: 40.S.II.

²⁰ Inventory number of the Archives of the Hungarian National Museum: 20.S.

²¹ GÁBORI–GÁBORI 1957.

²² Inventory number of the Archives of the Hungarian National Museum: 40.s.II.

of the main dirt road crossing through the site. This time no artifact was recovered.²³ From the top of the road cut down to the road level the section was 3.40 m tall. According to Gábori-Gábori two dark organic material rich layers showed up in the loess from 1.0 to 1.60 m, and from 2.80 to 3.20 m, what they associated with the two archaeological layers and identified as soil formations. These played an important role in the new dating of the site, because Gábori-Gábori correlated the human occupations with the Würm 2/3 interstadial after the geochronological system of Milankovitch and Bacsák.²⁴

The last excavation at Ságvár took place between 1957 and 1959.²⁵ M. Gábori opened two trenches. Trench I was located along the main dirt road's southern wall, 45 square meters area between two earlier trenches, where the sampling in the 1950s took place. Trench II was situated south to trench I, in the wall of a smaller, called side dirt road, east of the area of the 1932-1936 and 1941 excavations. In trench I the upper archaeological level appeared 1.2 m below the topsoil surface and its thickness was 8-10 cm. Its general color was gray with blackish-brown hue, and it consisted of small red granules, bone morsels, and ash. The layer included hearths and a dark colored "garbage heap" that abundantly contained bones, antlers, and knapped lithics. Hearths were marked by red colored patches in the loess. During the excavation of the "garbage heap" a flat bottom pit and two holes situating oppositely near the pit's border came to light. The pit had a very clear border in the loess. The archaeological material in the pit lay in two distinct levels separated by a few centimeters thick sterile sediment. Near the larger hole on the west side three dentalium beads lay. Charcoals surrounded the pit over a 0.50 m wide lane and additionally constituted a larger patch in the center of the pit. These charcoals had good state of preservation while those in the hearths all over the excavated area were scanty and poorly preserved. These charcoals were sampled for radiocarbon dating and resulted in $17,760 \pm 150$ BP (GrN-1959).²⁶

Most knapped lithics of trench I were located within the pit. Outside the pit, lithic artifacts were unevenly distributed, appearing in closed clusters on certain areas of the upper archaeological level. Contrary to this, animal bones lay everywhere.

The lower archaeological level in trench I lay 1.50 m beneath the upper level, separated by archaeologically sterile loess, expanding over a maximum 2-3 square meters area. It contained 7 hearths, the sizes of which remained unreported. The number of artifacts in the lower level was much smaller than in the upper level. The lower layer also yielded charcoal samples from one of the hearth features and resulted in $18,900 \pm 100$ (GrN-1783).²⁷

Trench II revealed the same features, including a dark "heap of garbage" which here contained a hearth in the center and two holes inside. Similarly to trench I, the majority of the archaeological material of trench II was also collected from the heap and from its pit situating underneath. A significant difference between the two trenches was the lack of the lower archaeological layer in trench II.

The garbage heaps and their holes were interpreted as dwelling remains with postholes.²⁸ Characters of lithic tools led Gábori to state that the two archaeological levels yielded the same type of industry. Later, statistical analysis of the lithic tool types also pointed out no differences between the lithics of the two layers.²⁹ In the

²³ GÁBORI-GÁBORI 1957.

²⁴ GÁBORI-GÁBORI 1957.

²⁵ Inventory number of the Archives of the Hungarian National Museum: 203.s.III.; GÁBORI 1959.

²⁶ GÁBORINÉ 1960; VOGEL-WATERBOLK 1964.

²⁷ GÁBORI 1959, 155; VOGEL-WATERBOLK 1964

²⁸ GÁBORI 1959, 1964a, 1965.

²⁹ CSONGRÁDINÉ 1997.

classification of Gábori Ságvár and the similar assemblages were separated from the Danube bend type Gravettian industries which contained a larger portion of blades and blade tools of classical Upper Palaeolithic types.³⁰ Contrary to this, Vértess on the basis of the short endscrapers observed similarities between Arka, Szekszárd-Palánk, and Ságvár,³¹ each of which represented a different archaeological culture in Gábori's system. The twofold division of Gábori was partially adapted by J. K. Kozłowski in the overview of the late Palaeolithic in the Carpathian basin. Kozłowski called all sites dated to the period of Ságvár Ságvárian, including Pilismarót which according to Gábori belonged to the Danube bend group.³² Consequently the Hungarian research did not use Kozłowski's division as he originally proposed.³³

Data of the sediment analysis and the radiocarbon dating the site was discussed in wider European chronological context in the 1970s. Gábori-Csánk concluded that the organic material rich levels at Ságvár were equal to the Lascaux interstadial in France³⁴ and henceforth called this period in Hungary Lascaux-Ságvár interstadial.³⁵ Contrary to what was claimed by Gábori-Csánk, the study of faunal remains of Ságvár pointed out no correspondence to interstadial features,³⁶ and it was proposed to use the term Ságvár stage to sites characterized by reindeer fauna and dated to between 22 and 17 k years BP.³⁷

Lately the quaternary land snail fauna of the loess sequence of Ságvár was studied by Krolopp and Sümegi.³⁸ According to their analysis more or less in the level of the lower archaeological layer of Gábori a 5 cm thick humic level was observed. Mollusk shells and charcoals were dated from this level to $18,510 \pm 160$ (Deb-8822) and $19,770 \pm 150$ (Deb-8821), respectively.³⁹ This research pointed out that the dated level was embedded during a cold and humid climate and snail species allowed to deduce that the mean temperature of July was about 12-12.6 Celsius. This result supports the conclusion of the earlier faunal analysis which also did not point out interstadial features.

3. THE ARCHAEOLOGICAL REVISION OF THE SITE IN 2008–2009

3.1. *Excavation archives*

The archaeological finds and the original documentation of Ságvár excavations are stored at the Hungarian National Museum. Unfortunately, several excavation documents and field notes are missing or were not made. This archival situation makes any research on the archaeological assemblages difficult.

Accessible documents are two maps dated to 1936 which show the plans of field works between 1928 and 1936,⁴⁰ four maps showing details of the 1936 excavation, a page of summary with handwriting on the excavations between 1928 and 1936 and a two-page report and site map from 1941. While Gábori-Gábori mentions notes of S. Gallus, no documents of such are available on the 1937 fieldworks.⁴¹

³⁰ GÁBORI 1964a, 39, 61; GÁBORI-GÁBORI 1957, 19.

³¹ VÉRTES 1966, 14.

³² KOZŁOWSKI 1978, 1979.

³³ GÁBORI-CSÁNK 1986; GÁBORI 1989; TOLNAI-DOBOSI 2001.

³⁴ LEROI-GOURHAN 1968.

³⁵ GÁBORI-CSÁNK 1978.

³⁶ VÖRÖS 1982, 62.

³⁷ DOBOSI-VÖRÖS 1987.

³⁸ KROLOPP-SÜMEGI 2002.

³⁹ KROLOPP-SÜMEGI 2002.

⁴⁰ Inventory number of the Archives of the Hungarian National Museum: 20.s.

⁴¹ Inventory number of the Archives of the Hungarian National Museum: 40.s.II.

The 1957 season is documented throughout 9 typed pages and 10 plates of photos.⁴² Details of the 1958 and 1959 years are available only in papers.⁴³ Some plans of these seasons are drawn on the original map of Gallus dated to 1941. The original publication's map that summarizes all field works at Ságvár does not contain every trench.⁴⁴ Unmarked are two small trenches in 1936 which recovered small Neolithic features near the top soil surface, three 0.50 m wide and 6.0-7.0 m long probe ditches of Gábori, and the northern extension of trench II in 1959.

3.2. Relocation of lithic artifacts in the excavated areas

Besides the incompleteness of the excavation archives the relocation of the finds within their original field context is also problematic. According to the inventory, the season of 1928 and 1937 brought no finds to the Hungarian National Museum. However, Hillebrand shortly describes finds from 1928⁴⁵ and Gábori-Gábori mentions lithics from 1937.⁴⁶ A group of finds catalogued under inventory number 37/1948 have no date of excavation, however a note relate these finds with the "old excavation of Gallus" taken place in 1932.

All finds of both layers of 1931 are stored together with a small portion of finds from 1930. A major component of finds from 1930 conversely clearly can be identified and relocated to the excavation trench.

Although finds of 1935 were recovered from within two layers, only a single find has a mark of lower layer. A number of artifacts, called debris in the inventory, are not found in the collection. Refining the location of artifacts within the trench of 1935 is impossible.

The material of 1936 is catalogued by four blocks numbered with roman numerals (I-IV) and three layers (1-3). This inventory provides contradictory information, because the garbage heap is marked block I while it lay originally in the area of block IV. Another example of contradiction is that according to the inventory layer 3 was recovered in block IV, but the excavation maps solely show two layers in this area.

Gallus mentions in the two-page report of 1941 that he reached the lower archaeological level, but the 1941 material is inventoried by artificial levels (1-4) from a single layer (1).

In 1957-1959 the trenches were divided into squares of 1×1 m, but only a few finds are catalogued according to this grid. The inventory mentions solely two groups of find which can be relocated within the area of trench I and trench II. Group one is located in trench I squares II/11 (93 items) and group two (73 items) derive from the northern extension of trench II (squares I-VI/1-6). All other finds are catalogued by archaeological level without marking their trench number, except a group of finds which cannot even be associated with any of the archaeological levels neither with excavation trenches. This error in documentation especially renders difficulties to relocate the finds of the upper level, since this horizon was recovered in both trenches while the lower level emerged limited to a few square meters in trench I. Consequently, besides the lower layer in trench I, the 93 items in square II/11 in trench I, and the 73 items from squares I-VI/1-6 in trench II, all other finds derive from the upper layer of any of the trenches of 1957-1959.

⁴² Inventory number of the Archives of the Hungarian National Museum: 203.s.III.

⁴³ GÁBORI 1964a, 1965; GÁBORI-CSÁNK 1978.

⁴⁴ GÁBORI 1959, 1. kép.

⁴⁵ LACZKÓ-GAÁL-HOLLENDONNER-HILLEBRAND 1930.

⁴⁶ GÁBORI-GÁBORI 1957.

3.3. Lithic refittings

The lithic assemblage of Ságvár has undergone a systematic refitting analysis for breakage surfaces and removal negatives. In the following paragraphs a refitted unit means when at least two pieces of stone fit together, either at their breakage surfaces or with their knapping scars..

Lithic material of the excavations prior to World War II yielded 14 refitted units from four excavation seasons, 1930, 1935, 1936 and 1941. The 1941 trench yielded refits only from the upper layer, while the items of the 1936 trench solely derive from the garbage heap of the lower layer.

The trench of 1936 has the most refitting connections with other trenches. There are two refitted units between the upper layer of the 1941 excavation and the lower layer of the 1936 excavation.

	1930	1936	in situ removed sediment of block IV lower layer of 1936 excavation
1930	3	2	2
1935		1	
1936		2	2
1941		1	1

Table 1. The numbers of refitted units between excavation seasons 1930–1941.

1. táblázat Pattintott kövekből összeillesztett egységek száma az 1930 és 1941 közötti ásatásokból

Lithics of 1957–1959 yielded 75 refitted units. Artifacts in the refitting derive from four locations of the excavation (Fig. 3.). The first is generally the upper layer. This means that these finds may derive either from trench I or trench II. The second location is trench I square II/11. The third is the lower layer in trench I, and the fourth is trench II squares I–VI/1–6.

Most of the refitted units belong to the upper layer (31 units). Surprisingly, the second largest number of refitted units (25 units) consists of artifacts from the lower and the upper layers. Between the upper layer and trench I square II/11 of upper layer 4 refits were found. Three refits showed up between the upper layer, lower layer and trench I square II/11 of upper layer. Single specimens were refitted between the lower layer and trench I square II/11, lower layer and trench II northern extension, finally between lower layer, trench II northern extension, upper layer general and trench I square II/11 upper layer. Within lower layer 8 refits and within trench II northern extension 1 refit were found.

	trench II northern extension	upper layer (UL)	trench I square II/11	lower layer
upper layer		31	4	25
trench II northern extension	1	3		1
trench I square II/11	3			1
lower layer				8

Table 2. The numbers of refitted units between different parts of the 1957–1959 excavation

1. táblázat Pattintott kövekből összeillesztett egységek száma az 1957–1959-es ásatásokból

The distribution of lithics in refitting shows similar features from all parts of the site. While the exact origin of most of the upper layer artifacts of 1957–1959 excavation is unknown, it is known from the archives that most of the finds were found

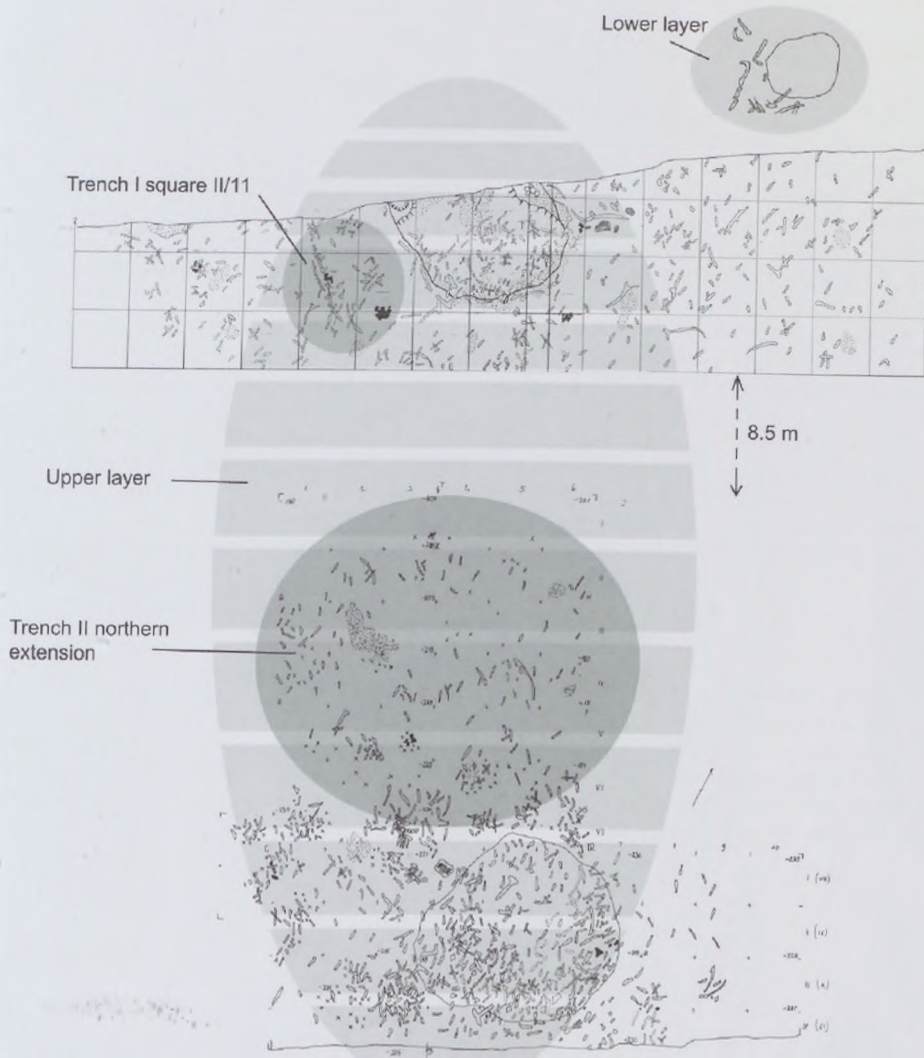

Fig 3. Spatial distribution of refittings from 1957-1959.

3. ábra Egymáshoz illeszkedő pattintott kődarabok területi eloszlása az 1957–1959-es ásatásokból

within dwelling pits. This means that most refits may have come together from close distances. Although the number of interlayer refits from the pre-World War II excavations is low, it constitutes 35 % of all refits from the 1957–1959 excavations, making up 27 refitted units.

4. THE IMPACT OF LITHIC REFITTING ON THE SITE

Interlayer refittings occur most often at stratified cave sites where human occupation traces are in direct superposition likewise at Geissenklösterle Aurignacian layers or Le Roc-de-Combe or Le Piage Aurignacian-Chatelperronian layers.⁴⁷ Usually such result refers to post-depositional disturbances.⁴⁸

The high percentage of interlayer refittings at Ságvár proves that the lithic material of the two archaeological layers is the product of a single knapping activity and therefore they constitute a single lithic industry. This result does not support the earlier observations which distinguished two individual archaeological levels at the site. This is not surprising, because the archaeological finds were recovered from various stratigraphic context. The 1957–1959 excavation found ca. 10–30 cm thick layers and others recorded 30 to 90 cm thickness. Quite often the finds were found in the unstratified loess without being part of any archaeological feature. In these cases the archaeological layers were marked by the distribution of the finds in the loess stratum. Although each excavator reports no disturbances between the cultural levels, it is highly possible that the reworking of the loess during both the formation of the archaeological record and post-depositional events remained invisible to the naked eye in the present geological stratum. Although it is yet unknown what may have caused the displacement of artifacts, today the most obvious post-depositional disturbance is caused by densely and deep penetrating roots of wattle (*Fig. 4.*).

5. CONCLUSION

Contrary to what has been claimed previously, most probably the Upper Palaeolithic site at Ságvár Lyukas-domb was formed after a single human occupation. The varying appearance of the archaeological finds is due to the agencies of different site formation processes and post-depositional events of yet unidentified agencies. This taphonomic character of the archaeological site contradicts the hypothesis of the two human occupations.

⁴⁷ HAHN-OWEN 1985.

⁴⁸ BORDES 2002; VILLA 1982.

Fig 4. Picture of the main dirt road's southern wall with archaeological settlement feature (white arrow marks) and thick roots going through it

4. ábra A nagyhorhos déli falának metszete; a fehér nyíllal jelölt régészeti jelenséget átszövik a gyökerek

REFERENCES

- BORDES 2002: Bordes, J.-G., *Les interstratifications Châtelperronien / Aurignacien du Roc-de-Combe et du Piage (Lot, France). Analyse taphonomique des industries lithiques; implications archéologiques*. PhD thesis, l'Université Bordeaux I
- CSALOGOVITS – GAÁL – HOLLENDONNER – HILLEBRAND 1931: Csalogovits, J., Gaál, I., Hollendonner, F., Hillebrand, J., Az 1931. évi ságvári ásatások eredménye. *ArchÉrt* 45. 240–247.
- CSONGRÁDINÉ 1997: Csongrádiné Balogh, É., Ságvár – késői felsőpaleolit telep (a kőeszközkészlet tipológiai vizsgálata) *FolArch* 46. 17–46.
- DOBOSI–VÖRÖS 1987: Dobosi, V.–Vörös, I., The Pilisszántó I rock shelter. Revision. *FolArch* 38. 7–62.
- GALLUS 1936: Gallus, S. Ásatások Ságvárott 1932 és 1935-ben. *ArchÉrt* 49. 67–70.
- GÁBORI 1959: Gábori, M., A ságvári paleolitikus telep újabb ásatásának eredményei. *ArchÉrt* 86. 3–19.
- GÁBORI 1964a: Gábori, M., *A késői paleolitikum Magyarországon*. Régészeti Tanulmányok III.
- GÁBORI 1964b: Gábori, M., Beitrage zum Palaolithikum des Donauknie-Gebietes. *ActaArchHung* 16. 171–86.
- GÁBORI 1965: Gábori, M., Der Zweite Palaolithische Hausgrundriss von Ságvár. *ActaArchHung* 17. 111–27.
- GÁBORI 1989: Gábori, M., Die letzte Phase des Palaolithikums in Ungarn. *Quartar* 39/40. 131–140.
- GÁBORI–GÁBORI 1957: Gábori, M., Gábori-Csánk, V., Études archéologiques et stratigraphiques dans les stations de loess paléolithiques de Hongrie. *ActaArchHung* 8. 3–117.
- GÁBORI-CSÁNK 1978: Gábori-Csánk, V., Une oscillation climatique a la fin du Würm en Hongrie. *ActaArchHung* 30. 3–11.
- GÁBORI-CSÁNK 1986: Gábori-Csánk, V., Spuren des Jungpalaolithikums in Budapest. *ActaArchHung* 38. 3–12.
- GÁBORINÉ 1960: Gáboriné Csánk, V., A ságvári telep abszolút kormeghatározása. *ArchÉrt* 87. 125–129
- HAHN–OWEN 1985: Hahn, J., Owen, L.R., Blade Technology in the Aurignacian of Geissenklosterle Cave, Southwest Germany. *World Archaeology* 17/1. 61–75.
- HILLEBRAND 1935: Hillebrand J., Der Stand der Erforschung der alteren Steinzeit in Ungarn. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 24/25. 17–27.
- KOZŁOWSKI 1978: Kozłowski, J. K., Późny i schyłkowy paleolit Karpaciej oraz wschodnich i południowych Karpat. *Acta Archaeologica Carpathica* 18. 39–68.
- KOZŁOWSKI 1979: Kozłowski, J. K., La fin des temps glaciaires dans le bassin du Danube moyen et inférieur. In: Sonneville-Bordes, D. (ed.) *La fin des temps glaciaires en Europe*. CNRS. 821–835.
- KROLOPP–SÜMEGI 2002: Krolopp, E., Sümegi, P., A ságvári lösz rétegsor csigafaunája. *Malakológiai Tájékoztató* 20. 7–14.
- LACZKÓ 1929: Laczkó D.: *Őstörténeti adatok a Balaton környékéről*. A Szent István Akadémia Mennyiségtan-, Természettudományi Osztályának Felolvasásai. 2/5 kötet. Veszprém.
- LACZKÓ–GAÁL–HOLLENDONNER–HILLEBRAND 1930: Laczkó, D. – Gaál, I. – Hollendonner, F. – Hillebrand, J. A ságvári felső diluviális lösztelep. *ArchÉrt* 44. 213–220.
- LEROI-GOURHAN 1968: Leroi-Gourhan, A., Dénomination des oscillations Würmiennes. *Bulletin de l'Association française pour l'étude du quaternaire*. Vol. 5. No. 4. 281–288.
- PELEGRIN–KARLIN–BODU 1988: Pelegrin, J., Karlin, C., Bodu, P. «Chaînes opératoires»: un outil pour le préhistorien. In: Tixier, J. (ed.) *Journée d'études technologiques en Préhistoire*. Notes et Monographies Techniques N° 25, Éditions du CNRS, Paris. 55–62.
- SÜMEGI–KROLOPP–HERTELENDI 1998: Sümegi, P., Krolopp, E., Hertelendi, E., A Ságvár-Lascaux interstadiális paleoökológiai rekonstrukciója. *Közlemények a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Ásvány- és Földtani Intézetéből*. 71. 165–180.
- TOLNAI–DOBOSI 2001: Tolnai-Dobosi, V., About Ságvár: chronological-cultural sketch of the Upper Palaeolithic in Hungary. In: Ginter, B., Drobniewicz, B., Kazior, B., Nowak, M., Poltowicz, M., (eds.) *Problems of the Stone Age in the Old World*. Jagellonian University, Institute of Archaeology, Kraków. 195–201.
- VÉRTES 1965: Vértés, L. *Az őskőr és az átmeneti kőr emlékei Magyarországon*. Budapest.
- VÉRTES 1966: Vértés, L. The Upper Palaeolithic Site on Mt. Henye at Bodrogkeresztúr. *ActaArchHung* 18. 3–14.
- VILLA 1982: Villa, P. Conjoinable pieces and site formation processes. *American Antiquity* 47. 276–310.
- VOGEL–WATERBOLK 1964: Vogel, J. C., Waterbolk, H. T. Groningen radiocarbon dates V. *Radiocarbon* 6. 349–369.
- VÖRÖS 1982: Vörös, I., Faunal remains from the Gravettian reindeer hunter's campsite at Ságvár. *FolArch* 33: 43–71.

A SÁGVÁRI FELSZŐ PALEOLIT TELEP (LYUKAS-DOMB) ÚJRAÉRTÉKELÉSÉNEK EGYIK SZEMPONTJA

A ságvári felső paleolit lelőhely az 1920-as évek végén vált ismertté Laczkó Dezső munkájának köszönhetően. Laczkó felfedezése után 1930 és 1959 között több ásatás folyt a területen, melyek kőeszközöket, állatcsontokat, tűzhelyeket és lakóépítmények földbe mélyített alapjait tárták fel. A régészeti leletek és jelenségek löszbe ágyazódva kerültek elő, néhol a szórványosan, helyenként egy, kettő, és nagyon ritkán három egymás fölötti szintben. A kőeszközök túlnyomó része kis méretű. Közöttük jellemzőek az apró méretű pengék, melyek egyik éle meredeken retusált, valamint a szilánkokból és rövid pengékből készült a vakarók és vésőeszközök. Az állatcsontok nagy része rénszarvas, kisebb arányban pedig ló. A rénszarvas agancsok egy részéből eszközöket is készítettek, melyek között egy átfúrt darab a legismeretebb. A növényi maradványok között a fenyő mutatható ki. A második világháború előtt a lelőhelyet a Magdalénien régészeti kultúrához sorolták, majd azt követően Keleti Gravettinek határozták át. Az elmúlt 30 évben a lelőhely a Ságvári (Ságvárien) régészeti kultúra névadója. A radiokarbon mérések alapján a legfelső szintből előkerült leletek megközelítőleg 18 ezer évesek, míg az alsó réteg közel 19 ezer évvel ezelőttre datálható. A két réteget erős szervesanyag felhalmozódás és az őket beágyazó löszhöz képest magasabb agyagtartalom jellemzi. Ezek azt a következtetést engedték levonni, hogy a megtelepedések interstadiális időszakokhoz kapcsolódnak.

A lelőhely pattintott kőanyaga ma a magyarországi Gravetti technikai viselkedésének kutatásában a Ságvári kultúrát képviseli. A kutatás a pattintott kődarabok összeillesztésének elemzése azt mutatta ki, hogy a két kultúrréteg kőanyaga egy pattintási művelet termékei. Ez alapján kétségbe vonható az eddig uralkodó elmélet, miszerint a leletek egy ezer év különbséggel kerültek a telepre, továbbá valószínűsíthető, hogy a két réteg leletanyaga korábban egységet alkotott és az eltemetődésük folyamán vagy az után kerültek a jelenlegi helyükre.

Lengyel György

PÉZSMATULOK (OVIBOS PALLANTIS H. SMITH) KOPONYALELET A ZEBEGÉNYI EPIGRAVETTI VADÁSZTELEPEN

VÖRÖS István

1. BEVEZETÉS

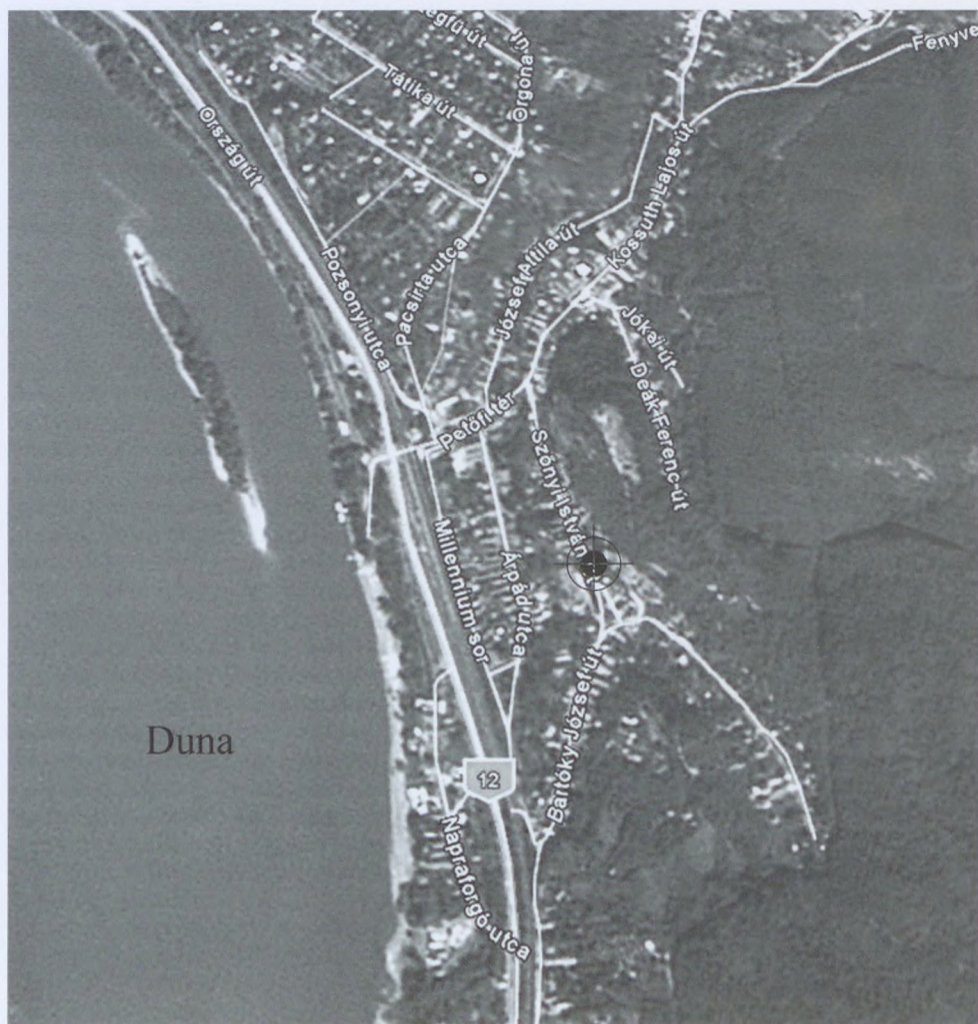
1928 telének végén a zebegényi Kálvária-hegy löszéből pézsmatulok koponya, rénszarvas csontok és kovaszilánkok kerültek elő. A leletekről a Váci Hírlap az „*Ösebertelep Zebegényben*” címmel tudósított:

„Zebegényben, a Kálvária-hegy tövében lakó Gabula József gazdálkodó udvarát nagyobbítandó lefejtette 17 m. hosszúságban és 5 m. szélességben a löszből álló Kálvária-hegy oldalát. A meg nem bolygatott löszben, az utca magasságában, de a lefejtett felszíntől 14 m. mélységben szélesen elterülő, néhol tenyérnyi, másutt papírvastagságú hamuréteget és több régi csontot talált. Közöttük egy nagyobb őskérődző állat elég jelentékeny koponyatöredékét. A koponya is a hamurétegben volt. Tanítványai útján értesült erről Horváth A. János nagymarosi áll. polgári iskolához beosztott volt váci áll. tanítóképző intézeti tanár, ki megvizsgálta a leletet és rögtön jelentést tett a Nemzeti Múzeumnak és a földtani intézetnek. A geológiai intézet részéről Kadics Ottokár dr. főgeológus, a Nemzeti Múzeum részéről pedig Gaál István dr. egyetemi m. tanár vizsgálták meg a leletet. Kadics dr. főgeológusnak mindjárt a Horváth tanár jelentésére adott utasítása alapján – ki azonnal ösebertelepre gondolt – Horváth tanár és Gabula József egy csomó kovaszilánkot kutattak fel a hamurétegben. Mindkét szaktudós megállapítása szerint itt paleolitikori embertelep került felszínre. Ilyen lelet hazánkban ritka. A koponya diluviális (jégkorszakbeli) pézsmatulok koponyája. Ennek rokona ma Északamerika északi részén él. Találtak ott rénszarvascsontokat is. A hegy másik oldalán pedig a múlt évben egy 180 cm. hosszú mamutborda is került elő. A lelet a Nemzeti Múzeumba jutott.” (VÁCI HÍRLAP 1928.).

2. ZEBEGÉNY – KÁLVÁRIA-HEGY (VAGY DOMB)

Zebegény a Duna-kanyar Ny-i bejáratánál a Duna völgy bal partján elterülő apró község. A Zebegény belterületéhez tartozó Kálvária-hegy a községtől DK-re magasodó Remete Kereszt hegy (bérc, 368 m) „János hegy” nevű gerincének ÉNy-i keskeny lösz oldalnyúlánya. A Kálvária-hegyet a keleti oldalon a Csizmadia-völgy (korábban Buchwald Gr., Bükkösárok), a nyugati oldalon a Malom-völgyi patak (a völgy korábbi nevei: Kalkofengrund, Zebegényi völgy) határolja. A K-i oldala meredek, a Ny-i oldala – ca. 80/100 m – hosszan lejtős löszfal, rajta átlósan a Kálvária út meredeken vezet fel a Sziklakápolnáig. A Kálvária-hegy Ny-i lejtő szélénél É-D-i irányban húzódik a Szőnyi István – korábban Erzsébet – út. A Csizmadia-völgy eleje a Deák Ferenc út (1. ábra).

A 75 000-es katonai felmérés térképen (Zone 14 Col. XX.) a Kálvária-hegy t.sz.f.m. magassága 159 m. Az eredeti szélessége a hegylábnál ca. 150/160 m. lehetett. A Ny-i oldala erősen erodálódott, leszakadt/leomlott, illetve lefejtették. A Szőnyi I. út a mai platótétőtől Ny-i szélétől 80/100 m távolságra húzódik. A löszhegy mai teteje sima plató, szélessége 40 m, hosszúsága 250 m (MRT 9. 565.). 1935/36-ban a Kálvária-hegy északi részén kiemelkedő ca. 6 m magas „csúcsot” – a Trianoni emlékmű építéskor – elhordtak.

1. ábra Zebegény, Kálvária-hegy felső paleolit telep, *Ovibos* koponya lelőhelye

Fig 1 Zebegény–Kálvária-hegy, Upper Palaeolithic campsite, findspot of the *Ovibos* cranial

3. A ZEBEGÉNYI PÉZSMATULOK KOPONYA LELET

A pézsmatulok koponyatöredéke 1928 télvégén a Kálvária löszhegy tövében, Gabula József telkén (Erzsébet u. 25., ma Szönyi u. 23.) „paleolitikori embertelep” hamurétegből került elő (Váci Hírlap 1928., tévesen „1925 év tavaszán” in: GAÁL 1933a, 409.).

A zebegényi pézsmatulok koponyát először Gaál István, majd Kretzoi Miklós írta le.

A koponyatöredék aránylag jó megtartású. Az agykoponya, valamint a szarvcsapok nagyrészt épségben maradtak. A szarv erősen hajlott, szorosan a koponya két oldalához szorult, a szarv töve alacsony és hosszú. A szarvcsapok feltűnő erőteljessége

alapján a zebegényi koponya vén bikáé [GAÁL 1933a. (kép a 409. old.), 410., * láb-jegyzet, GAÁL 1933b. 131., 1. kép., GAÁL 1939, 164. kép].

„[...] a koponya széles, előre alig, viszont szorosan a koponya mellett lefelé hajló, tövükön széles, közepén majdnem összetalálkozó, amellet az azonban a homlokrészen lapos, erősen és mélyen gödrözött felületű szarvcsapok” (KRETZOI 1942, 265., XXV. tábla 1–3.).

A zebegényi pézsmatulok koponya lelet: *agykoponya és homlokcsont a két szarvcsap-pal*. Az arckoponya a szemüregek alsó vonalában (Entorbitale) letört. A letört szarvcsapok végeit visszazaragasztották, a jobb oldali csúcsa hiányzik. Mindkét nyakszirtcsont bütők (condylus occipitalis) sérült. A homlok a szarvcsapok külső fal-íveinél szélesebb, a szemüreg (orbiták) mögött (fs-fs) keskeny. A homlok felülete enyhén homorú. A széles-lapos szarvcsap a koponya mellett szorosan lefelé, alsó vége (csúcsa) kissé előre felé hajlik. A szarvcsapok közötti árok keskeny, oralis irányban ívesen kiszélesedő. A szarvcsaptő felülete „gödrös”, a lefelé hajló szarvcsap külső felülete hosszirányban sűrűn barázdált. A koponya kifejezett bikáé. (2. ábra 1–4.).

A MNM-ban 1956 októberében megsemmisült zebegényi pézsmatulok koponya lelet 1928-ban a leletmentő Gaál István munkahelyére, az MNM. Állattárába, majd onnan az Ásvány- és Őslénytárba került (GAÁL 1939. 164. kép aláírása, KRETZOI 1942. 263.).

A zebegényi fosszilis pézsmatulok – *Ovibos pallantis* Hamilton Smith 1827.

(P.S. PALLAS (1772), és N. OZERETSKOWSKY (1809) ÉNy-, és É-szibériai leletei alapján)

Szinonimák:

Ovibos fossilis Petényi 1854., nec Fischer 1829.

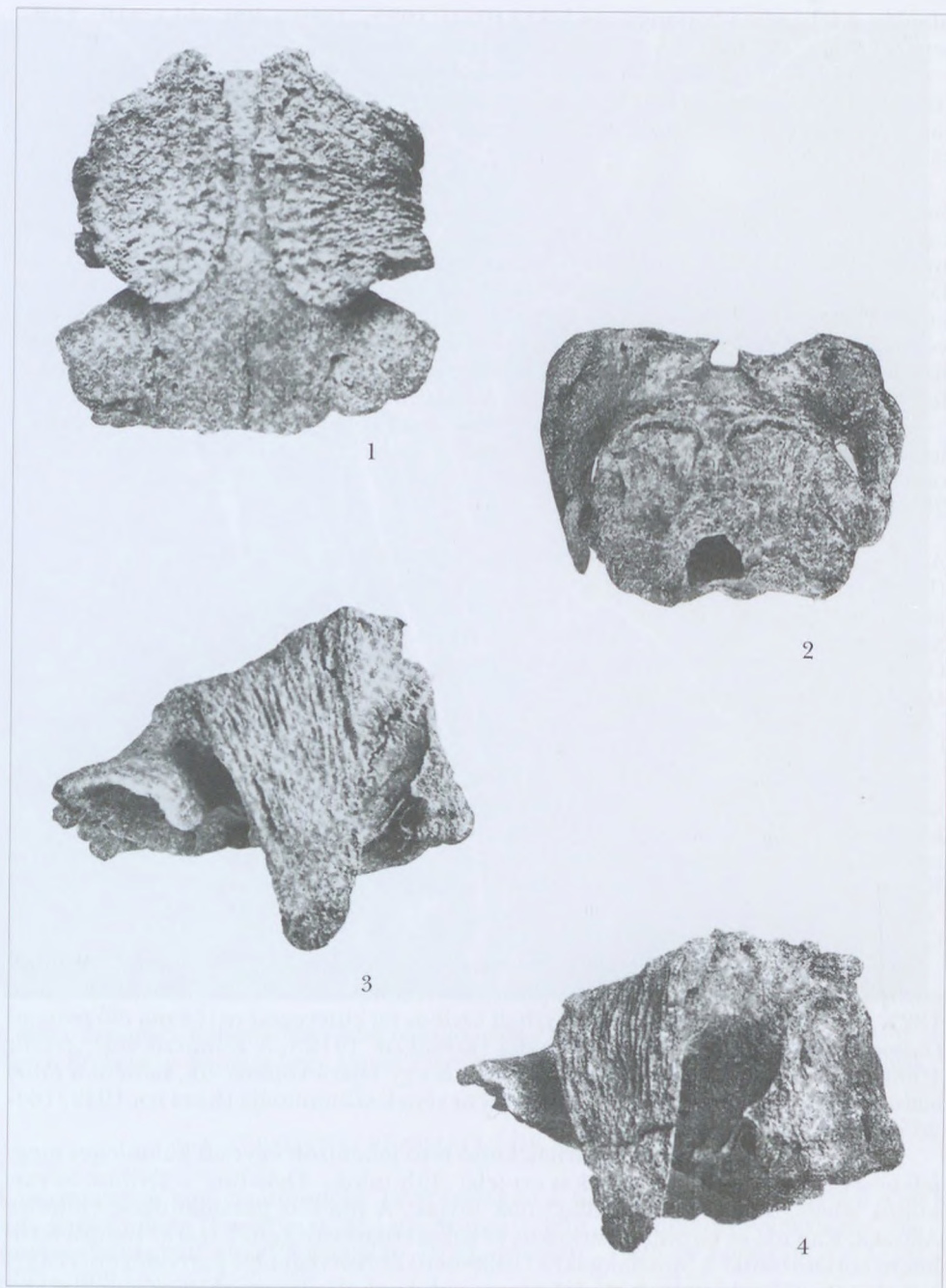
Ovibos moschatus Zimmermann 1780.

„*Ovibos mackenzianus fossilis* Kow.” in: GAÁL 1933a–b.

Gaál István jó érzékkel állapította meg, hogy a zebegényi fosszilis pézsmatulok koponya lelet az ÉNy-Kanadában élő alak (*Ovibos mackenzianus* Kow. 1909) formakörébe tartozik. A kor szokásának megfelelően a kihalt alakot a ma élő alak alfajának tekintve hibásan a – kronológiai összefoglaló – „fossilis” alfajnévvel és a Kowarzikszerzői névvel látta el. Ennek megfelelően a pontosabb fajhatározásig „egyelőre” az „*Ovibos mackenzianus fossilis* Kow.” nevet használta (GAÁL 1933a, 410; GAÁL 1933b, 131; GAÁL 1939, 288–289.).

A zebegényi pézsmatulok koponya típusos *Ovibos pallantis*-jellegét mutat. A kihalt európai fosszilis *Ovibos* leletekre a prioritás értelmében az *Ovibos pallantis* H. Smith 1827. név érvényes. R. Kowarzik a kihalt *Ovibos* faj elnevezésére is a ma élő nyugati *Ovibos mackenzianus* faj nevét használta (KOWARZIK 1912.). A Kowarzik-féle „fossilis” 1909., fajnév azonban nem az *Ovibos* genus egy fajára vonatkozik, hanem a *Praeovibos* genus „priscus” Staudinger 1908” faj nevének szinonimája (KRETZOI 1942, 164–265.).

A pézsmatulok a juhok, és a marhák külső testi jellemzőit egyesíti különleges megjelenésében. Tudományos nevük is ezt jelzi „Juh-tulok – Ovis-Bos” – *Ovibos*, az esz-kimók *oomingmak*-nak, „szakállas”-nak hívják. A ma élő pézsmatulok élőhelye Alaszka, Kanada és Grönland arktikus és subarktikus vidékének száraz tundra területére korlátozódik. A Spitzbergákra (1929-ben) és Norvégia É-i partvidékére (1932-ben) betelepítéssel jutott. A ma élő pézsmatuloknak (*Ovibos moschatus* Zimmermann 1780.) két alfaja ismert, az *Ovibos moschatus wardi* Lydekker 1900. ÉK Kanada, Grönland, és az *Ovibos moschatus mackenzianus* Kowarzik 1909 – ÉNy Kanada, a Mackenzie folyótól Ny-ra levő területeken él.

2. ábra – Fig. 2 Zebegény, Kálvária-hegy. *Oribos* koponya. – Zebegény, Kálvária-hegy. *Oribos* cranial. 1: norma frontalis; 2: norma occipitalis; 3–4. norma lateralis (1–3. KRETZOI 1942, Taf. XXV. 1–3., 4. GAÁL 1933a, 409.).

A pézsmatulok robusztus testű állat. A törzs zömök, elöl és hátul egyforma magas. A nyak rövid és vastag, a dús szőrzettel fedett mar magasan kiemelkedő. A lábak rövidek és izmosak. A széles paták nagyok. A relatíve rövid, széles magas fejet a hátvonal alatt tartja. A 60-70 cm hosszúra is megnövő szarvai jellegzetes alakúak: a homlokot befedő széles lapos szarvakat közepén keskeny árok választja el. A szarvuk először a koponyához simulva kissé hátra felé hajlik, majd a szem alsó szegélyéig egyenesen lefelé, ezután előre és kissé felfelé görbülnek. A test hossza 190-245 cm, fark hossza 7-11 cm. Marmagassága 110-145 cm között változik, testsúlyuk 190 - 410 kg, az öreg bikáké 340-410 kg. A pézsmatulok testét tömött bunda fedi. Télen az alsógyapjuk 60-70 cm hosszúra nő. Nevükkel ellentétben pézsmamirigyük nincs. A csorda 10-30 állatból áll. Esetlen alakjuk ellenére mozgásuk gyors, meredek sziklákön is fürgén és biztonsággal haladnak. Élőhelyükhöz erősen ragaszkodnak. Nyáron a folyó- és a tengerpartokat részesítik előnybe. Télen a szélfutta hőmentes dombok és magasföldre lakói. Szezonális mobilitásuk 10-80 km. Táplálékuk a tundrai fűfélék, lágyszárúak és a törpecserjék. Természetes ellenségük a farkas, és ritkán a barnamedve. Az ember korábban nyíllal és dárdával vadászott rájuk. Húsukat nagyobb darabokra szelvetelve szárítva tartósították (BREHM 1903, 479-484; HANÁK-MAZÁK 1979, 326-327; WENIGER 1982, 88-89.).

4. MAGYARORSZÁGI OVIBOS LELETEK

Zebegény-Kálvária-hegy (1928, Dunakanyar) Gabula-féle telek (Szőnyi I. út 23.) – Felső paleolit telep, hamus kultúrréteg.

Peskő barlang (Bükk hegység, 745 m. t.sz.f.m., 1934., 1939-40. Kadić O.) 4. (Mottl-nál 3. r.) világossárga mészkőtörmelékcs ca. 50 cm vastag barlangi agyagréteg. Mottl M. a kisebb méretű *Bison priscus* Boj. maradványai mellett egy ph.I.-et és egy ph.II.-t annyira kicsinek talált, hogy megjegyezte „esetleg *Ovibos*-hoz valók”. A kísérő faunában a *Rangifer tarandus* L., és tipikus arktikus fajok a *Gulo gulo* L., *Lepus timidus* L. és a *Dicrostonyx* fordul elő (MOTTL 1944. 19.). Koruk: Würm III. hidegmaximum előtti - Pilisszántói faunaszakasz.

„*Ovibos*, ? *Ovibos*” néven szereplő kis testméretű *Bison* sp. maradványok:

Százazgerence (Pörgölhegyi) barlang (Dunántúl, Bakony hegység, 30-as évek Mottl M., 1950-54. Roska M.) 2. réteg: vörösesbarna mészkőtörmelékcs laza barlangi agyagban *Ovibos pallantis* H. Smith (astragalus, ph.I., + 1 lelet, VARRÓK 1955a, 493; VARRÓK 1955b, 141.). A kísérő faunában *Asinus hydruntinus*, *Megaloceros giganteus*, *Capra ibex*. Kora PraeWürm - Würm I. - Subalyuki faunaszakasz.

Érd - Parkváros (Dunántúl, Mezőföld) „A felső és az alsó rétegcsoporthoz” 15 db Kis Bovida lelet (? *Ovibos pallantis* H. Smith). Kísérő faunában *Asinus hydruntinus*, *Megaloceros giganteus*, *Cervus elaphus*, *Sus scrofa* (KRETZOI 1968, 87-88.). Kora: PraeWürm - Würm I. - Subalyuki faunaszakasz.

Remete Felső barlang (Budai hegység, Remete-völgy. 350 m t.sz.f.m. 1969-1970. Gáboriné Csánk V.) A barlang mindkét (I-II.) termének 4. sárgásbarna/sárgás löszös rétegben *Ovibos pallantis* H. Smith. maradványai voltak. Az I. teremben 2 db, a II. terem Felső szintjében x db maradványa került elő (GÁBORI-CSÁNK 1983, 263., 265-266; GÁBORI-CSÁNK 1986, 159, 162; GÁBORI-CSÁNK 1993, 61, 62.). Kora: - „Alt-würm”, azaz Würm I előtti időszak, - Subalyuki faunaszakasz.

Az 1928-ban Zebegényben előkerült ritka, faunisztikailag igen fontos *Ovibos* lelet Gaál István leírása (GAÁL 1933a-b.) és Kretzoi Miklós fajnév revíziója (KRETZOI 1942) után a hazai paleontológiai szakirodalomból kikopott (SOERGEL 1942. listájában Nr. 61. lelőhely). De nem járt jobban az *Ovibos* genus többi magyarországi lelete sem. Koch Antal 1900-ban még csak 2 leletről tud: a Lipova barlang (Trencsény?, Zólyom m.) és a Szent Erzsébetfalva (Szeben m., 1851-es adat) diluvialis rétegeiből (Koch 1900. 552). A Lipova barlang (Rhonitz, Hronec, Slovakia 1837, 1851) leletei az idősebb *Ovibos* faj típusmaradványai, és a kora középső pleisztocén (KOWARZIK 1912. 553. Fund 81., SOERGEL 1912. tévesen két lelőhelyként szerepel: Nr. 62. és Nr. 63., VÖRÖS 1987.). A Nagyszeben melletti Szent Erzsébetfalva-i leletről (1851. Acker Mihály adata) közelebbi információ nincs, Kretzoi M. szerint téves adat (KRETZOI 1942. 263., KRETZOI 1968. 88.).

5. OVIBOS ELŐFORDULÁSA EURÓPÁBAN

Az európai pleisztocén időszakból nagyszámú *Ovibos* leletet előfordulása ismert (81 lelet, KOWARZIK 1912., 95 közép-európai lelőhely, amelyből 65 felső pleisztocén - Würm korú (SOERGEL 1942.). A Mindel (Elster) és a Riss (Saale) glaciálisokban a *Præovibos* és az *Ovibos* idősebb fajai fordultak elő. A felső pleisztocén Würm időszakában az *Ovibos* közép-európai megjelenése, elterjedése erőteljes klímaváltozás következménye, hideg arktikus faunaelem.

A Würm (Weichsel - Visztula) eljegesedés időszakában a jégtakaró peremétől D-i irányban egy 300 Km-es széles, Délnyugaton 400 Km-re kiszélesedő periglaciális öv alakult ki. Ennek a széles övzónának a féléves téli középhőmérséklete ca. - 15 °C, januári középhőmérséklete ca. - 22 °C, a nyári középhőmérséklete 3 - 4 °C között volt. A legmelegebb hónapban érte el a ca. 12 °C-ot. Ez a hőmérséklet messzemenőkig megfelel a pézsmatulok mai elterjedési területén uralkodó klimatikus viszonyoknak (SOERGEL 1942, 80.). Európában a pézsmatulok pleisztocén elterjedése jól mutatja (SOERGEL 1942, térkép), hogy a Würm eljegesedés időszakában a pézsmatulok Nyugat-Közép-Európában egy 100-200 Km-es, illetve egy 300-400 Km-es sávban húzódtak le D-i irányba; Kelet-Közép-Európában pedig az előfordulásuk a Szudéták-Kárpátok találkozásától É-ra az Odera és a Visztula folyók felső szakaszai között, illetve a Morva-medencében koncentrálódott (200-300 Km-es sáv). A pézsmatulok a Würm utolsó legerősebb (III.) lehűlése idején hatoltak a 400 Km-es sávhatártól D-re eső területekre, így a Kárpát medencébe is. Zebegény-Kálvária hegy az 500 Km-es sáv határán van.

A Duna-völgyében Hundsteig bei Krems (STROBL-OBERMAIER 1909. 517., Nr. 44., SOERGEL 1942. Nr. 73.) és Lagenbrunn (KOWARZIK 1912. 515., 517. Nr. 44., SOERGEL 1942. Nr. 73.) helyekről közöltek *Ovibos* maradványokat. A Hundsteig 102 m magas löszfalának összevont faj-együttese „kevert fauna”. Valószínűleg az *Ovibos* nem az alsó auriignacien kultúr-rétegekből, hanem a lösz felső régiójából a *Rangifer*, *Gulo* és az *Alopex* fajok kíséretében kerülhetett elő.

Közép-Európa legdélebbi *Ovibos* előfordulása a Potočka barlang 6. rétegeiből ismert (Szlovénia, Kelet Karawanken, SOERGEL 1942, Nr. 47., BRODAR-OSOLE 1979, 151.).

Kelet-Európában a WÜRM III. időszakban az *Ovibos* Kiev környékén tűnik fel. Lelőhelyeik: Kiev (PIDOPLIČSKO 1956, 66.), valamint a Közép-Dnyeper vidék bal oldali mellékfolyóinak völgyeiben Dobranichevka (Supoi völgy), Mezin, Bugorok (Desna völgy, SOFFER 1985. 132-133. Tabl. 2.7.), és Gontsy (Udai völgy, LUCIUS 1969-1970, 90.). Mindenütt arktikus fajok társaságában található. „Kivételként” Mezinél vaddisznó, Gontsy-nél vaddisznó (SOFFER 1985. Tabl. 2. 7.) és nagy pele (Siebenschlä-

fer; LUCIUS 1969–1970, 90.) „enyhíti” a klímát, vagy jelzi, hogy a leletanyagban esetleg több korszak, vagy élőhely fajú keveredtek.

A Würm eljegesedés időszakban megjelent extrém arktikus fauna elemek (pl. *Ovibos*, *Gulo*, stb.) klímaindikator szerepének megítélésében nem hagyható figyelmen kívül a közelmúltban tapasztalt állatvándorlásai sem. A 70-es 80-as években a Barents-tenger, illetve Szibéria É-i partmentén a tengerek folyamatosan befagytak. Ezzel párhuzamosan, vagy azt követően (?) *Alces*-ek jelentek meg – a változatlan klímájú – Közép-Európában, így Magyarországon is (TOPÁL–VÖRÖS 1984.). A Würm időszakban hasonló, de drasztikusabb klimatikus tényezők hatására nyomulhattak D-i, DNY-i irányba az arktikus pézsmatulkok Európa középső területeire (KRETZOI 1978. 84., 92., Fig. 10. Legtöbb leletük - a lelőhelyek 41,5 %-án - Odera, Elba, Saal, Weser, Rajna, folyóvölgyekből kerültek elő, SOERGEL 1942. 86., Karte), hogy ott vadászakmánnyá váljanak, vagy – a számukra kedvezőtlen körülmények között? – ott pusztuljanak.

6. A ZEBEGÉNYI PÉZSMATULKOT KÍSÉRŐ „FAUNA”

A pézsmatulok leletről először hírt adó újságcikkben a kultúrréteg állatmaradványai közül csak a *rénszarvas* szerepel, illetve megemlíti még, hogy „több régi csontot” is találtak (VÁCI HÍRLAP 1928, 2–3.).

A Kárvária-hegy löszéből előkerült állatcsont leleteket Gaál I. az MNM Állattárában határozta meg. Ezek „az egyenlőre mindössze négy fajt számláló állattársaságban [...] gyakorinak látszó *ős karibu* (*Rangifer arcticus* Rich.), *ős vadlovon* (*Equus ferus fossilis* Pall.), valamint jóval ritkább *mammuton* kívül ugyanis egy *pézsmatulok* koponyájának töredéke került itt napfényre” (GAÁL 1933a, 409.). Gaál I. egy másik, ugyancsak 1933-ban megjelenő ismeretterjesztő munkájában a fajok közé sorolta az „*altáji szarvast*” is. Így írt: „a *pézsmatulkon* (*Ovibos mackenzianus* Kow.) kívül az *őska-ribu* (*Rangifer arcticus* Rich.), *ősvadló* (*Equus ferus fossilis* Pall.), valamint a *mammut* (*Elephas primigenius* Blb.) [...] és az *altáji szarvas* (*Cervus canadensis asiaticus* Lyd.) fajokat lehetett meghatározni (GAÁL 1933b. 130–131.). GAÁL I. figyelmét elkerülte, hogy a neki átadott állatcsont maradványok nem csak a kultúrrétegből, hanem mint a mammut-lelet is a löszfal egyéb szintjeiből kerültek elő. Az „altáji szarvas” nagyméretű gímszarvas, nem azonos a kanadai vapiti szarvassal (*C. e. canadensis* Lyd.).

Mottl Mária tanulmányának – magyar nyelvű – összefoglalásában írja, hogy „az egész Kálvária-domb területe igen gazdag őslénytani leletekben. Jómagam *Coelodonta antiquitatis*, *Bison priscus* és *Rangifer tarandus* maradványait állapíthattam meg, de nagyon sok égett csont, [...] is előkerült” (MOTTL 1942, 3.). Ez annál is meglepőbb, mert a tanulmánya részletes – német nyelvű – leíró részében a *Coelodonta* humerus fragmentum lelőhelyének a Templom mögötti öreg kőbánya kavicsos löszét, a *Bison* humerus-nak pedig a nagy híd (Duna part melletti vasúti viadukt? V.I.) fölötti villatelek löszrétegét adja meg (MOTTL 1942; 49.). A Kálvária-dombon a Gabula-féle pince (Erzsébet u. 25.) löszfalában *Rangifer* agancs és vázcsontokat talált. Majd ugyanezen lelőhelyről korábban (1928-ban) előkerült állatfajokat Gaál I. (1933b.) cikke alapján sorolja fel. A Mundy-féle telek (Erzsébet u. 23.) pincéjének löszfalában *Rangifer* fogakat és agancs töredékeket említ (MOTTL 1942, 49–50.).

Gábori Miklós kismonográfiájában tévesen írja, hogy a zebegényi Kálvária-domb oldalából csak *rénszarvas* és *ló* került elő, „a régebbi gyűjtések alapján bizonytalannabbnak kell tartanunk a *mammut* s még inkább a *kanadai* (sic!) *szarvas* és a *pézsmatulok* meghatározását. A maradványok valószínűleg nem a kultúrrétegből, hanem annak környékén, más rétegből kerülhettek elő” [GÁBORI 1964, 60. 291. láb.]. A szerző állítása meglepő, mivel Horváth A. J. Napló I. „feljegyzéseit” ismerte, fel is

használta (273. láb.) hiszen nála volt. De az irodalmi hivatkozásai között sem Horváth A. J. Naplója, sem Gaál I. munkái nem szerepelnek]. Vértés László monográfiájában Zebegény különböző löszprofiljaiból előkerült állatfajok listáját Mottl M. (1942.) cikkéből vette át (VÉRTÉS 1965, 374.).

A ZEBEGÉNYI KÁLVÁRIA-HEGY NAGYEMLŐS „LÖSZFAUNÁJA”

1927-ben a Kálvária-hegy K-i oldalán (Deák Ferenc út) löszből egy 180 cm hosszú *mammutborda* került elő (VÁCI HÍRLAP 1928. márc. 7.).

1928-ban a Kálvária-hegy Ny-i oldalán, Gabula J. telkén (Erzsébet u. 25.) a kultúrrétegben *Ovibos pallantis* H. Smith koponya töredéke, *Rangifer tarandus* L. és *Equus sp.* csontok voltak. A telekről ezeken kívül *Elephas primigenius* Blmb., és a „*Cervus canadensis asiaticus* Lyd. egy zápfoga” kerültek elő (GAÁL 1933a–b. alapján).

1937. decemberében Horváth A. J. a Gabula-féle telek löszéből összegyűjtött további fosszilis állatcsontokat adott át a Természettudományi Múzeum Őslénytárának (revideált fajlista):

Rangifer tarandus L. – 28 db – jobb oldali vetett agancs, maxilla sin. + P^{3-4} – M^{1-3} , P_2 dext., 5 P_3 (3 sin. – 2 dext.), $P_{3/4}$ dext., 3 P_4 (sin. – 2 dext.), M_1 dext., 4 $M_{1/2}$ (sin. – 3 dext.), M_2 dext., 3 M_3 (sin. – 2 dext.), 2 M inf. fragm., corpus mandibulae sin. + P_2 , corpus mandb. sin. + P_4 – M_{1-3} , scapula dist. dext., astragalus dext., mal-leolare dext. (Ltsz.: V.61.2333., 2337., 2347–2354., 2357–2361.

Cervus elaphus L. – 5 db – 2 P_4 (sin. – dext.), M_2 sin., corpus mandb. + M_{1-2} (sin. – dext.). (Ltsz.: V.61.2345–2346., 2362., 2364.).

Alces alces (L.) – 1 db – dp_4 dext. fragm. (Ltsz.: V.61.2355.).

Equus sp. – 1 db – $dp_{3/4}$ dext. (Ltsz.: V.61.2363.)

Kálvária-hegy löszéből (MÁFI)

Bison priscus Boj. sin. M_3 [1935 (?), Ob-4685.].

Cervus elaphus L. (Ob-4686.)

Zebegény, Kálvári-hegy (1928–1941)		
Fajok	Kultúrréteg	Lösz
<i>Equus sp.</i>	+	+
<i>Rangifer tarandus</i> L.	+	?
<i>Cervus elaphus</i> L.		+
<i>Alces alces</i> (L.)		+
<i>Ovibos pallantis</i> H.Smith	+	
<i>Bison priscus</i> Boj.		+
<i>Mammuthus primigenius</i> Blumenbach		+

7. FELSZŐ PALEOLIT TELEP – ZEBEGÉNY – KÁLVÁRIA-HEGY (1, 3. ábra)

A Kálvária-hegy alján mindkét oldalon figyeltek meg paleolit kultúrrétegeket, és gyűjtöttek is belőle leletanyagokat. A Nyugati oldalon – Gabula és Mundy-féle telkek (Erzsébet u. 25. és 23, ma Szőnyi út 23. és 21., MRT. 9: 38/6.), a Keleti oldalon – Deák Ferenc út 8. (MRT. 9: 38/10.).

Horváth Adolf János 1935. májusa és 1944. októbere között írt naplójában a Duna-kanyarra vonatkozó régészeti, őslénytani terepbejárásai megfigyelései és a le-

letek leírásai szerepelnek. [„Szob”. (eredeti kézzel írt, *Napló* I.) MNM. Ad. 24.Sz.I., (Ltsz.: 17002., T. DOBOSI-VÁRI 1997.). Szerkezetileg részben átirított másolata a *Napló* II.]. A Zebegény-Kálvária-hegyre vonatkozó feljegyzések a *Napló* I.-ben a 6. és a 18–19. oldalon, illetve T. DOBOSI-VÁRI 1997, 63–64. oldalon találhatóak.

Horváth A. J. a zebegényi paleolit telepről begyűjtött kőeszközöket (penge, penge töredék, szilánk) 1937-ben az Országos Természettudományi Múzeum. Föld és Őslénytani Tárába adta le (Ltsz.: 3/1937. 1–3.), ezek később az MNM. Paleolit Gyűjteményébe kerültek.

7.1. KÁLVÁRIA-HEGY, NYUGATI OLDALA

Gabula József telke (Erzsébet út 25., ma Szőnyi út 23.)

Gyűjtések: 1928, 1940, 1941. (VÖRÖS 1998. Nr. 20.1.1. lelőhely) – 3. ábra 2.

A téli fagyok elmúltával 1928-ban Gabula József 5 m-rel szélesítette K-i irányába az udvarát. Vagyis a Kálvária-hegy Kálvária út alatti löszfalából egy 5 m × 17 m × 14 m-es (1190 m³!) lösztömböt fejtett le, és hordott el. Az udvar (utca) szintjében „szélesen elterülő, néhol tenyérnyi, másutt papírvastagságú hamuréteget és több régi csontot” talált. Ezek közül néhány feltűnő csontot és kőeszközt félre tett, vélhetőleg a többi az elhordott löszben maradt. A *pézsmatulok* koponya a hamurétegben volt (VÁCI HIRLAP 1928. 2.). A kultúrréteg zsákmányállatai *pézsmatulok*, *rénszarvas* és a *ló* voltak (lásd fentebb).

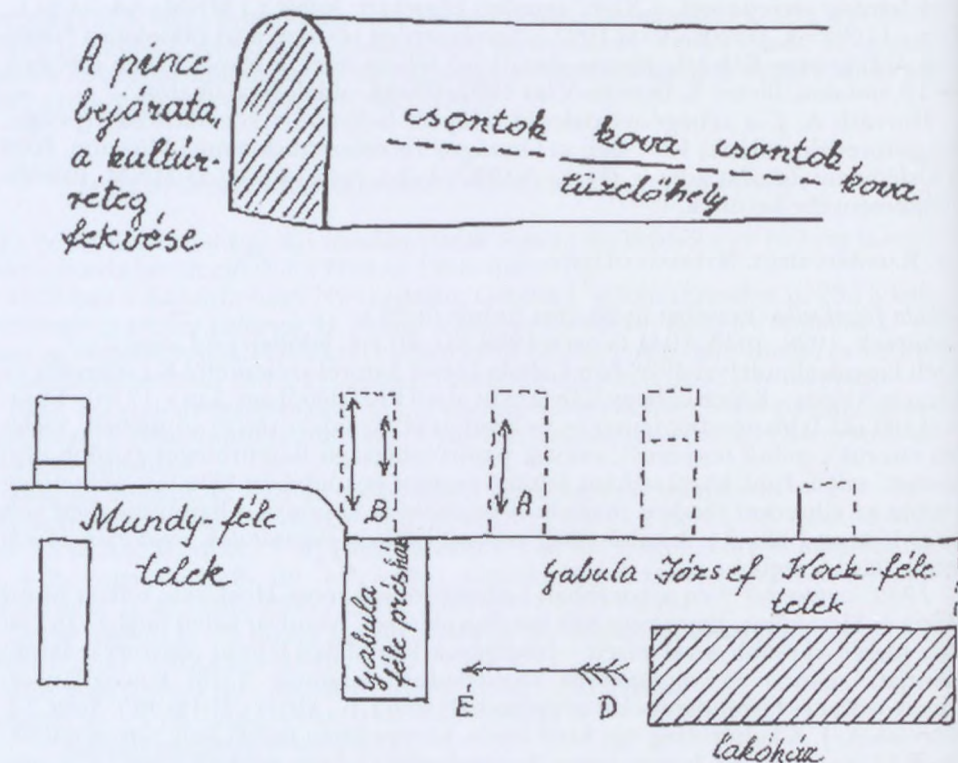
1940. szeptember 9-én a korábban Gabula József, most Hock-féle telken Mottl Mária és Horváth A. János végeztek megfigyeléseket. Az udvar keleti falába vájt Gabula József – később A-val jelzett – pincéjének löszfalából felnőtt rénszarvas sarokcsontját, agancs, és végtagsont töredékeket, valamint 3 db kovaszilánkot, kőeszközöket és faszéndarabokat gyűjtöttek (*Napló* I. 6., MOTTL 1942. 49.). *Szept. 12.* Horváth A. J. A kultúrréteg egy kissé lejtős, közepe táján tüzelő hely van. A kultúrréteg 11 lépés hosszú, benne hamu, faszéndarabkák és csontok (3. ábra 1.). A pincébe a kultúrréteg a baloldalon (É-i fal) látszik, 30 cm-től emelkedik (? V.I.) 60 cm-ig. A jobb oldalon (D-i fal) csak néhány csontdarabka mutatkozik. A telep hossza egyenlő a háztelek hosszúságával, ca. 30 m. A (pince fölötti lösz-) part magassága 10 m lehet. A pince szélessége 3 lépés. (*Napló* I.6.). *Szept. 16.* Horváth A. J. Az (A-)pincében, annak is az É-i falában a tüzelő helytől 50 cm-re, apró csont töredékek mellett 15,8 cm hosszú, 2,2 cm széles, 1,5 cm vastag, körszűrűkőre emlékeztető kőszköz került elő. Az egyik csonttöredéken kovaszilánk (*Napló* I. 18.).

1941. Ápr. 19. Horváth A. J. A Gabula-féle beszakadt (A-)pince É-i oldalán kevés csonttöredékek (a pince jelenlegi hossza 15 lépés, *Napló* I. 19.). *Máj. 1.* Gabula József helyreállítja a pincéjét, a pinceszáj felső részén a löszföldet le kell bontania. Az (A-)pincében a legfelső réteg magasságában, gyöngye emelkedő szintben, több őslátszont-töredéket, nagyobb állatét, 5 db kova töredéket és egy db csonka *dentalium* héjat talált (*Napló* I. 19.).

Mundy György telke (Erzsébet út 23., ma Szőnyi út 21)

Gyűjtés: 1940. (VÖRÖS 1998. Nr. 20.1.2. lh.) - 3. kép 2.

1940. nov. 12. Horváth A. J. megtalálta a Gabula (A-)pince ősembertelepének a folytatását a szomszédos Mundy György telek löszfalában (Gabula J. É-i szomszédja, Erzsébet u. 23.). Az (A-)pince melletti löszfalban (É-ra) ugyanabban a becsült magasságban „két rétegben ősember telep”, „több helyen őslátszonttöredékek, valamint *Rangifer* agancstöredékek, fogak kerültek elő. A tulajdonos (Mundy Gy.) állítása szerint leszakadások, és lefejtések alkalmával igen sok csont és hamu, faszén darabka került elő, sőt egy „gömbölyded alakú edény (sic!) töredéke” is. [...] koponya töredék lehetett, [...] nagysága megfeleltethetett egy ember koponyájának” (*Napló* I. 19.). Való-

3. ábra Zebegény, Kálvária-hegy. Gabula-Mundy telkek (1940-41. after Horváth A. J. Napló I. T. DOBOSI-VÁRI 1997. Nr. 36., 41.). 1. Gabula-telek (A-)pince É-i fala, kulturréteg (1940. szept. 12.), 2. Gabula-Mundy telkek építményei.

Fig. 3 Zebegény-Kálvária-hegy. Gabula-Mundy plots (1940-41. after Horváth A. J. Napló I. T. DOBOSI-VÁRI 1997, nos 36, 41). 1. Gabula plot, northern cellar wall, culture layer (September 12, 1940), 2. buildings of the Gabula-Mundy plots

színű egy nagyemlős koponya töredéke. Nov. 14.-én „több kovasilánk, sok csontsilánk, ezek közül elég sok égett”, nov. 16.-án több őszálatcsont került elő (Napló I. 19.). Nov. 27.-én Horváth A. J. a két telek határán fekvő „Gabula-féle - félig beszakadt - présház pince” falában (amely a Mundy-féle (B-)pincével szemben, Ny-ra az udvaron volt) megtalálta „a kulturréteget 2 vonulásban”. Ez nagyjából az A. és a B. pincefalak középső vonalában áthúzódik a K-i oldalra is. A (B-)pincében több a csontdarab. A (B-)pince D-i oldalában is több csontdarabocská, egy helyen szarvasagancs 4 ágának kibújása” (Napló I. 19.).

Gabula J. a telek korábbi tulajdonosa, a pincék kiásója „beszéli, hogy az udvar magasságában (1928-ban V.I.) elég sok csontot és tüzelő helyet talált, azzal a különbséggel, hogy összevetve a mostani ujjnyi vastag tüzelési réteggel ő tenyérnyi vastag ilyen hamus réteget talált. A kulturrétegek több szintben voltak. Ugyan így beszél Mundy Gy. is. A lefejtett helyen elég „bőven akadtak csontok, kisebbek, nagyobbak. Különösen sok volt a rövid ujjnyi vastag, teljes csontocská, olyanok, mint az ujjcsontok” (Napló I. 9.).

7.2. KÁLVÁRIA-HEGY, KELETI OLDAL:

A Brückler-féle telken (Deák F. út 8. sz.) az udvar Ny-i oldalán levő löszfalba kecske ólat vájtak. Az ól készítésekor *ősszlat csontokat* és faszéndarabokat találtak. Az ól felső részén Horváth A. J. „kettős, szétomló, hófehér és körülötte elég rossz faszén darabkát” talált (Napló I. 6.).

A Kálvária hegyi paleolit telep jelentősége – a nem reprezentatív eszközanyaga miatt? – elfelejtődött. Mottl M. még így írt: „Az Erzsébet utca löszfalában egy tekintélyes tűzhely található, amit mindenütt csont és kőszerszámok kísérnek” A kőeszközök a hazai magdalénien típusúak (MOTTl 1942, 3, 49, 50.). A Kálvária-hegy kultúrrétege a Mottl-féle Késő pleisztocén Magdalénien I., Alsó horizontjába volt sorolható. A Gabula-Mundy telken a paleolit telep legkisebb becsült mérete ca. 30 m × ca. 20 m – ca. 600 m². Az ősemler telep fölötti „eredeti” löszréteg vastagsága 40–45 m! (a mai 159 m-es platóhoz mérten). A Gabula-Mundy-féle telkek és a Deák F. utcai paleolit telep közötti távolság ca. 250 m.

Később tipikus „maszatolás” történt: „a lelőhely rétegtani viszonyai tisztázatlanok” (GÁBORI 1964, 60.), „a régészeti leletek 2,4 - 2,5 m (sic!) mélyen voltak” (VÉRTES 1965. 374.).

A MRT 9. a Kálvária-hegy Ny-i oldalán a Gabula-Mundy-féle telket (38/6., Szőnyi, I. u. 23–21. 1993. 566–567.) és a K-i oldalán a Deák F. u. 8. telket (38/10. 1993. 568.) azonosította.

A Gabula-féle telket Markó András 1998-ban kereste fel (a telek akkor Nagy Istvánné, szül. Heizer Ilona tulajdona). Az udvar K-i oldalán a löszfal folyamatosan tovább omlott és a magassága már csak 8–10 m, alján 1,5–2,5 m vastag törmelékkel. A löszfalban a két régi, A. és B. pincebevágás maradványa még ma is megvan (MARKÓ 2002, az idegenforgalmi és turista térképeken jelölve vannak).

A Kálvária-hegy vályogozóna nélküli 40–45 m-es vastag löszkötege a Duna II/a teraszvakicsára települt. A késő felső paleolit település t.sz.f.m. 110–115 m. A paleolit kultúra pontos meghatározása a néhány gyűjteménybe került atipikus kőeszköz, szilánkok alapján bizonytalanul végezhető el. Az azonban valószínűsíthető, hogy a telep típusos kőeszközei – fatális véletlen folytán? – nem kerültek begyűjtésre. A lelőhelyen szakszerű ásatás nem, csak „utólagos löszfalból kavarás” volt. A telek tulajdonosától – aki löszfalat bontott, pincét ásott és 10 - 100 - 1000 köbméter számra hordta el a lösz – pedig nem várható el, hogy a kisméretű kőeszközöket összegyűjtse, hogy egyáltalán észrevegye. Az eszközök használatát jól mutatják pl. a vadászott zsákmányállatok, és a pézsmatulok koponyán található csonkolások is.

A zebegényi Kálvária-hegy késő felső paleolit település az Epigravetti kultúrkörbe tartozik, hasonlóan a jobb parti Pilismarót környéki Pálrét, Tetves, Diós, Bitóc I. III. nyílt színi táborhelyekkel (mint „szórvány lelet”: Zebegény-Szőnyi I. út néven, Nr. 255., T. DOBOSI 2005, 67.). A Kálvária-hegyi telep a Duna jobb parti vadásztáborhelyek „túlpartra áthelyezett” alkalmi transzfer táborhelyek egyike. A Duna-kanyarban Szobtól Vácig terjedő 34–35 km-es bal oldali parton 55 nagyméretű lelőhely azonosítható, ezek közül 22 késő felső paleolit település részletből ismert vadász-zsákmány állatok maradványai (VÖRÖS 1998.).

A magyarországi Duna-kanyar földrajzi sajátosságai, geológiai - üledékképződési eseménytörténete hasonló a Duna-völgy felső szakaszain található klasszikus paleolittelepek lelőhelyeihez. A Duna-völgy Közép-Európa egyik legfontosabb Ny-K-i, illetve K-Ny-i irányú közlekedési útvonala, és az volt a paleolitikumban is. A Duna-kanyarban a felső paleolit telepek koncentráltasága a vadászati tevékenységgel és a Duna-zug hegység védelmet nyújtó, élelem tárolására alkalmas barlangok-köfűlkék közelségével függ össze. A rénszarvas-csordák ősszel a Duna-völgyben vándoroltak a Kárpát-medencébe. A jobb oldali partról az állatok letérhettek a Dunántúl

dombvidékei felé (pl. Ságvár). A Duna-kanyarhoz közeledve előbb a tatai, majd a dorogi medence nyújthatott számukra legelőhelyet. A Duna-kanyar mindkét partján a folyó mentén szűk sáv volt járható. Ezt használták ki a paleolit vadász-csoportok, amikor a magasabb „teraszokról” figyelhették meg az állatok mozgását. Innen mentek le a folyó partjára, hogy a torlódó, vagy a gázlókon átúszó rénszarvasok közül megszerezzék zsákmányukat. Az állatok feltörése és darabolása is itt történhetett. A Dunán átkelő taránszarvasokra vadászó Pilisszántói (I.) kőfülke vadászait Kormos Tivadar frappánsan „pilisi hegyek eszkimóinak” (KORMOS T. 1926.), GÁBORINÉ-CSÁNK Vera pedig „barlangi eszkimóknak” nevezte el (GÁBORINÉ-CSÁNK 1980, 244–). A rénszarvasokra azonban nemcsak az ember, hanem a korszak csúcsragadozója a farkas és a rozsomák is (Bitóc I.) vadászott (BILLER 2009.). Ők sem kerülhettek el sorsukat, prémjükből kiváló meleg ruházat készült. A kozmopolita farka-falka előnyberészesített zsákmányállatainak (Capra, Rangifer, Equus, Cervus Ovobis) élőszúlya 100–200 kg, maximum 300 kg. A magányos omnivora rozsomák legnagyobb patás zsákmányállata a 100 kg-os rénszarvas (WENIGER 1982, 13–136., Tab.31.).

A „terasz” vadásztelepeken folytatott tevékenységek jellege és időtartama szerint az utánuk maradt telepjelenségek is eltérő formációt mutatnak. A kőipar eszközkészletei is különbözőek, az alaptevékenységüknek megfelelő speciális összetételűnek. Az alkalmi vadásztábor kőiparának eszközkészlete mindig szűkebb spektrumu, mint egy tartós településé.

A Duna-kanyar vadásztáboraiban a leggyakoribb zsákmányállat a rénszarvas. A korai időszakban még nem ritka az erdei *Bison* és a steppei *Equus*, a hidegsűcs felé haladva ezek a fajok egyre ritkábbá váltak. E két faj predominanciája nyári vadászatot is jelezhet (BORZIKAY 1993, 83.). Nagyobb településeken megjelennek a ragadozók és a sarki nyúl is.

Európában a W.III. hideg maximum klímája általában hidegebb és szárazabb volt, mint a megelőző időszakban, amit rövid, kissé enyhébb klímaepizódok szakítottak meg. A hideg maximumot általában 18 000 b.p. köré helyezik, ami pontosabban extrém hideg és a száraz periódusnak nevezhető, Európában b.p. 20 000-től 16 000-ig tartott. A vadásztáborok közönséges zsákmányállatai a rénszarvas és/vagy a vadló voltak. A vadászati stratégiát a zsákmányállatok oldaláról azok életmódja (pl. csorda-, vagy magányos állatok), a vadászok oldaláról pedig a vadászati technológia (eszközök), illetve a vadászati – mint élelemszerzési – tevékenység szervezettsége határozta meg (DENNELL 1985, 97, 100.).

A Kárpát-medence éghajlata a leghidegebb periódusban sem volt kifejezetten sarkkörü, de a jellegzetes sarkkörü állatok, mint a rozsomák, a sarki róka, sarki nyúl, rénszarvasok, és a pézsmatulok előfordulnak. A zebegényi löszből ismert ún. „glacialis fauna” leghidegebb fájának a pézsmatulokot kell tekinteni (GAÁL 1933b, 130.). Milyen volt a Kárpát-medence hideg maximum (W.III.) előtti „prehideg” időszaka, csapadékos vagy száraz hideg? Különösen hideg száraz télen az *Ovibos* élőhelyéről elvándorol (TOEPFER 1963, 154.). Az extrém tundrai *Ovibos* hó mentes, vagy vékony hótakarót visel el. A téli és a nyári legelője között a *Rangifer* igen hosszú (akár 1000–2000 Km-es) távolságot is képes megtenni. A tundra és borealis-erdei *Rangifer* mozgását gátló kritikus hóvastagság 30–50 cm. (WENIGER 1982, Tab. 28.).

A zebegényi Kálvária-hegy epigravetti alkalmi vadásztáborhely kora a leghidegebb Würm III.-at közvetlenül megelőző „erdős-tundrai” időszakra, a Pilisszántói faunaszakasz végére tehető (VÖRÖS 2000, 197.). Ne feledjük, a vadásztáborhely fölé 40–45 m vastag homogén lösz települt. A lelőhelyről 1940–1941-ben begyűjtött faszénmaradványokat Sárkány S. és Stieber, J. határozta meg, a jól éghető fenyők (*Pinus* sp.) és a cirbolyafenyő (*Pinus cembra*) maradványok (Márton 2002.) fenyőerdők közelségét jelzi. A Duna-zug hegységet mozaikszerűen aljnövényzetben dús

erdő borította, amit az É-i oldalakon tundrai, a D-i lejtőkön és a medencékben pusztai foltok tarkítottak (BÁLDI 2002, 208.).

A késő felső pleisztocén (W.III.) hideg maximum kialakulását megelőzően a Kárpát-medence emlősfaunájában jelentős változás következett be. Először a mobil arktikus, illetve tajga fajokkal együtt kontinentális steppei faunaelemek is besoródtak a Kárpát-medencébe. Majd az erősödő hideg-száraz klíma hatására extrém tundrai fajok megjelenésével egy időben a steppei fajok kevés kivétellel elvándoroltak a területéről.

Számítógépes grafika: Bárány Annamária (MNM)

IRODALOM

- BÁLDI 2002: Báldi, T., A Pilis-hegyi rénszarvascsordák I. *Természet Világa* 133. Évf. 5. sz. 2002. május. Budapest, 204–208.
- BILLER 2009: Biller A. Zs., Epigravetti vadásztábor állatmaradványai Pilismarót-Bitócon. Archaeozoological remains from the Epigravettian hunting site of Pilismarót-Bitócon. *ArchÉrt* 134. 131–154.
- BREHM 1903: Brehm, A., *Az Állatok világa. Emlősök III. Ismereteink mai színvonalához és a hazai viszonyokhoz alkalmazva*. Szerk.: Méhely, L. és Bálint, S. Budapest.
- BORZIKYAK 1993: Borzikiyak, I. A., Subsistence Practices of Late Paleolithic Groups along the Dnestr River and its Tributaries. In: Soffer, O. - Praslov, N. D. eds.: *From Kostenki to Clovis: Upper Paleolithic-Paleo-Indian Adaptations*. New York-London, 67–84.
- BRODAR - OSOLE 1979: Brodar, M. - Osole, F., Nazaljšta paleolitikog i mezolitikog doba u Sloveniji. In: Basler, D. et al.: *Praistorija Jugoslavenskih zemalja. I. Paleolitsko i mezolitikog doba*. Sarajevo. 135–157.
- DENNELL 1985: Dennell, R., *European Economic Prehistory. A new approach*. Academic Press London et al cities.
- T. DOBOSI 2005: T. Dobosi, V., Cadastre of Paleolithic finds in Hungary state of art 2005. *ComArchHung* 49–81.
- T. DOBOSI-VÁRI 1997: T. Dobosi, V. - Vári, Á., Horváth Adolf János régészeti feljegyzések *FolArch* 46. 47–61.
- GAÁL 1933a: Gaál, I., Zebegényi diluviális őslakóinak ritka vadászszákmánya. *Nimród Vadásztársaság* 26. sz. 1933. szeptember 10. 409–410.
- GAÁL 1933b: Gaál, I., A pézsmatulok Magyarország diluviális földjén. Pótfüzet a Term.tud. Közl. 1933. 65. köt. 189. füzet. (okt.-dec. szám) 129–131.
- GAÁL 1939: Gaál, I., A Föld és az élet története. A Természet világa IV. köt. Budapest, 1939. pp. 392.
- GÁBORI 1964: Gábori, M., *A késői paleolitikum Magyarországon. Régészeti Tanulmányok III.* 1964. Budapest. pp. 85.
- GÁBORI-CSÁNK 1983: Gábori-Csánk, V., La grotte Remete "Felső" (supérieure) et le „Szeletien de Transdanubie”. *ActaArchHung* 35. 3–4. 249–285.
- GÁBORI-CSÁNK 1986: Gábori-Csánk, V., *Az ősköri jankovichien kultúra Nyugat-Magyarországon*. MTA. Doktori Értekezés. Kézirat.
- GÁBORI-CSÁNK 1993: Gábori-Csánk, V., *Le Jankovichien. Une civilisation paléolithique en Hongrie. Etudes et Recherches Archéologiques de l' Université de Liège*. 53. Liège-Budapest.
- GÁBORINÉ-CSÁNK 1980: Gáboriné-Csánk, V., *Az ősember Magyarországon*. Budapest.
- HANÁK-MAZÁK 1979: Hanák, V. - Mazák, V., *Bunte Welt der Säugetiere*. Artia, Prag.
- KOCH 1900: Koch, A., A magyar korona országai között gerincesállat maradványainak rendszeres átnézete. *Magy. Orv. és Term. Vizsgálók* 30. Szabadkán tartott Vándorgyűlés Munkálatai. Budapest. 525–560.
- KORMOS 1926: Kormos T., A Pilisi hegyek „eszkimója”. In: Lambrecht K.: *Az ősember. Az ősvilágok élete*. Budapest. 368–374.
- KOWARZIK 1912: Kowarik, R., Der Moschusochs im Diluvium Europas und Asien. Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. mathem.-naturw. Klasse Bd. 87. Wien. 505–566.
- KRETZOI 1942: Kretzoi, M., A pézsmatulok Magyarországon. Der Moschusochs in Ungarn. *Földt. Közl.* 72. 263–165, 357–363.
- KRETZOI 1968: Kretzoi, M., Étude Paléontologique. In: Gábori-Csánk, V. La Station du Paléolithique Moyen D'Érd-Hongrie. Mon.Hist.Bud. III. 1968. Budapest, 59–104.
- KRETZOI 1978: Kretzoi, M., Ecological conditions of the „Loess Period” in Hungary as revealed by vertebrate fauna. A „Löss”-korszak ökológiai viszonyai Magyarországon a gerinces-fauna alapján. *Földrajzi Közl.* 25. (101) 1–3. sz. 1978. Budapest, 75–93.
- LUCIUS 1969–1970: Lucius, E., Das Problem der Chronologie jungpaläolithischer Stationen im Bereiche der europäischen UdSSR. Mitt. Prähist. Komm. ÖAW. 13–14. Wien.
- MÁRTON 2002: Márton, A., *Ősköri lelőhelyek az Ipoly-torok és Vác városa között*. KLTE. Egyetemi szakdolgozat. 2002.
- MOTTL 1942: Mottl, M., Adatok hazai ó- és ujpleisztocén folyótérasszok emlősfajájához. Beiträge zur

- Säugetierfauna der ungarischen alt- und jungpleistozänen Flussterrassen. MKFI. Évkönyve 36., 2. füz. Budapest, pp. 70.
- MOTTL 1944: Mottl, M., Őslénytani eredmények. In: A Peskő környékének barlangjai – A Peskő-barlang., Kadic, O. Az északnyugati Bükk barlangjai. *Barlangkutatás* 17. 1. Budapest, 9-22.
- MRT 9. Magyarország Régészeti Topográfiája 9., Pest Megye Régészeti Topográfiája 13/2. köt., Szerk.: Torma, I., A Szobi és a Váci járás. 1993. Budapest.
- Napló I. Horváth, A. J., „Szob”. MNM. Ad. 24.Sz.I., (Ltsz.: 17002.) 1-36. számozott old.(eredeti, kézzel írt „Napló I. 1935–1944.”).
- Napló II. Horváth, A. J., Napló „Szob. Hontmegye I. Őskőkor vagyis paleolit korí. 1–9. old., MNM. Ad. 422. Sz.VII. (másolat, Laczus G. adománya, „Napló II.”, eredeti nála).
- PIDOPLICKO 1956: Pidoplicko, I. G., Materiali do vivčennja minulih fauna URSS. Vip.2. Oglyad paleontologichnih znahidok za 1938–1954 roki. AN URCR. 1956. Kiev. pp. 234.
- SOERGL 1942: Soergel, W., Die Verbreitung des diluvialen Moschusochsen in Mitteleuropa. *Beiträge zur Geologie von Thüringen* 7, 2. 75–95.
- SOFFER 1985: Soffer, O., *The Upper Paleolithic of the Central Russian Plain*. Academic Press, INC.1985. Orlando et al. cities.
- STROBL–OBERMAIER 1909: Strobl, J. - Obermaier, H., Die Aurignacien-station von Krems (N.-Ö.). *Jahrbuch f. Altertumskunde* 3. Wien. 129–148.
- TOPÁL–VÖRÖS 1984: Topál, Gy. – Vörös, I., Notes on history and recent records of elk [*Alces alces* (L.)] in Hungary. *Vert. Hung.* 22. Budapest. 83–94.
- TOEPFER 1963: Toepfer, V., *Tierwelt des Eiszeitalters*. Leipzig.
- VÁCI HÍRLAP 1928: Ősembertelep Zebegényben. *Váci Hírlap* 42. Évf. 18. sz. 1928. márc. 7. p. 2–3.
- VARRÓK 1955a: Varrók, S., Az 1950–53. évi bakonyi barlangi ásások őslénytani eredményei (Résultats paléontologiques des excavations dans les cavernes du Bakony en 1950–1953). *Magyar Állami Földtani Intézet Évi Jelentései* 1953/II. 491–502.
- VARRÓK 1995b: Varrók, S., Pörgölhegyi barlang három rétegének faunája. Függelék: Roska M.: A bakonybéli lőszobrocška (La statuette de cheval de Bakonybél). *ArchÉrt* 82/2. 141–142.
- VÉRTES 1965: Vértés, L., *Az őskőkor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon. A Magyar Régészet Kézikönyve I.* Budapest.
- VÖRÖS 1987a: Vörös, I., The Middle Pleistocene large mammal remains from the Lipowa Cave at Hronec (Slovakia). *Fragm. Min. et Pal.* 13. Budapest. 111–122.
- VÖRÖS 1987b: Vörös, I., The mammal fauna of the Pilisszántó I. Rock Shelter. In: Dobosi, V. - Vörös, I. The Pilisszántó I. Rock Shelter Revision. *FöldArch* 38. Budapest, 31–50.
- VÖRÖS 1998: Vörös, I., *A Duna-kanyar bal partjának pleisztocén nagyméretű leletei. 1998.* (A Vácot elkerülő új 2-es út nyomvonalának régészeti feltárásairól beszámoló „Váci Könyvek” kötete számára készült Kézirat. 64 old. A kötet pénzfelvonás miatt nem jelenhetett meg.)
- VÖRÖS 2000: Vörös, I., Macro-Mammal remains on Hungarian Upper Pleistocene sites. In.: T. Dobosi, V. (ed.), *Bodrogheresztúr-Henye (NE-Hungary), Upper Palaeolithic Site*. Budapest. 186–213.
- WENIGER 1982: Weniger, G.-C., *Wildbeute und ihre Umwelt. Ein Beitrag zur Magdalénien Südwestdeutschlands aus ökologischer und ethno-archäologischer Sicht*. Archaeologica Venatoria 5. Tübingen.

A MUSK-OX (*OVIPOS PALLANTIS* H. SMITH) CRANIAL FROM THE EPIGRAVETTIAN HUNTER'S CAMPSITE AT ZEBEGÉNY

Zebegegy is a small settlement on the left bank of the Danube, sited at the western entrance to the Danube Bend. Mt. Kálvária-hegy on the settlement's edge is the narrow loess projection of Mt. János-hegy, a ridge of Mt. Remete Kereszt-hegy (368 m) rising south-east of Zebegegy (Fig. 1). Fragments of an ox-musk cranial (*Ovibos pallantis* H. Smith) came to light on József Gabula's plot in winter 1928 at the foot of the loess mountain. The finds, a splanchnocranium and the frontal bone with the horn-cores, were taken to the Hungarian National Museum by István Gaál who conducted the rescue excavation at the site. The finds perished in the fire which broke out when the museum was hit in October 1956.

The finds were first published by István Gaál who described the remains as coming from *Ovibos mackenzianus fossilis* Kow. This species identification was later corrected by Miklós Kretzoi to *Ovibos pallantis* Hamilton Smith 1827.

As reflected in its scientific name (*Ovis-Bos*), the musk-ox blends the external bodily features of sheep and cattle. Two sub-species of modern musk-oxen (*Ovibos moschatus* Zimmermann 1780) are known: *Ovibos moschatus wardi* Lydekker 1900 and *Ovibos moschatus mackenzianus* Kowarzik 1909, whose habitat is restricted to the arctic and sub-arctic dry tundra regions of Alaska, Canada and Greenland.

Ovibos remains have been found at five sites in the Carpathian Basin. In contrast, countless *Ovibos* remains are known from the European Pleistocene, most of which date from the Upper Pleistocene (Würmian). The distribution of the finds from the Pleistocene indicates that musk-oxen migrated southward in a 100–200 km and 300–400 km wide zone in Western and Central Europe during the Würm glaciation, while their occurrences in East Central Europe show a concentration north of the Sudetes and Carpathians, between the upper reaches of the Oder and Vistula, and in the Moravian Basin (a 200–300 km wide zone). During the last, strongest glaciation of the Würmian (Würm III), musk-oxen migrated to regions lying south of the 400 km zone and thus reached the Carpathian Basin. Zebegegy–Kálvária-hegy lies on the boundary of the 500 km zone.

Palaeolithic sites have been discovered on both sides of Mt. Kálvária-hegy. In addition to animal bones, the finds collected at these sites include various stone implements and charcoal. While the stratigraphy of the sites and the find contexts of the collected artefacts are not wholly clear, the available descriptions indicate finds of the following species.

Zebegegy, Kálvári-hegy (1928–1941)		
Species	Cultural deposit	Loess
<i>Equus</i> sp.	+	+
<i>Rangifer tarandus</i> L.	+	?
<i>Cervus elaphus</i> L.		+
<i>Alces alces</i> L.		+
<i>Ovibos pallantis</i> H. Smith	+	
<i>Bison priscus</i> Boj.		+
<i>Mammuthus primigenius</i> Blumenbach		+

The late Upper Palaeolithic site at Zebegény–Kálvária-hegy can be assigned to the Epigravettian, the same period as the open-air campsites at Pálrét, Tetves, Diós and Bitóc in the Pilismarót area on the Danube's right bank. The Kálvária-hegy site at Zebegény was a seasonal "transfer" camp established opposite the hunter's camps on the right Danube bank. A total of 55 sites yielding the remains of large mammals are known from the 34–35 km long section between Szob and Vác in the Danube Bend: 22 of these, dating from the late Upper Palaeolithic, yielded the remains of various hunted species.

The Danube Valley was one of the most important west to east and east to west communications routes of Central Europe already during the Palaeolithic. The concentration of Upper Palaeolithic sites in the Danube Bend can undoubtedly be linked to hunting activities and the proximity of caves and rock-shelters suitable for food storage and habitation in the Duna-zug Mountains.

In autumn, the reindeer herds migrated into the Carpathian Basin along the Danube Valley. From the river's right bank, the herds could move towards the hilly regions in Transdanubia. Approaching the Danube Bend, they found excellent grazing land in the Tăta Basin and in the Dorog Basin further down. No more than a narrow zone was negotiable on the river's two banks in the Danube Bend. The Palaeolithic hunters exploited this natural advantage when they observed the herds' movement from vantage points on the higher "terraces", from where they descended to the river bank to hunt down their prey from among the creatures congregating at the fords or swimming across the river. The butchering and dismemberment of the animals was probably performed in these spots.

The settlement features offer some clues as to the nature of the activities conducted in the hunters' camps on the terraces, as well as to the duration of their occupation. The tool-kit of the lithic industry varies, with a special composition reflecting the basic activities. The range of tools used at the campsites is much smaller than that of the tools used on permanent settlements.

The most frequently hunted species was reindeer. *Bison* and steppean *Equus* were quite frequent during the early period, becoming scarcer toward the glacial maximum. The dominance of these two species can be taken as an indication of summer hunting activity. Various carnivores and arctic hare appear on larger settlements.

Interrupted by brief spells of slightly milder weather, the climate during the glacial maximum was colder and dryer than in the preceding period. The glacial maximum is generally dated to around 18,000 BP; this period, which can more accurately be described as an extremely cold and dry period, lasted from 20,000 to 16,000 BP in Europe. On the testimony of the animal remains from the hunters' camps, the most commonly hunted species were reindeer and/or wild horse.

While the climate of the Carpathian Basin can hardly be described as arctic even during the coldest period, arctic species such as wolverine, arctic fox, arctic hare, reindeer and musk-ox did appear in the region. Wolverine can be regarded as the "coldest" species of the glacial fauna known from the Zebegény loess. The Epigravettian seasonal hunters' camp at Zebegény–Kálvária-hegy can be dated to the forest-steppe tundra period which directly preceded the glacial maximum (Würm III) and can be put to the close of the Pilisszántó fauna phase.

ÚJKŐKORI ARCOS HOMBÁR TÖREDÉKEI TISZAFÖLDVÁRRÓL

ORAVECZ Hargita

Az alábbiakban az újkőkori hombárok egyik különleges, arcós ábrázolású változatát mutatjuk be, amely a Szakálhát-kultúra tiszaföldvári telepén került elő.¹ Az edényt mindössze két nyakból származó töredék képviseli, melyek együvé tartozása bizonyosra vehető, mivel technológiájuk, hajlásuk, díszítési stílusuk teljesen azonos.²

A cserepek régészeti környezetéről keveset tudunk, mindössze annyit, hogy találásukkor egymás mellett, azonos mélységben feküdtek. Közelükből felmenő falú objektumra utaló paticsdarabok és padlómaradványok, valamint elszórt állatcsontok, továbbá edénytöredékek kerültek elő. A település leletanyaga a középső újkőkorra, azon belül is az Alföldi Vondalízes Kerámia (AVK)- és a Szakálhát-kultúrák közötti – ún. „átmeneti”, furugyi típusokkal és díszítésekkel jellemezhető – időszakra keltezhető.³

A két cserépről már a felszedés során kiderült, hogy összetartoznak, és egy nagyobb méretű edény felső részéből származnak, továbbá az is, hogy lényegesen különböznek a telepen talált arcós edény töredékektől, mivel azok más technológiával készültek és eltérő díszítési stílusra utalnak; olyannyira, hogy a cserepeinkhez hasonló darabok még a környező Szakálhát-kultúra telepein sem találhatók. Ritka voltukat még az is hangsúlyozza, hogy az egykori edény „különleges” rendeltetésére is utalnak. Mivel a kutatás az ilyen, és ehhez hasonló arcós edényekről kevés ismerettel rendelkezik, a töredékeket külön, a leletanyagból kiemelve, az alábbiakban részletesebben tárgyaljuk.

A hombár alakja és díszítése a két rendelkezésre álló nyaktöredék alapján majdnem teljes bizonyossággal rekonstruálható. Mindkét cserép befelé ível, a nagyobbik alul 29–30, felül 26–27 cm átmérőjű, tehát egy enyhén szűkülő nyakból származik (1–2. ábra). A nyak meglévő magassága közel 13 cm, amelyből kb. 1,5–2 cm széles rész hiányzik, tulajdonképpen az edény szájának pereme, amellyel együtt kb. 14,5–15 cm hosszú lehetett. Az edény hasa teljesen megemmisült, de megőrződött belőle egy kis rész a nyakon, amelynek íveléséből szerencsére megállapítható, hogy a has és a nyak „törés” nélkül, folyamatos átmenettel kapcsolódhatott. Az edénynek tehát, vagy megnyúlt, ún. tojásdad alakú, vagy középtájékon kiugró, kerekded hasa lehetett (3. ábra). Bármelyik hasformát is vesszük alapul, az edény enyhén megnyúló és összeszűkülő nyaka révén a Szakálhát-kultúra jellegzetes formái közé sorolható, amelyeken legközelebbi analógiái a Szentés-Ilonapart-i⁴ vagy a Battonya környéki⁵ telepeken fordulnak elő. A rendelkezésre álló méretadatok és morfológiai jellemzők alapján egy, megközelítően 50–55 cm magas edény rekonstruálható (3. ábra). Figye-

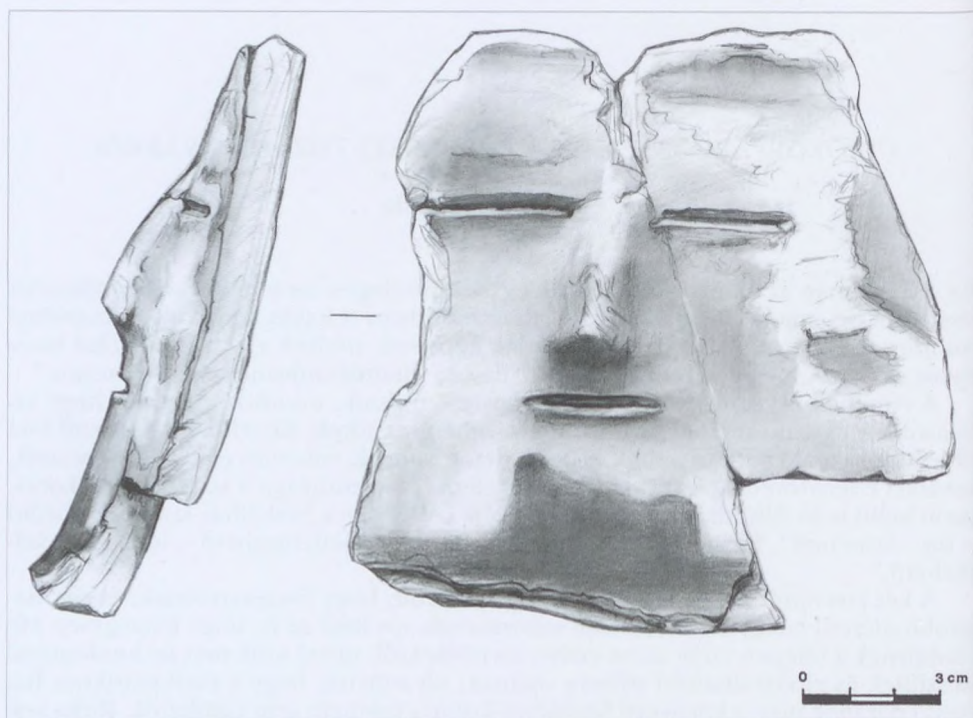
¹ A téglagyár melletti újkőkori és rézkori települések leletanyagát a kutatásokat vezető H. Vaday Andrea bocsátotta rendelkezésemre az ásatási dokumentációval egyetemben, amiért hálás köszönettel tartozom. 1976 és 1985 között végzett feltárásairól ásatási jelentésekben számolt be: H. VADAY 1976, 54; H. VADAY 1977, 31; H. VADAY 1978, 66; H. VADAY 1980, 56; H. VADAY 1981, 51; H. VADAY 1982, 63; H. VADAY 1983, 58; H. VADAY 1984, 65; H. VADAY 1985, 59.

² Ltsz.: DJM 1986.4.1013a–b.

³ MAKRAY 1982, 57–59; MAKRAY 2005, 258–259, 145–150.

⁴ CSALOG 1966, Taf.1. 1.

⁵ GOLDMAN 1978, Abb. 1; SZÉNÁNSZKY 1990, 1990 3. kép 1–2.

1. ábra. Tiszaöldvár-Téglagyár. Az arcós hombár előoldali részéből származó töredék
Fig. 1 Tiszaöldvár-Téglagyár. Fragment from the front side of the face pot

lembe véve más, például Battonyán,⁶ vagy Vinčán⁷ feltárt gabonátároló hombárokat, amelyek elérték a 140-150 cm körüli magasságot, a hombár inkább a közepes méretűek közé tarthatott.

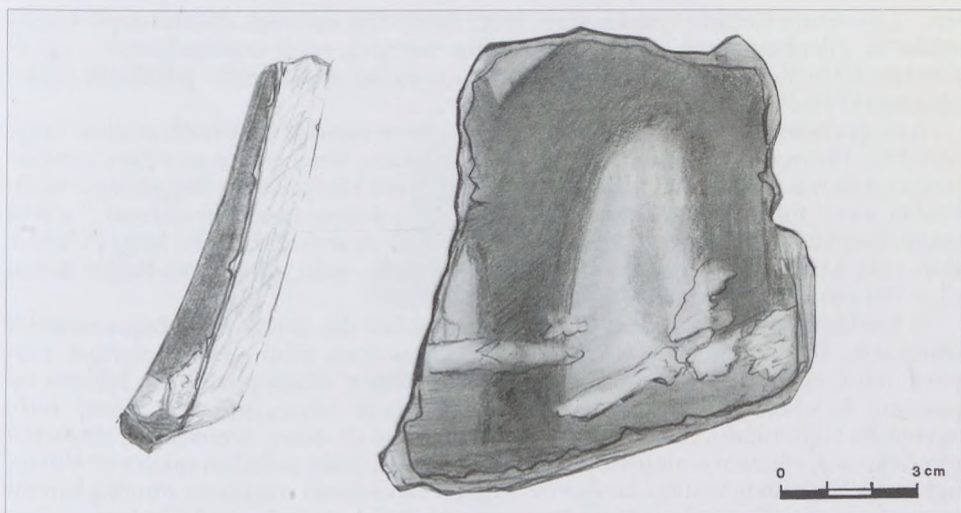
A töredékek technológiai szempontból is figyelmet érdemelnek, ugyanis egy gyakran alkalmazott, de ritkán megfigyelhető edénykészítési eljárásra utalnak. Faluk általában 1,5 cm vastag és 0,4-0,5 cm vastagon tapasztott, amely egyenetlen színű és több helyen „mozaikszerűen” repedezett vagy lepattogzott. Nincs bennük soványító anyag, nem égtek át, keresztmetszeti színük világos, amelynek következtében rossz megtartásúak, majdhogynem porlékony állagúak. Mindezek a sajátosságok pedig arra utalnak, hogy az edény egyszerű, szárításos technológiával készült tároló volt. Az ilyen hombárok nem számítottak ritkaságnak az újkőkorbán, megfigyelhetők voltak a Szakálhát-kultúra battonyai vagy mezőkovácsházi telepein is, ahol azonban – utólagos kiegész hiánya következtében – teljesen szétporladtak.⁸

A két cserép mintázata nem teljes, de a hiányzó részletek megközelítő pontossággal rekonstruálhatók. A nagyobbik cserép a hombár felső, arcot ábrázoló részéből származik. Az arc érdekessége, hogy nem lapos, hanem különösen a homloknak és a pofacsontoknak megfelelő helyen enyhén kidomborodó, ami különleges, plasztikus vonást kölcsönöz az edénynek (1. ábra). Az arcmező vörös színű, amelyre lilás-

⁶ SZÉNÁSZKY 1990, 153.

⁷ VASIĆ 1936, slika 67, 82.

⁸ SZÉNÁSZKY 1979, 68; SZÉNÁSZKY 1990, 153.

2. ábra. Tiszaföldvár-Téglagyár. Az arcos hombár hátoldali, tarkós részének töredéke

Fig. 2 Tiszaföldvár-Téglagyár. Fragment of the back side (nape) of the face pot

vörös, ill. bíborszínű mintákat festettek. (E kétféle színárnyalat jól elkülöníthető mindkét cserépen.) A vörös szín szokványos használatúnak mondható e cserépen, gyakran előfordul önállóan vagy sárgával kombinálva a szakálhái arcos edényeken.⁹ Az élénk, erősen lilába hajló színárnyalat azonban nem, ez ugyanis a szomszédos Esztár-kultúra edényeinek egyik jellemzője, amelyeken égetés előtt vastagon felhordva, „slip”-szerűen fordul elő,¹⁰ mint például a berettyószentmártoni arcos edényen.¹¹ A homlok felső, ill. a nyak alsó szakaszán, átlagban 1 cm széles bíborszínű sávok, azaz szalagok láthatók, amelyeket – jelenleg már csak nyomokban észlelhető – bemélyített vonalak kísérték. Ha nem is pontosan ilyen, de nagyon hasonló homlok- és nyakdíszek a Battonya-Vidpartról származó arcos edényeken láthatók, azzal a különbséggel, hogy azokon a szalagszerű minták nem egy, hanem két vonalból állnak, a közülük pedig vörösre festett vagy szaggatott vonalakkal kitöltött.¹² Az arcon ábrázolt szemek mélyen vésettek, az orr plasztikus kiképzésű és vörös színű, amelyre keskeny, ugyancsak bíborszínű sávot húztak. A száj mélyen behúzott és vízszintes vonalú, alá lila színű M-betűre emlékeztető, kissé szabálytalan alakú mintát festettek, amely két alsó végével a nyakat díszítő szalaghoz kapcsolódva futott körbe az edényen (1. ábra). A minta maga nem, csupán a technikája tartható különlegesnek, mivel a Szakálhát-kultúra arcos edényein kizárólag karcolt vagy vésett formában szerepel.¹³ Festett változatai szakálhái területről sehonnan sem ismertek, ellenben előfordulnak stilizált, függőleges vonalkázással kitöltött változatai például a Debrecen-tócsoparti¹⁴ vagy a Berettyószentmárton-Morotva parti¹⁵ esztári lelőhelye-

⁹ KALICZ–MAKKAY 1977, 91–92; KALICZ–KOÓS 2000, 18–20.

¹⁰ KALICZ–MAKKAY 1977, 54.

¹¹ SZABÓ-MÁTHÉ 1979, 35–55; RACZY–ANDERS 2003, Fig. 4. 1.

¹² SZÉNÁSZKY 1990, 154–157, 2–4. kép.

¹³ KALICZ–MAKKAY 1977, 91–92; KALICZ–KOÓS 2000, 18.

¹⁴ KALICZ–KOÓS 2000, 14. kép 3.

¹⁵ SZABÓ-MÁTHÉ 1979, 35–36; RACZY–ANDERS 2003, Fig. 4. 1.

ken. A motívum további érdekessége, hogy háztartási edények díszítményei között sohasem, ellenben arcós edényeken mindig szerepel, ezért számos kutató – egyelőre közelebből meg nem határozott mondanivalóval rendelkező – jelképnek (szimbólumnak) értékelte.¹⁶

A tárgyalt cserépen az arcábrázolásnak majdnem minden fontosabb részlete megőrződött. Hiányzik például a homlok feletti szakasz, lényegében az edény pereme (szája), amely a törésfelület alapján ítélve plasztikus kiképzésű és függőleges vonalkázású, azaz „fufu” szerű lehetett, mint például a Kunszentmárton-jaksori,¹⁷ a 2-es számú csanyteleki,¹⁸ vagy a kömlői edényen.¹⁹ Bár az sem zárható ki, hogy ez a rész sima volt, azaz vésett vonallal és festéssel díszítették, mint a Battonya-Parázs tanyai vagy Vid-parti edényeket.²⁰

A kisebbik töredék az edény nyakának hátoldali, ún. tarkós vagy hajas részéből származik. Technológiája és díszítésmódja ugyanolyan, mint a másik cserépé, csupán a mintázata más. Keresztmetszete ennek is világos, állaga porlékony. Felülete tapasztott és vörösre színezett, amelyen ugyancsak bíborszínű, két lefelé futó, egymásba kapcsolódó, fordított U-alakú sáv látható (2. ábra). A motívum, részben a töredékesség, részben a megfelelő analógiák hiánya miatt nehezen rekonstruálható, ugyanis a Szakálhát-kultúra arcós edényeinek tarkódíszzei majdnem mindig karcolt vagy vésett „futó” spirálisokból,²¹ meanderekből,²² egyszerű vonalából vagy rombuszokból, de sohasem festett U-alakú sávokból állnak.²³ A sávok ívelésük alapján az ún. „fésű” motívummal hozhatók összefüggésbe, mivel leginkább a fésű függőleges állású fogazatára emlékeztetnek. Ennek a mintának karcolt, kissé szegletes formájú és kisebb méretű változatai meg is találhatók a Szakálhát-Tisza-kultúrák arcós edényein, amelyeken mindig frizúrával összefüggő, hátoldali ékítményként szerepelnek, mint például Battonya-Gödrösökön,²⁴ vagy Öcsöd-Kováshalmon feltárt edényeken.²⁵ Előfordul a minta bálványokon is, például a Szentes-Ilonapartin vagy az Öcsöd-Kováshalmon.²⁶ Az M-alakú ékítményhez hasonlóan, ez sem tekinthető közönséges díszítő elemnek, mivel ugyancsak ritka és mindig különlegesnek tartható ábrázolásokkal összefüggésben szerepel.

A hátsó motívum-töredék mellett, pontosan a cserép jobboldali, törött szélén egy függőleges bemélyítésű vonal nyoma észlelhető, amely csakis az elő és a hátoldali minták között lehetett (2. ábra). Ilyen vonalból egynek a baloldalon is lennie kellett. Mindkettő, a már említett vízszintes bemélyítésekkel együtt, az edény arcós és tarkós mintázatának elkülönítésére, ill. keretbe foglalására szolgált. A nyak felületének felosztása több, például a Battonyai-Parázs-tanyai, a vidparti,²⁷ vagy a 2. számú csanyteleki²⁸ edényen is megfigyelhető.

Ezen a kisebb töredéken az arcós részen látható vízszintes bemélyítésből vagy bíborszínű sávból semmi sem maradt fenn, de feltételezhető, hogy mindkettő jelen volt, azaz szerepelt az edényen. Bár, a tarkós ill. a hajas rész mintázata erősen töredékes, valószínűnek tartható, hogy teljesen kitöltötte a hátoldali mezőt. A feltétele-

¹⁶ KALICZ–KOÓS 2000, 20; RACZY–ANDERS 2003, 163, 170.

¹⁷ CSALLÁNY 1939, Tafel 15, 2; HORVÁTH–PALUCH 2005, 263.

¹⁸ HEGEDŰS 1982–83, például II.

¹⁹ DANYI 2000, 2. kép.

²⁰ SZÉNÁSZKY 1990, 2. kép 1; 4. kép a.

²¹ KALICZ–MAKKAY 1977, Taf. 189, 11.

²² CSALLÁNY 1939, Tafel 15; HORVÁTH–PALUCH 2005, 263; DANYI 2000, 2. kép.

²³ SZÉNÁSZKY 1990, 3. kép 1.

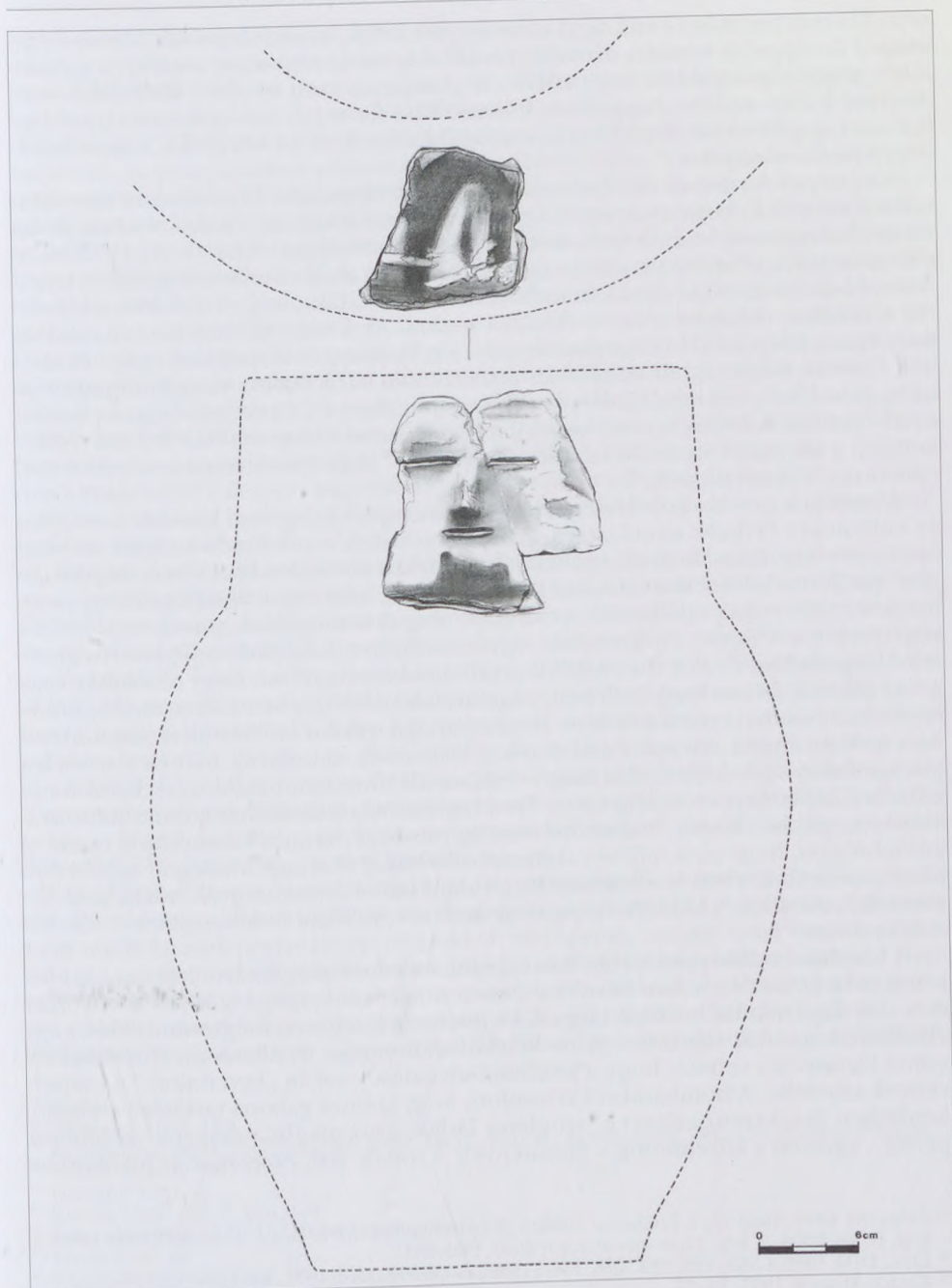
²⁴ GOLDMAN 1978, Abb.1, 4, 15.

²⁵ RACZY 2000, Fig. 3.

²⁶ RACZY–ANDERS 2003, Fig. 7. 2–3.

²⁷ SZÉNÁSZKY 1990, 2–4. kép.

²⁸ HEGEDŰS 1981, 5–6 kép.

3. ábra. Tiszaföldvár-Téglagyár. Az arcos hombár alakjának legvalószínűbb rekonstrukciója
 Fig. 3 Tiszaföldvár-Téglagyár. Reconstruction of the face pot's form

zett „fésűnek” minden bizonnyal nem csupán kettő, hanem legalább három-négy, esetleg öt „foga” is lehetett. Nem került elő a hombár alsó része sem, de a törésfelülete alapján gyanítható, hogy a felülete szintén sarazott és vörös festésű lehetett, amelyet a felső részhez hasonlóan, bíborszínűre festett és vésett mintával, például fektetett spirálisokkal díszíthettek, mint például a Szentés környéki, a csanyteleki vagy kömlői edényeket.²⁹

A cserepek formai és díszítési sajátosságainak elemzése kapcsán arra következtetésre jutottunk, hogy azok egy nagyobb részben szakálhái, kisebb részben pedig esztári kerámiaművességi vonásokat ötvöző hombárból származnak. Az előbbire az edény formája, vésett és plasztikus elemeket mutató arcábrázolása, homlok-és nyakdísz, M-alakú mintája, nyakfelületének mezőkre osztása, míg az utóbbira a lilászvörös színézése, valamint a festés túlsúlya utalna. Az Esztár-kultúra hatásai, esetleg importjai a telep további kerámiaanyagában is kimutathatók, például az égetés előtt bíbor, vörös, fekete, fehér színűre festett, valamint sűrű vékony vonalköteg mintájú edénytöredékek előfordulása alapján.³⁰ Nem meglepő ez, ha tudjuk, hogy az Esztár- és a Szakálhát-kultúrák közötti kapcsolat régóta ismeretes az újkőkor kutatás előtt,³¹ amelyet a tiszai arcas ábrázolású töredékekkel,³² vagy a szelevényi arcos edénnyel csak megerősíteni tudunk.³³

A cserepek további érdekessége, hogy nem csupán az egykori hombár formájára és különleges kivitelű mintázatára, hanem valószínű rendeltetési helyére és bizonyos mértékig használatára is utalnak. A töredékek közvetlen közelében átégett, „in situ” padlómaradványok, valamint paticsdarabok, azaz egy leégett építmény megmaradt részei voltak találhatóak. A cserepek maguk is megégték, minden valószínűség szerint a leégett objektummal együtt, amelyre felületük repedezettsége és felhólyagosodása utal. A tűz erejéből arra lehet következtetni, hogy a hombár vagy a ház falának közvetlen közelében, vagy annak belső terében állhatott. Az utóbbi feltételezés mellett szólna az edény készítmódja; miként említettük anyagába nem keverték soványító anyagot, mellőzték a kiégetését, mindezek hiánya viszonylag gyenge minőségű, komolyabb megterhelésre alkalmatlan, inkább csak belső használatra szánt edényt eredményezett. Ilyen hombárokat a Szakálhát-kultúra Battonyavidparti, parázs tanyai, valamint mezőkovácsházi házaiból ismerünk, azzal a különbséggel, hogy azok teljesen szétmorzsolódtak.³⁴ (Ezt a technológiát egyébként, jóval szélesebb körben is alkalmazták, például berendezési tárgyak: tűzhelyek, kemencék, „asztalkák”, ládikák és nagyobb kellékek, például fedők, „oltárok” stb. készítése során.³⁵)

A hombár további pontosabb, házon belüli helyének meghatározásához sem közvetett, sem közvetlen bizonyítékokkal nem rendelkezünk, mivel szűkebb környezete és a vele kapcsolatba hozható tárgyak és jelenségek teljesen megsemmisültek vagy elkallódtak az idők folyamán. A mellettük talált edény- és állatcsont töredékekről szinte bizonyosra vehető, hogy a későbbi bolygatások során „keveredtek” a maradványok közelébe. A hombárokról köztudott, hogy szemes gabona tartására szolgáló, kezdetben fazékszerű edények, szögletes ládák, azaz alkalmatosságok, későbbiek pedig – egészen a közelmúltig – építmények is voltak. Azt, hogy már az újkőkorban

²⁹ CSALLÁNY 1939, Tafel 15, 1-2; CSALOG 1966, I.T. 1; HEGEDÚS 1982-3, II, IV. tábla; SZÉNÁSZKY 1990, 2. kép; DANYI 2000, 2. kép. HORVÁTH-PALUCH 2005, 262-263.

³⁰ LISZ.: DJM 1986.4.583, 722, 774, 778, 796/1, 869; KALICZ-MÁKKAY 1977, 54-55.

³¹ KALICZ-MÁKKAY 1977, 54-55.

³² RACZY 1992, 151-152, 2.

³³ RACZY-ANDERS 2003, Fig 4. 2, 5.

³⁴ SZÉNÁSZKY 1979, 68; SZÉNÁSZKY 1990, 153.

³⁵ BANNER 1930, 101, II. tábla; Fig. 9-10, 12; SZÉNÁSZKY 1978, 3. Abb. 1-2; HEGEDÚS-MÁKKAY 1987, 89-94.

is volt tároló rendeltetésük, azt a Dévaványáról³⁶ vagy a Battonya környékéről³⁷ származó nagyobb mennyiségi szemes gabonát tartalmazó edények igazolják a legjobban. Általában több tíz literet meghaladó, többnyire jól kiégetett, vastag falú, egyszerű, rátett vagy karcolt mintákkal díszített, esetleg pelyvás bevonattal borított, „közönséges” edények voltak, amelyek között megkülönböztetett szereppel rendelkezettek az arccal díszített változatok. Erre a feltételezésre a kutatás részben az edények sajátos „kezelése”, részben pedig az ábrázolt arcok értelmezése kapcsán jutott.³⁸ Az előbbire, a hombárok szándékos törése és részben temetése utal. Régóta feltételezik, hogy a nyakból kiütögetett, kizárólag az arcos részt ábrázoló cserepek, nem véletlen előfordulásúak, ilyenek például Tiszaigar-Csikóstanyán vagy Tiszasas-Rév településeken kerültek elő.³⁹ Tudatos leválasztásra és eltemetésre utaló felső edényrészeket Csanytelek-Újhalastón,⁴⁰ Tiszaug-Vasútállomáson tártak fel, az utóbbin bekarcolt aljú, „fenéklelekre” emlékeztető edénykével együtt.⁴¹ (Bár utólag nehezen állapítható meg, de szabálytalan törésmódjuk és állaguk alapján ilyen hasonló, különleges kezelésben részesülhettek a Szentés-környékén,⁴² vagy Kömlőn⁴³ talált arcos edények is.) Önállóan, gödörbe „eltemetett” és „temetkezésekkel körülvett” arcos edényt Szélevényről ismertettek.⁴⁴ Az arcos edények különleges szerepét a Gyoma-őzdi bothrosból származó nagyméretű arcos hombár jól példázza legjobban, amelynek kontextusa – azaz a gödör szabályosan ismétlődő rétegsora – „áldozással” hozható kapcsolatba.⁴⁵

Feltehetően a sajátos „kezelésmódok” újabb megnyilvánulásaként értelmezhető a cserepeink felületén előforduló bevonat is. Mindkét töredék díszített (!) felületét kb. 2–3 mm vastag, világos színű, pelyvás soványítású agyagos tapaszta borítja,⁴⁶ amelyről megállapítható, hogy az edény díszítését követően, valamikor a használata során került az edényre.⁴⁷ (A rajzokon világosabb foltok jelzik előfordulását.) E bevonat jellege nem azonos a középső újkőkori edényeken gyakran előforduló bevonattal, ezért feltételezhető, hogy használatának sem hétköznapi, praktikus, hanem inkább „más” oka, például az ábrázolt lény arcának eltakarása, vagy az edény rituális szerepének megszüntetése lehetett. Egy afrikai folklórból hozott példa szerint a természeti népek szertartások ünnepeik során a „gyász,” az „elmúlás” jeleként gyakran kenték arcaikat, maszkjaikat vagy testüket sárral,⁴⁸ nem kizárt, hogy a hombáron lévő bevonat célja esetleg hasonló lehetett.

Az arccal ellátott edények különleges rendeltetésének rekonstruálásában az ábrázolások értelmezése is segíthet. Az arcok jellegzetessége, hogy leegyszerűsítettek, nem rendelkeznek portrészzerű vonásokkal, zárt szemű, csukott szájú személyt ábrázolnak, amely vonások inkább halott, mint élő személy képmására utalnak. Néprajzból származó megfigyelés, hogy a természeti népek olyan lényeket ábrázoltak így, például, maszkjaikon vagy szobraikon, akik „túl vannak a halálon”, „összé”, „természetfelettivé”, azaz már „istenné” váltak. Szembetűnő vonásuk – ami a régészeti

³⁶ ECSÉDY 1982, 44.

³⁷ SZÉNÁSZKY 1990, 153.

³⁸ KALICZ–KOÓS 2000, 21–22; RACZKY 2000, 14–15; RACZKY–ANDERS 2003, 167–170; MAKAY 2005, 91.

³⁹ KALICZ–MAKAY 1977, Taf. 152. 1, 5.

⁴⁰ HEGEDŰS 1981, 4.

⁴¹ RACZKY 1982, 224, 3. kép. 1–3.

⁴² CSALLÁNY 1939, 15. T. 1–2. HORVÁTH–PALUCH 2005, 263.

⁴³ DANYI 2000, 12.

⁴⁴ KALICZ–KOÓS 2000, 19, 2. lábjegyzet; RACZKY–ANDERS 2003, 166, Fig. 5.

⁴⁵ GOLDMAN–SZÉNÁSZKY 2002, 55–56. Abb. 1.

⁴⁶ Ennek jelenlétére és nem véletlen előfordulására Tóth Gyula restaurátor hívta fel a figyelmemet, amiért köszönettel tartozom.

⁴⁷ Ez a bevonat, egy helytelenül alkalmazott tisztítási eljárás következtében már csak foltokban maradt meg, amelyek a rajzon világosabb színűek (1–2. ábra).

⁴⁸ ZOLNAY 1983, 265–266; 335.

ábrázolásokra is elmondható, hogy majdnem mindig azonos technológiával és mintázattal továbbá kultúrákra vagy régiókra jellemző módon ábrázolták őket.⁴⁹ Például, a szakálhátú stílusú arcokat vésett mintákkal, vörös és sárga festéssel, száj körüli M-alakú jelképpel, a Felső-Tisza-vidékieket karcolt, vagy alkalmanként fekete festéssel kombinált, vonalas mintázattal, ívelt-és geometrikus homlokmintával, míg az esztáriakat az előbbiekhez hasonló, égetés előtt felfestett bíborszínű vagy fekete vonalköteg mintázattal.⁵⁰ Hogy miért kerültek az edényekre, mire voltak jók az edényeken, vagy miért kapcsolódtak gyakran antropomorf, vagy stilizált emberi testre emlékeztető alsó részekhez, arról továbbra is csak sejtésünk lehet: leginkább, mert védték a gabonát, befolyásolták a leendő termés sorsát, nagy valószínűséggel tehát, termékenyítő, bajelhárító céllal.

⁴⁹ ZOLNAY 1983, 254–258.

⁵⁰ KALICZ-KOÓS 2000, 21–22; RACZKY 2000, 14–15; RACZKY-ANDERS 2003, 167–170.

IRODALOM

- BANNER 1930: Banner J., A kökénydombi neolithkori telep. – Die neolitische Ansiedlung von Kökénydomb. *Dolg.* 6. 49–158.
- CSALLÁNY 1939: Csallány, G., Gesichtsdarstellungen auf Gefäßen der Theißkultur. *Germania* 23. 145–146.
- CSALOG 1966: Csalog, J., Die Lehren der Ausgrabungen von Szentes-Ilonapart. *AASzeg* 10. 49–57.
- DANYI 2000: Danyi, J. A szakálhái időszak arcos edénye Kömlőről. – Szakálhát type face pot from Kömlő. *Ősrégészeti Levelek* 2. 12–13.
- ECSEDY 1982: Ecsedy I., 3/33 Réhelyi-Gát. In: Bakay K. – Torma I. (szerk.) *MRT Szeghalmi járás IV/*. Budapest. 44, 61., 63 tábla.
- GOLDMAN 1978: Goldman, Gy., Gesicht Gefäße und andere Menschendarstellungen aus Battonya. *BMMK* 5. 13–60.
- GOLDMAN – SZÉNÁSZKY 2002: Goldman, Gy.–Szénászký, J., Ein Gesichtsfäß der Szakálhát-Kultur. *Buda-pest Régiségei* XXXVI. 55–61.
- HEGEDŰS 1981: Hegedűs K., Újkőkori lakótelep Csanytelek határából. – Excavations at the neolithic settlement of Csanytelek-Újhalastó. *ArchÉrt* 108. 3–11.
- HEGEDŰS 1982–83: Hegedűs, K., The settlement of the neolithic Szakálhát-Group at Csanytelek-Újhalastó. *MFME* 1. 7–54.
- HORVÁTH – PALUCH. 2005: Horváth F. – Paluch T., Állandó régészeti kiállítás a Hódmezővásárhelyi Toronyai János Múzeumban. A kiállított tárgyak katalógusa. In: Bende, L. – Lőrinczy, G. (szerk.), *Hét-köznapi Vénuszai*. Hódmezővásárhely. 262–263.
- H. VADAY 1976: H. Vaday A., Tiszaföldvár –Téglagyár. *RégFüz* 54.
- H. VADAY 1977: H. Vaday A., Tiszaföldvár –Téglagyár. *RégFüz* 31.
- H. VADAY 1978: H. Vaday A., Tiszaföldvár –Téglagyár. *RégFüz* 66.
- H. VADAY 1980: H. Vaday A., Tiszaföldvár –Téglagyár. *RégFüz* 56.
- H. VADAY 1981: H. Vaday A., Tiszaföldvár –Téglagyár. *RégFüz* 51.
- H. VADAY 1982: H. Vaday A., Tiszaföldvár –Téglagyár. *RégFüz* 63.
- H. VADAY 1983: H. Vaday A., Tiszaföldvár –Téglagyár. *RégFüz* 58.
- H. VADAY 1984: H. Vaday A., Tiszaföldvár –Téglagyár. *RégFüz* 65.
- H. VADAY 1985: H. Vaday A., Tiszaföldvár –Téglagyár. *RégFüz* 59.
- KALICZ–KOÓS 2000: Kalicz N. – Koós J., Újkőkori arcok edények a Kárpát-medence északi részéből. – Neolitische Gesichtsfäße im Nordosten des Karpatenbeckens. *HOMÉ* XXXIX, 16–31.
- KALICZ–MAKKAY 1977: Kalicz, N. – Makkay, J., Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene. *StudArch* VII. Budapest.
- MAKKAY 1982: Makkay J., *A magyarországi neolitikum kutatásának új eredményei. Az időrend és a népi azonosítás kérdései*. Budapest.
- MAKKAY 2005: Makkay J., Újkőkori teogónia. Agyagból mintázni istent és embert. In: Bende, L. – Lőrinczy, G. (szerk.), *Hétköznapi Vénuszai*. Hódmezővásárhely. 85–121.
- RACZKY 1982: Raczky P., Előzetes jelentés a Tisza III vízlepcsőhöz kapcsolódó régészeti munkálatokról Szolnok megyében. – Vorbericht über die sich der dritten Theiss-Staustufe anschließenden archäologischen Arbeiten im Komitat Szolnok. *ArchÉrt* 109. 223–230.
- RACZKY 1992: Raczky, P., The Neolithic of the Great Hungarian Plain and the Vinča Complex (New Archaeological Evidence for the Relations). *Balkanica* XXIII. 147–165.
- RACZKY 2000: Raczky, P., A Unique face pot from the Öcsöd-Kováshalom settlement of the Öcsöd-Kováshalom settlement of the Tisza culture. *ActaArchHung* 51. 9–22.
- RACZKY – ANDERS 2003: Raczky, P. – Anders, A., The internal relations of the Alföld Linear Pottery Culture in Hungary and the characteristics of human representation. In: Jerem, E. – Raczky, P. (Hrsg.) *Morgenrot der Kulturen. Frühe Etappen der Menschheitsgeschichte in Mittel- und Südosteuropa. Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Geburtstag*. Band 15, Budapest. 155–182.
- SZABÓ-MÁTHÉ 1979: Szabó-Máthé M., Újkőkori település Berettyószentmárton-Morotva lelőhelyen. – Neusteinzeitliche Siedlung im Fundgebiet Berettyószentmárton-Morotva. *DMÉ* 35–55.
- SZÉNÁSZKY 1979: Szénászký J., A korai szakálhái csoport települése Battonyán. – The settlement of the early szakálhát group at Battonya. *ArchÉrt* 106. 67–77.
- SZÉNÁSZKY 1990: Szénászký J., Arcos edényfedő Battonyáról. – Deckel eines Gesichtsfäßes aus Battonya. *ArchÉrt* 117. 151–160.
- Vasić 1936: Vasić, M., *Preistoriska Vinča II*. Beograd.
- ZOLNAY 1983: Zolnay V., *A művészetek eredete*. Budapest.

FRAGMENT OF A NEOLITHIC FACE POT FROM TISZAFÖLDVÁR

Described and discussed here is a variant of Neolithic face depictions appearing on storage jars. The vessel in question was brought to light at Tiszaföldvár, a settlement of the Szakálhát culture. Andrea H. Vaday, the excavator of the settlement, found two fragments coming from a vessel neck: the two fragments quite certainly originate from the same vessel because their manufacturing technique, curve and ornamental style is virtually identical. Found together with the two fragments at roughly the same depth were burnt daub fragments and floor remains, suggesting the one-time presence of a surface-level house, as well as a scatter of animal bones and various other vessel fragments. The finds from the settlement can be dated to the Middle Neolithic, to the transitional period between the Alföld Linear Pottery (ALP) and the Szakálhát culture, characterised by pottery made and decorated in the so-called Furugy style. The striking differences between the two vessel fragments and the other face pots unearthed at the settlement were apparent immediately after they were lifted: the two fragments were made using a different technique and they were decorated in a different style. Comparable finds are not known from the neighbouring Szakálhát sites. Their rarity is reflected also by the unusual function of the vessel they had been part of. The two fragments are discussed separately from the other ceramic finds and set in the broader context of face vessels, about which very little is known.

The form and decoration of the face pot can be more or less accurately reconstructed from the two neck fragments. Both fragments are incurving: the larger one suggests a lower diameter of 29–30 cm and an upper diameter of 26–27 cm, indicating a slightly constricted neck (*Figs 1–2*). The length of the larger fragment is 13 cm and lacks a roughly 1.5–2 cm large piece, suggesting a total length of 14.5–15 cm. Nothing survived of the vessel belly except for a small portion on the neck fragment, whose curve indicates that the neck adjoined the belly without a break, the implication being that the vessel either had an elongated ovoid form or a more prominently rounded belly (*Fig. 3*). Whichever of the two, it is quite clear that the vessel with the slightly elongated, constricted neck represents a typical Szakálhát form, whose best analogies can be quoted from Szentés–Ilonapart and the settlements in the Battonya area. The known dimensions and the morphological traits allow the reconstruction of a ca. 50–55 cm tall vessel (*Fig. 3*), considerably smaller than the jars used for storing cereals at Battonya and Vinča, many of which were as much as 140–150 cm high. This vessel was medium-sized compared to the latter. The fragments are also unusual in terms of their manufacturing technique, reflecting a frequently employed, but rarely observable procedure. The wall thickness of the fragments is 1.5 cm on the average, their section is light brown with cream patches, while their surface bears a coating that is 0.4 cm thick on the average, much of which was either cracked or had chipped off. No tempering agent (chaff or crushed pottery) was used in their manufacture and neither were they fired, in consequence of which they survived in an extremely poor state of preservation; these traits also indicate that the vessel had simply been dried, similarly to the storage jars found on the Szakálhát settlements at Battonya and Mezőkovácsháza. The latter, however, had been conserved to some extent owing to secondary burning.

Even though the pattern on the two fragments is not identical, the design can be more or less accurately reconstructed. The larger fragment comes from the front side of the jar bearing the face depiction, on which the areas corresponding to the forehead and the cheek-bones protrude slightly, making the depictions more naturalistic (*Fig. 1*). The face is painted mauvish-red and crimson on a red ground. The

use of red, often combined with yellow, was customary on the face pots of the Szakálhát culture. A design painted in a bright mauvish colour, however, is a typical trait of the neighbouring Esztár culture, on whose vessels painting of this type was applied thickly, in a slip-like manner before firing, as on the face pot from Berettyószentmárton. A roughly 1 cm wide crimson band frames the top of the forehead and the base of the neck, flanked by incised lines of which only traces survive in some spots. Similar bands can be noted on the forehead and neck part of the face pots from Battonya–Vidpart. The eyes are marked by deep incisions, the nose was separately modelled and painted red with a narrow crimson stripe. The mouth too is indicated by a deeply incised line, underneath which is an M shaped, slightly irregular motif extending to the band encircling the neck (*Fig. 1*). The design itself is hardly unusual, but its technical execution certainly is, seeing that only the incised variant of the design incorporating the M motif appears on the face pots of the Szakálhát culture, while the similar vessels of the Esztár culture usually bear the painted variant filled with vertical hatching. The M motif itself is generally interpreted as a symbolic sign.

The smaller fragment comes from the vessel's back side corresponding to the nape and the coiffure. The technique and mode of decoration is identical to that of the other fragment, the only difference being the pattern. The red painted, clay-coated fragment is decorated with two interlocking, vertical, crimson bands (*Fig. 2*) recalling the comb teeth and the comb motif of the period's other face pots. Incised, slightly more angular and smaller variants of this motif occur on the face pots of the Szakálhát and Tisza cultures, on which they appear as a decorative element in combination with the coiffure on the back side, as on the jars from Battonya–Gödrösök and Öcsöd–Kováshalom. The motif also appears on figurines such as the ones from Szentes–Ilonapart and Öcsöd–Kováshalom. Similarly to the M sign, then, the comb motif can also be regarded as a symbol rather than a simple ornamental element because it occurs infrequently and only on extraordinary artefacts. Remains of a vertical incised line can be made out beside the design on the right side of the fragment (*Fig. 2*) which was part of the decoration between front and the back side. A similar line had probably been incised on the other side too: together with the two horizontal lines mentioned above, they were part of the panels enclosing and separating the face in front and the nape in the back. The practice of dividing the vessel neck into panels is not uncommon; a similar division can be noted on the pieces from Battonya–Parázstanya, Battonya–Vidpart and face pot 2 from Csanytelek. Although nothing has survived of the horizontal incised line or the crimson band appearing on the front side, it seems likely that both had a continuation on the back side. Despite the fragmentary survival of the nape and the coiffure, we may assume that the design had filled the entire panel on the back side, and that the assumed comb motif had been depicted with at least three or four teeth and not just the surviving two (*Fig. 2*). Even though the lower part of the storage jar did not survive, the fracture surface indicates that it had also been coated with clay and red in colour, and had perhaps been decorated with crimson painting similarly to the vessel's upper part, or had borne an incised pattern of recumbent interlocking spirals resembling the design of the face pots from the Szentes area, Csanytelek and Kömlő.

The formal traits and decoration of the two fragments indicate that they come from a storage jar blending the ceramic traditions of Szakálhát and Esztár pottery. The former is represented by the vessel form, the face depiction combining incised and separately modelled elements, the decoration of the forehead and the neck, the M motif and the division of the neck into panels, while the latter by the mauvish-red painting and the preponderance of painted elements. (The influence of the Esztár culture, as well as imports from the Esztár distribution have been identified

in the site's ceramic inventory; the latter are represented by the pottery fragments painted crimson, red, black and white before firing, and sherds decorated with bundles of delicately painted lines.) There is plenty of evidence for the contacts between the Esztár and the Szakálhát cultures, the most recent being the vessel fragment bearing a face depiction from Tiszaigar and the face pot from Szelevény.

Another interesting feature of the two fragments is that they provide clues regarding the probable use and one-time location of the storage jar. Both fragments lay beside burnt floor remains and burnt daub fragments from a building destroyed by fire. Both fragments had been burnt, their surface was cracked and blistered. The extent to which the two fragments were burnt suggests that the storage jar had been either set near the wall or inside the house. The manufacturing technique of the vessel (the lack of tempering agents and that it was unfired) meant that the jar was a fairly weak affair, which would hardly have survived the wear and tear of daily life for long, and was therefore probably intended for minimal use only. Simple storage jars of this type have been unearthed in the houses of several Szakálhát settlements, for example at Battonya-Vidpart, Battonya-Parázs-tanya and Mezőkovácsháza. Not having been exposed to a strong fire, the jars from these sites disintegrated while they were lifted. It is no longer possible to determine the exact location of the jar in the house because the area around its findspot had been destroyed. (The pottery sherds and animal bones found beside the two fragments lay in a secondary position owing to later disturbances.) Cereals were generally kept in the storage vessels coming in various forms and sizes, ranging from pot shaped vessels to rectangular, chest-like containers and, later, separate structures. The function of these jars is clearly indicated by the vessels containing cereal grains found at Dévaványa and Battonya. The variants bearing a face depiction were probably vested with an additional, "special" meaning, in part suggested by their treatment and in part by the interpretation of the faces. The special treatment is implied by the fact that many pots of this type had been intentionally broken and "buried". Pottery sherds bearing a face depiction, obviously cut out from the neck, have been found at Tiszaigar-Csikóstanya and Tiszasas-Rév, and vessel fragments which had apparently been intentionally cut out and buried were uncovered at Csanytelek-Újhalastó and Tiszaug-Vasútállomás. The fragment with the face depiction was found together with a small vessel bearing an incised sign on its base at the latter site. (It seems likely that the face pots found in the Szentes area and at Kömlő too had been accorded special treatment judging from their irregular fracture and state of preservation, although this cannot be subsequently determined with certainty.) A face pot deposited in a pit surrounded by human burials was uncovered at Szelevény. The unusual role of face pots is evidenced by the storage jar from Gyoma-Ózed, which was recovered from a settlement feature interpreted as a sacrificial pit.

The special treatment accorded to these vessels is reflected by the clay coating noted on the fragments. The decorated surface of the two fragments was coated with a 2–3 mm thick layer of clay tempered with chaff. This coating was applied after the manufacture and decoration of the vessel, at some point during its use-life. No other vessels with a similar coating are known from archaeological contexts; however, ethnographic examples do exist for a similar practice. Various native peoples often smeared mud on their face, body or masks as a sign of mourning and death, usually as part of a ritual. It is possible that the clay coating smeared over the jar had a similar function: the concealment of the being portrayed on the vessel perhaps signalled the cessation of the vessel's ritual function.

The extraordinary role of face pots is also supported by the portrayals on them. The simple depictions appear to represent persons with closed eyes and mouth, without any individual features, recalling dead people rather than live ones. The eth-

nographic record suggests that similar depictions on masks and figurines can be interpreted as the portrayal of individuals who had already departed from among the living, were “beyond death”, and had been transformed into “ancestors” or “supernatural” beings (i.e. deities). One striking feature of these depictions – which is also true of similar portrayals found in archaeological contexts – is that they were almost without exception made using an identical technique and in a style specific to a particular culture or region: in the Szakálhát culture, for example, the faces are depicted with incised lines combined with red and yellow painting, and with the M sign around the mouth; the face pots from the Upper Tisza region bear incised designs occasionally combined with black painting, with the forehead decorated with incised linear, curved or geometric patterns, while the vessels of the Esztár culture are ornamented in a similar manner with bundles of crimson or black lines applied before firing. The reason for portraying a face on the vessel, the exact meaning of the depiction and the reason for the often anthropomorphic lower part recalling a stylised human body remains unknown and can at best only be surmised from the ethnographic parallels: it seems likely that they were designed to protect the cereals stored in the jars or were believed to have a beneficial influence on the future harvest, and were thus believed to enhance fertility and avert harm.

Translated by Magdalena Seleanu

A STAG FROM MYCENAE AND THE GREEK PREHISTORIC SHERD COLLECTION OF THE HUNGARIAN NATIONAL MUSEUM

Judit LEBEGYEV

In the spring of 2003 a box of Greek prehistoric sherds was re-discovered in the reserve of the Prehistoric Collection of the Hungarian National Museum. An interesting pictorial fragment with a representation of a stag was also included in this material. This study aims to present in detail this pictorial fragment followed by a catalogue of the sherd material.¹

THE ACQUISITION OF THE MATERIAL

The material was donated for study purposes to the Archaeological Department of the Hungarian National Museum by the British School at Athens in 1930 in exchange for Hungarian prehistoric pottery.² The fragments are dated between the

¹ I wish to express my warmest gratitude to the following persons who had helped me in various ways during the preparation of this study: András Márton who had found the material and called my attention to it; Tibor Kovács, Tibor Kemenczei, Viola Dobosi, Hargita Oravecz of the Hungarian National Museum for permitting me to study and publish the material, László Szende for help in the Archive of the Hungarian National Museum; Natalia Vogeikoff-Brogan, for granting me access to the ASCSA archive and sherd collection, Eleni Hatzaki for granting me access to the BSA sherd collection and archive, Prof. Miklós Szabó, Elisabeth French, David Gill, Joost Crouwel, Joseph Maran and Vasiliki Pliatsika for helpful thoughts and advice. I warmly thank to László Mátyus for making the photographs. The drawings were made by the author.

² The official correspondence of the exchange was documented under the number 149/1930 in the Archive of the Archaeological Department, the folder with the original documents is kept in the Main Archive of the Hungarian National Museum. The exchange was initiated by Lajos Márton, who was the director of the Archaeological Department of the Hungarian National Museum between 1923 and 1934. In 1930 he asked W. A. Heurtley for prehistoric sherds from Thessaly and Macedonia for comparative purposes with Hungarian prehistoric – mainly Neolithic material. In his answer (29/12/1930) W. A. Heurtley wrote that he collected a small sherd material from the Collection of the British School at Athens for the Hungarian National Museum. I present here some relevant extracts from his letter: „I have made a representative collection of 1) Thessalian and 2) South Greece sherds. I have not been able to include examples of all Thessalian categories, since they are very rare, and we ourselves in some cases (e.g. 'crusted ware') do not possess any specimens. I have not been able to send Macedonian (except one example of the 'Danubian' fluted bowls) since I require them while I am preparing my book on Macedonia. I hope to be able to send you a collection of specimens later. I look forward to receiving the sherds you and Dr. Tompa are kind enough to send me. (...) I am afraid the sherds I am sending you are not very good ones, but I hope they will be of some service to you.” In exchange for the Greek material (in his letter he had labelled them erroneously 'Macedonian') Lajos Márton had sent a small collection of Hungarian Neolithic (Bükk and Tiszai culture) sherds to the British School at Athens in the spring of 1931. The arrival of this material was documented in the report of the annual meeting of the subscribers of the years 1930–1931 as “Gifts of pottery to the School Collection were made by Dr. Marton, Director of the National Museum [sic!], Budapest (sherds from Hungary)”, BSA 31 (1930-1931) 195. – In the letters it is mentioned that the material is made up from two separate parcels, and in W. A. Heurtley's letter reference is made to Thessalian sherds ('Fluted ware'), but the material which I will present here, comprise from only one box which includes pottery only from Southern Greece (SE Peloponnese). Despite the thorough investigations in the National Museum the box containing the Thessalian sherd material was not recovered.

Late Neolithic and the Late Helladic IIIC period and derive from sites in the north-eastern part of the Peloponnese, mostly where the British School and the American School conducted excavations.³

The exchange of sherd materials between countries was a customary tradition before the Second World War. There was a special demand on the part of Museums and Universities to acquire sherds from Greece for study purposes. For example the Danish National Museum also got sherds from the British School at Athens from its excavations at Phylakopi and from the Greek excavations at Chalandriani, Syros and from Thessaly (Neolithic material from Dimini and Sesklo) in exchange for Danish antiquities.⁴ Another Hungarian Research Institute, the Faculty of Archaeology of the Eötvös Loránd University Budapest received a box of Minoan sherds for study purposes from Spyridon Marinatos, Director of the Museum of Herakleion in 1932.

THE GEOGRAPHICAL SPECTRUM OF THE MATERIAL

On the back of most of the sherds their find place is written with ink. Apart from five sherds (two of EH II, one of MH III–LH I and two of LH III date) which are marked as being found in the Corinthia, the following sites are represented in the material: Korakou: eight sherds (three of EH II, one of EH III, three of LH IIIB and one of LH IIIC Early date);⁵ Gonia: five sherds (two of LN, two of MH III and one of LH III B date);⁶ Zygouries: one EH II fragment;⁷ Corinth, Temple Hill: a single LN sherd;⁸ Aietopetra: four sherds (two of EH II, one of MH I–II, and two of MH III date).⁹ From the Argolid, Lerna (Myloi): two sherds of MH III date;⁹ Mycenae: eight sherds of LH I to LH IIIB date,¹⁰ – one of them, a LH IIA sherd was found in

³ The sherd material in its entity bears the inventory number: 29 (1936).

⁴ Chr. Blinkenberg – K. Friis Johansen, CVA I.1 Denmark, Copenhagen: Musée Nationale (Collection des Antiquités Classiques).

⁵ In Gonia, according to the excavation notebooks, the Neolithic material seems to have been restricted to the eastern part of the site, LAMBROPOULOU 1991, 70; MH occupation was attested all over the site, but was especially well represented in the central part, Lambropoulou 1991, 107–108. The Late Helladic settlement, as indicated by the pottery was occupied until the middle to late LH IIIB period, RUTTER 1974, 535.

⁶ The EH II settlement area of Zygouries is extended to the Acropolis and to the plain around it, ALRAM-STERN 2004, 581.

⁷ On the history of excavations on the Temple Hill see Robinson 1976, 203–209, 211; LAVEZZI 1996, 226–227. On excavations in Corinth containing Neolithic material see LAVEZZI 2003, 63–71, PHELPS 2004, 8–11.

⁸ The site was mentioned by C. Blegen as a prehistoric habitation with surface finds of Early to Late Helladic date, BLEGEN 1920, 3–4. A larger group of sherds collected on the site is preserved in the ASCSA Sherd Collection. On the types of MH material represented in this collection see Lambropoulou 1991, 145. Archaeological investigations were first made on the site in 1978 by E. Chatzipoulou-Kalliri on behalf of the 4th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities. The excavations brought to light material dating from the EH II, EH III and early MH periods, presenting a continuous habitation sequence from the EH II until the early MH period, CHATZIPOULIOU-KALLIRI 1978, 325–336. For a short description of the site with special reference to the Early Helladic remains see most recently ALRAM-STERN 2004, 573.

⁹ Both sherds have on their back the site designation: 'Myloi (Arg)' (shortened for Argolid). Before the systematic archaeological exploration and excavation began on the site under the direction of J. L. Caskey (exploration in 1949 followed by several excavation campaigns from 1952), only unsystematic surface collection took place, CASKEY 1954, 3–4. The sherds may come from the examination of the site by A. J. B. Wace, C. Blegen and R. W. Hutchinson made in the spring of 1922, referred in the Annual Meeting of Subscribers (1921–1922), BSA 25 (1921–1923) 438.

¹⁰ On three sherds, a LH II bowl, an Ephyraean goblet and the LH IIIB pictorial fragment the following three letters appear written with graphite after the ink-written site designation of Mycenae: 'AMW', which I was not able to positively identify with any archaeological feature or personal name connected to the site.

Schliemann's dump, this information, however, does not give any clue for a more precise location, since the dump has been moved from one place to the other around the site;¹¹ and Tiryns: two sherds of LH IIIA 1 and IIIA2 date.¹²

On the back of some sherds, a short code of three characters (a combination of Latin and Greek letters and Arabic numbers) appear as well.¹³ These signs refer to the fabric descriptions used in A. J. B. Wace and M. S. Thompson, *Prehistoric Thesaly*.¹⁴ The description of the fabrics and paints given here follows the standard methods used in pottery characterisation.¹⁵

A PICTORIAL SHERD FROM MYCENAE

(Fig. 1). Body fragment from an open shape (FS 281 deep bowl krater). From Mycenae [On the back AM W].

H. 6.5; W. 6.9 cm. Fine fabric with occasional small white grits. Fracture 10YR 6/4 light yellowish brown; slipped and burnished to medium high lustre 10YR 7/4 very pale brown; matt to semi-lustrous 5YR 4/6 yellowish red to 4/4 reddish brown paint. LH IIIB.

Form

The identification of the fragment as belonging to a FS 281 deep bowl krater is based on the straight wall and the horizontal band below the rim, which is characteristic to this shape.

Decoration

Below the horizontal band under the rim the preserved decoration shows the outlined head of an animal facing to the right, characterised by a short and downward tapering muzzle and a circle and dot for the eye. On the head the two curving lines with outlined triangles on the underside indicate an antler, thus identifying the animal with a stag. The drawing of the head-line breaks at the eye and continues to the left at a slightly differing angle. The antlers are placed on this line as growing out from one point. Between this line and the eye, the short, diluted wavy line can most probably be interpreted as the first line of a wavy-line body fill characteristic to the LH IIIB period stag representations.

¹¹ Much of it had been transferred to the slope below the modern car park, FRENCH – SHELTON 2005, 178, n. 6.

¹² These fragments could have been collected during the journeys of A. J. B. Wace made in the autumn and winter of 1921 while preparing the final publication of the excavations at Mycenae. Annual Meeting of the Subscribers (1921–1922), BSA 25 (1921–1923) 438.

¹³ These codes are indicated in brackets at the relevant places.

¹⁴ WACE – THOMPSON 1912, 13. – Two sherds from Gonia (Nos. 3, 4) bear the sign A3β? described as „red on white painted ware” in WACE – THOMPSON *ibid.* 14. On a sherd from Corinth (No. 1) and on another from the Corinthia (No. 20) the sign B3α? is defined as „chocolate on cream or black on white ware”, WACE – THOMPSON *ibid.* 16. On a LN polychrome painted fragment (No. 2) the sign B3β, is defined as a „three-colour ware with black and white patterns on a red ground, or with black and red patterns on a cream ground”, WACE – THOMPSON *ibid.* 16. A MH fragment from Aietopetra (No. 21) have on it's back the sign B3δ, defined as a “black on red ware with linear designs, often matt”, WACE – THOMPSON *ibid.* 16–17.

¹⁵ For the descriptions Munsell Soil Color Charts, New Windsor NY 2000 was used.

Directly in front of the face of the animal a small part remained from another motif: on the top, a silhouette painted horizontal curving line runs over the antler; below two downward curving vertical dotted lines, and to the right, small part of a solid vertical line remained. The solid band on the right may be interpreted as a stem, the dotted lines as two leaves, and the curving motif on the top might indicate a crowning leave. The partially preserved motif might be tentatively reconstructed as a kind of floral motif consisting of a stem from which, probably at both sides, a pair of downward curving leaves grow out, crowned with a solidly painted horizontally curving motif.

From the intersecting lines the sequence of the drawing can also be reconstructed: first the horizontal band below the rim was made. This was then followed by the painting of the stag, first with the drawing of the head and the eye, and then the antlers, which run over the horizontal band. After that, the motif to the right was drawn, first the vertical stem, than the two dotted lines, and finally the horizontal crowning motif with its narrowing line terminating on the antler.

Discussion

Contrary to the usual representations of stags, on this fragment the branches of the antler are not placed above, but under it, and instead of forming short strokes or "key motives",¹⁶ the tines are rendered as small outlined triangles.¹⁷ The closest parallel for this execution is found on the LH IIIC Middle alabastron from Lefkandi, where the triangular shaped tines on the right antler of the stag are also placed only on the underside.¹⁸ Similar triangular shaped tines but placed on both side of the antlers, are known from two LH IIIB2 date fragments from Tiryns.¹⁹ The short head with the downward tapering muzzle differs from the usual elongated head type. For such a short-headed stag one example is known from Berbati, but the rendering of the muzzle is different.²⁰ The head is dominated by a large circular eye with solidly painted iris in the middle, which is a characteristic feature of stag representations. The first remaining line of the wavy-line body fill usually begins as a vertical line behind the eye, but here it runs diagonally between the circle of the eye and the head line.²⁰ Another example for a similar execution is seen on a small fragment from the Argolid, where also the shape of the eye and the preserved part of the antler show close similarities with our fragment.²²

The rare or unique features, as the shape of the head, the rendering of the antlers and the body fill cannot be closely matched in their entirety with any known stag representations. It is not possible therefore to attribute the fragment to any known painter's hand or specific workshop.

¹⁶ ÅKERSTRÖM 1987, 37, No. 189, Pl. 34:1a (from Berbati); GÜNTNER 2000, HIRSCH 11, Taf. 31,10 (from Tiryns).

¹⁷ Due to the stylised execution of the antler it is not possible to assign the stag to any of the two species, i.e. Red Deer (*Cervus elaphus*) or Fallow Deer (*Cervus dama*) present in this period in the Aegean. On deer and fawn representations in Late Bronze Age Aegean art, and the possibilities of connecting them to particular species see CATLING 1980, 441–442; KOUNTOURI 2003, 673–677.

¹⁸ RMDP Euboea 79, Fig. 275; CROUWEL 2006, Pl. 67.

¹⁹ GÜNTNER 2000, HIRSCH 7A, Taf. 31, 5; HIRSCH 7B, Taf. 31, 6.

²⁰ ÅKERSTRÖM 1987, 37, No. 189, Pl. 34:1a.

²¹ Enkomi: MPVP V.53, V.54; Mycenae: CROUWEL 1991, C 9, Pl. 1; Tiryns: GÜNTNER 2000, HIRSCH 2A, Taf. 29, 1a–b; HIRSCH 5A, Taf. 30, 2b.

²² Only part of the eyes, the neck and the base of the antlers are preserved. The antlers are also placed on the line above the eye as growing out from one point, SLENCZKA 1974, 83, Kat. Nr. 247, Taf. 36, 2c; CATLING 1980, no. 17; GÜNTNER 2000, 244, HIRSCH 24 – dated to LH IIIB1 (LH IIIB Early – Middle).

Fig. 1 Pictorial sherd from Mycenae. (1:1)

The motif to the right of the stag is most likely to be identified as part a floral motif. The space between the two downward curving lines growing out of the vertical stem is filled with a row of dots. Similar leaves are found on two palm-tree representations: on a LH IIIB chariot krater in Bonn,²³ and on a fragmentary krater in Stockholm.²⁴ On other examples the space between the two lines is filled with short strokes, as on the "Zeus krater" in Nicosia,²⁵ and on a LH IIIB-C stirrup jar from Perati.²⁶ On the basis of these more complete representations some other fragmentary examples can be also most likely reconstructed as palm-trees.²⁷ For the silhouette painted crowning motif, however, no close parallels are known.²⁸ Nevertheless, if we take into account the great variability of the palm-tree motif in the pictorial repertoire,²⁹ this detail does not seem to be out of context, and even without having any parallel for it, the interpretation of the whole motif as a palm-tree is the most conceivable.

As the floral motif is placed directly in front of the stag, the animal was undoubtedly standing or moving to the right, with face ahead.³⁰ The composition can either be reconstructed as an antithetic representation of two stags facing a floral motif in the middle; or as a single stag to the left of a floral motif. In this latter case, the palm-tree is usually placed at the right end of the decorative zone, next to the handle, thus the fragment would show the rightmost part of a larger composition.

In the pictorial pottery repertoire no example is known for antithetic compositions of stags facing a floral motif,³¹ not even for a single stag facing a floral or palm-tree motif.³² When naturalistic palm-trees are central motifs of an antithetic composition, they are flanked by a pair of goats,³³ birds,³⁴ or other animals³⁵. When

²³ ÅSTRÖM 1962, Pl. I.; CVA Bonn 2, Pl. 32, 1-4 (from Cyprus); MPVP V.6. L. Åström remarked that the big plant in front of each pair of horses is without exact parallels, *ibid.* 126.

²⁴ Stockholm Medelhavsmuseet, Karageorghis 1958, pl. 100, fig. 9; MPVP V.39. (from Enkomi Tomb 3/278). On the other side of the krater the leaves of a similar palm tree are filled with short strokes, *ibid.* pl. 100, fig. 7, pl. 101, fig. 11.

²⁵ MPVP III.2.

²⁶ MPVP XI.83; SAKELLARAKIS 1992, No. 113.

²⁷ Two fragments from the Acropolis of Mycenae could also be most likely interpreted as a representation of a palm-tree with hatched leaves. One of them was identified as a "fragment of central part and left horn of a bull's head", SAKELLARAKIS 1992, No. 84 (LH IIIB2 late) – on the basis of the concentric arch on the top, however, the fragment is more likely to be identified as a floral motif, probably a palm-tree. The same can be said of the other fragment, on which a stag facing to the right is depicted in front of a hatched leaved floral motif, taken as inexplicable by J. A. Sakellarakis, SAKELLARAKIS 1992, No. 99 (LH IIIB2).

²⁸ On the Bonn krater, the crowning leaves are also filled out with dots, ÅSTRÖM 1962, Pl. I; CVA Bonn 2, Pl. 32, 3, 4. – On the two palm-trees to the left of the large octopus on the "Zeus krater" the crowning leaves are represented with three short lines, and on the smaller palm-tree above the chariot scene, there are no crowning leaves at all, ÅKERSTRÖM 1987, 99, Fig. 65 – with a good roll-out drawing of the vase, showing all three palm-trees.

²⁹ FURUMARK 1972, 280.

³⁰ Because of the too short distance between the two motives, the antithetic, backward turning composition scheme, seen on a krater from Maroni with antithetic, back turning goats closely facing a stylised tree motif (MPVP III.26), can be ruled out. Nonetheless, the backward turning position is a popular compositional pattern among the representations of stags, but it never occurs in a confronted, antithetic arrangement, Åkerström 1987, 62–63.

³¹ Only to examples are known for antithetical composition of stags: on a krater from Tiryns the central motif is a geometric checkerboard panel, MPVP X.48, on a kylix from Amorgos(?) two stag protomes face a frontal bull's head, MPVP XII.21.

³² One possible exception is a fragment from Mycenae, Sakellarakis 1992, 62, No. 99 – where a hatched wavy band stretching out above a stag's head, can most probably be interpreted as a palm-tree motif.

³³ RMDP Kalymnos, 14, Fig. 463. The motif also occurs on a Cretan pictorial krater, MAVRIGIANNAKI 1974, Pl. 21a.

³⁴ SAKELLARAKIS 1992, 90, No. 188.

³⁵ MPVP V.27 – Side A: between two griffins; Side B: between two sphinxes.

they form the closing motif of the main scene at the handle-zone, they appear at chariot-scenes;³⁶ or in one case behind a bull,³⁷ not only as to frame the main scene but also to symbolise the landscape setting. The standard FM 15 palm-tree motif is always a framing or space filling pattern, usually placed at the handle zone in groups, also to indicate the landscape, and never appears as a central motif.³⁸

On pictorial vases stags usually occur in two main compositional schemes³⁹: a) in peaceful scenes, proceeding in a row with heads ahead; heads turned down in a grazing attitude, or with retorted, backward looking heads,⁴⁰ b) or they appear as chased animals in hunting scenes.⁴¹ On this sherd the floral motif and the position of the stag's face rather suggest a peaceful scene, but as to whether it was part of an antithetical or a frieze composition cannot be determined with certainty. As thus far no example is known in the pictorial repertoire neither for an antithetic composition of stags with a central palm-tree, nor for a frieze of stags closed by a floral-motif; the fragment can be considered as a hitherto unique representation of any of the two possible compositional schemes.

Date

The stag motif is a late arrival in the Mycenaean pictorial repertoire: it appeared in the LH IIIB1 period and became widespread only from the mid LH IIIB period onwards.⁴² Its late popularity in Mycenaean vase-painting was interpreted either with the influence of wall-paintings,⁴³ or with the increasing popularity of hunting

³⁶ On the Bonn krater the palm-tree is placed in front of the face of the horse, ÅSTRÖM 1962, Pl. I.; CVA Bonn 2, Taf. 32, 1-4; MPVP V.6. On a chariot krater in Rochester three palm-trees appear below the handle, MPVP V.4.

³⁷ CVA Nicosia, Cyprus Museum (1) Pl. 11, 4, 5; MPVP V.52.

³⁸ MPVP V.28: Side A: in front of a sphinx, and behind another; MPVP V.30: two plant behind a running human figure; MPVP V.72: behind a bird-like creature; MPVP IV.5: in front of a bull. Behind or in front of chariot scenes: MPVP IV.15; IV.21; IV.28; IV.62; IV.74; V.8; V.18; IX.1.1; YON-KARAGEORGHIS ET AL. 2000, Cat. no. 36, Fig. 4. – On the Tanagra larnakes the standardised palm-trees framing the main motif also indicate the landscape. As the palm-tree was a sacred plant with exotic associations N. Marinatos interpreted their presence on the larnakes as the most appropriate tree of all to be included in the fantastic landscape of the beyond, MARINATOS 1997, 290.

³⁹ I only take into consideration the LH IIIA2 – IIIB date representations contemporary to our fragment, where the stag and the composition itself can be firmly determined. For a more exhaustive list of stag representations (including those of LH III C date) BREIN 1969, 128–142; CATLING 1980, 444–447 (29 exemplars); MPVP (44 exemplars) and more recently for a more complete list of stags on pictorial pottery – although the identification is sometimes not without doubt – see GÜNTNER 2000, 243–245 (76 pieces).

⁴⁰ On some vases stags appear in various attitudes, some have their heads turned ahead others turned it back: MPVP V.106. On others one posture is restricted to one side and another to the other side: with heads ahead on MPVP V.53 Side A and with heads turned down on Side B. There are vases where the same posture is repeated on both sides: MPVP V.54 (with retorted heads); V.55 (with heads ahead). – Fragmentary representations of stags as part of a row: MPVP V.104; IX.49; X.45; Güntner 2000, Taf. 28, 1a–b; YON-KARAGEORGHIS ET AL. 2000, Cat. no. 421, Fig. 26 (with heads ahead); MPVP IX.48; GÜNTNER 2000, Taf. 29, 1a–b, Taf. 30, 2a–b; DEMAKOPOULOU 2006, 34–35, no. 4, Figs. 8–9 (with heads retorted).

⁴¹ MPVP V.60; XI.77.1; XI.77.2; XI.80; XIII.27.

⁴² CATLING 1980, 446; GÜNTNER 2000, 246. – In other arts as in glyptic, ivory carving, and as metal inlays the stag motif was more popular in the earlier part of the Mycenaean period (from the shaft grave period to LH IIIA2), CATLING 1980, 442.

⁴³ BREIN 1969, 128; CATLING 1980, 447; IMMERWAHR 1990, 131, 149; DEMAKOPOULOU 2006, 35. – However, as S. Immerwahr pointed out, the fragments from the Tiryns Deer frieze were burned among the debris of the destruction (in the West slope rubbish deposit), and therefore they could not be considered as a direct inspiration for those pieces which can be dated after the destruction of the palaces. On the possible influence of large-scale painting on the vase-painters see also GÜNTNER 2000, 246; KONTOURI 2003, 675.

in general.⁴⁴ Deer representations are almost exclusively confined to the FS 281 deep bowl krater shape, which was in use throughout the LH IIIB period.⁴⁵ The two closest parallels for the floral motif, the Bonn and the Stockholm krater are both dated stylistically to the LH IIIB1 period. The quality of draughtsmanship also points to an earlier date within the LH IIIB period.

Place of manufacture

The fabric and paint of the fragment is characteristic to the painted pottery from Mycenae and other Argive sites. The workshop producing the vase can thus be reasonably located either in Mycenae itself and its surroundings or elsewhere in the Argolid. Two workshops producing pictorial pottery in the Argolid had been hitherto located by NAA analyses.⁴⁶ In the lack of NAA analysis, however, it is not possible to determine whether our fragment was made in the Mycenae/Berhati or the Tiryns/Asine workshop. As it was mentioned above, stylistically it is not possible to link the fragment to any individual painter's hand or workshop identified thus far, which – if relevant pieces were subject of scientific analyses – would also make possible a more precise location of the place of manufacture.

Context and function

In Mainland sites pictorial kraters, recovered mostly in fragmentary state, can only be rarely assigned to closed, primary contexts with a known function. In Mycenae small quantities of pictorial pottery were found in probable ritual contexts and storage areas, but most of the pictorial sherds uncovered here derive from secondary deposits.⁴⁷

The krater shape as testified by the complete examples from primary, functional contexts in Cyprus and the Levant was the most important part of the feasting and wine consumption kit. The figure of the stag itself, even if it appears as part of a peaceful procession, is closely related to hunting, an elite activity, which however, has also strong ritual connotations.⁴⁸ Thus the kraters with stags, like the ones with chariot representations, which are also almost exclusively confined to this shape, were not only a prominent part of the drinking set, but due to their decoration can also be considered as the most effective media to advertise the Mycenaean elite-lifestyle.

⁴⁴ Both interpretations were raised by E. Vermeule and V. Karageorghis, MPVP 115.

⁴⁵ Based on CROUWEL 1991, SAKELLARAKIS 1992, GÜNTNER 2000, c. 50 deer representations can be assigned to deep bowl kraters, 7 to amphoroid kraters, three to FS 284 deep bowls and one to a kylix. – On the shape and its chronology, MDP 115, 129. In LH IIIB1 the shape was decorated in the pictorial style only with animals, chariot scenes appeared later, in LH IIIB2 on this shape, MDP 95.

⁴⁶ MOMMSEN–MARAN 2000–2001, 102

⁴⁷ Pictorial fragments were found inside the Citadel in the anteroom to the Temple (Room IX) and in room 7 of the South House Annex, FRENCH 2006, 46. Outside the Citadel many fragments were found at the Great Poros Wall, which was interpreted as an area where offerings were deposited, CROUWEL 1988, 34; French *ibid.* 48. Other fragments are known from the Petsas' House complex from pottery storage areas, FRENCH *ibid.* 47–48.

⁴⁸ On the role of hunting and its ritual aspects in Mycenaean society see MORRIS 1990, 151.

CATALOGUE

Neolithic Period

Four Late Neolithic fragments from open shapes can be assigned to this period, representing characteristic types of the Corinthia.

1. (*Fig. 2a*) Dark-on-Light matt painted body fragment from open shape [B3α?]. From Corinth, Temple Hill.
H. 4.1; W. 4.4 cm. Medium fine fabric with rare small black grits. Fracture 10YR 7/3 very pale brown; 2.5 Y 7/2 light grey slip on exterior and traces on the interior burnished to medium high lustre; matt 10YR 4/2 dark greyish brown paint. Decoration: Four vertical zigzags painted on horizontal band.
LN. Cf. Temple Hill, LAVEZZI 2003, 69, Fig. 4.3 (LN I); Corinth Forum West, PHELPS 2004, Figs. 38:31–32, 86:1.
2. (*Fig. 2b*) Polychrome painted rim fragment from a wide deep bowl. Gonia Polychrome ware [B3β]. Unknown provenance.
D. rim not measurable; H. 5.6; W. 4.2 cm. Medium fine fabric with rare small brown grits. Fracture 5YR 7/3 pink; slipped and burnished to medium high lustre, exterior 7.5YR 8/3 pink, interior 7.5YR 7/4 pink; bichrome 7.5YR 4/2 brown and 2.5YR 5/6 red matt paint on both sides. The brown paint is put over the red. Panelled decoration: broad red horizontal and vertical band outlined by narrow black lines frame the decoration of the inner field painted on the buff background: on the exterior brown-black „N” motifs?, on the interior diagonal black line.
Late phase of LN. Cf. Gonia, BLEGEN 1931, Pl. II, b; PHELPS, Fig. 44:17, 19-21, 45:14, 83:11, 12; 14; Prosymna, BLEGEN 1937, Vol. I. Pl. III, Vol. II. Fig. 628.
3. (*Fig. 2c*) Polychrome painted handle fragment of a bowl. Gonia Polychrome ware [A3β]. From Gonia.
H. 4; W. 3; Th. 0.9 cm. Fine fabric with very rare small white grits. Fracture 10YR 7/3 very pale brown; interior surface 10YR 7/4 very pale brown; exterior slipped and burnished to medium high lustre 10YR 7/4 very pale brown; bichrome 2.5YR 5/4 – 5/6 reddish brown to red and 2.5YR 4/2 – 3/2 weak red to darkish red matt paint on exterior. Decoration: Concentric triangles in red paint framed by black painted lines.
Late phase of LN. Cf. Gonia, PHELPS 2004, Figs. 45, 19; 83, 21.
4. (*Fig. 2d*) Dark-on-light painted rim fragment from a cup. Gonia Red Pattern-Burnished Ware? [A3β?]. From Gonia.
D. rim not measurable; H. 3.9; W. 3.3 cm. Fine fabric with occasional small white grits. Fracture 5YR 6/1 grey; slip 10YR 7/3 very pale brown; semi-lustrous 10R 5/4 weak red paint on exterior, on interior painted all over in 10R 5/6 red to 5/2 weak red. Decoration: Painted rim band, below part of a net pattern closed by a horizontal band.
Late phase of LN. In lack of good parallels for the decoration, the classification of the fragment remains uncertain.

Early Helladic Period

From the ten Early Helladic fragments nine represent characteristic shapes (sauce-boat, saucer, askos) and fabrics of the EH II period. On the basis of its decoration a patterned sherd can be assigned to the EH III period.

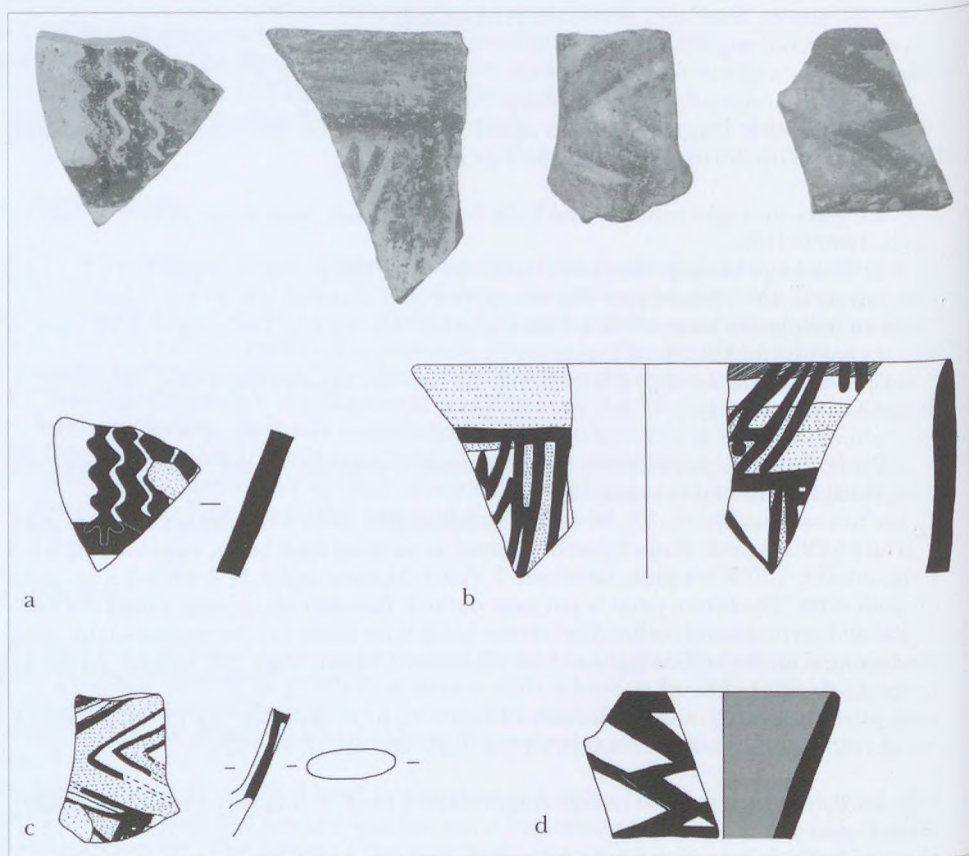

Fig. 2a-d Late Neolithic period. (1:3)

5. (Fig. 3a) Rim fragment from an "Urfirnis" sauceboat coated with dark-firing slip. From Corinthia W.
H. 5.2; W. 5.8 cm. Fine fabric with occasional white and dark brown grits. Fracture: core 2.5Y 6/1 grey; near surfaces 10R 6/6 – 2.5YR 6/6 light red; slipped and burnished in medium high lustre on the exterior 10YR 3/1 very dark grey with white grits on surface (D: 0.2–1 mm); on the interior 10YR 4/1 dark grey slip in differing thickness. On the exterior the slip is more homogenously covers the surface, on the interior it is more watery and the brush marks are clearly visible.
EH II late. Globular sauceboat, classified as type 2 in the Lerna material; the thin, dull, dark grey coloured examples usually belong to the later part of the period (phase C), LERNA 2000, 587. Especially close parallels from Lerna, WIENCKE 2000, Nos. P584, P630, P720, Pl. 9, 10, 12.
6. (Fig. 3b) Body fragment with part of a vertical strap handle from an "Urfirnis" askos coated with dark-firing slip. From Korakou.
H. 4.3; W. 6.4 cm. Medium coarse fabric with occasional small white and dark brown grits. Fracture, core 5YR 6/6 reddish yellow, near surfaces 10YR 8/4 very pale brown; slipped all

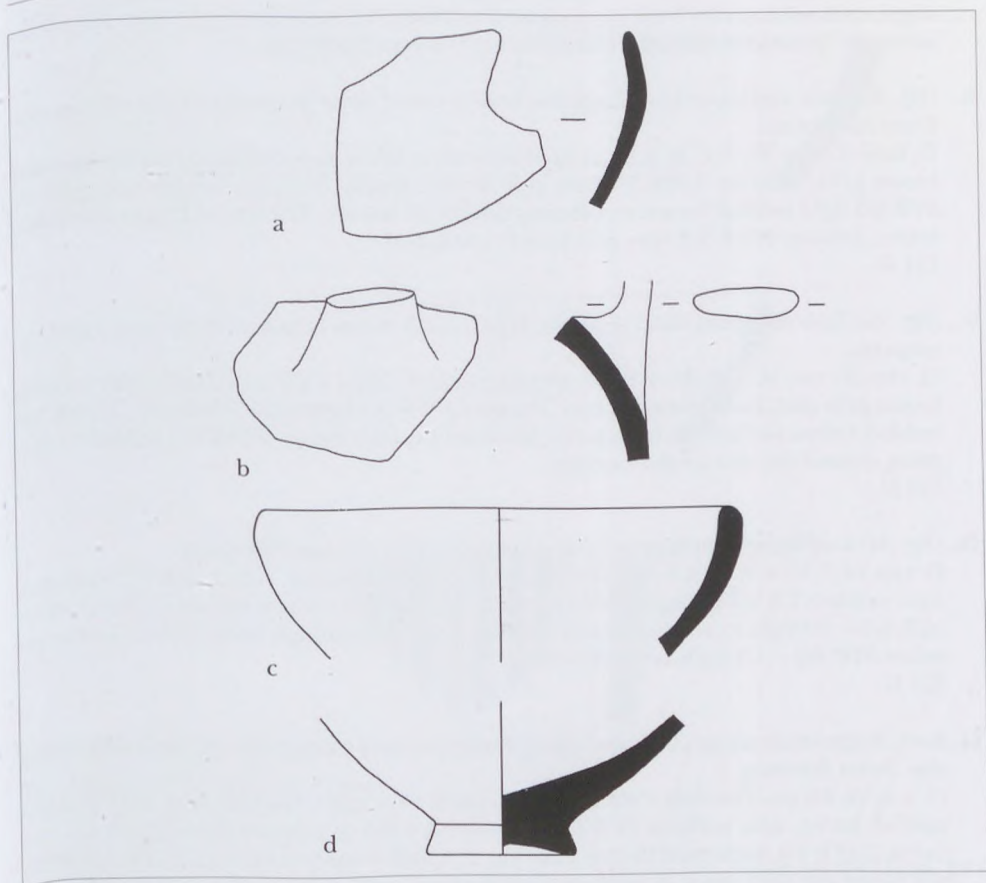

Fig. 3 Early Helladic period. (1:3)

over on exterior and interior, on exterior 5YR 3/2 – 3/4 dark reddish brown burnished to medium high, metallic lustre; on interior 5YR 3/1 very dark grey.

EH II. On the basis of the shape, the position of the handle fragment, the curving wall, and the slipped interior, the fragment can be classified as belonging to an askos, most probably to the wide-necked, elliptical-mouthed, rim-handled shape, termed as a scoop by J. Rutter, (RUTTER 1985, 18, Figs. 1:5, 1:6), and classified as Type 3 in the Lerna material, WIENCKE 2000, 531, Fig. II.72. Chronologically this type is placed in Late Phase C in the Lerna sequence. Cf. Zygouries, BLEGEN 1928, 95, Fig. 82; Lerna (Lerna III), WIENCKE 2000, P788, Pl. 13 (type 3, Late phase C).

7. (Fig. 3c) Rim fragment from a saucer, Type 2 coated with light-firing slip. From Korakou. D. rim 12.4 cm; H. 4.3; W. 8 cm. Medium coarse fabric with occasional small white grits. Fracture of two colours, on exterior 5YR 7/3 pink, on interior 5YR 6/2 pinkish grey; interior surface 5YR 6/4 – 7.5 YR 6/2 light reddish brown to pinkish grey, exterior and the inner part of the rim slipped and burnished to medium high lustre 10YR 4/2 dark greyish brown in differing thickness.

EH II. The visible join of the upper coil to the lower body, the inturned rim with partial,

slight carination occurs from early phase B in Lerna, WIENCKE 2000, 595–596. For a brief summary on saucers from the Corinthia see WIENCKE 2000, 599.

8. (*Fig. 3d*) Base and lower body fragment from a saucer, Type 2 coated with light-firing slip. From Aietopetra.
D. base 3.8 cm; H. 3.7; W. 8.8 cm. Medium coarse fabric with occasional small white and brown grits. Fracture 10YR 7/4 very pale brown; slipped exterior and interior, exterior 5YR 6/3 light reddish brown in differing thickness; interior 5YR 6/4 – 6/6 light to reddish brown, bottom 10YR 7/3 very pale brown, unslipped.
EH II.
9. (*Fig. 4a*) Rim fragment from a saucer Type 2, with traces of paint on the rim. From Aietopetra.
D. rim 20 cm; H. 4.9; W. 4.7 cm. Medium coarse fabric with occasional small reddish brown grits and small pieces of straw. Fracture 10YR 6/4 light yellowish brown; 7.5 YR 7/6, reddish yellow surface on the exterior and interior; faint traces of 5YR 5/4 reddish brown paint around the rim on the exterior.
EH II.
10. (*Fig. 4b*) Unpainted rim fragment from a saucer Type 2. From Zygouries.
D. rim 14.3; H. 4.9; W. 4.7 cm. Medium coarse fabric. Fracture, core 2.5YR 5/2 weak red, near surfaces 2.5 YR 6/3 light reddish brown to 2.5YR 5/6–4/6 red; surface on the exterior 5YR 6/4 – 5/3 light to reddish brown burnished to medium high lustre on rim, on the interior 5YR 6/3 – 5/3 light reddish brown.
EH II.
11. Body fragment from an „Urfirnis” open shape (saucer?) coated with mottled, dark-firing slip. From Korakou.
H. 4.3; W. 4.6 cm. Fine fabric with very rare small white grits. Fracture, core 5YR 6/4 light reddish brown, near surfaces 5YR 7/3 pink; mottled slip on exterior above 2.5YR 4/6 red, below 2.5YR 3/1 dark reddish grey burnished to high lustre; on interior 2.5YR 3/2 dusky red flaked slip burnished to medium high lustre.
EH II.
12. Unpainted body fragment from open shape coated with polished light-firing slip. From Corinthia W.
H. 4.7; W. 5.6 cm. Fine fabric without inclusions. Fracture 10YR 6/4 light yellowish brown; slipped, on exterior 7.5YR 6/6 reddish yellow burnished to very high lustre, on interior 7.5YR 6/6 reddish yellow burnished to medium high lustre.
EH II.
13. Polished body fragment from closed shape. From unknown find place. [on the back: AI? V.A.].
H. 3.4; W. 2.5 cm. Medium fine fabric with occasional small white grits. Fracture 2.5YR 6/6 light red; interior surface 2.5YR 6/4 light reddish brown; on exterior 5YR 6/6 reddish yellow slip burnished to medium high lustre. On one edge faint traces of paint? (5YR 4/1 dark grey).
EH II.
14. (*Fig. 4c*) Matt-painted body fragment from closed shape. Patterned ware. From Korakou.
H. 4.3; W. 5.8 cm. Medium coarse fabric with occasional small white and brown grits. Fracture 7.5YR 7/3 pink; interior surface 7.5YR 7/4 pink; on exterior 10YR 8/3 very pale

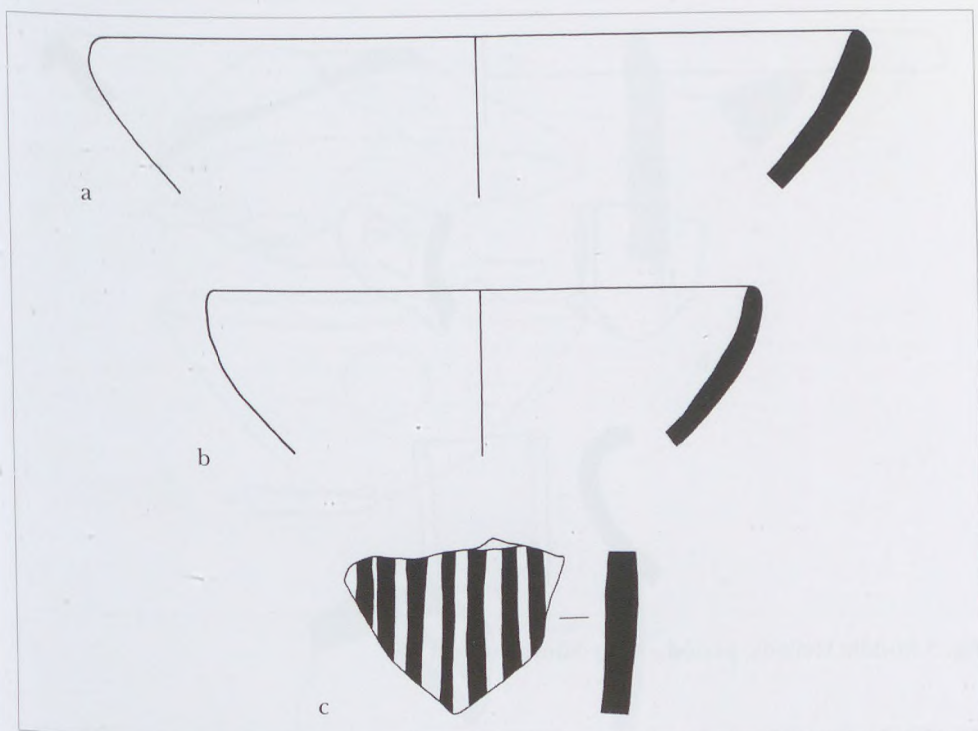

Fig. 4 Early Helladic period. (1:3)

brown slip and matt 5YR 4/4 reddish brown paint. Decoration: Seven parallel lines, probably part of a concentric triangle motif from the upper body of a closed vessel (Lerna, Pattern VIIe, Rutter 1995, 557-559).

EH III. Cf. Gonia, BLEGEN 1931, 72, Fig. 22. Tiryns, MÜLLER 1976, 73, Abb. 59; 80, Abb. 66.28, 30, 32; 83, Taf. XXVIII 12-14, 17. Lerna, RUTTER 1995, Fig. 6, 118, Fig. 7, 120 (Phase 1) Fig. 2, 726 (Phase 2); Midea, DEMAKOPOULOU ET AL. 2005, 24, Fig. 47.

Middle Helladic Period

Eleven fragments can be assigned to the Middle Helladic period. Three fragments from goblets represent the Grey Minyan, and eight sherds, from kantharos, goblet, jug and jar the Argive Light Ware. Chronologically all sherds can be placed to the MH II, MH III and transitional MH III-LH I period.

15. (Fig. 5a) Grey Minyan rim fragment from high-stemmed goblet. From Gonia. D. rim 22; H. 2.2; W. 5.5 cm. Fine fabric with almost no inclusions. Fracture 2.5Y 6/1 grey; slipped exterior and interior 2.5Y 5/1 grey. Rim on the interior burnished to high lustre. MH II-III. Cf. Gonia, ASCSA Sherd Collection (M5); Korakou, BLEGEN 1921, 16, Fig. 20.

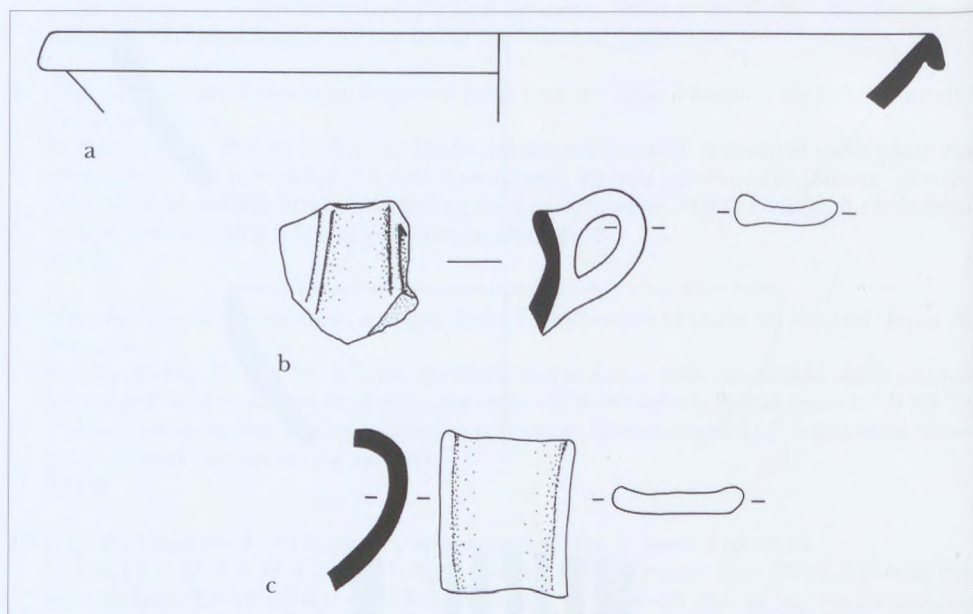

Fig. 5 Middle Helladic period – Grey Minyan ware. (1:3)

16. (Fig. 5b) Grey Minyan handle fragment from small/miniature high-stemmed goblet (Dietz's BB-3?). From Gonia.
H. 3.5; W. 3.8; W. of handle: 2.6; handle thickness. 0.6 cm. Fine fabric without inclusions. Fracture 2.5Y 7/2 light grey; slipped, on exterior 2.5Y 6/2 light brownish grey, on interior: 2.5Y 7/2 light grey, burnished.
LH IA. Cf. Korakou, BLEGEN 1921, 16, Fig. 22.
17. (Fig. 5c) Grey Minyan handle fragment from semi-globular cup (Dietz's BA-5) or high-stemmed goblet (Dietz's BB-3). From Aietopetra.
Handle W. 3.4; Th. 0.6; H. 4 cm. Fine fabric with occasional small white grits. Fracture 2.5Y 5/1 grey; slipped on exterior and interior 2.5Y 7/1 light grey.
MH III. Cf. Mycenae, MYLONAS 1972–1973, Pl. 52, 1, 2; Prosymna, BLEGEN 1937, II. Fig. 79 (miniature).
18. (Fig. 6a) Body fragment from a jar with horizontal crescent lug handle framed by matt-painted bands. From Aietopetra.
H. 6.2; W. 11.2; handle W. 1.7 cm. Medium coarse fabric with differing densities of small white and brown grits. Fracture 2.5YR 5/4 reddish brown; interior surface 2.5YR 6/4 light reddish brown; traces of slip on exterior 5YR 7/3 pink; matt 5YR 4/2 dark reddish grey paint.
MH II. Cf. Korakou, BLEGEN 1921, 21, fig. 28; Lerna, ZERNER 1988, Fig. 10, no. 29; Aegina, SIEDENTOPF 1991, 62, Abb. 4, Taf. 5, 22, 23, 25.
19. (Fig. 6b; Fig. 7, left) Argive Light Ware body fragment from closed shape. From Myloi (Lerna).
H. 5; W. 5.9 cm. Medium coarse fabric with occasional small brown grits. MT2 medium

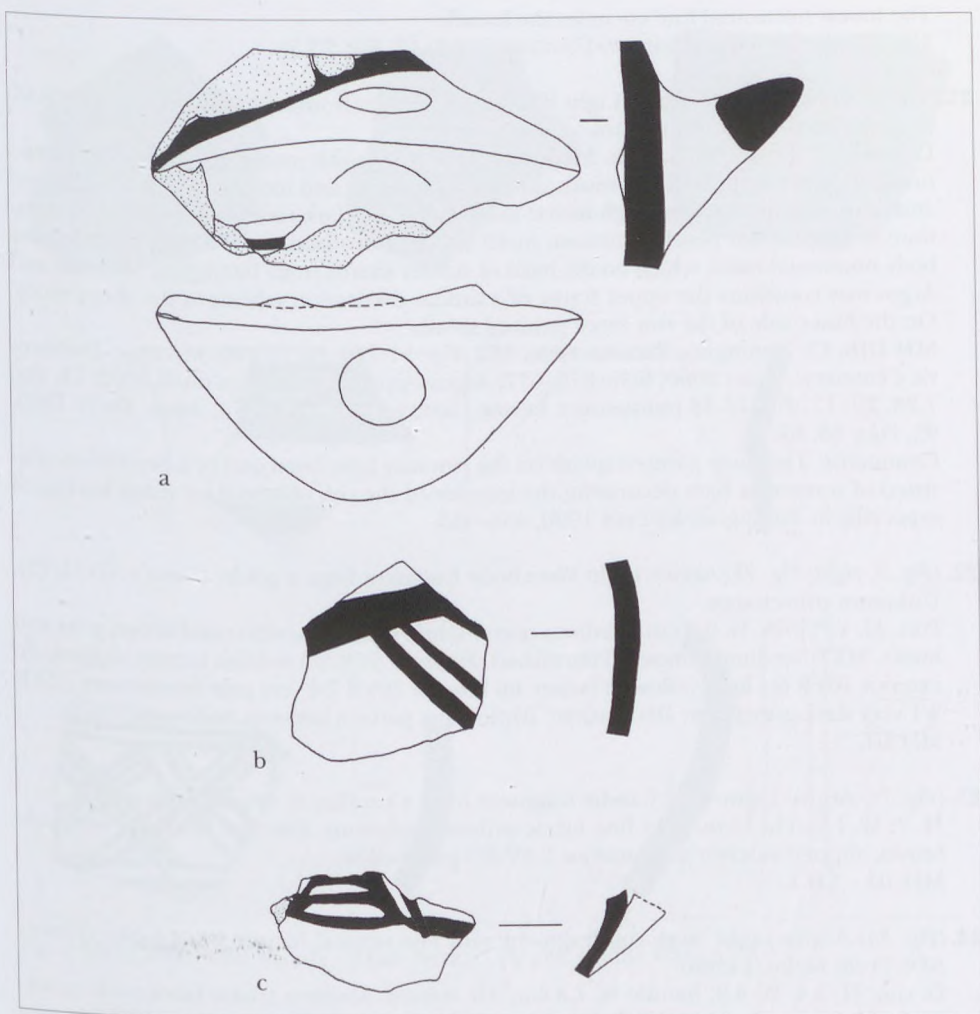

Fig. 6 Middle Helladic sherds – Matt-Painted ware. (1:3)

tempered unburnished. Fracture, core 10YR 7/3 very pale brown, near surfaces 7.5YR 6/6 reddish brown; interior surface 5YR 6/4 light reddish brown, exterior slipped 10YR 7/3 very pale brown; matt 10YR 4/2 dark greyish brown paint. Decoration: three oblique lines run into a slightly diagonal broad band.
MH II Late.

20. (Fig. 6c) Argive Light Ware body fragment with handle join from a kantharos [B3α?] (Dietz's AA-4). From Corinthia.
H. 2.9; W. 5.3 cm. Fine fabric, FT1: Fine Tempered burnished. Fracture, core 2.5 YR 7/4 light reddish brown, near surfaces 10YR 8/3 very pale brown; slipped exterior and interior 10YR 8/3 very pale brown; matt 7.5 YR 2.5/2 very dark brown paint. Decoration: on the handle three horizontal strokes framed by vertical bands which continue on the body.

The lowest horizontal line encircles the handle.

MH IIIA-B. Cf. Argos, PHILIPPA-TOUCHAIS 2002, 17, Fig. 13.38.

21. (*Fig. 7, middle; Fig. 7a*) Argive Light Ware rim fragment from a carinated kantharos [B38] (Dietz's AA-4). From: Aietopetra.
D. rim 17.2; H. 4.9; W. 5.4 cm. Medium coarse fabric with occasional brown grits. Fracture 2.5YR 6/4 light reddish brown; slipped on exterior and interior 2.5YR 6/6 light red and burnished to medium high lustre; matt 2.5YR 4/1 dark reddish grey paint. Decoration: below the rim pendent festoon motif between two horizontal bands, on the lower body horizontal band, which on the basis of similar sherds from Tsoungiza, Mycenae and Argos may constitute the upper frame of a similar decoration scheme as the above motif. On the inner side of the rim three painted splash.
MH IIIB. Cf. Tsoungiza, RUTTER 1990, 432, Fig. 11:120; Pl. 71:120; Mycenae-Prehistoric Cemetery, ALDEN 2000, fiche 676-677; Argos-Aspis, PHILIPPA-TOUCHAIS 2002, 13, Fig. 7.28, 29; 17, Fig. 13.38 (miniature); Lerna, CASKEY 1954, 11, Pl. 7a; Asine, DIETZ 1980, 92, Figs. 83, 85.
Comments: The three painted splash on the rim may have been part of a decoration consisted of transverse bars decorating the interior of the rim observed on many kantharoi especially in Tsoungiza, RUTTER 1990, 434-435.

22. (*Fig. 7, right; Fig. 7b*) Argive Light Ware body fragment from a goblet (Dietz's AD 11/12). Unknown provenance.
Pres. H. 4.7; pres. W. 6.2 cm. Medium coarse fabric with dense white and brown grits and husks. MT1: medium tempered burnished. Fracture 5YR 5/3 reddish brown; slipped, on exterior 10YR 6/4 light yellowish brown, on interior 10YR 7/4 very pale brown; matt 7.5YR 3/1 very dark grey paint. Decoration: Triple cross pattern between horizontal bands.
MH III.

23. (*Fig. 7c*) Argive Light Ware handle fragment from a kantharos. From Korakou.
H. 7; W. 1.8; Th. 1 cm. Very fine fabric without inclusions. Fracture 10YR 7/3 very pale brown; slipped exterior and interior 2.5Y 8/3 pale yellow.
MH III - LH I.

24. (*Fig. 8a*) Argive Light Ware rim fragment with one vertical handle from goblet (Dietz's AD). From Myloi (Lerna).
D. rim: H. 5.4; W. 6.9; handle W. 1.8 cm; Th. 0.6 cm. Medium coarse fabric with occasional white grits. Fracture 10YR 7/3 very pale brown; slipped on interior 10YR 7/4 very pale brown.
MH IIIB - LH IA. Cf. Mycenae, MYLONAS 1972-1973, Pl. 174α, β; Kiapha Thiti, MARAN 1992, Pl. 19, 37 (Gattung A4).

25. (*Fig. 8b*) Argive Light Ware matt-painted strap handle from closed shape (Dietz's AF-9 jug or AK-3 amphoriskos). Unknown provenance.
Handle W. 2.8; Th. 0.9; H.: 7.1 cm. Medium fine fabric with occasional white grits. Fracture 10YR 8/3 very pale brown; surface 10YR 6/3 pale brown; matt 10YR 3/1 - 2/1 very dark grey to black paint. Decoration: Four painted drop pattern between horizontal bands, at the base of the handle diagonal band.
MH IIIB - LH IA. The angular shaped, matt-painted strap handle is most characteristic of the MH IIIB period AF-jugs (AF-9 jug with horizontal spout or its variants, the Argos type AF-11 or the AF-12 jugs typical in the Prosymna graves) or LH IA date AK-3 amphoriskos, DIETZ 1991, 173, 177, 195.

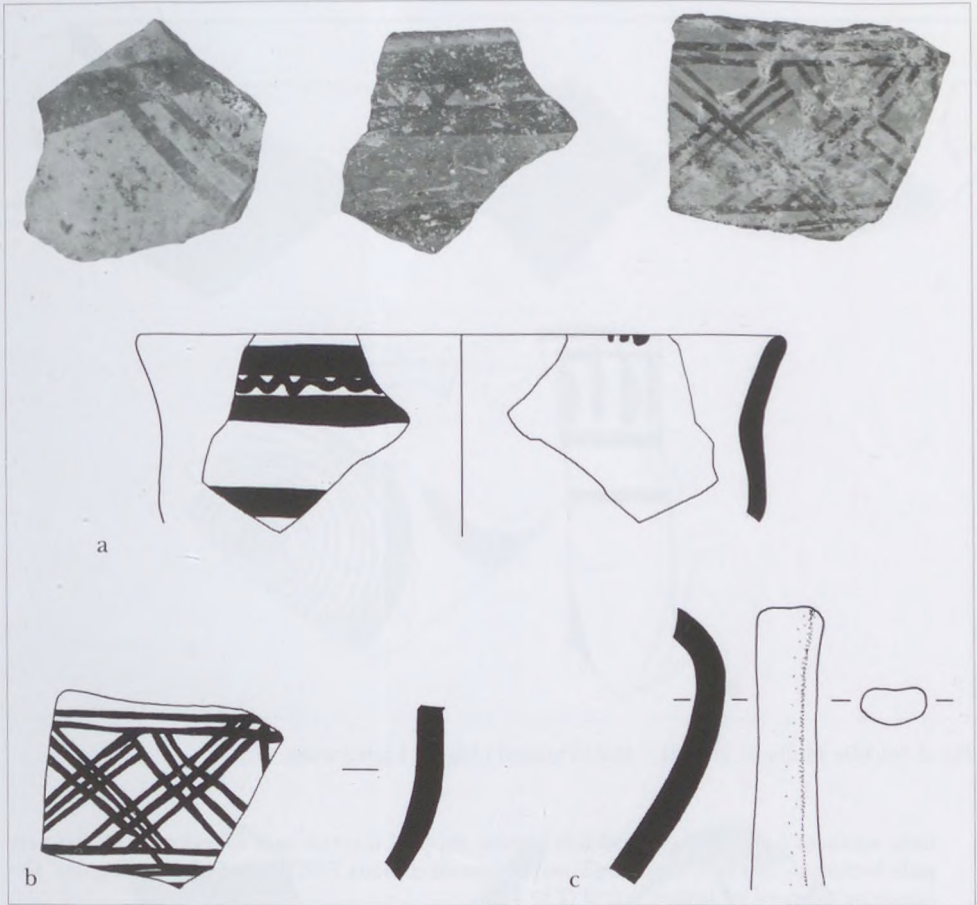

Fig. 7 Middle Helladic sherds – Matt-Painted (Argive Light) Ware. (1:3)

Late Helladic Period

Together with the pictorial fragment, nineteen sherds are dated to the Late Helladic period. Seven represent the Early Mycenaean period, with characteristic forms and decorations, like the hole-mouthed jar with spiral decoration, the in-and-out painted bowl decorated with reed motif and the Ephyraean goblet. The LH IIIA – IIIB period is illustrated by characteristic open shapes as the pictorial krater, kylix and type A deep bowl, and closed shapes as the piriform jar, alabastron and cut-away necked jug. The latest fragment is a medium band deep bowl from Korakou, dated to LH IIIC Early.

26. (Fig. 9, left; Fig. 9a) Dark-on-Light Lustrous painted body fragment from closed shape, with the beginning of a monochrome painted spout, most probably hole-mouthed jar (FS 100, 101). Unknown provenance. [On the back: V.P].
H. 5.6; W. 9.5 cm. Fine fabric without inclusions. Fracture: core 2.5 YR 5/3 reddish brown,

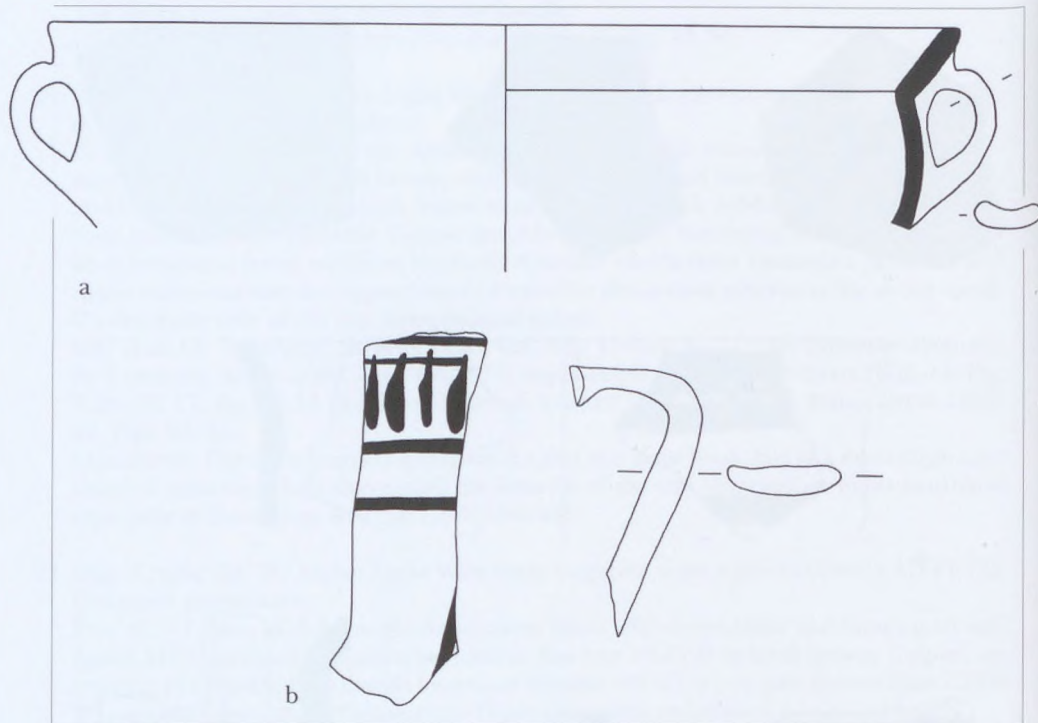

Fig. 8 Middle Helladic sherds – Matt-Painted (Argive Light) ware. (1:3)

near surfaces 5YR 6/4 light reddish brown; slipped interior and exterior 10YR 7/4 very pale brown, in exterior burnished; semi-lustrous to matt 7.5YR 3/3 dark brown paint. Decoration: Framed or linked spiral (FM 46).

LH I – IIA. Cf. Mycenae, MYLONAS 1972–1973, Pl. 170 γ (FS 100, LH I); Prosymna, BLEGEN 1937, Fig. 538, no. 1006 = RMDP Argolid 39, Fig. 13. (FS 101, LH IIA).

27. (Fig. 9, middle; Fig. 9b) Body fragment from a FS 248 in and out bowl. From Mycenae. [Myc. AMW].

H. 5.7; pres. W. 5.8 cm. Medium fine fabric with occasional small white and brown grits. Fracture 7.5YR 6/6 reddish yellow. Slipped on interior and exterior 10YR 7/4 – 7.5YR 6/4 very pale brown to light brown, and burnished to medium to high lustre; lustrous 2.5YR 5/4 reddish brown paint on interior and exterior. Decoration: on exterior FM 16 reed pattern, on interior part of two curving broad band, probably also from FM 16 reed motif. LH IIA. Cf. Phylakopi, RMDP Melos 41, Fig. 365 (similar reed motif on the interior).

28. (Fig. 9, right; Fig. 9c) Body fragment from a closed shape. From Mycenae, Schliemann's Dump. [On the back: R. W. Hutchinson].

Pres. H. 2.9; pres. W. 6.2 cm. Fine fabric with occasional brown grits. Fracture 10YR 7/4 very pale brown; interior surface 7.5YR 7/4 pink with wheel marks; exterior slipped and burnished 2.5Y 7/4 pale yellow, lustrous 10YR 2/2 very dark brown paint. Decoration: on the right side diagonal, curving motif with drop-like projections probably to be identified as part of a FM 11 papyrus, on the left similar broad curving band.

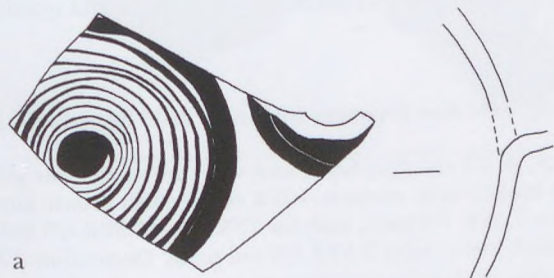
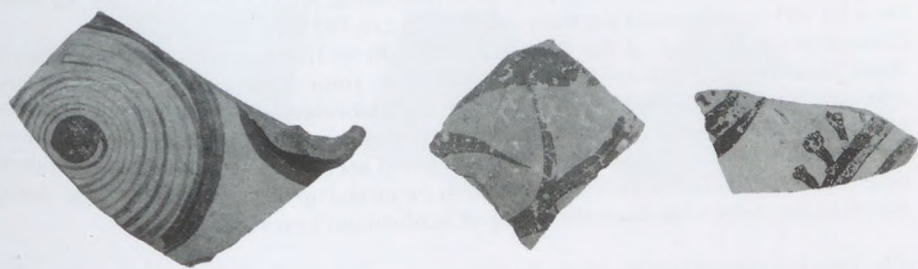

Fig. 9 Late Helladic I – II.

LH IIA. Cf. similar papyri on palace style amphorae: Mycenae, Wace 1921-1923, Pl. LI.; Berbati, KALOGEROPOULOS 1998, Pl. 37 a-b. Kakovatos, KALOGEROPOULOS *ibid.* Pl. 37b-d. On a FS 103 beak-spouted jug from Aegina, HILLER 1975, Pl. 13, 158.

Comment: On the back of the sherd the name, R. W. Hutchinson was written. Richard Wyatt Hutchinson (1894-1970) was educated in St. John's College, Cambridge.⁴⁹ Alongside with Winifred Lamb, his contemporary at Cambridge, he joined the British School of Athens's excavation at Mycenae under the directorship of A. J. B. Wace in 1921. He was member of the team between 1921 and 1928, and keeper of the Museum at the site during the excavations of 1922.⁵⁰ Most probably he picked up this sherd at that time, during the cleaning of the walls from the dump of Schliemann's excavations.

29. (*Fig. 10a*) Unpainted rim fragment from open shape, most probably FS 263 two-handled goblet. From Mycenae.

D. rim: H. 5.8; W. 5.7 cm. Fine fabric with very rare inclusions of small white grits. Fracture 10YR 7/2 light grey; slipped and burnished on exterior and interior, exterior 10YR 7/4 very pale brown.

LH IIA – IIB.

30. (*Fig. 10, upper left; Fig. 10b*) Rim fragment from a FS 254 "Ephyraean" goblet. Mycenae. [AMW].

D. rim: 14 cm. H. 3.8; W. 3.7 cm. Fine fabric with very rare small white grits. Fracture: core 10YR 7/4 very pale brown; near surfaces 10YR 6/6 reddish brown; slipped on exterior and interior, exterior 7.5YR 7/4 pink, interior 5YR 6/6 – 7.5YR 6/6 reddish yellow, burnished to medium high lustre; matt 2.5YR 5/6 red paint. Decoration: FM 58.3 free-standing chevron consisting of three converging concentric curving hoops, on the top ovoid splash.

LH IIB. The free-standing multiple chevron motif generally appears below the handle zone and only rarely found as a principal motif. Cf. Midea, DEMAKOPOULOU ET AL. 2000-2001, 48-49, Fig. 51 (eight banded chevrons); Korakou, DICKINSON 1972, Pl. 34e, top row, right (fragment of an at least six banded chevron).

Comment: Given the small size of the painted motif relative to the available space, it may formed part either a row of similar motives, as on the Midea example, or it may have been applied as a filling ornament on the sides of the main decoration, as on a goblet from Korakou, BLEGEN 1921, 55, fig. 75,3.

31. (*Fig. 10, upper middle; Fig. 10c*) Body fragment from a closed shape. Mycenae.

H. 4.7; W. 4.3 cm. Fine fabric with no inclusions. Fracture: core 5YR 6/6 reddish yellow, near outer surface 10YR 7/4 very pale brown. Interior surface 10YR 7/4 very pale brown; exterior slipped and burnished 10YR 7/3 very pale brown; lustrous 7.5YR 2.5/2 very dark brown paint. Decoration: two parallel wavy lines, with an elongated, rounded solidly painted motif (part of a lily?) placed in the curve of the two lines.

LH IIB – IIIA1.

32. (*Fig. 10, upper right; Fig. 10d*) Body fragment from a closed shape, most probably piriform jar (FS 28, 30, 31 or 44). Tiryns.

H. 4; W. 3.8 cm. Fine fabric with no inclusions. Fracture 10YR 7/3 very pale brown; interior surface 10YR 7/3 very pale brown; exterior slipped 10YR 8/3 very pale brown, burnished; lustrous 7.5YR 3/1 – 4/2 very dark grey to brown paint. Decoration: FM 70 scale pattern.

⁴⁹ For a biography see, D. W. J. Gill, Hutchinson, Richard Wyatt (1894-1970) *The Dictionary of British Classicists*. Bristol 2004.

⁵⁰ Annual Meeting of the Subscribers, BSA 25 (1921-1923) 3, 441.

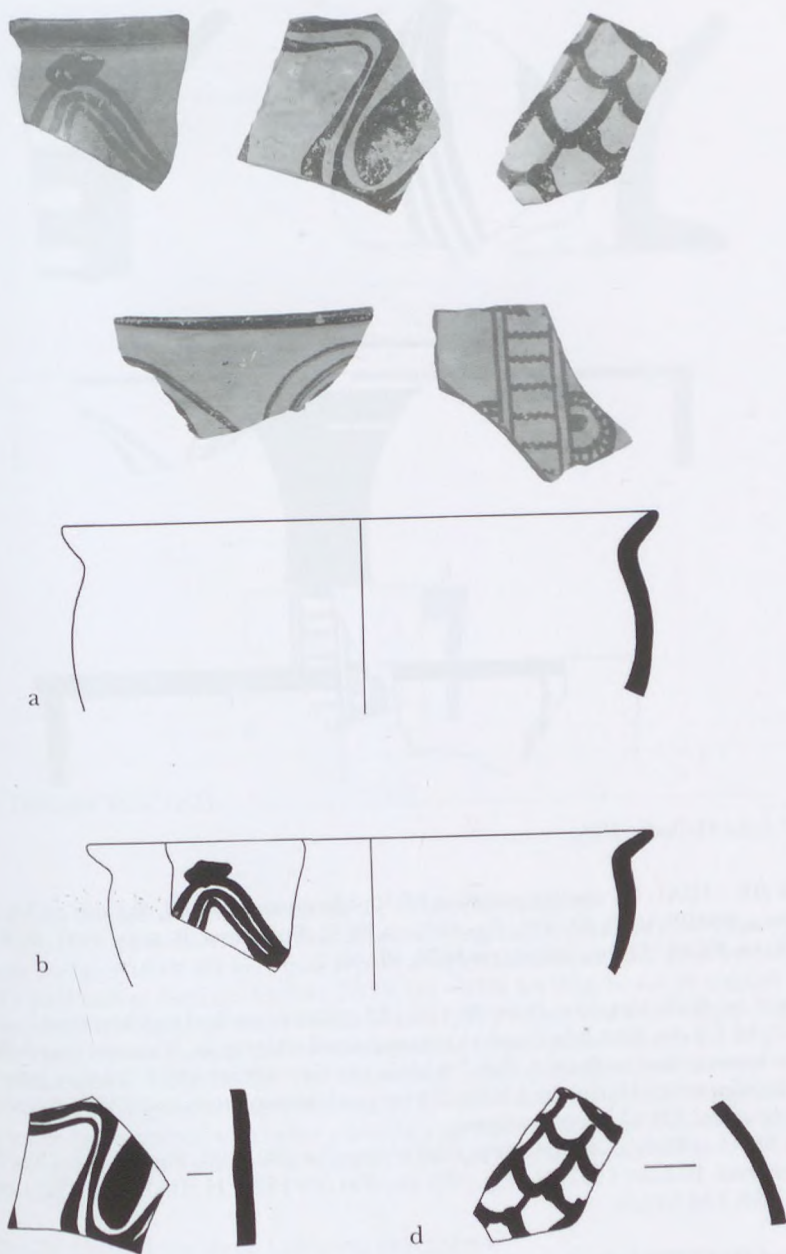

Fig. 10 Late Helladic IIB – IIIA. (1:3)

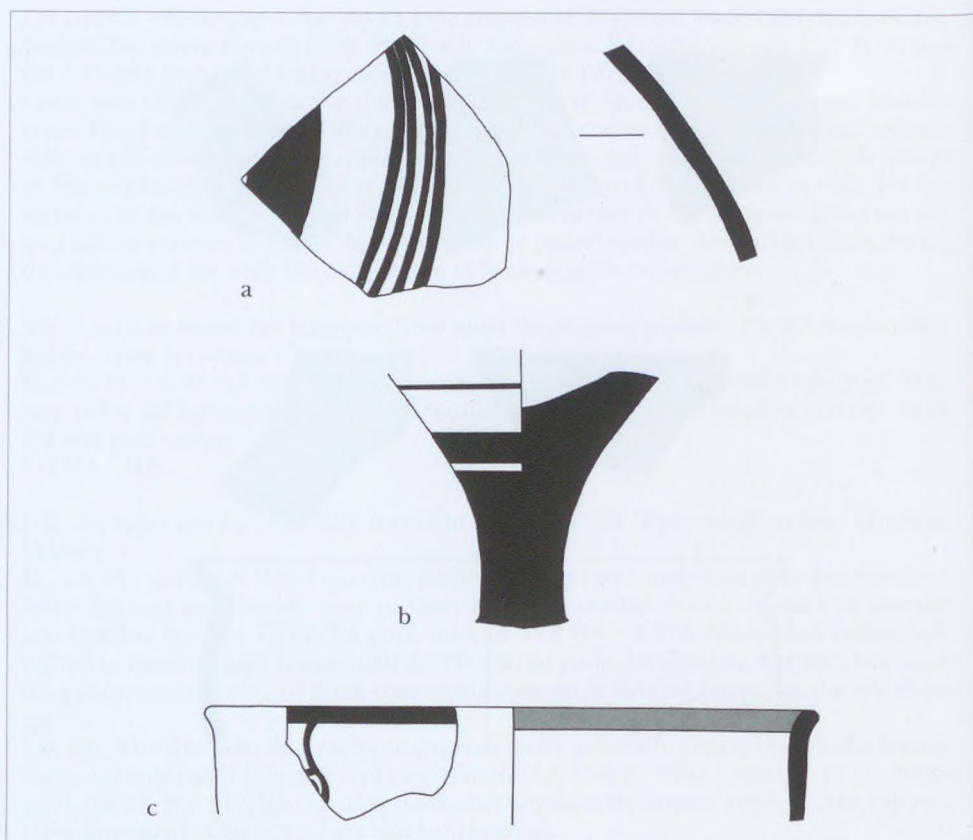

Fig. 11 Late Helladic IIIA.

LH IIB – IIIA1. Cf. similar motif on FS 30: Mycenae, MDP 40, Fig. 42; on FS 28: Athens, Agora, RMDP Attica 47, 511, Fig. 181; on FS 31: Prosymna, BLEGEN 1937, II, Fig. 260, no. 621; on FS 44: Tiryns, RUDOLPH 1973, Pl. 40, 2.

33. (*Fig. 11a*) Body fragment from FS 132-133 cut-away necked jug. Mycenae.

H. 7; W. 7.3 cm. Fine fabric with occasional small white grits. Fracture: core 10YR 7/3 very pale brown, near surfaces 7.5YR 7/4 pink; interior surface 10YR 7/4 very pale brown, exterior slipped and burnished 10YR 7/4 very pale brown; lustrous 2.5YR 4/6 – 5/6 red paint. Decoration: FM 67 curved stripes.

LH IIIA1 – IIIA2. Cf. Mycenae, RMDP Argolid 172, 120, Fig. 25 (FS 132, LH IIIA2); Prosymna, BLEGEN 1937, II., Fig. 372, no. 896 (FS 132, LH IIIA1); fig. 472, nos. 926, 927 (FS 133, LH IIIA2).

34. (*Fig. 11b*) FS 256 kylix stem. From Tiryns.

H. 7 cm. Fine fabric with occasional white grits. Fracture: core 10YR 7/2 light grey; near surfaces 10YR 7/4 very pale brown; slipped and burnished 10YR 7/4 very pale brown; lustrous 2.5YR 4/6 – 4/4 red to reddish brown paint. Decoration: monochrome painted stem, with painted bands above.

LH IIIA2 Early.

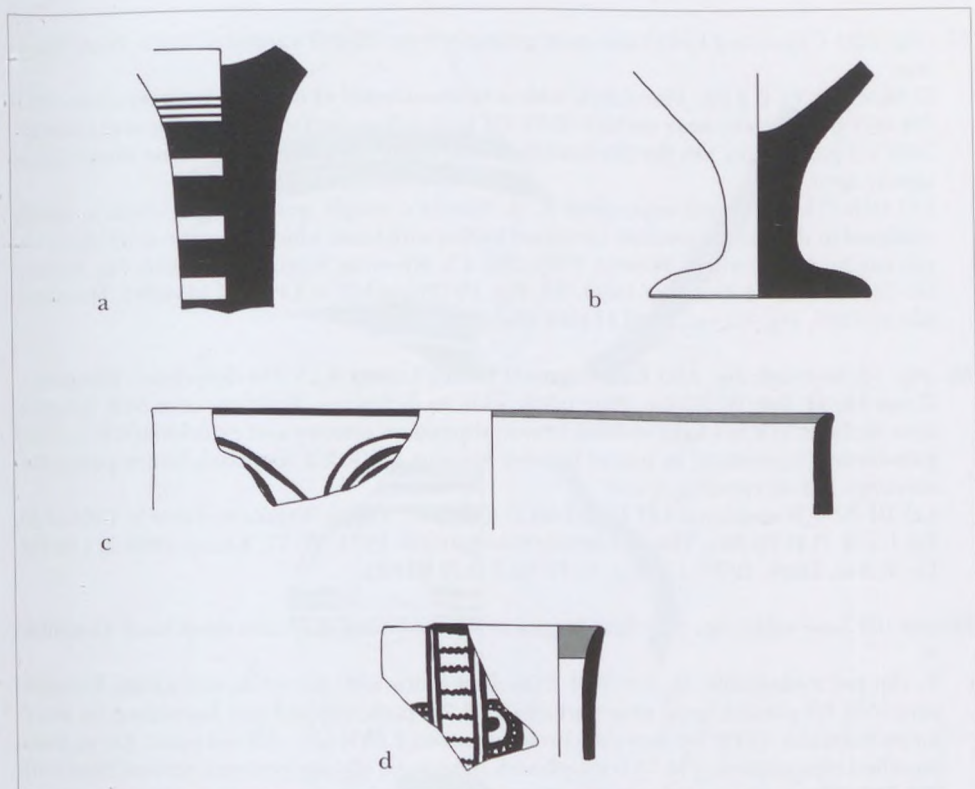

Fig. 12 Late Helladic IIIB. (1:3)

35. (Fig. 11c) Rim fragment from a FS 257 kylix. From Corinthia W.

D. rim 16.2; H. 3; pres. W. 4.5 cm. Fine fabric with no inclusions. Fracture: core 5YR 7/3 pink; near surfaces 10YR 8/4 very pale brown; slipped on interior and exterior 10YR 7/3 – 8/3 very pale brown; lustrous, fugitive 7.5YR 3/4 – 5YR 4/4 dark brown to reddish brown paint. Decoration: Upper part of a FM 23 vertical whorl-shell motif curving to the right. LH IIIA2 Late. On the basis of the rim diameter the fragment belongs to the larger sized variant of the shape, MDP 89–90. The whorl-shell motif corresponds to the type seen in French 1965, 178, Fig. 6, b. The motif can be grouped in a row placed in regular intervals, or it can be combined with other patterns, e.g. flower placed in the centre and flanked by the vertical whorl-shells, FRENCH *ibid.* 179. Cf. Thebes, SYMEONOGLOU 1973, K69, Fig. 195–196.

36. (Fig. 12a) FS 258(B) kylix stem. Unknown provenance.

H. 6.8 cm. Fine fabric with a few small white grits. Fracture: core 7.5YR 7/4 pink, near surfaces 2.5YR 6/4 light reddish brown; slipped 10YR 7/4 very pale brown; lustrous 10YR 4/6 red paint. Decoration: horizontal banding. Three narrow line above, three broader bands below with the beginning of the fourth. LH IIIB1.

37. (*Fig. 12b*) Unpainted kylix base most probably from FS 267 carinated kylix. From Mycenae.
D. base 5.9; H. 6.2 cm. Fine fabric with occasional small white grits. Fracture: core 10YR 7/4 very pale brown, near surface: 2.5Y 7/3 pale yellow; surface on interior and exterior: 2.5Y 7/3 pale yellow. On the flat base the swirl, where the pot was cut off the wheel can be clearly seen.
LH IIIB. The fragment represents K. A. Wardle's 'rough' quality kylix, which is mostly confined to the short-stemmed carinated kylikes with bases which show the swirl where the pot was cut off the wheel, WARDLE 1969, 285. Cf. Mycenae, WARDLE 1969, 288, Fig. 10, nos. 96–98; MOORE – † TAYLOUR 1999, 36, Fig. 10 (Phase VII = LH IIIB Middle); MYLONAS-SHEAR 1987, Fig. 10, no. 22 (LH IIIB Middle).
38. (*Fig. 10, lower left; Fig. 12c*) Rim fragment from a Group A FS 284 deep bowl. Korakou.
D. rim 18; H. 2.6; W. 5.5 cm. Fine fabric with no inclusions. Fracture: core 5YR 6/1 grey, near surfaces 5YR 6/4 light reddish brown; slipped on interior and exterior 10YR 7/4 very pale brown, burnished; in places fugitive lustrous 10YR 2/2 very dark brown paint. Decoration: FM 46 running spiral.
LH III B1 – Transitional LH III B2–III C Early. Cf. Tiryns, VERDELIS–FRENCH 1965, 140, Fig. 1.3–4. (LH III B2); Tiryns, GROSSMANN–SCHÄFER 1971, Pl. 37; KILIAN 1988:2, 119 Fig. 14, 4; Iria, DÖHL 1973, 159 Fig. 9, Pl. 63,3 (LH IIIB2).
39. (*Fig. 10, lower right; Fig. 12d*) Rim fragment from a Group A FS 284 deep bowl. Corinthia W.
D. rim not measurable; H. 3.8; W. 4.2 cm. Fine fabric with almost no inclusions. Fracture: core 5YR 7/2 pinkish grey, near surfaces 5YR 7/3 pink; slipped and burnished on interior and exterior 10YR 7/4 very pale brown; lustrous 2.5YR 4/6 – 4/8 red paint. Decoration: panelled composition, FM 75 triglyph with horizontal zigzags between vertical lines, with FM 74 half-rosettes on either side.
LH IIIB. Cf. MDP 94, Fig. 114.39. Mycenae, WARDLE 1969, 274, Fig. 6, no. 46.
40. (*Fig. 13a*) Body fragment from a large closed shape, most probably FS 110, 120 or 136 jug. Gonia.
H. 9.4; W. 10.2 cm. Fine fabric with very small occasional white grits. Fracture: core 2.5Y 6/1 grey, near surfaces 10YR 7/4 very pale brown; interior surface 10YR 7/4 very pale brown; exterior slipped 10YR 7/4 – 6/4 very pale brown to light yellowish brown burnished to medium high lustre; lustrous 5YR 3/1 – 5YR 4/6 very dark grey to yellowish red paint. Decoration: Two groups of two horizontal linear bands.
LH IIIA2 – IIIB.
41. (*Fig. 13b*) Body fragment from closed shape with handle join. FS 85, 86 rounded alabastron. Korakou.
H. 5.5; W. 6 cm. Fine fabric with occasional small white grits. Fracture: core 10YR 7/4 very pale brown, near surfaces 2.5YR 7/6 – 6/6 light red; interior surface 7.5YR 7/4 pink; exterior slipped 10YR 7/4 very pale brown; lustrous 2.5YR 5/8 – 4/8 red paint.
LH IIIB – IIIC Early.
42. (*Fig. 13c*) Strap handle fragment from a FS 9 krater(?) painted all over its surface. Korakou.
H. 6.8, handle W. 2.5; Th. 0.8 cm. Fine fabric with almost no inclusions. Fracture 5YR 5/6 yellowish red; semi-lustrous 10R 4/6 red paint.
LH III B.

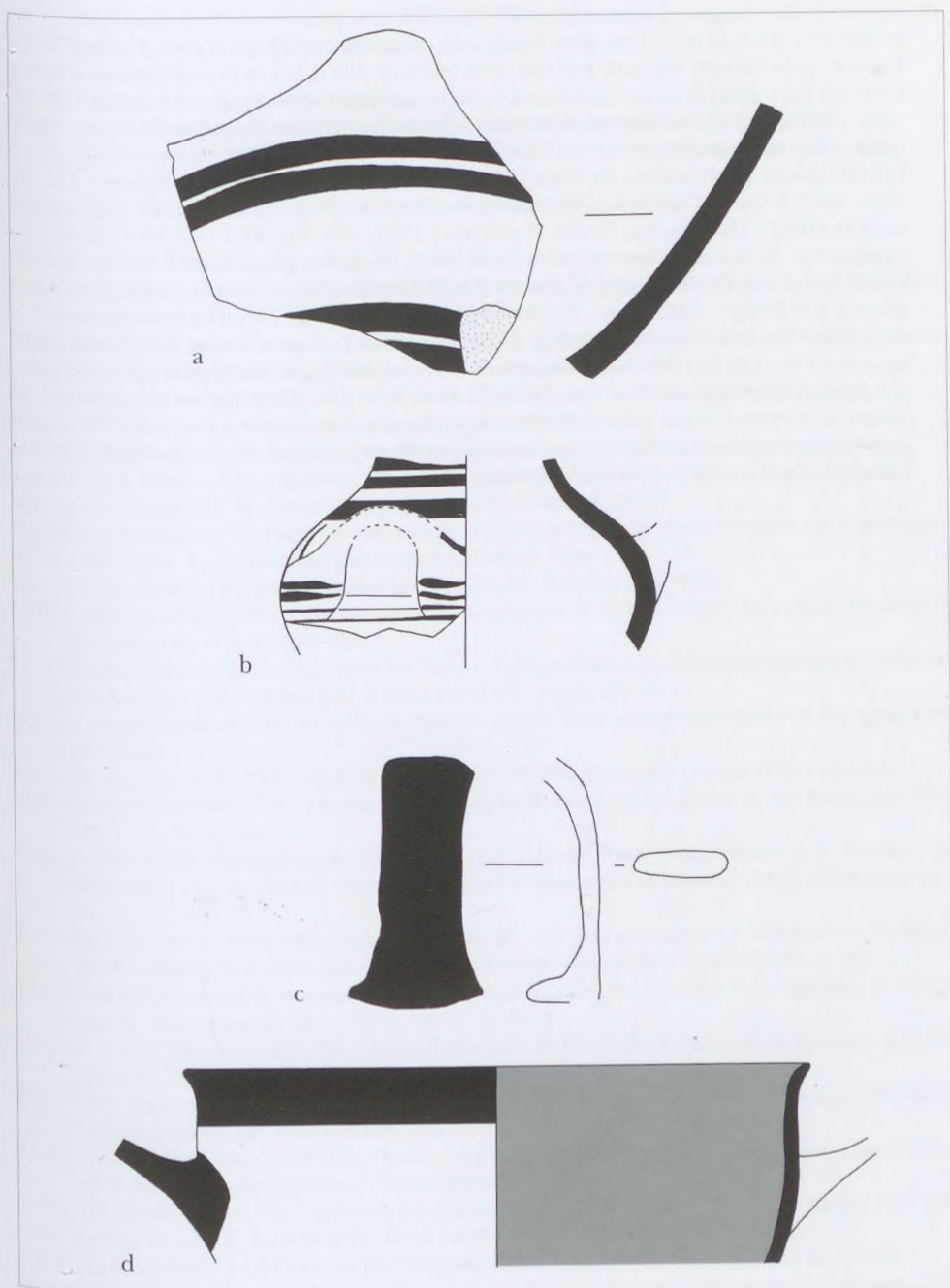

Fig. 13 Late Helladic III B – C. (1:3)

43. (*Fig. 13d*) Rim fragment from a Medium band FS 284 deep bowl. From Korakou.
D. rim 17.1; H. 6.2; W. 7.9 cm. Fine fabric with occasional small white grits. Fracture 10YR 7/4 very pale brown; slipped, interior and exterior 10YR 8/4 very pale brown; interior 2.5Y 4/2 dark greyish brown lustrous monochrome paint, exterior heavily faded 5YR 5/6 - 4/6 - 5YR 2.5/2 red to dark reddish brown paint. Extant handle painted all over. Decoration: Banding on rim.
LH IIIC Early. Cf. Korakou, RUTTER 1974, 167, nos. 26-27, Fig. 49:3, 4; 186, no. 41, Fig. 65:3; ASCSA Sherd Collection M6; Mycenae, FRENCH 1969, 75, 85, Fig. 11:3 (Transitional LH IIIB2 - IIIC Early); Tiryns, PODZUWEIT 1981, 207, Fig. 57.7 (LH III C Early).
Comments: In Korakou the medium band deep bowls are particularly characteristic of phase 3 and 2 (LH IIIC Early) of House P and Trench P, but not occur in phase 4 (Transitional LH IIIB2 - IIIC Early), RUTTER 1974, 279, 308, Fig. 110. The pure linear decoration and the monochrome coating of the interior of the open shapes is a characteristic feature of the LH IIIC Early period. Medium band deep bowls with monochrome painted interior first appeared in Transitional LH IIIB2 - IIIC Early period assemblages. In Korakou, however, their presence is stratigraphically only attested from LH IIIC Early, only linear deep bowls with rim line and monochrome interior are present from phase 4 onwards, RUTTER 1974, 279, 307, 308, Fig. 110, 540.

REFERENCES

Special abbreviations:

- FS/FM Furumark Shape/Furumark Motif
 MDP P. A. Mountjoy, *Mycenaean Decorated Pottery. A Guide to Identification*. Göteborg 1986.
 MPVP E. Vermeule – V. Karageorghis, *Mycenaean Pictorial Vase Painting*. Cambridge, Mass. and London 1982.
 RMDP P. A. Mountjoy, *Regional Mycenaean Decorated Pottery I–II*. Rahden 1999.
- Åkerström 1987: Åkerström, Å., *Berbatī. Vol. 2. The Pictorial Pottery*. Stockholm.
 ALDEN 2000: Alden, M., *Well Built Mycenae Fasc. 7. The Prehistoric Cemetery. Pre-Mycenaean and Early Mycenaean Graves*. Oxford.
 ALRAM-STERN 2004: Alram-Stern, E., *Die Agäische Frühzeit. 2. Serie, Forschungsbericht 1972–2002. 2. Band, Teil 2. Die Frühbronzezeit in Griechenland mit Ausnahme von Kreta*. Wien.
 ÅSTRÖM 1962: Åström, L., A Note on a Mycenaean Chariot Crater in Bonn, *Op.Ath* 4. 121–128.
 BLEGEN 1920: Blegen, C., Corinth in Prehistoric Times. *AJA* 24. 1–13.
 BLEGEN 1921: Blegen, C.W., *Korakou. A Prehistoric Settlement near Corinth*. Boston–New York.
 BLEGEN 1928: Blegen, C.W., *Zygouries. A Prehistoric Settlement in the Valley of Cleonae*. Cambridge, Mass.
 BLEGEN 1931: Blegen, C.W., *Gonia. Metropolitan Museum Studies* 3. 55–80.
 BLEGEN 1937: Blegen, C.W., *Prosymna. The Helladic Settlement preceding the Argive Heraeum*. i–ii. Cambridge.
 BREIN 1969: Brein, F., *Der Hirsch in der griechischen Frühzeit*. Wien.
 CASKEY 1954: Caskey, J.L., Excavations at Lerna, 1952–53. *Hesperia* 23:1. 3–30.
 CATLING 1980: Catling, H.W., A Mycenaean Stag from Sparta, in ΣΤΗΛΗ. Τομος εις μνημην Νικολαου Κοντολεοντος. Αθηνα. 440–447.
 CHATZIPOULIOU-KALLIRI 1978: Chatzipouliou-Kalliri, E., Λειψανα πρωτοελλαδικου και μεσοελλαδικου οικισμού στο Λοφο Αετοπετρα. *A.Delt* 33 A (1978) [1984] 325–336.
 CROUWEL 1988: Crouwel, J.H., Mycenaean Pictorial Pottery from outside the citadel of Mycenae, *BSA* 83. 25–36.
 CROUWEL 1991: Crouwel, J.H., *Well Built Mycenae Fasc. 21: The Mycenaean Pictorial Pottery*. Oxford.
 CROUWEL 2006: Crouwel, J. H., The pictorial pottery, in D. Evelyn (ed.), *Lefkandi IV. The Bronze Age*. BSA Suppl. No. 39 Athens.
 DEMAKOPOULOU 2006: Demakopoulou, K., Mycenaean Pictorial Pottery from Midea, in E. Rystedt – B. Wells (eds.), *Pictorial Pursuits. Figurative painting on Mycenaean and Geometric Pottery*. Stockholm. 31–43.
 DEMAKOPOULOU ET AL. 2000–2001: Demakopoulou, K. – N. Divari-Valakou – P. Åström – G. Walberg, Work in Midea 1997–1999 Excavation, Conservation, Restoration, *Op.Ath* 25–26. 35–52.
 DEMAKOPOULOU ET AL. 2005: Demakopoulou, K. – Divari-Valakou, N – Schallin, A-L. – Sjögren, L. – Nilsson, M., Excavations in Midea 2004, *Op.Ath* 30. 7–34.
 DICKINSON 1972: Dickinson, O.T.P.K., Late Helladic IIA and IIB: Some Evidence from Korakou. *BSA* 67. 103–112.
 DIETZ 1980: Dietz, S., *Asine II. Results of the Excavations East of the Acropolis 1970–1974. Fasc. 2. The Middle Helladic Cemetery, The Middle Helladic and Early Mycenaean Deposits*. Stockholm.
 DIETZ 1991: Dietz, S., *The Argolid at the Transition to the Mycenaean Age. Studies in the Chronology and Cultural Development in the Shaft Grave Period*. Copenhagen.
 DÖHL 1973: Döhl, H., Iria. Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1939. *Tiryns VI*. Mainz am Rhein. 127–194.
 FRENCH 1965: French, E., Late Helladic IIIA2 Pottery from Mycenae, *BSA* 60. 159–202.
 FRENCH 1969: French, E., A Group of Late Helladic IIIB 2 Pottery from Mycenae, *BSA* 64. 71–93.
 FRENCH 2006: French, E., The Functional Contexts of Pictorial Pottery at Mycenae in E. Rystedt – B. Wells (eds.), *Pictorial Pursuits. Figurative painting on Mycenaean and Geometric Pottery*. Stockholm. 45–50.
 FRENCH-SHELTON 2005: French, E. – Shelton, K., Early Palatial Mycenae, in Dakouri-Hild, A. – Sherratt, S. (eds.), *AUTOCHTON. Papers presented to O.T.P.K. Dickinson on the occasion of his retirement*. Oxford. 175–184.

- FURUMARK 1972: Furumark, A., *Mycenaean Pottery I*. Stockholm.
- GROSSMANN-SCHÄFER 1971: Grossmann, P. – Schäfer, J., Tiryns: Unterburg, Grabungen 1965. *Tiryns V* Mainz am Rhein. 41–75.
- GÜNTNER 2000: Güntner, W., *Figürlich bemalte Mykenische Keramik aus Tiryns*. Tiryns XII. Mainz am Rhein.
- HILLER 1975: Hiller, S., *Mykenische Keramik. Alt-Ägina Bd. IV, 1*. Mainz am Rhein.
- IMMERWAHR 1990: Immerwahr, S.A., *Aegean Painting in the Bronze Age*. Philadelphia.
- KALOGEROPOULOS 1998: Kalogeropoulos, K., *Die frühmykenischen Grabfunde von Analipsis. Mit einem Beitrag zu den Palatialen Amphoren des griechischen Festlandes*. Athen.
- KARAGEORGHIS 1958: Karageorghis, V., Myth and Epic in Mycenaean Vase Painting. *AJA* 62. 383–387.
- KILIAN 1988: Kilian, K., Ausgrabungen in Tiryns 1982/83, *AA* 1988:2, 105–151.
- KOUNTOURI 2003: Kountouri, E., Ρυτο με πρωτομες ελαφων και ταυρου απο τα Βολομιδια Μεσσηνιας, in A. Vlachopoulos – K. Birtacha (eds.), *Αρχοναυτης. Τιμητικός τομος για τον καθηγητη Χριστο Ντουμα απο τους μαθητες του στο Πανεπιστημιο Αθηνων (1980–2000)*. Αθηνα. 665–687.
- LAMBROPOULOU 1991: Lambropoulou, A., *The Middle Helladic Period in the Corinthia and the Argolid: An Archaeological Survey*. Ph.D. diss., Bryn Mawr College. Ann Arbor University Microfilms.
- LAVEZZI 1996: Lavezzi, J.C., Temple Hill, in E. Alram-Stern, *Die Ägäische Frühzeit*. Wien. 226–228.
- LAVEZZI 2003: Lavezzi, J.C., Corinth before the Mycenaean, in Williams II, Ch. K. – Bookidis, N. (eds.), *Corinth. The Centenary 1896–1996*. Corinth XX. Athens. 63–74.
- MARAN 1992: Maran, J., *Kiapha Thiti. Ergebnisse der Ausgrabungen. II 2 (2. Jt. V. Chr.: Keramik und Kleinfunde)*. Marburg.
- MARINATOS 1997: Marinatos, N., Minoan and Mycenaean Larnakes: a comparison, in Driessen, J. – Farnoux, A. (eds.), *La Crète mycénienne*. Paris. 281–292.
- MAVRIGIANNAKI 1974: Mavrigiannaki, A., Ευρηματα της YM III περιόδου εκ Λιγορτυνου Μονοφάτσιου εις το Μουσειον του Λουβρου. *Arch.Eph.* 45–55.
- MOMMSEN-MARAN 2000–2001: Mommsen, H. – Maran, J., Production Places of Some Mycenaean Pictorial Vessels. The Contribution of Chemical Pottery Analysis. *Op.Ath* 25–26. 95–106.
- MOORE –†TAYLOUR 1999: Moore, A. D. –†Taylour, W. D., *Well Built Mycenae. Fasc. 10. – The Temple Complex*. Oxford.
- MORRIS 1990: Morris, Ch. E., In pursuit of the White Tusked Boar: Aspects of hunting in Mycenaean Society, in Hägg, R. – Nordquist, G. C. (eds.), *Celebrations of Death and Divinity in the Bronze Age Argolid*. Stockholm. 149–156.
- MÜLLER 1976: Müller, K., *Die Urfinniskeramik*. Tiryns IV. Mainz am Rhein, reprint.
- MYLONAS 1972–73: Mylonas, G.E., *Ο ταφικός κύκλος Β των Μυκηναίων*. Αθηνα.
- MYLONAS-SHEAR 1987: Mylonas-Shear, I., *The Panagia Houses at Mycenae* (University of Pennsylvania Monograph 68. Philadelphia.
- PHELPS 2004: Phelps, W.W., *The Neolithic Pottery Sequence in Southern Greece*. BAR-IS 1259. Oxford.
- PHILIPPA-TOUCHAIS 2002: Philippa-Touchais, A., Aperçu des céramiques mésohelladiques à décor peint de l'Aspis d'Argos. 1. La céramique à peinture mate, *BCH* 126. 1–40.
- PODZUWEIT 1981: Podzuweit, Ch., Bericht zur Spätmykenischen Keramik, in K. Kilian, Ausgrabungen in Tiryns 1978, 1979, *AA* 1981:2, 194–220.
- ROBINSON 1976: Robinson, H.S., Excavations at Corinth: Temple Hill 1968–1972, *Hesperia* 45:3. 203–239.
- RUDOLPH 1973: Rudolph, W., Die Nekropole am Prophitis Elias bei Tiryns. *Tiryns VI*. Mainz am Rhein. 23–126.
- ROUTER 1974: Rutter, J.B., *The Late Helladic IIIB and IIIC periods at Korakou and Gonia in the Corinthia*. Unpublished Ph.D. diss. University of Pennsylvania. Ann Arbor, University Microfilms.
- ROUTER 1985: Rutter, J.B., An Exercise in Form vs. Function. The Significance of the Duck Vase, *TUAS* 10. 16–41.
- ROUTER 1990: Rutter, J.B., Pottery Groups from Tsoungiza of the End of the Middle Bronze Age. *Hesperia* 59. 375–458.
- ROUTER 1993: Rutter, J.B., A Group of Late Helladic IIA Pottery from Tsoungiza. *Hesperia* 62. 53–93.
- ROUTER 1995: Rutter, J. B., *The Pottery of Lerna IV. Lerna Vol. III*. Princeton, New Jersey.

- RUTTER 2003: Rutter, J.B., Corinth and the Corinthia in the Second Millennium B.C. Old approaches, New Problems, in Williams II, Ch. K. – Bookidis, N. (eds.), *Corinth. The Centenary 1896–1996*. Corinth XX. Athens. 75–83.
- SAKELLARAKIS 1992: Sakellarakis, J.A., *The Mycenaean Pictorial Style in the National Archaeological Museum of Athens*. Athens.
- SIEDENTOPF 1991: Siedentopf, H.B., *Mattbemalte Keramik der Mittleren Bronzezeit*. Alt-Ägina, IV, 2. Mainz am Rhein.
- SLENCZKA 1974: Slenczka, E., *Figürlich bemalte mykenische Keramik aus Tiryns*. Tiryns VII. Mainz am Rhein.
- SYMEONOGLOU 1973: Symeonoglou, S., *Kadmeia I. Mycenaean Finds from Thebes, Greece. Excavation at 14 Oedipus St.* SIMA Vol. XXXV. Göteborg.
- VERDELIS–FRENCH 1965: Verdelis, N. – French, E. – French, D., Τίρυνς: Μυκηναϊκή επιχρῶσις ἐξώθεν τοῦ δυτικῆς τοῦ τείχους τῆς Ἀκροπόλεως, *Arch.Delt* 20 A (1965) [1966], 137–152.
- WACE 1921–1923: Wace, A.J.B., Excavations at Mycenae, *BSA* 25. 1–134.
- WACE–THOMPSON 1912: Wace, A.J.B. – Thompson, M.S., *Prehistoric Thessaly*. Cambridge.
- WARDLE 1969: Wardle, K.A., A Group of Late Helladic IIIB 1 Pottery from within the Citadel at Mycenae, *BSA* 64. 261–297.
- WIENCKE 2000: Wiencke, M.H., *Lerna IV. The Architecture, Stratification and Pottery of Lerna III*. Princeton, New Jersey.
- YON–KARAGEORGHIS ET AL. 2000: Yon, M. – Karageorghis, V. – Hirschfeld, N., *Céramiques mycéniennes*. Ras Shamra-Ougarit XIII. Paris.
- ZERNER 1988: Zerner, C., Middle Helladic and Late Helladic I Pottery from Lerna: Part II, Shapes. *Hydra*.

FUNDE DER SKYTHISCH GEPRÄGTEN AFÖLD-GRUPPE IN TRANSDANUBIEN

Tibor KEMENCZEI

In der ungarischen Forschung entstanden unterschiedliche Meinungen über die Einteilung der skythisch geprägten Funde des Karpatenbeckens in Gruppen. Zuerst sondierte Nándor Fettich der Lage der Fundorte nach drei Gruppen voneinander ab: eine in Siebenbürgen, eine entlang der Theiss und ihrer Nebenflüsse, sowie im Gebiet westlich der Donau.¹ Davon abweichend bestimmte Árpád Bottyán skythische Gruppen im Karpatenbecken, die er Erdély (Siebenbürgen), Alföld (Tiefebene) und Kárpátalja (heute ukrainische Transkarpatien) (Kustánfalva/Kuštanovice) Gruppe nannte,² d. h. seiner Meinung nach gehörte das Gebiet von Transdanubien nicht zur skythisch geprägten Kultur. Der beste Forscher der Funde skythischen Typs von Ungarn, Mihály Párducz bestimmte noch genauer die verschiedenen territorialen Gruppen. Laut seiner Feststellung fasste das Verbreitungsgebiet der Alföld-Gruppe das Tal der Theiss, das Gebiet links der Theiss, Nordungarn und die Südslowakei um, während in Transdanubien, nördlich des Plattensees nur die Wirkung, der Einfluss der Alföld-Gruppe sich durchsetzten.³ Gábor Vékony vertrat eine andere Meinung, wobei er die Behauptung von Nándor Fettich für richtig hielt, wonach ein Teil von Transdanubien zum skythisch geprägten Kulturkreis gehörte. Er meinte, dass die Region Donauknie zum Verbreitungsgebiet der so genannten Vekerzug - Hetény - Kultur (=Alföld-Gruppe) gehörte, während der östliche Landstrich von Transdanubien, die Donau-Gegend eine unbesiedelte Grenzzone zwischen den zwei großen Kulturkreisen war. Der Vordrang der skythischen Kultur der Tiefebene in die inneren Gebiete von Transdanubien erfolgte zur Zeit der Periode Hallstatt D1.⁴ Auch die Theorie von B. Teržan ist noch zu erwähnen, wonach der militärische Angriff der skythischen Gruppen der Tiefebene in der Entwicklung der Hallstattkultur in Transdanubien zu einem Abbruch führten.⁵

Das in den letzten Jahrzehnten während verschiedener Erdarbeiten zum Vorschein gekommene Fundmaterial erweiterte besonders das von Mihály Párducz veröffentlichte Fundortsverzeichnis der Funde skythischer Prägung in Transdanubien.⁶ Auf Grund deren kann man im Vergleich zum früheren Standpunkt viel begründeter in der Frage Stellung nehmen, welcher Kultur die Funde skythischen Typs des Gebietes westlich der Donau zugeschrieben werden können.

1. *Alsópáhok* (Komitat Zala).

Im Laufe der 2009 auf der Spurlinie der Landstraße 76 durchgeführten Freilegung erschloss man die Häuser, Gruben einer eisenzeitlichen Siedlung. Unter den Fundstücken kamen dreiflügelige bronzene Pfeilspitzen mit innerer Tülle, Tonstempel (Abb. 1, 2), ein bronzener Haarring, sowie eine bronzene Schlangenfibel zum Vorschein.

¹ FETTICH 1928, 27.

² BOTTYÁN 1955, 9–10.

³ PÁRDU CZ 1965a, 273

⁴ VÉKONY 1986, 262–263.

⁵ TERŽAN 1998, 536.

⁶ PÁRDU CZ 1965a, 274–277.

2. *Báta* (Komitat Tolna).
Streufund. Scheibengedrehte Schüssel mit eingezogenem Rand. H. 6, Rand Dm. 19, Boden Dm. 5 cm, sie gelangte 1876 ins Nationalmuseum. Inv.-Nr. 1.1962.22. (Abb. 2, 1).
3. *Bátaszék* (Komitat Tolna).
Siedlungsfund. Großer Tonstempel mit der Darstellung von einem im geometrischen Stil geformten geflügelten Greif, in den Krallen mit einem kleinen Vierfüßler. (Abb. 1, 1). Dieses Fundstück kam 2007 im Körtyéyesdülő während der Rettungsgrabung einer vorzeitlichen und römerzeitlichen Siedlung zum Vorschein. – CZIFRA, KÖSZ Évkönyv 2008, 44; BÁRCZI 2009, 128.
4. *Budajenő* (Komitat Pest).
Streufund (1952). Kreuzförmige bronzene Köcherverzierung. An den drei Armen sind Raubtierfiguren, in der Mitte ein Rolltier, auf dem Stiel Vogelköpfe und eine Raubtierfigur dargestellt. L. 11,5 cm (Abb. 2, 9). Das Nationalmuseum kaufte dieses Fundstück vom Auffinder an. Die Fundstelle liegt im Garten von István Székely, neben dem heutigen Friedhof. MNM, Inv.-Nr. 52.89.1 – PÁRDU CZ 1954, 87. Abb. 31, 1; KEMENCZEI 1986, 119. Abb. 2, 1.
5. *Budaörs* (Komitat Pest)
Kamaraerdő Flur. Siedlungsfund (2002.). Während der Rettungsgrabung einer keltischen Siedlung fand man einen Tonstempel. (Abb. 1, 3). OTTOMÁNYI 2008, 50. Abb. 1.
6. *Budapest, Békásmegyer*
In der ungarischen Hauptstadt, im Gebiet am rechten Ufer der Donau, im nordöstlichen Teil des Bezirksteils Békásmegyer wurden während einer Rettungsgrabung im Jahre 2008 drei Brandgräber gefunden. Aus dem einen Grab sind eine dreiflügelige bronzene Pfeilspitze mit innerer Tülle, zwei Bronzearränge, ein kleines scheibengedrehtes Töpfchen (Abb. 2, 2–5), Eisentrensenfragmente, sowie ein Spinnwirtel zum Vorschein gekommen. – T. LÁNG, O. RKM 2008, 159.
7. *Cellőmölk* (Komitat Vas), Sághegy.
Es gibt auch einige Gegenstände skythischen Typs im Fundmaterial aus dem Gebiet der großen vorzeitlichen Siedlung. Dieses Fundgut kam während Steingewinnungsarbeiten zum Vorschein. Trensenknebel aus Geweih. Das eine Ende ist hufförmig. L. 13.3 cm (Abb. 3, 1); Ein anderer Trensenknebel aus Geweih ist ebenfalls skythischen Typs. L. 13.6 cm (Abb. 3, 2). – MOZSOLICS 1953, 94. 35. Abb. 35; PÁRDU CZ 1965, 157. Abb. 6; Mit Elektronblech überzogener bronzener Harang, bronzene Pfeilspitzen. 4 Stück zweiflügelige Tüllenpfeilspitzen auf dem Tüllenteil mit Dorn. L. 3 cm; 2 Stück zweiflügelige Tüllenpfeilspitzen. L. 3.5, 4.2 cm; 22 Stück dreiflügelige Tüllenpfeilspitzen. L. 2–3.5 cm. (Abb. 3, 3) – MNM, Inv.-Nr. 27.1949.60–65.
8. *Cserszegtömaj* (Komitat Veszprém).
Streufund. Eisentrense. L. cca. 11.5 cm, Br. 10.6 cm. (Abb. 2, 6). – LDM, verschollen. – PÁRDU CZ 1952, 152. Taf. 61, 2; KEMENCZEI 1985, Abb. 4, 4.
9. *Győr* (Komitat Győr-Sopron).
Streufund. Dreiflügelige Pfeilspitze aus Bronze. (Abb. 2, 7) – BOTTYÁN 1955, Taf. 36, 17.

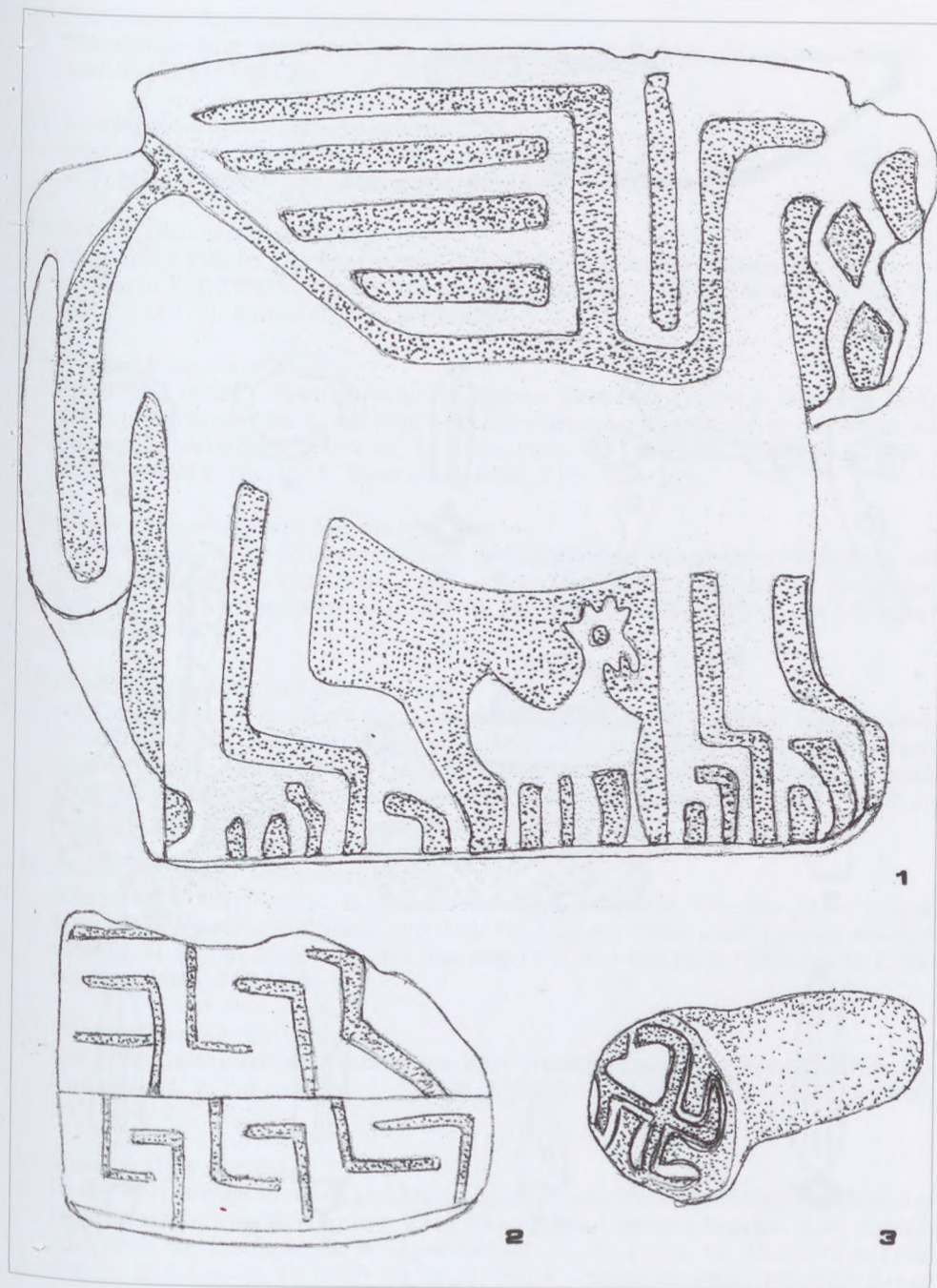

Abb. 1–1. ábra. 1: Bátaszék; 2: Alsópáhok; 3: Budaörs-Kálvária dűlő.

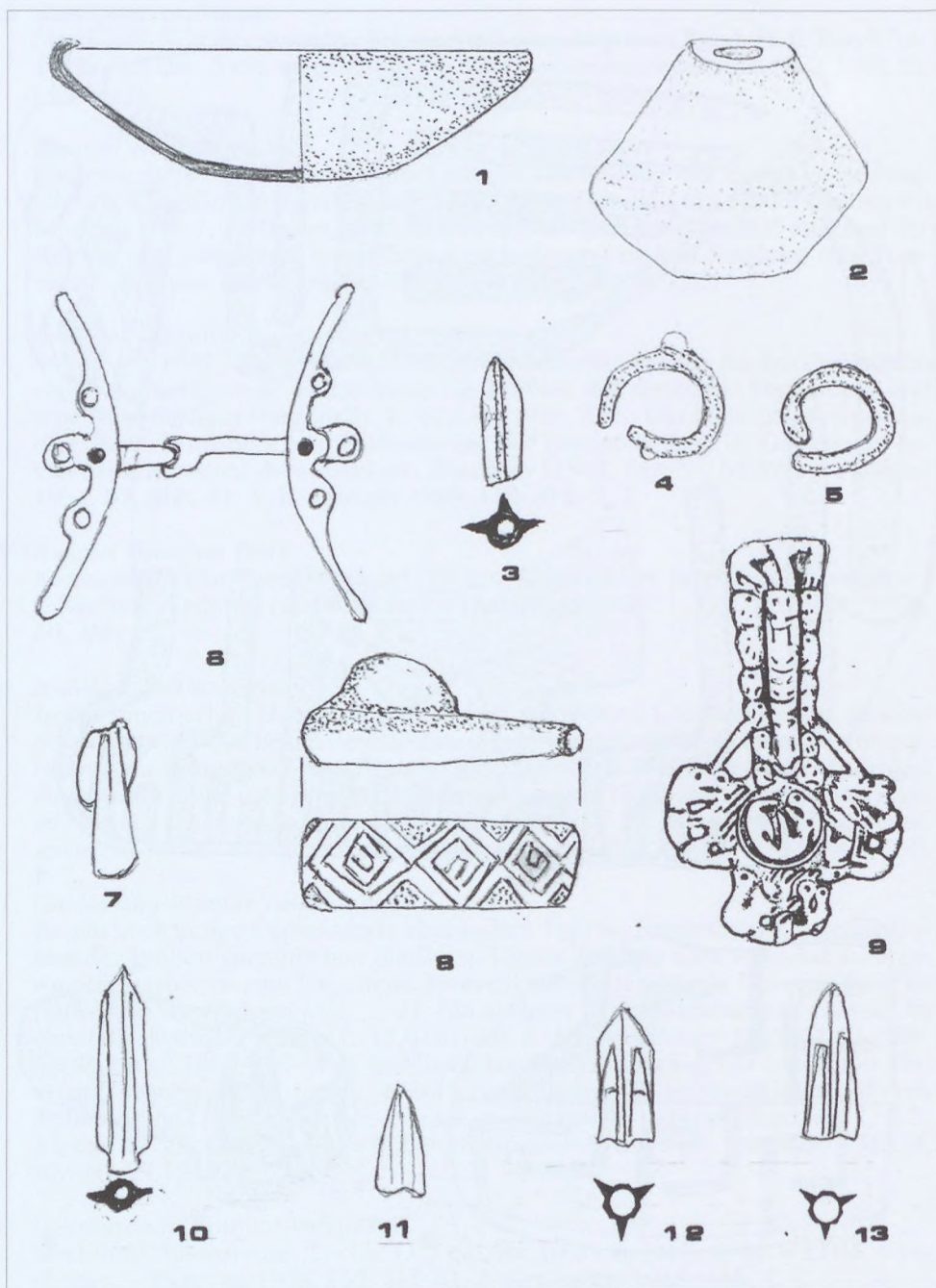

Abb. 2 – 2. ábra. 1: Báta; 2–5: Budapest -Békásmegyer; 6: Cserszegtomaj; 7: Győr; 8: Keszthely-Fenékpuszt; 9: Budajenő; 10–11: Koroncó; 12–13: Mezőörs.

10. *Győrszemere* (Komitat Győr-Sopron).
Streufund. Mit Elektronblech überzogener bronzener Haarring. MNM – Arch.Ért. 6 (1872) 190.
11. *Keszthely* (Komitat Zala), Apátdomb.
Siedlungsfund: Tönstempel. BM, verschollen (*Abb. 2, 8*) – SÁGI 1909, 352. Abb. 9, 2; MRT 1 (1966) 239. Fundstelle Nr. 21/49, Taf. 15, 1.
12. *Kesztlőc* (Komitat Komárom).
Sármáczka Höhle. Die Fragmente von scheibengedrehten Schüsseln mit eingezogenem Rand wurden hier zusammengesammelt. – BBM, Inv.-Nr. 70.379.1. – MRT 5 (1979), Fundstelle Nr. 9/13, 239.
13. *Komitat Komárom*.
Streufund (1927). Kreuzförmige bronzene Köcherverzierung. Die drei Arme enden in Schnabelform, auf dem Stiel ein stilisierter Vogelkopf, in der Mitte mit einem Rolltierfigur verziert. H. 12.5 cm. (*Abb. 4, 1*) – MNM, Inv.-Nr. 13.1930. – FETTICH 1934, Taf. 15, 1; KEMENCZEI 1986, 119. Abb. 1, 3.
14. *Koronóc* (Komitat Győr-Sopron).
Streufunde (1871). Spitzenteil einer zweiflügeligen, bronzenen Pfeilspitze mit innerer Tülle. H. 1.5 cm (*Abb. 2, 11*). – EBENBÖCH 1867, 168. Abb. 7; Zweiflügelige, bronzene Tüllenpfeilspitze. MNM, Inv.-Nr. 1871.285 (*Abb. 2, 10*). – HAMPEL 1886, Taf. 28, 10.
15. *Ménfőcsanak* (Komitat Győr-Sopron).
Im Gelände der Gärtnerei der Produktionsgesellschaft "Új Élet" legte András Uzsoki während der Ausgrabung eines keltischen Gräberfeldes die Grube einer eisenzeitlichen Siedlung frei. Da kamen zwei scheibengedrehte Krüge, Schüssel, handgemachte Schüsseln, die Fragmente von Töpfen zum Vorschein (*Abb. 4, 3–5*). XJM. – MOLNÁR 2007, 68–69. Taf. 12–13.
16. *Mezőlak* (Komitat Veszprém).
Streufund. Kreuzförmige Köcherverzierung aus Bronze. Die drei Arme zeigen Hasen angreifende Raubtiere, auf dem Stiel, in der Mitte sind Tierfiguren dargestellt. H. 12 cm. (*Abb. 4, 2*). SM, Inv.-Nr. 71.7.77. – FETTICH 1934, Taf. 9, 1, KEMENCZEI 1986, 119. Abb. 2, 4.
17. *Mezőörs* (Komitat Győr-Sopron).
Die Flur Alsótag ist der Fundort von zwei dreiflügeligen, bronzenen Tüllenpfeilspitzen. H. 2, 2.3 cm (*Abb. 2, 12–13*). XJM, Inv.-Nr. 2003.9.1 – MOLNÁR 2006, 346. Abb. 2, 3–4.
18. *Mihályfa* (Komitat Zala).
In der Flur Fenyőss stieß man während landwirtschaftlichen Feldarbeiten auf vier Bronzerasseln mit Tierfiguren. Zwei Rasseln sind unversehrt, bei dem vierten fehlt oben die Tierfigur, die ist abgebrochen. – L. 14.2, cca. 14, 13.5, 13 cm. (*Abb. 4, 6–9*). BM, Inv.-Nr. 1839-40, 53.291.1, 293.1. – DARNYAY 1901, 369–372; BAKAY 1971, Taf. 12, 1–2; MRT 1970, 133. Abb. 4, 1–4.
19. *Pomáz* (Komitat Pest).
1. Flur Zdravlyák. Funde von Brandbestattungen: Grab 11: scheibengedrehter

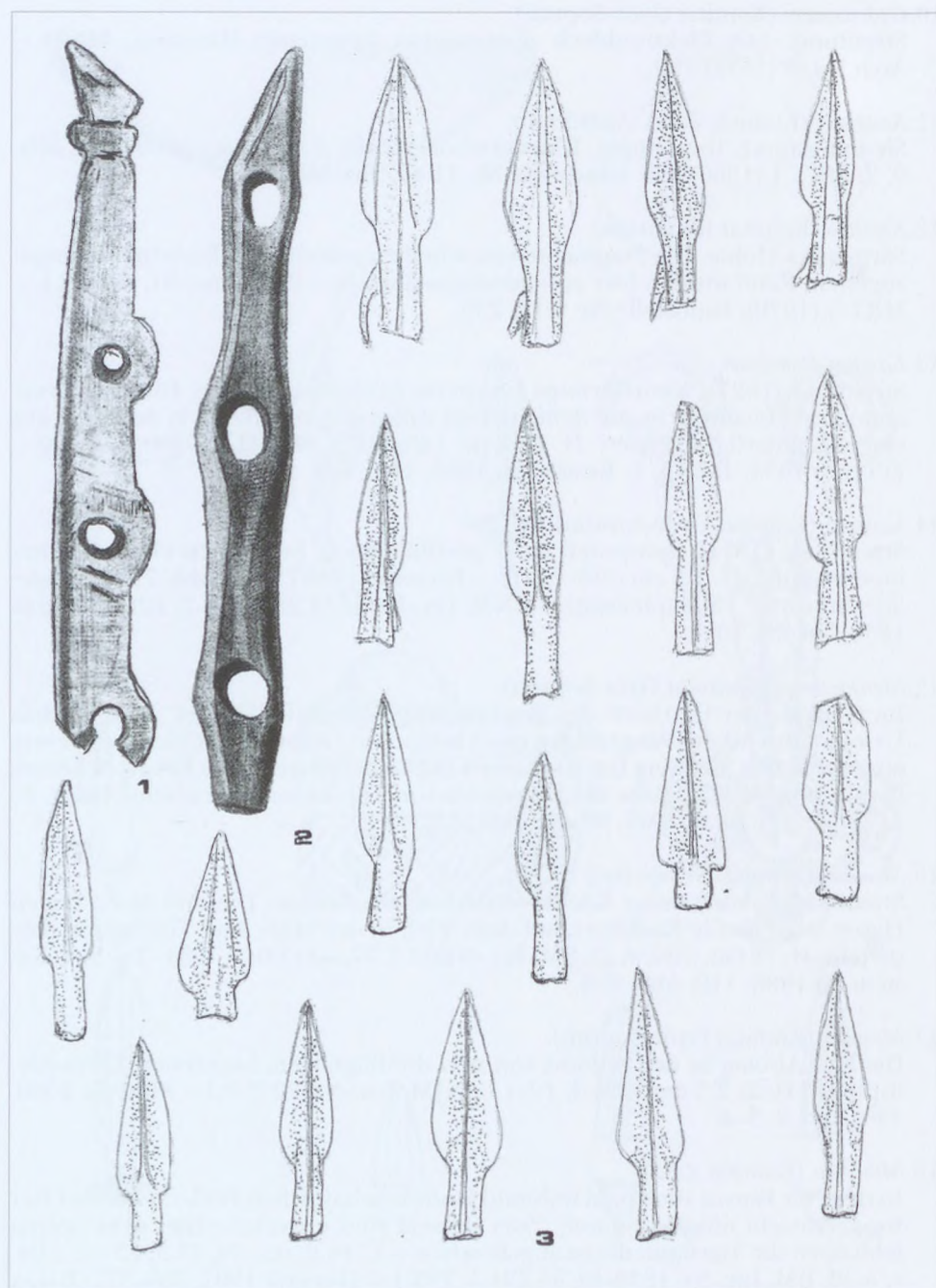

Abb. 3 – 3. ábra 1–3: Celldömölk-Sághegy.

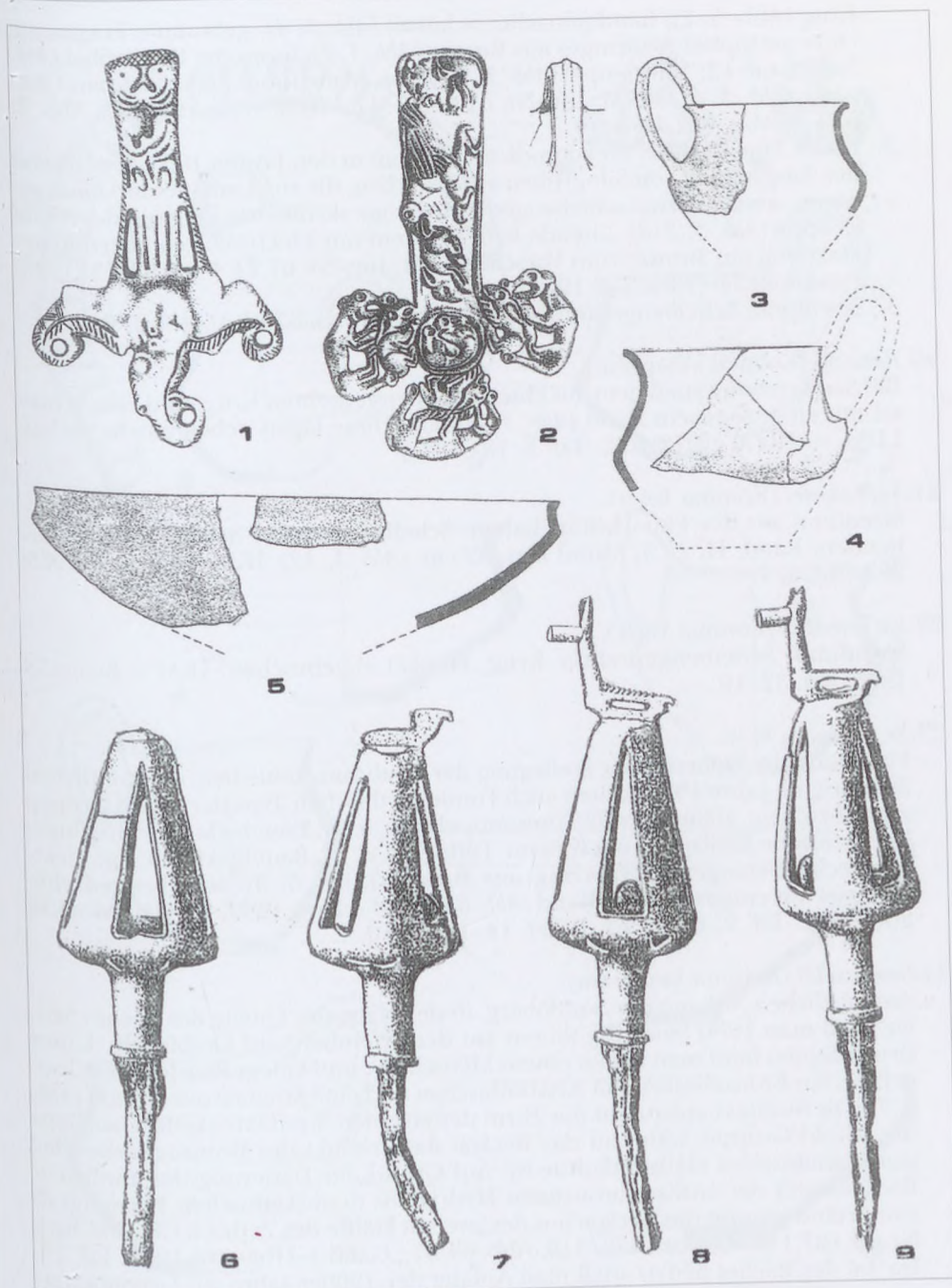

Abb. 4 – 4. ábra 1: Kom. Komárom - Komárom megye; 2: Mezőlak; 3–5: Ménfőcsanak; 6–9: Mihályfa.

- Krug (Abb. 5, 2), handgemachte Schüssel (Abb. 5, 4), gebrannte Fragmente eines gerippten Armringes aus Bronze (Abb. 5, 3), bronzene Bogenfibel (Abb. 5, 1); Grab 12: Tonstempel (Abb. 5, 5), gelbe, blaue Ringsaugenperle aus Glaspaste (Abb. 5, 6). MNM, Inv.-Nr. 57.35.19–47 – KEMENCZEI 1977, 73. Abb. 3, 5.7–9, Abb. 4, 2.4.6.8.
2. In der Flur Új dűlő, Prekobrodica stieß man in den Jahren 1953–55 während der Ausgrabung von Silograben auf Scherben, die zur Urnenfelderkultur gehören, sowie auf zwei scheibengedrehte Krüge skythischer Prägung der Alföld Gruppe (Abb. 5, 7–8). Ebenda kam auch ein mit Elektronblech überzogener Haarring aus Bronze zum Vorschein. FM, Inv.-Nr. 67.21.4 – MRT 13 (1986) Fundstelle Nr. 23/7, Taf. 19, 11–12.
 3. Streufund. Scheibengedrehter Krug. FM, Inv.-Nr. 67.21.4. (Abb. 5, 9).
20. *Románd* (Komitat Veszprém).
Bei Sandgrabung stieß man auf einen scheibengedrehten Krug, und eine Schüssel mit eingezogenem Rand (Abb. 5, 10–11). Diese lagen neben einem Skelett. LDM. – MRT 4 (1972) 222. Taf. 8, 18–19.
21. *Sárkeresztés* (Komitat Fejér).
Streufund aus der Flur Hastári halom. Scheibengedrehte Schüssel mit einziehendem Rand. H. 11.3, Mund Dm. 32 cm. (Abb. 5, 12). IKM – PÁRDUZ 1965, 282. Taf. 2, 7.
22. *Sárkeresztúr* (Komitat Fejér).
Streufund. Scheibengedrehter Krug, Henkel abgebrochen. IKM – BOTTYÁN 1955, Taf. 32, 19.
23. *Sé* (Komitat Vas).
Flur Doberdó. Während der Freilegung der spätbronzezeitlichen, eisenzeitlichen Siedlung im Jahre 1998 kamen auch Funde skythischen Typs der Alföld Gruppe zum Vorschein. Bauobjekt 92: Tonstempel (Abb. 6, 1), Bauobjekt 114: dreiflügelige bronzene Pfeilspitze mit innerer Tülle (Abb. 6, 2), Bauobjekt 158: mit Elektronblech überzogener Haarring aus Bronze (Abb. 6, 3), scheibengedrehte Schüssel mit eingezogenem Rand (Abb. 6, 4). SM – ILON 1999, 46, GÁL–MOLNÁR 2004, 192. Taf. 9, 1, Taf. 13, 1, Taf. 14, 1, Taf. 10, 4.
24. *Somlósölös* (Komitat Veszprém).
Am westlichen Abhang der Somlóberg, in der Nähe der Quelle des Baches Sédvíz stieß man 1880 beim Rigolieren auf dem Weinberg auf Grabfunde. Unter Bruchsteinen fand man neben einem Menschen-, und einem Pferdeskelett Tongefäße, ein Bronzebecken mit Kreuzattaschen und eine Streitaxt aus Bronze (Abb. 6, 7). Die Streitaxt entspricht der Form der eisernen Streitäxte skythischen Typs der Alföld Gruppe, während das Becken das Produkt des Bronzegewerbes der transdanubischen Hallstattkultur ist. Auf Grund der Datierung des ähnlichen Beckens und der antiken bronzernen Hydria aus dem skythischen Fürstengrab von Ártánd stammt das Becken aus der zweiten Hälfte des 7. Jh.s v. Chr. BM Inv.-Nr. 75.107.1–5. – ADÁM 1880, 319. Abb. 64–67.; GALLUS–HORVÁTH 1939, Taf. 17. Im Tal des Baches Sédvíz stieß man Anfang der 1900er Jahre auf Urnenbestattungen. Die seitdem verschwundenen Funde: Eisentransen vom Hallstatt-Typ, bronzene Riemenverteiler, sowie eine eiserne Streitaxt (Abb. 6, 6). – GALLUS–HORVÁTH 1939, Taf. 60, 3, KEMENCZEI 1995, 80. Abb. 7, 5.

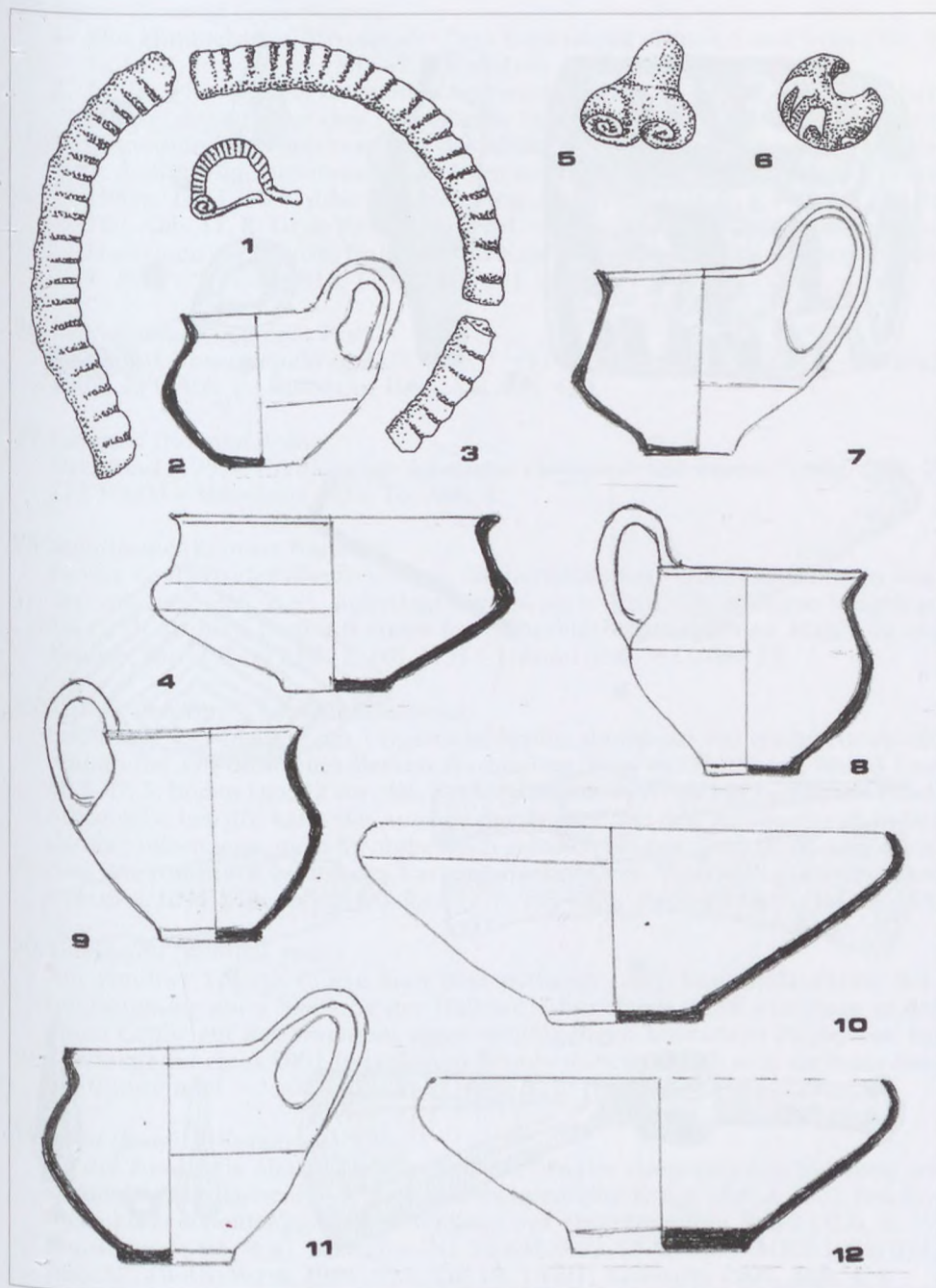

Abb. 5 – 5. ábra 1–4: Pomáz-Zdrvlyák dűlő Grab 11 – 11. sír; 5–6: Pomáz-Zdrvlyák dűlő Grab 12. – 12. sír; 7–8: Pomáz Új dűlő; 9: Pomáz; 10–11: Románd; 12: Sárkeresztes.

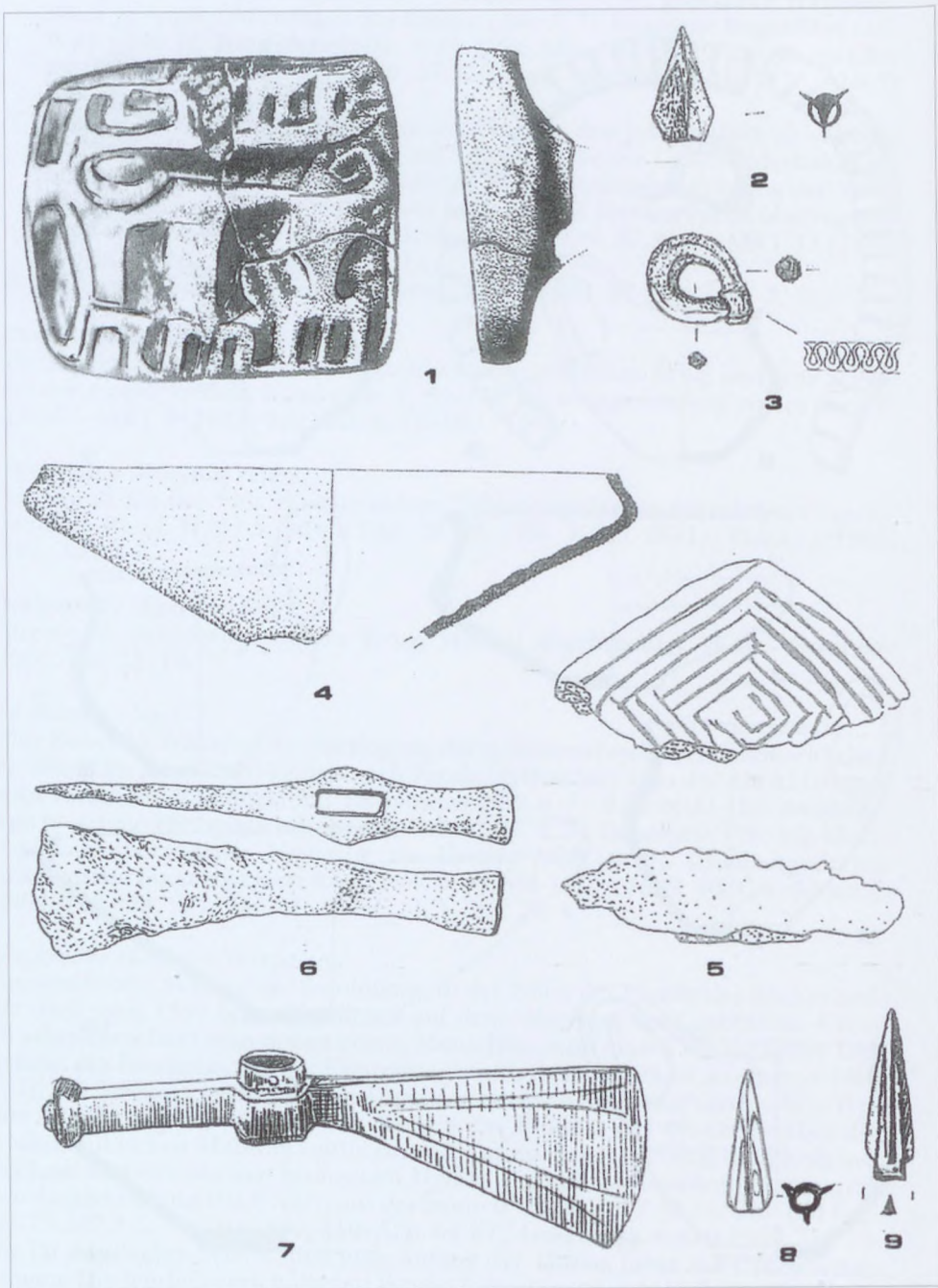

Abb. 6 – 6. ábra 1–4: Sé-Doberdó; 5: Sopron-Himmelstron; 6–7: Somlóvásárhely; 8–9: Sopron-Krautacker.

25. *Sopron* (Komitat Győr-Sopron).
 1. Flur Himmelstron. Streufunde: Zwei Tonstempel - Dm. 4,6 und 4 cm. (*Abb. 6. 5*). LFM, Inv.-Nr. 54.158.6-7. - KISFALUDI 1997, 92. *Abb. 12, 9-10*.
 2. In der Flur Krautacker kamen während der von E. Jerem geleiteten Rettungsgrabung unter den freigelegten Siedlungs- und Grabfunden mehrere Gegenstände skythischen Typs des Alföld zum Vorschein. Haus Nr. I, Grube 7: dreiflügelige bronzene Pfeilspitzen mit innerer Tülle (*Abb. 6, 8-9*) - JEREM 1981a, Taf. 1, 10; Grube 168: Haarring aus Bronze (*Abb. 7, 8*) - JEREM 1981b, 160. *Abb. 11, B*; Grab 29: Eisenspiegel, vier Stück mit Goldblech überzogene Haarringe aus Bronze, Halskette aus Kaurischnecken, Ringaugenperlen (*Abb. 7, 1-7*). - JEREM 1981a, 116. *Abb. 7, 11.12-13*.
26. *Százhalombatta* (Komitat Pest).

Streufund. Tonstempelfragment. (*Abb. 7, 14*). MNM, Inv.-Nr. 27.1902 - HAMPEL 1902, 423. *Abb. c.*; KISFALUDI 1997, 85. *Abb. 4, 2*.
27. *Szekszárd* (Komitat Tolna).

Streufund (1952). dreiflügelige bronzene Pfeilspitze mit innerer Tülle. (*Abb. 7, 11*). WMM - MÉSZÁROS 1977, 76. *Abb. 4*.
28. *Szentlőrinc* (Komitat Baranya)

In vier Gräbern des eisenzeitlichen Gräberfeldes fand man Eisentrensen vom Typ Vekerzug (*Abb. 7, 9*), außerdem wurden auch Pferdebestattungen freigelegt. Im Grab 39 stieß man auf einen mit Silberblech überzogenen Haarring aus Bronze. Dm. 1,2 cm (*Abb. 7, 10*). JPM - JEREM 1968, 381. *Abb. 23*.
29. *Szőny* ("Ó-Szőny", Komitat Komárom).

Streufund. 1894 kaufte das Ungarische Nationalmuseum von einem Antiquitätenhändler ein bronzenes Becken skythischen Typs an. H. 27 cm, Mund Dm. 30,8-15,5, Boden Dm. 12 cm (*Abb. 7, 15*). MNM, Inv.-Nr. 84.1894 - Was die Fundortsangabe betrifft, kann die Aussage der Person, die den Antiquitätenhändler darüber informierte, nicht für authentisch gehalten werden. Deshalb ist es möglich, dass das Fundstück östlich des Karpatenbeckens zum Vorschein gekommen ist. - HAMPEL 1894, 373. *Abb. 2*; PÁRDU CZ 1973, Taf. 12, 5.; PATAY 1990, 81. Taf. 68, 148.
30. *Törökbálint* (Komitat Pest).

Am Fundort Tópark führte man eine mehrere Jahre lang andauernde Rettungsgrabung einer Siedlung der Hallstattkultur durch, 1998 stieß man in der einen Grube auf das Fragment einer dreiflügeligen bronzenen Pfeilspitze. Im Fundmaterial eines 2001 freigelegten Brunnens befand sich u. a. auch ein runder Tonstempel. - MARÓTI 1998, 53. *Abb. 2, 2*; Dies. RKM 2001, 229.
31. *Tokod* (Komitat Komárom).

An der Fundstelle Altáró, Erzsébet Schacht von der eisenzeitlichen Siedlung sammelte Oberflächenfunde: zwei scheibengedrehte Krüge (*Abb. 8, 1-2*), Bruchstücke einer scheibengedrehten Schüssel mit eingezogenem Rand (*Abb. 8, 3*), Tonstempel (*Abb. 8, 4*). BBM, Inv.-Nr. 70.657.6.32, 55.1818.1 - MRT 1979, 552. *Abb. 57, 10-13*, PATEK 1984, 323, Taf. 19, 19-21; KISFALUDI 1997, *Abb. 4, 1*
32. *Vál* (Komitat Fejér)

Streufund. Dreiflügelige bronzene Pfeilspitze mit innerer Tülle (*Abb. 7, 13*) - BOTTYÁN 1955, Taf. 36, 19.

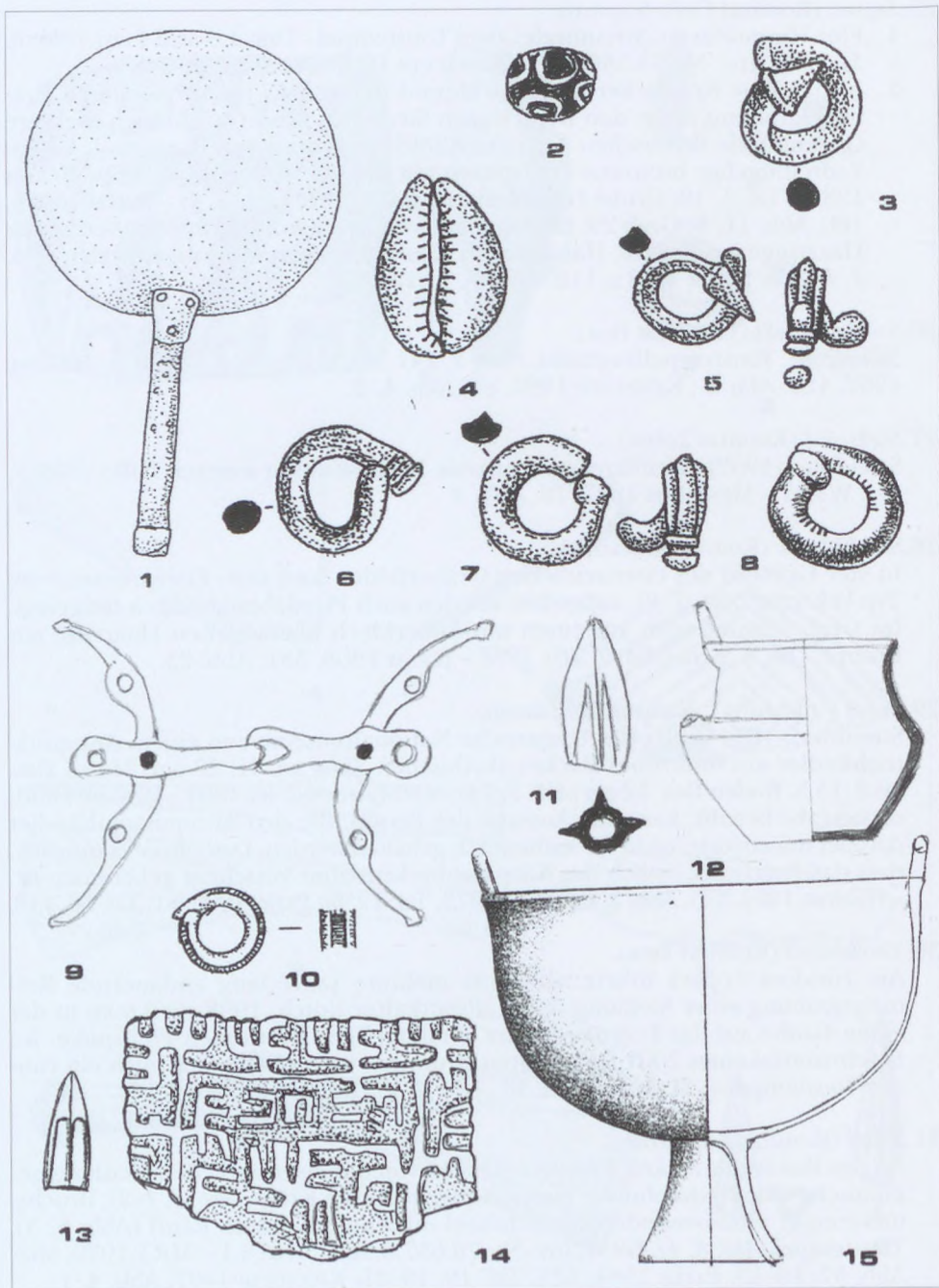

Abb. 7 – 7. ábra 1–7: Sopron-Krautacker Grab 29 – 29. sír; 8: Soron-Krautacker, Siedlung-
telep; 13: Vál; 9–10: Szentlőrinc Grab 61 – 61. sír; 11: Szekszárd; 12: Veszprém; 14:
Százhalombatta; 15: Szőny (Őszöny).

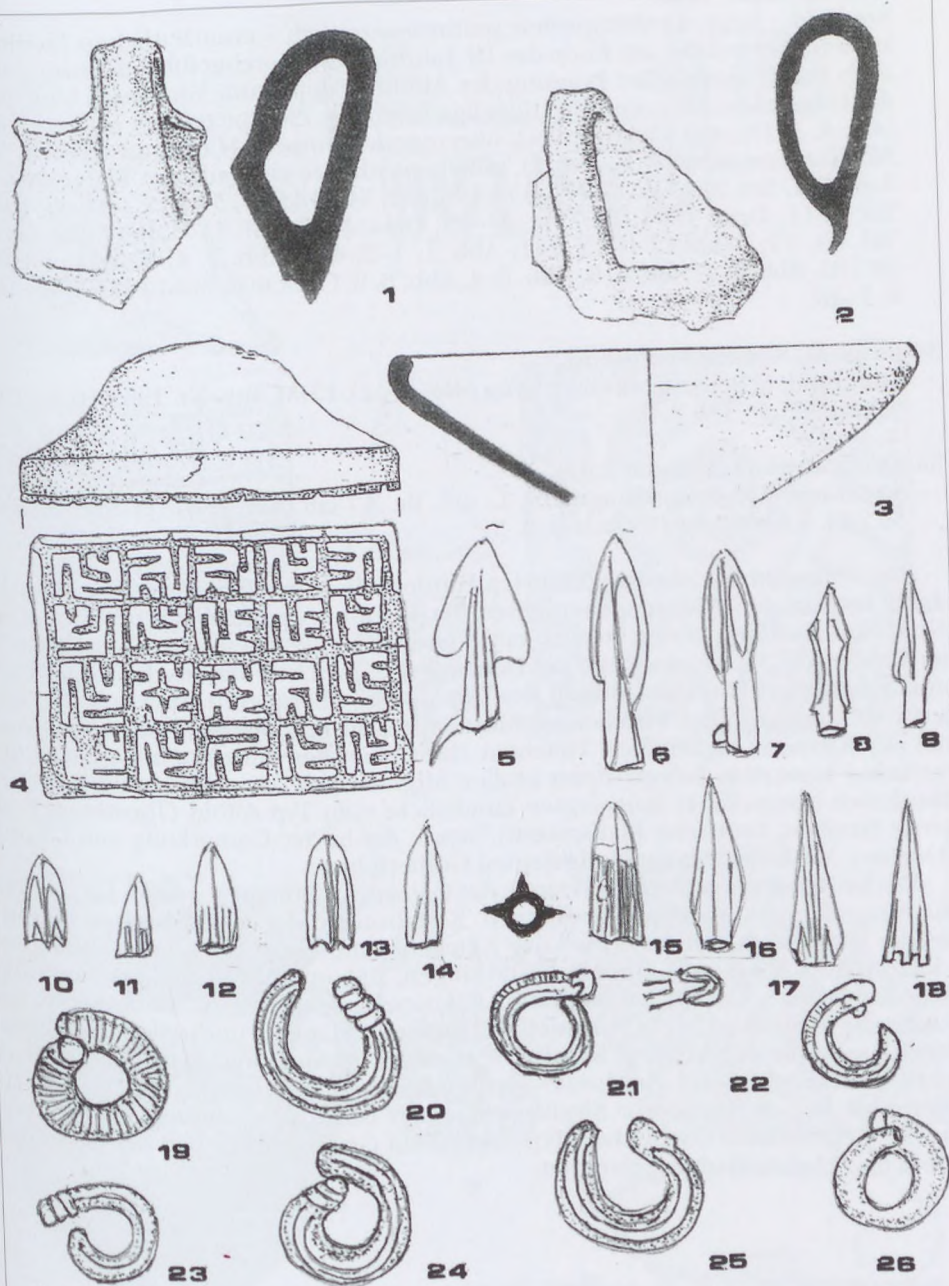

Abb. 8 – 8. ábra 1–4: Tokod -Altáró; 5–26: Velem-Szentvíd

33. *Velem* (Komitat Vas).

Szentvid - hegy. In der großen spätbronzezeitlich - eisenzeitlichen Siedlung kamen während der am Ende des 19. Jahrhunderts durchgeführten Ausgrabung auch Funde skythischer Prägung der Alföld Gruppe zum Vorschein. Und zwar die Folgenden: zwei- und dreiflügelige bronzene Pfeilspitzen mit innerer Tülle (Abb. 8, 5–18), mit Elektronblech überzogene bronzene Haarringe (Abb. 8, 19–26), Tonstempel (Abb. 9, 1–4, 7), scheibengedrehte einhenkelige Krüge (Abb. 9, 5–6). SM, Inv.-Nr. 54.517.170–171.190.232, 54.518.217, 54.565. – MISKE 1901, Taf. 5, 11; Ders. 1904, 135. Fig. 41–53; Ders. 1907, Taf. 31, Taf. 37, Taf. 60, 1, Taf. 63, 13; PÁRDUZ 1965, 281. Abb. 1, 1–2, 4–7, Abb. 2, 4; KISFALUDI 1997, 99.103. Abb. 2, 1, Abb. 5, 6, Abb. 6, 4, Abb. 8, 9; CHOCHOROWSKI 1985, 239. Abb. 6, 7–40.

34. *Veszprém* (Komitat Veszprém).

Streufund. Scheibengedrehter Krug (Abb. 7, 12). LDM, Inv.-Nr. 1963.16.5 – PÁRDUZ 1965, 9. Taf. 2, 9.

35. *Zalaszentmihály* (Komitat Zala).

Streufund. Tonstempelfragment. L. 4.3, Br. 3.7 cm (Abb. 9, 8). TGYM, Inv.-Nr. 80.76.1. – KISFALUDI 1997, Abb. 4, 3.

Die Mehrzahl der oben angeführten Fundorte liegt im Donauknie. Die Ursache dafür liegt in den Naturgegebenheiten der Region. Am Mittellauf der Donau in Nord-Süd-Richtung erstreckte sich ein breiter sumpfiger, zeitweise wasserbedeckter Landstrich. Man konnte hier die Donautrecke zwischen den Inseln Csepel-Insel und Szentendre Insel am Anfang des Donauknie überqueren. Hier soll der Weg jener Volksgruppen der Tiefebene geführt haben, die nördlich der Donau, im Nordteil der Kleinen Ungarischen Tiefebene das Gebiet der mitteldanubischen Hallstattkultur besetzten. Belege dieser großen Migration sind u. a. die in der Erdburg Smolenice (Szomolány) freigelegten Fundstücke vom Typ Alföld (Tonstempel, eiserner Streitaxt, bronzene Pfeilspitzen),⁷ sowie die in der Gemarkung von Chotin (Hetény), Modrany (Madar) freigelegten Gräberfelder.⁸

Weche Bedeutung in dieser Periode das Gebiet von Budapest gehabt hat, zeigen die Ausgrabungen mehrerer Siedlungen, Bestattungen der Alföld Gruppe im Ostteil der Hauptstadt, d.h. im Gebiet der Tiefebene, und in der Umgebung (Budapest - Rákospalota Mogyoród útja 42: Bestattungen, Rákospalota - Újmajör: Siedlung, Rákoskeresztúr - Csékút u.: Siedlung, Rákoscaba Major hegy: Siedlung, Ecser Fundstelle 6: Siedlung, Gyál Fundstelle 7: Siedlung, Maglód Fundstelle 1: Siedlung, Pécel Fundstelle 1: Siedlung, Soroksár - Haraszi út: Siedlung, Soroksár: Gräberfeld (84 Gräber), Vecsés Fundstelle 54: Bestattungen, Siedlung).⁹ Wahrscheinlich über diese Region führte jene Straße entlang der Donau in Richtung Westen, über die die Gegenstände skythischen Typs der Alföld Gruppe ins Gebiet der mitteldanubischen Hallstattkultur gelangten.

⁷ DUŠEK 1984, Taf. 32, 18, 35, 21; ders. 1995, Taf. 67, 8.

⁸ DUŠEK 1966, Ders. 1976, 397.

⁹ NAGY 1958, 335; HORVÁTH 2001, 3. Rákospalota-Újmajör; HORVÁTH, A. RKM 2001, 153. Rákoskeresztúr Csékút u.; REMÉNYI, Z. – ENDRÓDI, A. – MARÁZ, B. RKM 2006, 183. Rákoscaba Major hegy; NAGY, A. – PATAY, R. RKM 2004, 210: Ecser; PATAY, R. RKM 2006, 134. Ecser; RÁCZ, T. – SIKLÓDI, Cs. – ZSOLDOS Á. RKM 2007, 217: Gyál; RKM 2005, 269: Maglód; RÁCZ, T. RKM 2006, 227: Maglód; KÓVÁRI, K. RKM 2006, 255: Pécel; KULCSÁR, V. RKM 2004, 302: – Vecsés; PATAY, R. RKM 2004, 301: Vecsés.

Abb. 9 – 9. ábra 1–7: Velem-Szentvid; 8: Zalaszentmihály.

Die Donau bildete eine natürliche Grenzlinie zwischen den östlichen und westlichen Kulturkreisen Europas. Die im Donauknie zum Vorschein gekommenen Funde aus der mittleren Eisenzeit haben dementsprechend unterschiedlichen Charakter. Von der Tiefebene abweichend war das Gebirgs- und Hügelland das Verbreitungsgebiet der mitteldanubischen Hallstattkultur. Dementsprechend wurden im Westteil der Region von Budapest die Siedlungen (z. B. XI. Bezirk. Kőerberek-Tóváros, Törökbálint-Tópark),¹⁰ Bestattungen (z. B. Békásmegyer, Budakalász Lupa csárda, Pomáz –Zdrvlyák dűlő/Flur) der Hallstattkultur freigelegt.¹¹ In dem an diesen Stellen ausgegrabenen Fundstoff befinden sich auch solche Fundstücke, die die Wirkung der skythisch geprägten Alföld Gruppe zeigen (*Abb. 2, 2-5, Abb. 5, 1-8*).

Die Alföld Gruppe überquerte die Linie der Donau nicht, sie drang in die Gebiete der Hallstattkultur in der Kleinen Ungarischen Tiefebene, ins Gebiet nördlich der Donau entlang des Flusses vor. Zwei Siedlungen zeigen den unterschiedlichen Charakter der Siedlungsgebiete, und zwar die bei der Überfahrt Pilismarót-Szob freigelegte Siedlung der Hallstattkultur¹² und die ihr gegenüber liegenden, zur skythisch geprägten Gruppe gehörenden Siedlungen, Bestattungen jenseits der Donau in Szob.¹³

Jene Gegenstände skythischer Prägung, die aus dem Gebiet südlich der Donau, aus dem Gebiet der Hallstattkultur in Transdanubien zum Vorschein kamen, belegen nicht die Ansiedlung einer neu angekommenen Volksgruppe. Sie gelangten anhand der Beziehungen zur Bevölkerung der Tiefebene ins Gebiet westlich der Donau. Diese Beziehungen erstreckten sich weit nach Westen, wie es von mehreren Funden skythischen Typs in Österreich, in Mähren belegt ist (Hallstatt: eiserne Streitäxte, bronzene Pfeilspitzen, Salzburg-Hellbrunnerberg: bronzene Pfeilspitzen, Tonstempel, Villach-Warmbad, Frühholz: Tonstempel, Býčí-Skála-Höhle: eiserne Streitäxte, bronzene Pfeilspitzen).¹⁴

Unter den in Transdanubien zum Vorschein gekommen typischen Gegenständen skythischer Prägung der Alföld Gruppe gibt es Stangenaufsätze im Tierstil und Köcherverzierungen, Eisentrensen, eiserne Streitäxte, bronzene Pfeilspitzen, Haarringe, Tonstempel und scheibengedrehte Tongefäße.

Sogar mehrere Exemplare von Stangenaufsätzen, Rasseln aus Bronze, die oben mit einer Tierfigur verziert sind, kamen in der Osthälfte des Karpatenbeckens zum Vorschein. Ihre ausführliche Beschreibung wurde von Kornél Bakay veröffentlicht.¹⁵ Dieser Gegenstandstyp stammt ohne Zweifel vom Osten, aus dem Steppengebiet. Die aus Transdanubien stammenden vier Exemplare wurden zusammen in Mihályfa im Komitat Zala gefunden (*Abb. 4, 6-9*). Sie wurden vermutlich als Opfer unter der Erde versteckt. Der Gruppierung von V. Perevodčikova nach gehören die Funde von Mihályfa mit dem Stangenaufsatz aus der Staršaja Mogila in der Dnjepr-Gegend zusammen zum Typ 9.¹⁶ Letzteres Exemplar ist ein Denkmal der frühen Skythenzeit, des 7. Jahrhunderts v. Chr.¹⁷

Zur zweiten Gruppe der Gegenstände im Tierstil aus Transdanubien gehören die kreuzförmigen Köcherverzierungen aus Bronze (Budajenő: *Abb. 2, 9, Mezőlak, Komitat Komárom: Abb. 4, 1-2*). Alle drei Stücke tragen die Merkmale des Stils der

¹⁰ MARÓTI 1998, 53. *Abb. 2, 2*; Dies. RKM 2001, 229.

¹¹ MRT 1986, 47; KEMENCZEI 1977, 67.

¹² WOLLÁK 1979, 49-76.

¹³ BOTTYÁN 1955, Taf. 31; ILON 1985, 75-96.

¹⁴ KROMER 1959, Taf. 6, 3; 213, 1; KERN 2003, 96; STÖLLNER 1996, Taf. 89, 331; PARZINGER et al. 1995, 61 ff. Taf. 27, 302-305.

¹⁵ BAKAY 1971.

¹⁶ PEREVODČIKOVA 1980, 118.

¹⁷ I' LINSKAJA 1968, Taf. 13, 4.

frühskythischen Kunst. Sogar mehrere Exemplare ähnlicher Köcherverzierungen mit Tierfiguren, Tierkampfdarstellungen kamen in der Osthälfte des Karpatenbeckens zum Vorschein,¹⁸ ihre Analogien sind aus der frühen Skythenzeit aus dem Waldsteppengebiet, bzw. aus dem Steppengebiet bekannt.¹⁹ Obwohl neuerlich auch solche Meinungen geäußert wurden, wonach derartige Köcherverzierungen zuerst in den Werkstätten im Karpatenbecken hergestellt worden waren,²⁰ aber dieser Hypothese widerspricht jene Tatsache, dass der skythische Tierstil nicht dort entstand. Die Produkte der Werkstätte in Siebenbürgen und in der Tiefebene waren jene kreuzförmige Köcherverzierungen, die statt Tiermotive mit geometrischem Muster verziert wurden. Diese Exemplare sind jünger, als die Stücke im Tierstil. In Transdanubien kam davon kein exemplar zum Vorschein.

Aus zahlreichen Bestattungen der Alföld Gruppe gelangten Eisentrensen vom Vekerzug-Typ ans Tageslicht. In Transdanubien kamen sie an zwei Fundstellen zum Vorschein.²¹ In Szentlőrinc stammen sie aus vier Bestattungen (*Abb. 7, 9*), in Csereszegtomaj ist welche als Streufund bekannt (*Abb. 2, 6*). Die Eisentrensen vom Vekerzug-Typ waren sehr lange, d.h. von der zweiten Hälfte des 7. Jahrhunderts v. Chr. bis zum 5. Jh. v. Chr. im Gebrauch. Die Exemplare von Szentlőrinc sind die Denkmäler des letzters erwähnten Jahrhunderts, das Stück von Csereszegtomaj ist älter, stammt vermutlich aus dem 6. Jh.

Die im Siedlungsfund von Celldömölk – Sághegy befindlichen zwei Trensenknebel aus Geweih mit drei Löchern sind vom skythischen Typ. (*Abb. 3, 1–2*). Jene Trensenknebel, bei denen das eine Ende die Form des Pferdehufs hat, sind häufig vorgekommene, typische Bestandteile des Pferdegeschirrs der frühskythischen Zeit im Steppengebiet.²²

Ein wichtiger Bestandteil der skythischen Bewaffnung des Steppengebietes war die eiserne Streitaxt. Westlich der Karpaten war diese Waffe nur für die Alföld-Gruppe typisch, fast hundert Exemplare sind bekannt.²³ Auch in den Bestattungen der skythischen Gruppe in Siebenbürgen wurden mehrere Exemplare gefunden.²⁴ Westlich der Donau, bei der Volksgruppe der Hallstattkultur wurde der Gebrauch dieses Waffentyps nicht verbreitet, dort kamen nur aus den Bestattungen in Somlóhegy-Sédviz zwei Fundstücke zum Vorschein (*Abb. 6, 6–7*). Diese stammen aus der Periode Hallstatt C2. Aus der Tiefebene konnten einige eiserne Streitäxte ins ferner im Westen liegende Gebiete gelangen, so ins Gebiet der mitteleuropäischen Hallstattkultur, der südostalpinen Hallstattkultur, bzw. des Nordost- und des Mittel-Balkan.²⁵

Im Vergleich zu den eisernen Streitäxten wurden die bronzenen Pfeilspitzen skythischen Typs im Gebiet der Hallstattkultur viel häufiger gebraucht. Zu den ältesten Varianten, die im 7. Jh. ins Karpatenbecken gelangten, gehören jene Pfeilspitzen, die in Győr (*Abb. 2, 7*), in Celldömölk – Sághegy (*Abb. 3, 3*) zum Vorschein kamen, sowie die Mehrzahl der in Velem – Szentvid (*Abb. 8, 5–7*) erschlossenen Exemplare. Für manche Fundstücke ist typisch, dass sie zweiflügelig sind und seitens auf dem langen Tüllenteil unten einen kleinen Dorn haben. Zu diesem Typ gehört die bedeutende Mehrzahl der vielen bronzenen Pfeilspitzen der Hallstattkultur aus der großen Erdburg von Smolenice-Molpir (Szomolány) in der Südslo-

¹⁸ FETTICH 1934, 44; KEMENCZEI 1986, 118.

¹⁹ POLODOVIĆ 2000, 48.

²⁰ HELLMUTH 2007, 83.

²¹ WERNER 1988; KEMENCZEI 1985, 43–68.

²² ILINSKAJA–TERENOŽKIN 1983, 243.

²³ PÁRDUCZ 1973, 60.

²⁴ VASILJEV 1980, Taf. 15.

²⁵ KEMENCZEI 2009, 41–42; EGG 1978, 195. Abb. 5.

wakei.²⁶ Man hält diese auch für die Belege des Angriffs der Alföld-Gruppe. Die Fundorte von diesem Gegenstandstyp befinden sich im Karpatenbecken östlich der Donau überwiegend in Siebenbürgen.²⁷

Unter den Pfeilspitzen skythischen Typs aus der Siedlung von Velem - Szentvid vertreten die dreiflügeligen bronzenen Exemplare mit innerer Tülle die Mehrzahl (Abb. 8, 10-18). Der Gebrauch von Pfeilspitzen diesen Typs war im 6.-5. Jh. v. Chr. nicht nur in Skythien, sondern auch im Karpatenbecken, in Mitteleuropa und auf dem Nord-Balkan allgemein verbreitet.²⁸ Auch in Transdanubien kamen sie an mehreren Fundstellen zum Vorschein (Budapest-Békásmegyer: Abb. 2, 3, Koroncó: Abb. 2, 10-11, Mezőörs: Abb. 2, 12-13, Sopron -Krautacker: Abb. 6, 8-9, Szekszárd: Abb. 7, 11, Vél: Abb. 7, 13, Alsópáhok, Törökbálint-Tópark).

In der in Sé - Doberdó freigelegten eisenzeitlichen Siedlung fand man eine kleine trapezförmige Pfeilspitze (Abb. 6, 2). Die meisten derartigen Pfeilspitzen kamen in der Tiefebene aus dem Gräberfeld von Szentes - Vekerzug zum Vorschein.²⁹

Im Vergleich zu den Denkmälern der Alföld, der Erdély (Siebenbürgen) Gruppe ist die Anzahl der Pfeilspitzen mit innerer Tülle skythischen Typs aus Transdanubien wenig. Diese Behauptung gilt auch für die Gebiete der weiter im Westen liegenden Gebiete der Hallstattkultur.³⁰ Diese Tatsache weist darauf hin, dass diese Waffe dort zwar bekannt, aber nicht so häufig gebraucht war, wie in den skythisch geprägten Gruppen der Osthälfte des Karpatenbeckens.

Die bronzenen Haarringe waren während der ganzen Skythenzeit die beliebtesten Schmuckstücke der Alföld Gruppe. Die meisten Stücke wurden mit dünnem Gold- oder Elektronblech überzogen.³¹ Im Gegensatz zur großen Anzahl der aus Gräbern zum Vorschein gekommenen Exemplaren sind aus dem Gebiet der Hallstattkultur westlich der Donau nur einige Fundstücke bekannt (Budapest-Békásmegyer: Abb. 2, 4-5, Sé -Doberdó: Abb. 6, 3, Sopron -Krautacker Grube 168: Abb. 7, 8, Sopron -Krautacker Grab 29 Abb. 7, 3. 5-7, Szentlőrinc: Abb. 7, 10, Velem - Szentvid: Abb. 8, 19-26, Alsópáhok, Celldömölk -Sághegy, Győrszemere, Pomáz - Prekobrodica dúlő).

Die Mode der Haarringe konnte aus dem Steppengebiet in die Tiefebene (Alföld) gelangt sein, wo ähnliche Schmuckstücke unter den Denkmälern der vorskythischen, frühskythischen Zeit aufzufinden sind. Die Handwerker der Tiefebene änderten ein wenig an der Form dieser Schmuckstücke, die in dieser neuen Form dann die Zugehörigkeit ihrer Träger zur Alföld - Gruppe skythischer Prägung zeigten. Darauf weist auch die Tatsache hin, dass sich ihre Mode im Gebiet der mitteleuropäischen Hallstattkultur nicht verbreitete. Wie sich daraus herausstellt, stammen Haarringe in Transdanubien von solchen Fundstellen, wo auch andere, von der Tiefebene stammende Gegenstände zum Vorschein kamen.

Einen charakteristischen Teil der Denkmäler der Alföld-Gruppe bilden die Tonsempel. Ihr Fundortverzeichnis wurde 1997 von Júlia Kisfaludi veröffentlicht.³² Seit dieser Zeit wurde die ziemlich lange Liste um einige Angaben erweitert. In der Ungarischen Tiefebene wurden in den neuerlich freigelegten skythischen Siedlungen (z. B. Budapest, Mogyoródi Straße 42, Ecser, Maglód, Vecsés)³³ Tonstempel gefunden. Auch westlich der Donau, im Gebiet der Hallstattkultur kamen Tonstempel bis auf ein Grab (Pomáz - Flur Zdravalyák: Abb. 5, 5) hauptsächlich in Siedlungen zum

²⁶ HELLMUTH 2006, 191-208.

²⁷ VASILIEV 1980, Taf. 9.

²⁸ ECKHARDT 1996, 426; TERŽAN 1998, 538.

²⁹ PÁRDUZ 1973, 39.

³⁰ TERŽAN 1998, 539: Österreich.

³¹ KEMENCZEI 2001-2002, 29-77.

³² KISFALUDI 1997.

³³ HORVÁTH 2001, 40; PATAY, R., RKM 2006, 194; RÁCZ, T., RKM 2006, 228; PATAY, R., RKM 2004, 301.

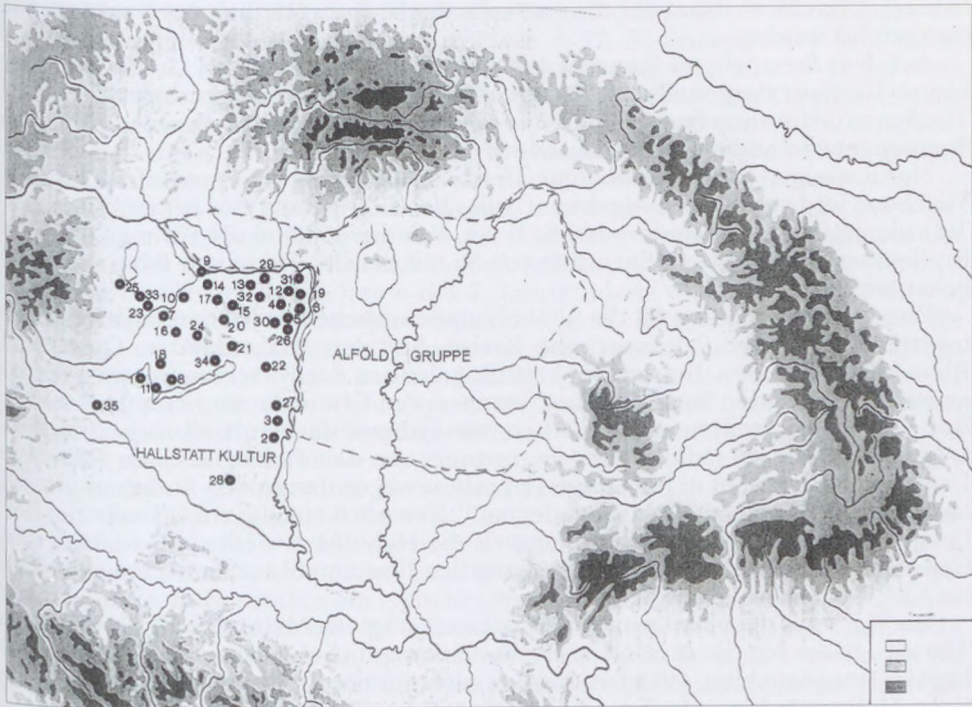

Abb. 10 – 10. ábra. Verbreitung der im Aufsatz erfassten Funde. Die Zahlen entsprechen den im Text verwendeten Fundnummern. – A tanulmányban tárgyalt leletek elterjedése. A számok megfelelnek a szövegben szereplő számozásnak.

Vorschein (Alsópáhok: Abb. 1, 1, Báticasék - Kalvarienhügel: Abb. 1, 2, Keszthely: Abb. 2, 8, Sé-Flur Doberdó: Abb. 6, 1, Sopron – Flur Himmelstron: Abb. 6, 5, Százhalombatta: Abb. 7, 14, Törökbálint-Tópark, Tokod-Altáró: Abb. 8, 4, Velem - Szentvid: Abb. 9, 1–4, 7, Zalaszentmihály: Abb. 9, 8). Westlich von Transdanubien wurden insgesamt zwei Tonstempel aus dem Denkmalmaterial der Hallstattkultur veröffentlicht (Salzburg - Hellbrunnerberg, Führholz).³⁴

Unter den im Karpatenbecken zum Vorschein gekommenen Tonstempeln ist der Fund von Báticasék - Kalvarienhügel einmalig (Abb. 1, 1). Die Darstellung der Figur des Fabelwesens, des geflügelten Greifs von der Seite gesehen, kommt auf zahlreichen Produkten der skythischen Kunst des Steppengebietes vor (z.B. Goldbleche: Budka, Čertomlik, Želtočamenka³⁵ Oberteil des Rythons aus Silber: Jelisawetskoja Stanica,³⁶ Blechteil eines goldenen Anhängers: Novoselka).³⁷ Für diese Exemplare ist die mit waagerechten, plastischen Linien dargestellte breite Flügelform typisch, die mit der ähnlichen Darstellung auf dem Stempel von Báticasék übereinstimmt. Die Mehrzahl der auf diese Weise verzierten Werke der skythischen Toreutik stammt aus dem 5.-4. Jh. v. Chr., aber das geflügelte Fabelwesen wurde schon auf den Werken der frühen Periode der Tierstilkunst des Steppengebietes dargestellt (z.B. Ke-

³⁴ STÖLLNER 1996, Taf. 89, 331; TERŽAN 1998, 360, Taf. 12, 7

³⁵ ARTAMONOV 1970, 50. Abb. 9; I'INSKAJA 1968, Taf. 33, 9–10; Arheologija SSSR, 343. Taf. 2, 36

³⁶ ARTAMONOV 1970, Taf. 321.

³⁷ I'INSKAJA-TERENOŽKIN 1983, Taf. 4.

lermes).³⁸ Das Motiv kann auf die vorderasiatische Kunst südlich des Kaukasus zurückgeführt werden.

Auf dem Stempel von Báticasék wurde unter dem geflügelten Greif auch eine kleine Tierfigur dargestellt. Ähnlich geordnete Darstellungen von verschiedenen Tierfiguren, Hirschen findet man unter den Denkmälern der skythischen Kunst im Steppengebiet und im Ciskaukasusraum.³⁹

Nur in einigen Fällen kommt eine Tierdarstellung auf den Tonstempeln aus der Tiefebene und aus dem Nordgebiet (Gyula, Kecel, Preselany nad Iplom)⁴⁰ und aus Transdanubien (Sé-Dobredó: Abb. 6, 1) vor. Von diesen kann die Formgebung des Krallen des Tiers auf dem Exemplar von Sé mit der des Tieres von Báticasék verglichen werden.

Was den Ursprung der für die Alföld Gruppe typischen meistens reliefartigen geometrischen Motive (konzentrische Kreise, Spiralen, Hakenkreuze, Quadrate, Rhomben) tragenden Tonstempel betrifft, gelang es der Forschung bis jetzt nicht, einen überzeugenden Standpunkt zu vertreten. Auf Grund der im Ciskaukasusraum zum Vorschein gekommenen ähnlichen, vorskythenzeitlichen Fundstücke hielt Mihály Párducz für vorstellbar, dass die Stempel von der Tiefebene einen östlichen Ursprung haben. Aber er hielt diese Hypothese wegen der großen Entfernung zwischen den zwei Gebieten für nicht belegbar.⁴¹ Neuerlich tauchte auf Grund eines bei Odessa gefundenen skythischen Stempels die Hypothese wieder auf, wonach der Gebrauch der Herstellung und Benutzung der Tonstempel aus dem Steppengebiet ins Karpatenbecken gelangte.⁴²

Die Figur auf dem Tonstempel von Báticasék trägt die Merkmale des skythischen Tierstils, daher hat dieses Stück zweifellos einen östlichen Ursprung. Sein Fundort liegt in Transdanubien, trotzdem kann es nicht für das Produkt der Kunst der dortigen Hallstattkultur gehalten werden, es soll ins Gebiet westlich der Donau aus einem Gebiet gelangt sein, wo der skythische Stil verbreitet war. Dieses Gebiet ist die Ungarische Tiefebene, wo zahlreiche Gegenstände verschiedener Funktion mit Tiermotiven verziert wurden. Diese Gegenstände (z.B. Goldhirschfiguren, Dolche, Köcherverzierung, Pferdegeschirteile, Spiegel) widerspiegeln das gleiche Weltbild, die gleiche Glaubenswelt, die die Völker von Skythien ihr eigen hatten. Ein Teil der Produkte des skythischen Tierstils konnte aus dem Steppengebiet in die Ungarische Tiefebene gelangt sein, aber die Mehrzahl wurde von örtlichen Handwerkern nach östlichen Vorbildern angefertigt. Die Darstellung auf dem Stempel von Báticasék entspricht dermaßen dem skythischen Tierstil, dass das Fundstück sowohl für das Produkt einer Werkstatt der Tiefebene wie auch für das einer des Steppengebietes gehalten werden kann.

Die Mehrzahl der Tonstempel der Tiefebene gelangte aus Gräbern ans Tageslicht, aber einige Stücke wurden in Gruben und Häusern von Siedlungen gefunden. Auch ein Teil der Exemplare aus Transdanubien ist Siedlungsfund. Das geometrische Motiv zeigte nicht die Position je einer Person in der Gemeinschaft, es war lieber ein Verzierungselement der Bekleidung. Die Größe und Darstellung des Exemplars von Báticasék weisen darauf hin, dass es zur Verzierung einer Textilie besonderer Funktion diente.

Unter den Denkmälern der Hallstattkultur in Transdanubien kommen auch scheibengedrehte Tongefäße, graue Schüsseln, Krüge und derartige Bruchstücke vor (Báta: Abb. 2, 1, Budapest-Békásmegyer: Abb. 2, 2, Ménfőcsanak: Abb. 4, 3–5,

³⁸ GALANINA 1997, Taf. 1, Taf. 9.

³⁹ ARTAMONOV 1970, Taf. 113: "Sieben-Brüder"-Kurgan.

⁴⁰ KISFALUDI 1997, 77. Abb. 2, 2–4.

⁴¹ PÁRDUZ 1973, 33.

⁴² CHOCHORIWSKI 1998, 484–486.

Pomáz-Flur Zdravlyák: *Abb. 5, 2*; Pomáz-Flur Prekobrodica: *Abb. 5, 7–8*, Pomáz: *Abb. 5, 9*, Románd: *Abb. 5, 10–11*, Sárkeresztes: *Abb. 5, 12*, Sé-Doberdó: *Abb. 6, 4*, Veszprém: *Abb. 7, 12*, Tokod-Altáró: *Abb. 8, 1–3*, Velem-Szentvid: *Abb. 9, 5–6*). All diese Exemplare gehören zu den Produktentypen der skythenzeitlichen Töpferwerkstätte der Alföld-Gruppe. Da das Töpferhandwerk der Hallstattkultur keine scheibengedrehten Gefäße herstellte, konnten die in Transdanubien zum Vorschein gekommenen derartigen Gefäße aus dem Gebiet der Tiefebene dorthin gelangt sein.

Ins Gebiet des skythischen Kulturkreises, ins Obere und ins Mittlere Dnestrgebiet gelangte die Herstellungstechnik der scheibengedrehten Keramik nach der Gründung der ersten griechischen Kolonialstädte am Schwarzen Meer (Histria, Olbia), in den letzten Jahrzehnten des 7. Jahrhunderts v. Chr.⁴³ Eine aus diesem Gebiet eingewanderte Volksgruppe verbreitete in der Ungarischen Tiefebene die Kenntnis, den Gebrauch dieser Technik, mit den Gegenständen vom frühskythischen Typ zusammen, beinahe zur gleichen Zeit. Während der ganzen Periode der Alföld-Gruppe wurde dort scheibengedrehte, hauptsächlich graue Keramik massenhaft hergestellt. Ihre nach Transdanubien gelangten Produkte konnten aus dem 6. Jh. und aus dem 5. Jahrhundert v. Chr. gestammt haben, weil die Kelten die ganze Region in dem 4. Jh. unter ihre Herrschaft brachten.

Es ist durchaus fraglich, ob das 1894 dem Ungarischen Nationalmuseum verkaufte Bronzebecken (*Abb. 7, 15*), die zu den Gegenständen skythischer Prägung von einer Fundstelle in Transdanubien gezählt wurde, wirklich in Szőny ("Őszöny") gefunden wurde. Es ist nämlich ein typisches Produkt des Steppengebietes,⁴⁴ hat keine Analogie im Karpatenbecken. Es stammt zweifellos vom Osten, man kann nicht ausschließen, dass es durch Antiquitätenhandel der K. u. K. Monarchie im 19. Jh. nach Budapest gelangte, wo der Name der damals schon bekannten, erforschten römischen Stadt an der Donau (Brigetio) als Fundort angegeben wurde.

Wenn man alle in Transdanubien zum Vorschein gekommenen Fundstücke skythischer Prägung der Alföld-Gruppe in Betracht zieht, kann man mit Recht behaupten, dass sie trotz ihrer relativ großer Anzahl jene Meinungen nicht belegen, die diese Region zum Kulturkreis skythischer Prägung des Karpatenbeckens zählen wollen. Außerdem kann man ebenfalls nicht behaupten, dass die zahlreichen Gegenstandstypen der mitteldanubischen Hallstattkultur im Fundmaterial der Alföld-Gruppe (Tongefäße, Schmuckstücke aus Bronze) belegen, dass die Hallstattkultur dort vorherrschend wäre, wie es bei J. Chochorowski zu lesen ist.⁴⁵ Diese Funde zeugen einfach davon, dass die am linken und rechten Ufer der Donau gelebten Völker unterschiedlichen Ursprungs gegenseitige Beziehungen zueinander gehabt haben. Diese Beziehungen konnten zum Teil Handelsbeziehungen gewesen sein. Wie es von Mihály Párducz vermutet wurde, dessen Meinung nach die in der großen Handwerkersiedlung von Velem - Szentvid zum Vorschein gekommenen Gegenstände skythischen Typs von den dort angesiedelten Kaufleuten der Tiefebene hintergelassen wurden.⁴⁶ Auch Erzsébet Jerem war der Meinung, dass aus der Tiefebene stammende Leute sich in Transdanubien angesiedelt hatten. So die im Grab 29 von Sopron - Krautacker bestattete Frau, die aus der Tiefebene gestammt haben sollte.⁴⁷ Über die Handelsbeziehungen hinaus zeugen auch jene Gräber des illyrisch - venetischen Gräberfeldes in Szentlőrinc von engeren Beziehungen, in denen nach dem Ritus der Tiefebene Pferde bestattet wurden.

⁴³ SMIRNOVA 1999, 46–47.

⁴⁴ ČLENOVA 1993, 61. *Abb. 10*.

⁴⁵ CHOCHOROWSKI 1998, 447.

⁴⁶ PÁRDU CZ 1965a, 298.

⁴⁷ JEREM 1981b, 114.

Die Beziehung zwischen der Bevölkerung der östlichen Gebiete der Hallstattkultur und dem Volk der Alföld Gruppe entwickelte sich in den einzelnen Regionen nicht auf die gleiche Weise. Die Kleine Ungarische Tiefebene nördlich der Donau wurde noch in der frühen Skythenzeit, in der ersten Hälfte des 6. Jahrhunderts v. Chr. von einer aus der Tiefebene gekommenen Volksgruppe besetzt. Dieser Angriff vernichtete die Erdburg Smolenice der Hallstattkultur. Der Meinung von B. Teržan nach erreichte diese aus der Tiefebene ausgehende Angriffswelle auch das Gebiet der Hallstattkultur in Transdanubien. Es gelangte zwar nicht, dieses Gebiet zu erobern, aber die Angriffe brachten ins Leben der dortigen Bevölkerung eine grundlegende Veränderung, die Entwicklung der Wirtschaft und Gesellschaft brach ab. Es wurden Hügelgräber für die Verstorbenen der führenden Schicht nicht mehr errichtet, die großen, befestigten Siedlungen wurden von den Anwohnern verlassen.⁴⁸ Wahrscheinlich von diesem Angriff zeugen die Funde skythischer Prägung der Alföld-Gruppe in Celldömölk - Sághegy und in Velem – Szentvid. Aber die an anderen Fundstellen zum Vorschein gekommenen Gegenstände des skythischen Tierstils konnten auf dem Wege früherer Beziehungen nach Transdanubien gelangt sein.

Im Gegensatz zur mitteleuropäischen Hallstattkultur zeigen die Gruppen skythischer Prägung im Karpatenbecken kein großes Verbreitungsgebiet. Trotzdem erreichte ihr Handwerk, ihre Bewaffnung, die aus dem Steppen-, dem Waldsteppengebiet stammten, ein so hohes Entwicklungsniveau, dass sie die benachbarten Volksgruppen stark beeinflussen konnten. Die Funde skythischer Prägung Transdanubiens sind die Denkmäler dieses Einflusses.

⁴⁸ TERŽAN 1998, 521.

LITERATUR

- ÁDÁM 1880: Ádám, I., Somlyói leletek. *ArchÉrt* 14. 317–323.
- ARCHEOLOGIIJA 1989: *Archeologija SSSR. Stepi Evropejskoj časti SSSR v skifo-sarmatovskoe vremja*. Moskva.
- ARTAMONOV 1960: *Sokrovišča skifskich kurganov v sobranii Gosudarstvennogo Ermitaža*. Praha.
- BAKAY 1971: Bakay, K., *Scythian Rattles in the Carpathian Basin and their Eastern Connections*. Budapest.
- BÁRCZI 2009: Bárczi, Sz., Pompás adathorizont kiállítás a szkíta aranykincsekről a Magyar Nemzeti Múzeumban. *Mikes International* 9. 121–130.
- BOTTYÁN 1955: Bottyán, Á., A szkíták a magyar Alföldön. *Rég.Füz.* 1. Budapest.
- CHOCHOROWSKI 1998: Chochorowski, J., Die Vekezug-Kultur und ihre östliche Beziehungen. In: B. Hänsel – J. Machnik (Hrsg.), *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe*. München–Rahden. 143–172.
- CHOCHOROWSKI 1985: Chochorowski, J., Die Rolle der Vekezug-Kultur (VK) im Rahmen der skythischen Einflüsse in Mitteleuropa. *PZ* 60. 204–271.
- ČLENNOVA 1993: Členova, N.L., O stepeni schodstva komponentov material'noj kul'tur v predelach „Skifskogo mira“. *ArchSbor.* 7. 49–77.
- CZIFRA 2008: Czifra, Sz., Bátaszék – Körtevélyes dűlő. In: *Évkönyv és jelentés a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat 2008. évi feltárásairól*. Budapest, 2010
- DARNAY 1901: Darnay, K., Sümeg vidéki szkíta leletekről. *ArchÉrt* 21. 369–372.
- DUŠEK 1966: Dušek, M., *Thrakisches Gräberfeld der Hallstattzeit in Chotin*. Bratislava
- DUŠEK 1976: Dušek, S., Junghallstattzeitliches Gräberfeld von Modrany. *SlovArch* 24. 397–427.
- DUŠEK–DUŠEK 1984, 1995: Dušek, M.–Dusek, S., *Smolenice-Molpir, befestigter Fürstensitz der Hallstattzeit*. 1–2. Nitra.
- ECKHARDT 1996: Eckhardt, H., *Pfeil und Bogen. Ein archäologisch-technologische Untersuchung zu urnenfelder- und hallstattzeitlichen Befunden*. Int.Arch. 21. Espelkamp
- EGG 1978: Egg, M., Eine thrakoskythische Streitaxt aus Hallstatt. *AKorr.* 8. 111–117.
- FETTICH 1928: Fettich, N., *A zöldhalompusztai szkíta lelet. – La trouvaille scythe de Zöldhalompusztai prés de Miskolc, Hongrie*. ArchHung 3.
- FETTICH 1934: Fettich, N., *Der skythische Fund von Gartschinowo. A garcsinovói szkíta lelet*. ArchHung. 15. Budapest.
- GÁL–MOLNÁR 2004: Gál, K. – Molnár, A., Sé-doberdó, az 1998-as és 2001-es ásatások vaskori leletanyaga. Hallstatt – und Latènezeitliche Siedlungsfunde aus Sé, Komitat Vas. *Savaria*. 139–230.
- GALANINA 1997: Galanina, L.K., *Die Kurgane von Kelermes*. Moskau.
- GALLUS–HORVÁTH 1939: Gallus, S.–Horváth, T., *Un peuple cavalier préscythique en Hongrie*. Diss.Pann. Ser.II. 9. Budapest.
- GLEIRSCHER 2009: Gleirscher, P., Kimmerier und Skythen: Zu den ältesten Spuren eurasiatischer Steppenreiter in Kärnten. *Rudolfinum. Jahrbuch des Landesmuseums Kärnten* 2007. 15–36.
- HAMPEL 1886: Hampel, J., *A bronzkor Magyarhonban I*. Budapest..
- HAMPEL 1894: Hampel, J., A N. Múzeum régiségtárának gyarapodása az 1894. évi június-szeptemberi időközben. *ArchÉrt* 14. 372.
- HAMPEL 1902: Hampel, J., A Nemzeti múzeumi régiségtár gyarapodása 1902-ben. *ArchÉrt* 22. 419.
- HELLMUTH 2006a: Hellmuth, A., Untersuchungen zu den sogenannten skythischen Pfeilspitzen aus der befestigten Höhensiedlungen von Smolenice. In: Hellmuth, A. – Yalçikli, D., *Pfeilspitzen*. UPA 128. Berlin
- HELLMUTH 2006b: Hellmuth, A., Smolenice Molpír im Licht skythischer Angriffe auf die hallstattzeitlichen Siedlungen nördlich und südlich der mährischen Pforte. *SlovArch* 54. 191–208.
- HELLMUTH 2007: Hellmuth, A., Zur Datierung der kreuzförmigen Goryt- und Bogentaschenbeschläge im Karpatenbecken. *PZ* 82. 66–84.
- HORVÁTH 2001: Horváth, M. A., Budapest a szkíta korban. In: *Az Alföld szkíta kora. Gyulai katalógusok* 10. 37–50.
- HORVÁTH 2002: Horváth, M.A., Előzetes jelentés a Bp. XVII. ker. Rákospalota – Újmajorban előkerült szkíta kori településrészletről. Vorbericht über den Siedlungsteil aus skythischer Zeit in Rákospalota–Újmajor, 17. Bzrk., Budapest. *BudRég* 35. 103–123.
- IL'INSKAJA 1968: Il'inskaja, V.A., *Skify Dneprovskogo lesostepnogo Levoberež'ja (kurgany Posul'ja)*. Kiev
- IL'INSKAJA–TERENOŽKIN 1983: Il'inskaja, V.A. – Terenožkin, A.I., *Skifija VII–IV vv. do n.e.* Kiev.
- ILON 1985: Ilon, G., A Szob–Gegersen-kerti szkíta kori temetőrészlet. – Ein skythenzeitliches Gräberfeld in Szob–Gegersengarten. *StCom* 17. 75–96.

- ILON 1999: Ilon, G., Scythian pintadera from Sé. *CommArchHung* 1999, 47–48.
- JEREM 1968: Jerem, E., The Late Iron Age Cemetery of Szentlőrinc. *ActaArchHung* 20. 159–208.
- JEREM 1981a: Jerem, E., Zur Späthallstatt- und Frühlatènezeit in Transdanubien. *Symposium Steyr 1980*. 105–136. Linz.
- JEREM 1981b: Jerem, E., Südliche Beziehungen einiger hallstattzeitlichen Fundtypen Transdanubiens. In: Materijali. *Novi Sad* 19. 201–220.
- JEREM et al. 1984: Jerem, E. – Facsar, G. – Kordos, L. – Krolopp, E., A Sopron -Krautackerén feltárt vaskori telep régészeti és környezet rekonstrukciós vizsgálata I. *ArchÉrt* 112. 141–169.
- KEMENCZEI 1977: Kemenczei, T., Hallstattzeitliche Funde aus der Donaukniegegend. *FolArch* 28. 67–90.
- KEMENCZEI 1985: Kemenczei, T., Mitteleisenzeitliche Trensens von ost-mitteleuropäischem Typ im Alföld. *FolArch* 36. 43–68.
- KEMENCZEI 1986: Kemenczei, T., Mitteleisenzeitliche Köcherbeschläge aus dem Alföld. *FolArch* 37. 117–136.
- KEMENCZEI 1994: Kemenczei, T., Pfeilspitzen von Früh-Skythentyp aus Ostungarn. *FolArch* 43. 79–99.
- KEMENCZEI 1995: Kemenczei, T., Früheisenzeitliche Trensensfunde vom Somlóberg. *FolArch* 44. 71–94.
- KEMENCZEI 2002: Kemenczei, T., Beiträge zur Schmuckmode der Alföld Gruppe skythischer Prägung. *FolArch* 49–50. 29–77.
- KEMENCZEI 2009: Kemenczei, T., *Studien zu den Denkmälern skythisch geprägter Alföld-Gruppe*. Budapest.
- KERN 2003: Kern, A., Fremde(s) in Hallstatt. *MAGW* 133. 91–99.
- KISFALUDI 1997: Kisfaludi, J., Tonstempel und Knochenzylinder aus der mittleren Eisenzeit im Karpatenbecken. *CommArchHung* 1997. 75–107.
- KROMER 1959: Kromer, K., *Brezje*. Ljubljana.
- MRT 1966: *Magyarország Régészeti Topográfiaja 1* (1966). Veszprém megye régészeti topográfiaja. A kesztelyi és tapolcai járás. Budapest.
- MRT 1970: *Magyarország Régészeti Topográfiaja 3* (1970). Veszprém megye régészeti topográfiaja. A devecseri és sümegi járás.
- MRT 1972: *Magyarország Régészeti Topográfiaja 4* (1972). Veszprém megye régészeti topográfiaja. A pápai és zirci járás.
- MRT 1979: *Magyarország Régészeti Topográfiaja*. Komárom megye régészeti topográfiaja. Esztergom és Dorogi járás. 5 (1979).
- MRT 1986: *Magyarország Régészeti Topográfiaja 7* (1986). Pest megye régészeti topográfiaja. A budai és szentendrei járás.
- MRT 1995: *Magyarország Régészeti Topográfiaja 9* (1993). Pest megye régészeti topográfiaja. A szobi és váci járás. Budapest.
- MARÓTI 1998: Maróti, É., Régészeti kutatások Törökbálint – Tóparkon. *Archäologische Forschungen in Törökbálint-Tópark*. RKM 1998 (2001). 45–55.
- MÉSZÁROS 1977: Mészáros, Gy., Szkíta kori sírlelet Bonyhádról. *BBÁME* 3–7 (1976–1976) 61–77.
- MISKE 1900: Miske, K., Hochhenkelige Gefäße von Velem-St. Veit. *MAGW* 30. 152–154.
- MISKE 1904: Miske, K., Die Bedeutung Velem St. Veits als prähistorische Gusstätte mit Berücksichtigung der Antimon-Bronzefrage. *Archiv für Anthropologie* 2. 124–138.
- MISKE 1907: Miske, K., *Die prähistorische Ansiedlung von Velem St. Vid*. Wien.
- MOLNÁR 2006: Molnár, A., A hallstatti kultúra emlékei a Sokoró-vidéken. Funde und Fundorte der Hallstattkultur in der Sokoró-Region. *Arrabona* 44. 337–349.
- MOLNÁR 2007: Molnár, A., Fügevelemre méltó kora vaskori objektum Ménfőcsanak határából. *Arrabona* 45. 61–70.
- MOZSOLICS 1953: Mozsolics, A., Mors en bois de cerf sur le territoire du bassin des Carpathes. *ActaArchHung* 3. 59–111.
- NAGY 1958: Nagy, T., Ein La Tène-zeitlicher Grabfund von skythischem Charakter aus Budapest-Rákospalota. *ActaArchHung* 9. 335–352.
- NAGY 1959: Nagy, T., La Tène kori szkíta jellegű sírlelet Rákospalotáról. *BudRég* 19. 123–138.
- OTTOMÁNYI 2008: Ottományi K. (szerk.), *Képek a múltból*. Szentendre.
- PARZINGER et al 1995: Parzinger, H. – Nekvasil, J. – Barth, F. E., *Die Býčí skála-Höhle. Ein hallstattzeitlicher Höhlenopferplatz in Mähren*. Mainz.
- PÁRDU CZ 1952: Párducz, M., Le cimetière hallstattien de Szentes-Vekerzug 1. *ActaArchHung* 1. 143–172.
- PÁRDU CZ 1954: Párducz, M., Le cimetière hallstattien de Szentes-Vekerzug 2. *ActaArchHung* 4. 29–91.
- PÁRDU CZ 1965a: Párducz, M., Graves from the Scythian Age at Ártánd (county Hajdú-Bihar) *ActaArchHung* 17. 137–231.

- PÁRDUCZ 1965b: Párducz, M., Western relations of the Scythian Age culture of the Great Hungarian Plain. *ActaAntHung* 1965. 273–301.
- PÁRDUCZ 1973: Párducz, M., Probleme der Skythenzeit im Karpatenbecken. *ActaArchHung* 25. 29–73.
- PATAY 1990: Patay, P., *Bronzegefäße aus Ungarn*. PBF II / 10. München.
- PATEK 1984: Patek, E., Die nordosttransdanubische Hallstattgruppe. Ein Überblick. *MittArchInst.* 12/13 (1982–1983) 59–84.
- PEREVODČIKOVA 1980: Perevodčikova, E.V., Tipologija i evolucija skifskih naveršij. *SA* 2. 23–44.
- POLODOVIČ 2000: Polodovič, Ju.B., Skifs'ki chrestopodibni bljachi. *Arch.Kiev* 1. 35–48.
- ROLLE et al. 1998: Rolle, R. – Murzin, V. Ju. – Alekseev, A. Ju., *Königskurgan Čertomlik. Maiz.*
- SÁGI 1909: Sági, J. Ótelep a Balaton partján. *ArchÉrt* 29. 342–354
- SMIRNOVA 1999: Smirnova, G.I., Ešče raz seroj kružal'noj keramike iz ranneskifskih pamjatnikov Srednego Podnestrov'ja. *ArchSbor* 34. 43–57.
- STÖLLNER 1996: Stöllner, Th., *Die Hallstattzeit und der Beginn der Laténezeit im Inn Salzach Raum*. Katalog und Tafelteil. Salzburg.
- TERŽAN 1998: Teržan, B., Auswirkungen des skythisch geprägten Kulturkreises auf die hallstattzeitlichen Kulturgruppen Pannoniens und des Ostalpenraumes. In: B. Hänsel – J. Machnik (red.), *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe*. 511–560. München.
- VASILIEV 1980: Vasiliev, V., *Sciții agatârși pe teritoriul României*. Cluj-Napoca.
- VÉKONY 1986: Vékony, G., Zu einigen Fragen der Hallstattzeit des östlichen Transdanubien. In: *Hallstatt Kolloquium Veszprém 1984*. 259–266. Budapest.
- WERNER 1988: Werner, W., Eisenzeitliche Trensen an der unteren und mittleren Donau. *PBF XVI*, 4, München.
- WOLLÁK 1979: Wollák, K., Hallstatt-kori leletek a Pilismarót-Szobi révi telepeltárásból. Hallstattzeitliche Funde aus der Erschliessung der Siedlung von Pilismarót-Szobi rév. *Dunai Régészeti Közlemények* 1979. 49–76. Budapest.

EGY TORONTÁLI VARÁZSGEMMA

GRADVOHL Edina

A pannoniai görög feliratok corpusában szerepel egy mára elveszett gemma felirata.¹ Az 1883-ban a Magyar Nemzeti Múzeumnak felajánlott, Torontál megyében (vagyis a római kori Barbaricumban) előkerült opál gemma a Múzeum levéltárában talált levél alapján egyik oldalán az oroszlán fejű, kígyó testű Chnum vagy Chnubis istent ábrázolta, a másik oldalán pedig az alábbi feliratot tartalmazta:

XNOYBIC
 COPOPMEP
 ΦENAPBAP
 MAΦPIONIP
 5 ΙΓΞ ΠΙΓANT
 ΦITABAP
 ΦITA [- - -]

Kovács Péter, az azóta elveszett gemma kiadója helyesen ismerte fel a felirat elején az úgynevezett „Soroor formulát”. Ez eredetileg így hangzott: ΣΟΡΟΟΡΜΕΡΦΕΡΓΑΡΒΑΡΜΑΦΡΙΟΥΡΙΓΞ.² A gemma szövegében ehhez képest néhány kisebb eltérés látható, ami vagy a gemmavésnök, vagy pedig a 19. századi levélíró hibájára vezethető vissza. Meg kell azonban jegyezni, hogy a bonyolult varázsige több, egymástól kissé eltérő változatban maradt fenn.³ Csakhogy a gemma felirata tovább folytatódott az 5. sorban. A második varázsige az alábbi, ugyancsak Chnubis gemmákról ismert formulának felel meg:

ΠΙΓANTOPHKTA ΒΑΡΟΦΙΤΑ.⁴

Bár varázsigeként használták, mindkét szó tökéletesen értelmezhető görögül: a „gigász leküzdője”, és „kígyómegsemmisítő” (az *ophis* „kígyó” szóból).⁵ Talán meglepő, hogy éppen a kígyó alakú Chnubis amulettjein fordul elő ez a két szó leggyakrabban. A kígyó és az altest összefüggéseire Simone Michel mutat rá.⁶ Az mindenesetre biztos, hogy a formula vége a legtöbb esetben a ΒΑΡΟΦΙΤΑ volt, vagyis a mai kiadásban fölösleges az elveszett, bizonytalan hosszúságú folytatást jelző három kötőjelet kitenni.

¹ Kovács Péter: *Corpus Inscriptionum Graecarum Pannonicarum*. 3. ed. Debrecen, 2007. Nr. 192.

² A formula szerepel W. M. Brashear *Voces Magicae* szójegyzékében a 3599. oldalon (The Greek Magical Papyri. *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*. II. 18. 5, Berlin – New York, 1995). Részletes tanulmányt szentelt a „Soroor formula” kérdésének R. K. Ritner: A Uterine Amulet in the Oriental Institute Collection, *Journal of Near Eastern Studies*, 43, 1984, 209–221.

³ S. Michel, *Die magischen Gemmen*. Berlin, 2004, 257–258. A 487. oldalon külön kis szócikket ír a varázsigeről Michel.

⁴ S. Michel 2004, 258–259. Ennek a formulának is több, egymástól kisebb-nagyobb mértékben eltérő változata ismert.

⁵ S. MICHEL 2004, 169. 865. jegyzet.

⁶ S. MICHEL 2004, 169; 188.

ΧΝΟΥΒΙΣ / ΣΟΡΟΟΡΜΕΡ / ΦΕΝΑΡΒΑΡ / ΜΑΦΡΙΟΥΡΙΓ
ΤΞΓΙΓΑΝΤ / ΦΙΤΑΒΑΡ / ΦΙΤΑ,

A Soroor logos és a Gigantorékta logos több Chnubist ábrázoló gemmán együtt is megjelent. Simone Michel monográfiája öt olyan gemmát is megemlít, amelyek szövege igen közeli párhuzamot mutat az elveszett torontáli kő varázsigéivel.

1. Michel 11.3.b.3 (258. old.): NNN ΓΙΓΑΝΤΟΡΗΚΤΑ ΒΑΡΒΑΡΩΦΟΝΤΑ ΧΝΟΥΒΙΣ ΝΑΒΙΣ ΒΙΕΝΥΘ ΣΟΡΟΟΡΜΕΡΦΕΡΓΑΡΒΑΡΜΑΦΡΙΟΥΡΙΓΞ
2. Michel 11.3.b.8 (258. old.): ΧΝΟΥΜΙΣ ΝΑΒΙΣ ΣΟΡΟΟΡ ΜΑΡΒΑΡΟΥΔΕΑΡΟΥ ΑΣΑΛΟΩΝ ΑΡΡΙΕΣΟΥ ΡΑΟΥΣΜΙΣΥΕΗΥΘ ΓΙΓΑΝΤΟΡΗΚΤΑ ΒΑΡΟΦΕΙΤΑ
3. Michel 11.3.b.18 (259. old.): ΓΙΓΑΝΤΟΡΗΚΤΑ ΒΑΡΟΦΙΤΑΦΕΝΓΑΡΒΑ ΣΟΡΟΟΡΜΕΡΦΕΡΓΑΡΒΑΡΜΑΦΡΙΟΥΡΙΓΞ
4. Michel 11.5.15 (262. old.): ΣΟΡΟΟΡΜΕΡΦΕΡΓΑΡΒΑΡΜΑΦΡΙΟΥΡΙΓΞ ΧΝΟΥΒΙΝ ΕΛΑΒΙ ΒΑΡΟΦΙΤΑ ΓΕΙΓΑΝΤΟΠΛΗΚΤΑ ΒΙΕΝΥΘ
5. Michel 37.B.2.b.2 (310. old.): ΝΑΑΒΙΣ ΒΙΕΝΝΥΘ ΓΙΓΑΝΤΟΡΗΚΤΑ ΒΑΡΒΑΡΟΦΙΛΑ ΣΟΡΟΟΡΜΕΡΦΕΡΓΑΡΒΑΡΜΑΦΡΙΟΥΡΙΓΞ

A Soroor varázsigé alkalmazásáról W. M. Brashear tömören nyilatkozik: „formula for opening the womb”. Simone Michel leírása már kissé informatívabb: „Der Logos mit dem Wortlaut erscheint in den magischen Papyri als Name einer Macht, die für das Öffnen von Türen und lösen von Fesseln zuständig ist. Auch auf dem Gemmen hängt der Logos – vorrangig am Rand von Uterusamuletten umlaufend geschrieben – mit dem „Öffnen“ und „Schließen“ des Organs zur rechten Zeit zusammen.“⁷ Vagyis a „Soroor logost“ ajtónyitásra és bilincs eltávolítására használták, és ezt a nyitási-zárási funkcióját vitték át feltehetőleg a méhszájra is.

Mivel a gemmákon a varázsigék feliratain kívül gyakran ábrázolták magát az uterust, a méhszáj előtt egy kulccsal, amely a méh nyitására-zárására szolgált, nyilvánvaló, hogy ezek a tárgyak a nők számára elsősorban anyaméhük védelmére és működésének befolyásolására szolgáltak.⁸ A torontáli gemma leírásában nem szerepel, hogy azon az anyaméhet is ábrázolták volna. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nem lehetett rajta uterusábrázolás, mivel ezt az ábrázolástípust a torontáli gemma megtalálása után harminc évvel, 1914-ben azonosította elsőként A. Delatte.⁹ Így a gemma leírója az uterust egy azonosíthatatlan mágikus jelnek is nézhette. Mint az alábbi táblázat mutatja, az általunk ismert gemmákon, amelyek a „Soroor logost“ tartalmazták, leggyakrabban együtt szerepel Chnoubis és az uterus:

⁷ S. MICHEL 2004, 487. Itt kell megjegyeznem, hogy Michel könyve tartalmaz egy fiktív Soroor logost is. A Kákósy László által publikált, és Kovács Péter gyűjteményében 106. szám alatt található pusztasza-bolcsi uterus gemma Ouroboros körüli töredékes feliratát „wohl Soroor-logos“ megjegyzéssel említi (Michel 336). A kövön olvasható betűk (ΠΑΚΑΑΡ) azonban semmiképpen sem illeszthetők be a Soroor logosba, még ha valóban az szokott a leggyakrabban az Ouroboros kígyó körül megjelenni. Legjobb esetben is csak a logos ΦΕΡΙΓΑΡΒΑΡΜΑΡ szakaszának jelentős torzulásával számolhatunk, ugyanis a ΠΑΚΑΑΡ betűsor egyetlen ma ismert logosnak sem felel meg.

⁸ A Robert K. Ritner által publikált gemmán is látható az erősen leegyszerűsített uterus: kör (anyaméh) alatt talpán álló félkör (méhszáj), alatta pedig a kulcs. A fénykép és a rajz Ritner tanulmányának 211. oldalán látható.

⁹ Delatte, A.: Études sur la magie grecque IV., *Le Musée Belge* 18, 1914, 21–96., kül. 77.

	Chnoubis	Uterus	Chnoubis+Uterus
Soroor logos	17	13	40
Gigantorékta barophita	28	0	0
Soroor logos+gigantorékta barophita	5	0	0

Ugyanakkor, mint láttuk, a „Soroor logos“ használata nem merült ki ebben. A két A. Audollent által publikált ólomtábla egy-egy karthágói gladiátor, Sapautulus illetve venator, Vincentius elleni átkokat tartalmaz.¹⁰ A „Soroor logos“ a 252. 24. és a 253. 34. sorában szerepel, három szóba írva: ΣΟΡΟΟΡΜΕΡ ΦΕΡΤΑΡΒΑΡΜΑΡ ΟΦΡΙΟΥΡΙΞ. A 252. 26. sorban a varázsló kioldhatatlan kötéssel akarja Sapautulus lelkét megkötni, mint ahogy a 253. 48. sorban ugyanezt teszi Vincentiussal is. A varázsige tehát egyaránt szolgálhatott oldásra és kötésre is.

A mágikus papiruszokon háromszor fordul elő a „Soroor formula“, a PGM IV. 1567; XII. 172; és a XIX. a 10. sorban.¹¹ A IV. papirusz ezen a helyen egy nőt akar szerelmi kényszervarázslattal szerelmeséhez szólítani. A varázsigt két szóba írja: ΣΟΡΟΟΡΜΕΡΦΕΡΤΑΡ ΜΑΡΒΑΦΡΙΟΥΡΙΠΙΞ alakban. A formula a kényszer kötésének erősítésére szolgál. A XII. 172. egy „Desmolyton“, vagyis béklyó feloldására és ajtónyitásra szolgáló varázslatban szerepel ΣΟΡΟΕΡΜΕΡ ΦΕΡΤΑΡ ΒΑΞ ΜΑΜΑΜΦΡΙ ΟΥΡΙΞΓ alakban. A XIX. a 10. szintén szerelmi kényszervarázslat, amelynek nagy része mágikus szavakból áll. A „Soroor formula“ töredékesen maradt benne fenn.

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a „Soroor formula“ csak az uterus amuletteken társul szorosan az anyaméhhez, és használata valószínűtlenné teszi, hogy a „nyitás“ és „zárás“ kizárólag a teherbeesés elősegítése vagy elkerülése céljára szolgált volna.¹² Sokkal valószínűbb az a feltevés, amit Robert K. Ritner elsősorban egyiptomi nyelvű varázslatok elemzése alapján fogalmaz meg. Ezek a gemmák az anyaméh általános védelmére szolgálhattak, amelyekben a nyitás nemcsak a mag befogadását, hanem a menstruáció megindítását, míg a zárás nemcsak a terhesség megelőzését, hanem a már megfogant magzat megtartását, vagy éppen a menstruáció befejezését segíthette elő. A nyitást és a zárást is lehetett pozitív és negatív céllal alkalmazni.¹³ A második varázsige, a ΠΙΓΑΝΤΟΡΗΚΤΑ ΒΑΡΟΦΙΤΑ pedig egyértelműen a bajelhárító, védelmező funkciónak felel meg, és nem hozható összefüggésbe az uterus nyitásával és zárásával.

A Törontál megyében talált gemma tehát a nők által használt, az anyaméh általános oltalmazására szolgáló varázseszköz lehetett.

¹⁰ A. Audollent: *Defixionum tabellae*. Paris, 1904. Nr. 252; 253.

¹¹ K. Preisendanz: *Papyri Graecae Magicae*. Stuttgart, 1973. Rövidítése PGM. A XII. 172 Brashear 3599. hibásan VII. 172-ként szerepel.

¹² Erre inkább az Oróriouth logost használták, vö. Németh György – Isabel Canós i Villena: ORORIO-UTH in Vilabertran. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 130, 2000, 139–142.

¹³ RITNER 1984, 221.

A MAGIC GEM FROM TORONTÁL

The article tries to reconstruate the inscription of a magical gem found in 1883 in Torontál which went lost by now. For this reconstructive work I used other gem inscriptions and also other magical papyri and lead tablets in order to compare the two types of texts. The inscription constains the Soroor-logos and the Gigantorekta barophita-logos aswell. The gem and the inscription together were used for the protection of the uterus.

Edina Gradvohl

RÓMAIAK KÍNÁBAN?

A ganquani (甘泉) 2. sír római vonatkozású üveglelete¹

HOPPÁL Krisztina

A Kínai Népköztársaság területén fennmaradt, valamiképp a Római Birodalomhoz köthető tárgyi emlékek egyik legkutatottabb csoportja az üvegleleteké. Számos publikáció gyűjtötte össze az elsősorban a keleti partvidék térségéből feltárt töredékeket, (I. ábra) közölte leírásukat, mutatta be a nélkülözhetetlen anyagvizsgálatok eredményeit. E munkák nagyjából összefoglaló jellegűek, s elsősorban a Kínából előkerült római üvegek bemutatását tűzték ki célul, így a leletkörülmények ismertetésére, az írott forrásokkal történő összevetésére nem térnek ki. A főként különböző előkelő temetkezésekből származó tárgyak kísérőleleteinek leírását, és az ebből levonható következtetéseket mindeddig mellőzte a kutatás.

Az előző kutatók eredményeiből kiindulva, az alábbiakban az egyik legismertebb római üveglelet előkerülési helyének, a Keleti *Han*-korra (东汉时) [Kr. u. 25–220] keltezhető ganquani (甘泉) 2. sír részletes vizsgálatával kísérlem meg bemutatni a nyugati import leletkörülményeit, és tágabb összefüggéseit. Mindez hozzájárulhat egy a kínai kultúrától idegen tárgy tulajdonosának megismeréséhez, és a kínai-római kapcsolatok árnyalásához.

Az elemzés alapját elsősorban az 1980-ban kiadott *Wenwuban* (文物) olvasható ásatási jelentés képezi.² A Nanjing Múzeum (南京博物院) munkatársai által publikált sírelemzés azonban több esetben nélkülözi a leletek pontos méretadatainak ismertetését, azok részletes leírását, a rajz- és fotódokumentációt. Ezek részben kiegészíthetők a múzeum honlapján megtalálható – azonban csupán az értékesebbnek tartott tárgyakra vonatkozó – rövid leírások adataival.³ Mindazonáltal különösen a kerámia mellékletek esetében csupán részinformációk állnak rendelkezésre.

A hiányosságok ellenére a ganquani (甘泉) 2. sír tekinthető az egyik legrészletesebben dokumentált, római tárgyat tartalmazó kínai temetkezésnek, és ezáltal alkalmas tágabb összefüggések levonására is. Mindehhez azonban elengedhetetlen az összefoglaló publikációk eredményeinek felhasználása.

1. A KÍNÁBAN FELTÁRT RÓMAI VONATKOZÁSÚ ÜVEGLELETEK KUTATÁSA

Az egyik legkorábbi, a Kínai Népköztársaságban előkerült római üvegtöredékek részletes bemutatására irányuló munka An Jiayao (安家瑶) 1984-ben a *Kaogu Xuebao* (考古学报) hasábjain megjelent összefoglalása,⁴ amely M. Henderson fordításában 'Early Chinese Glassware' címmel a *Ceramic Society Translations* 1987-es számában olvasható.⁵ An Jiayao (安家瑶) kutatástörténeti jelentőségű publikációjában a fel-

¹ Köszönet Dr. Buslig Szonja Andreának a munkához nyújtott segítségért.

² NANJING BOWUYUAN (南京博物院) 1981, 1–11.

³ <http://www.njmuseum.com/zh/ww/index.html>

⁴ AN (安) 1984.

⁵ LAING 1991, 120.

1. ábra. A Kínai Népköztársaság területén előkerült római vonatkozású leletek elterjedése
Fig. 1 Roman related finds unearthed in People's Republic of China

dolgozott leletek igen részletes, elemző táblázata is megtalálható, amely a további kutatást nagymértékben elősegíti. Azonban meg kell jegyezni, hogy a leletkörülmények pontos ismertetése, az üvegtárgyak fizikai adatainak minden részletre kiterjedő leírása, a régészeti párhuzamok bemutatásának elmaradása a cikk hiányosságának tekinthető, bár a kutató minden esetben közli a vonatkozó ásatás eredeti publikációjának adatait.

1991-ben E. J. Laing a *Bulletin of the Asia Institute* 5. számában elsősorban An Jiayao (安家瑶) kutatásaira hivatkozva közli a legfontosabbnak tartott nyugati vonatkozású üvegtárgyakat.⁶ Mindezt gazdag illusztrációval, mindazonáltal a leletek csupán vázlatoszerű bemutatásával teszi.

A *Bulletin of the Asia Institute* 1995-ben kiadott számának hasábjain olvasható az E. J. Laing által összegyűjtött nyugati hatású régészeti leletek kiváló összefoglalása.⁷ A kutató a szövetmaradványok és fémtárgyak régészeti igényű leírását adja, az üvegek esetében azonban továbbra is An Jiayao (安家瑶) idézi. Munkája M. Pirrazoli-t'Serstevens az *Arts Asiatiques* 1994-es számában megjelent cikkének kiegészítéseként értékelhető.⁸

Az anyagvizsgálatok részletes eredményeit Gan Fuxi (干福熹) pótolta, aki a 2005-ben kiadott *Zhongguo Gudai Boli Jishu de Fazhan* (中国古代玻璃技术的发展),⁹ majd a 2009-ben megjelent *Ancient Glass Research along the Silk Road* tanulmánykötetben ismertette azokat.¹⁰ Ugyane kötetben I. Lee a tengeri útvonalakkal kapcsolatban tesz említést a legfontosabbnak tartott római vonatkozású üvegleletekről.¹¹

⁶ LAING 1991.

⁷ LAING 1995.

⁸ PIRRAZOLI-T'SERSTEVENS 1994.

⁹ GAN 2005.

¹⁰ GAN 2009.

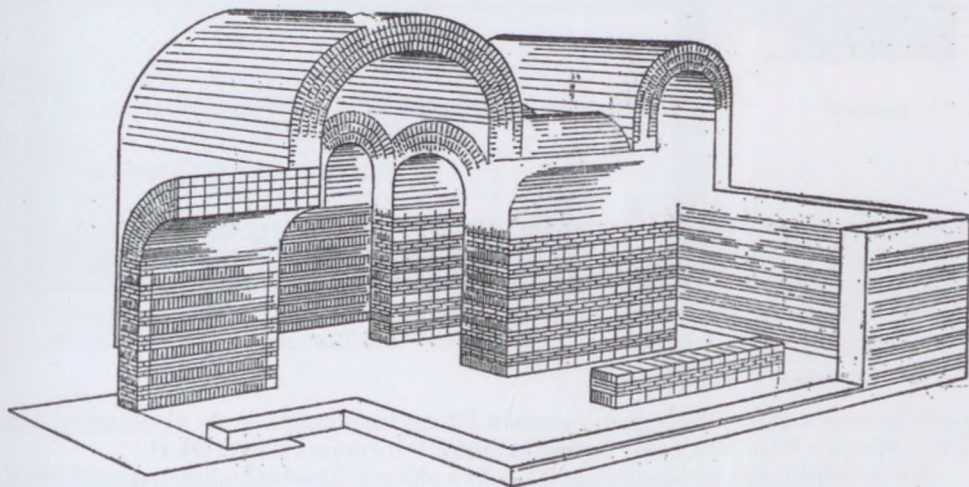
¹¹ LEE 2009.

2. A GANQUANI (甘泉) RÓMAI ÜVEG ÉS LELETKÖRÜLMÉNYEI

2.1. A sírépítmény leírása

A Kínai Népköztársaság területén feltárt római vonatkozású tárgyak egyik legtöbbet idézett leletegyüttese az a három, feltehetőleg Kr. u. 67-re¹² keltezhető márványozott üvegtöredék, amely a Jiangsu (江苏) tartományban található Hanjiang járás (邗江县) Ganquan (甘泉) nevű településének 2. sírjából került elő.¹³ A terület Yangzhou (扬州) városától megközelítőleg 12 km-re, északnyugatra található, ahol 1975-ben majd 1980 tavaszán a Nanjing Múzeum (南京博物院) munkatársai végeztek feltárásokat. Az ásások során két sírt tártak föl.

A mintegy 60 méter átmérőjű 2. számú halom alapja döngölt föld, eredeti magassága 13 m. A sír az egyenként 5-6 cm-es rétegekből álló döngölt földmag közepén helyezkedett el, felépítményét 30 × 15 × 7 cm-es, elsősorban díszíetlen, kisebb számban egyenes vonalakból illetve rombuszokból álló kompozícióval díszített téglák,¹⁴ tetőszerkezetét pedig 7-5 cm vastagságú ék alakú tetőcserepek alkották. (2. ábra)

2. ábra. A ganquani (甘泉) 2. sír rekonstrukciós rajza

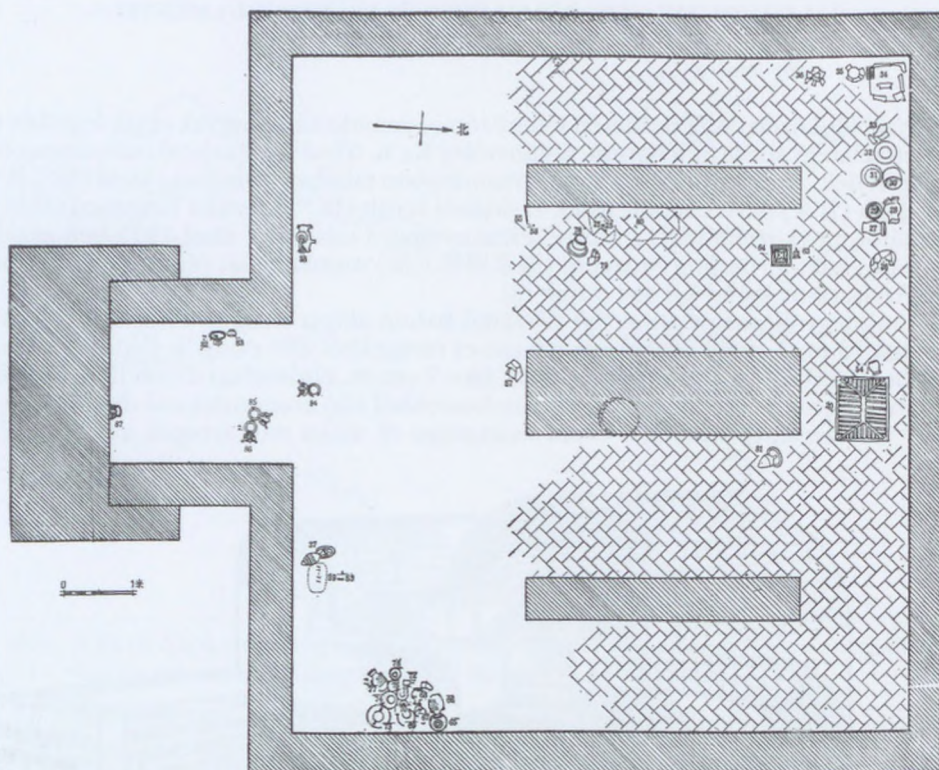
Fig. 2 Reconstruction of the tomb no. 2 in Ganquan (甘泉)

Az 1,4 m vastag kerítőfallyal ellátott sírépület lineáris kiképzésű, közel négyzetes, hossza az északi és a déli oldalon 8,8 míg a keleti és a nyugati oldalon 9,6 m. A déli oldal közepén egy 2,6 m hosszú, 2 m széles és 3,4 m magas folyosó helyezkedett el, amely a sír ajtajához csatlakozott. (3. ábra) A sírépület négy fala illetve a bejáratí folyosó nyugati és keleti fala egyaránt téglá, szerkezetét tekintve három futósor egy kötősor követ, ritkábban pedig egy futósorra helyeztek egy kötősort. A épület északi falának vastagsága 45 cm, a nyugati, keleti és déli falaké pedig 60 cm. A sírépület

¹² Meg kell jegyezni, hogy An (安) munkájának leleteket leíró részében illetve a nyugati publikációkban Anra (安) hivatkozva 67 szerepel; azonban a szerző ugyanazon cikkének táblázatában „76 ?” olvasható. Vö. AN (安) 1984, 415 és 444., illetve LAING 1991, 107; LEE 2009, 168.

¹³ NANJING BOWUYUAN (南京博物院) 1981, 11.

¹⁴ A szerző kiemeli, hogy feliratos téglá nem került elő. NANJING BOWUYUAN (南京博物院) 1981, 1.

3. ábra. A ganquani (甘泉) 2. sír

Fig. 3 Ganquan (甘泉) tomb no. 2

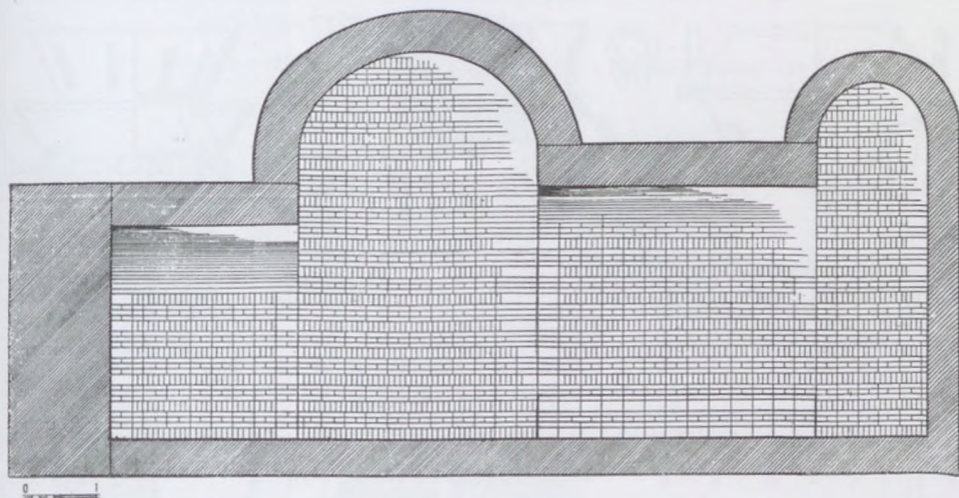
padlója négy sor téglából épült, összesen 52 cm vastagságban. Az alsó három sort élére állítva, a felső sort pedig halszákamintát¹⁵ formázva helyezték el.

Bár a sírépítmény tetőszerkezete a korábbi időszakokban erőteljesen rongálódott, valószínűnek tűnik, hogy több, eltérő irányítású boltozattal fedték. A maradványok alapján rekonstruálható, hogy két különböző méretű boltív fogott közre két-két egyenlő méretű, észak-déli irányítású kisebb boltozatot. Az elülső, nagyobb boltozat ívének átmérője 3,35 m, vastagsága 0,6 m, magassága 5,4 m. A hátulsó boltív 0,45 m vastag, átmérője 1,5 m, magassága pedig 4,95 m. E két, eltérő méretű boltív egymástól való távolsága 3,95 m, amely a sírépítmény középső mezőjét alkotta. (4. ábra) Utóbbit három alacsony, 0,6-0,7 m-es téglafal tagolja. Hosszúságuk a nyugati és keleti falak boltozattal fedett – a négy egyenlő méretű közbülső boltív két legszélső darabja – szakaszával egyezik meg: 3,95 m. A sírépítmény középső mezőjét négy részre osztó válaszfalak szélessége eltérő, a nyugati és a keleti 0,6 m, a középső 1,2 m. E térelválasztó elemek által tehát kialakult egy-egy 1,5 m széles folyosó (nyugaton és keleten), továbbá az általuk közrefogott két, 2,1 m széles sírkamra. (3. ábra)

Noha a sírba temetettekre mindösszesen a nyugati sírkamrából előkerült néhány apróbb csonttöredék és hosszúcsontok maradványai utalnak, a két sírkamra megletezőből feltételezhető, hogy egy házaspárt helyezhettek itt örök nyugalomra.¹⁶

¹⁵ Kínaiul ren (人) alakban, az írásjegy formájára utalva. NANJING BOWUYUAN (南京博物院) 1981, 1.

¹⁶ Hasonló kettős temetkezések: GUO 2004, 15–16.

4. ábra. A ganquani (甘泉) 2. sír szerkezeti rajza

Fig. 4 Reconstruction sketch of Ganquan (甘泉) tomb no. 2

2.2. A ganquani (甘泉) 2. sír mellékletei

Bár a sírt feltehetőleg többször kirabolták, a leletanyag mégis meglehetősen gazdagságról árulkodik. A sírkamrák mindkét végében, a keresztfolyosók és a bejáratí folyosó szintjén a sírablók által szétdobálva maradtak fenn leletek, elsősorban különböző méretű és minőségű kerámia. Emellett a rablógödör betöltéséből is nagy számban kerültek elő mellékletek.¹⁷ (6. ábra 1)

2.2.1. Kerámia

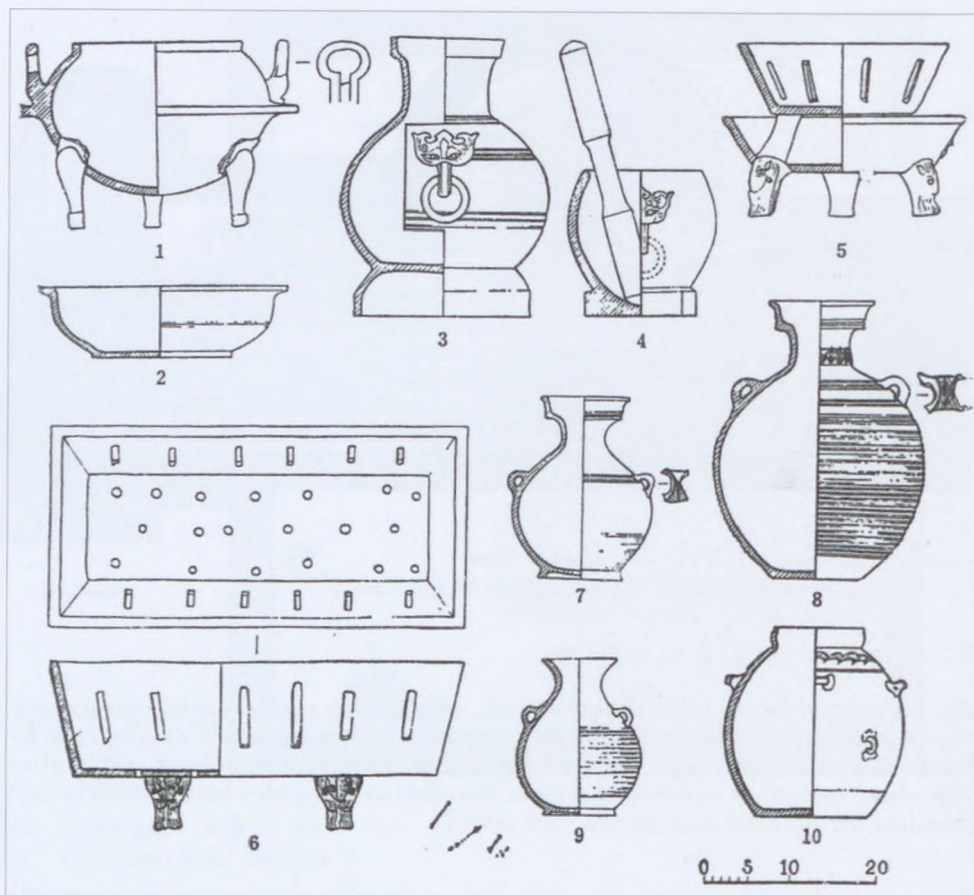
2.2.1.1. Szürke kerámia

A temetkezésben talált tárgyak egyik legnagyobb csoportját a szürke kerámia alkotja. (6. ábra 2) A sírkamra különböző részeiben összesen tizenöt, megközelítőleg ép edényt fedeztek föl (6. ábra 4), köztük a Han-korra (汉时) [Kr. e. 206/202–Kr. u. 220] jellemző házműmodelleket. A konyhát, lakószobát és istállót utánozó agyagmodelleket leszámítva, a talált kerámia nagy részét fehér bevonat fedi, míg a füstölőtálak külső felzíne piros színű.

Ding (鼎) edényből két darab került elő, mindkettő az északi keresztfolyosó nyugati végéből. (5. ábra 1.) E jellegzetes típusú, fülekkel és három lábbal rendelkező edényt már a Shang- (商朝) [Kr. e. 17–11. század] és Zhou-dinasztiák (周朝) [Kr. e. 11. század–256/221] korától rituális célokra használták: feliratos változataikat az ősök templomában helyezték el, ezáltal megőrizve az utókor számára a kiemelkedő eseményeket illetve cselekedeteket. Maga a ding (鼎) írásjegy az edény formájára utal: a karakter felső része a füleket, míg alsó tagja a lábakat szimbolizálja.¹⁸ A sírban ta-

¹⁷ Utóbbi pontos elhelyezkedése az ásatási jelentés dokumentációjában nincs feltüntetve. NANJING BO WUYUAN (南京博物院元院) 1981, 1.

¹⁸ Ding (丁)-Situ (司徒)-Ma (马)-Feng (冯) 2005, 40.

5. ábra. Szürke kerámia

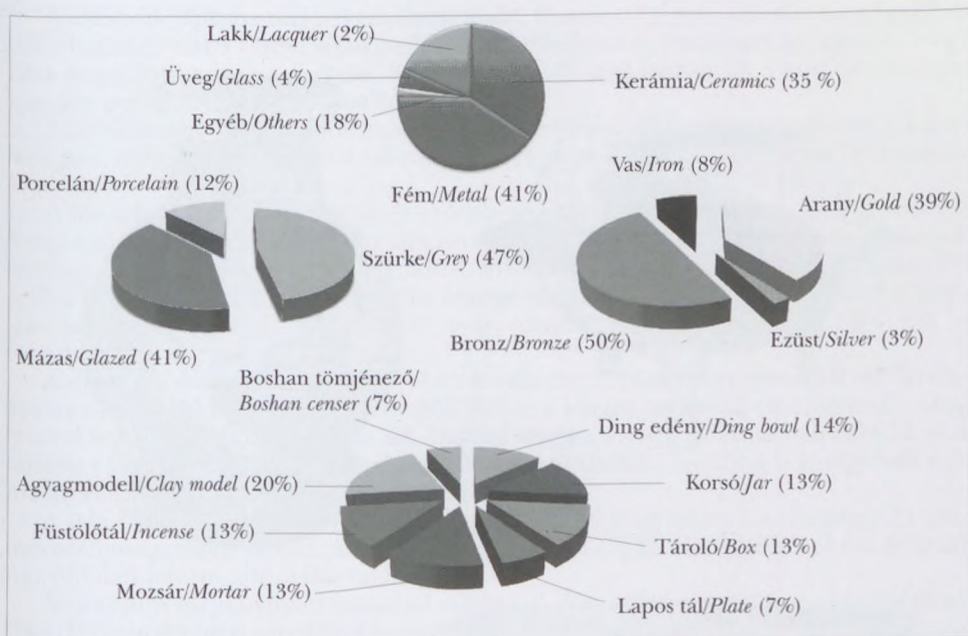
Fig. 5 Grey pottery

lált példányok¹⁹ szájkiképzése egyenes, pereme levágott, testük a bronzedényekhez hasonlóan erőteljesen kihasadódó, amelyre egyenes, peremszerű rátétet helyeztek, míg vállrészükön egy-egy függőleges fül található. Továbbá három, pataszerűen kiképzett láb csatlakozik a kissé ívesen kiképzett aljhoz. A két *díng* (鼎) edény szájátmérője 19,4 cm, magasságuk pedig 20,8 cm. (7. ábra 6)

Korsóból (壺) ugyancsak két darab került elő, mindkettő díszkerámia. (5. ábra 3.) Az enyhén kiszélesedő peremű, szűknyakú, erőteljesen öblösödő korszak nyakán, vállán és hasán hármass vonalkötegekből álló díszítés látható, a vállrésznél pedig állatfejet formázó, gyűrűs fogóban végződő applikáció található. Szájátmérőjük 13,2 cm, magasságuk 32,5 cm. (7. ábra 2)

Tárolóedényből (盒) szintén két darab került elő, mindkettő az északi keresztfolyosó nyugati részéből. Az egyenletesen kiképzett hengeres testhez boltozatos fedél tartozott. Az egyik tároló tetején körben tetőcserepeket formázó vonalkompozíció

¹⁹ Az ásatási jelentés semmilyen módon nem tesz különbséget a két edény között, így nem egyértelmű, a jellemzők és méretadatok mindkét tárgyra vonatkoznak-e. Az a rajz és a fotó alapján mindenesetre kiderül, hogy az egyik edény gyűrűs fülekkel is rendelkezik. NANJING BOWUYUAN (南京博物院) 1981, 2.

6. ábra. A sír leletcsoportjainak megoszlása

Fig. 6 Composition of finds

látható. A két edény testének szájátmérője 22 cm, a fedeleké 24,6 cm, mérhető legnagyobb magasságuk 20 cm.

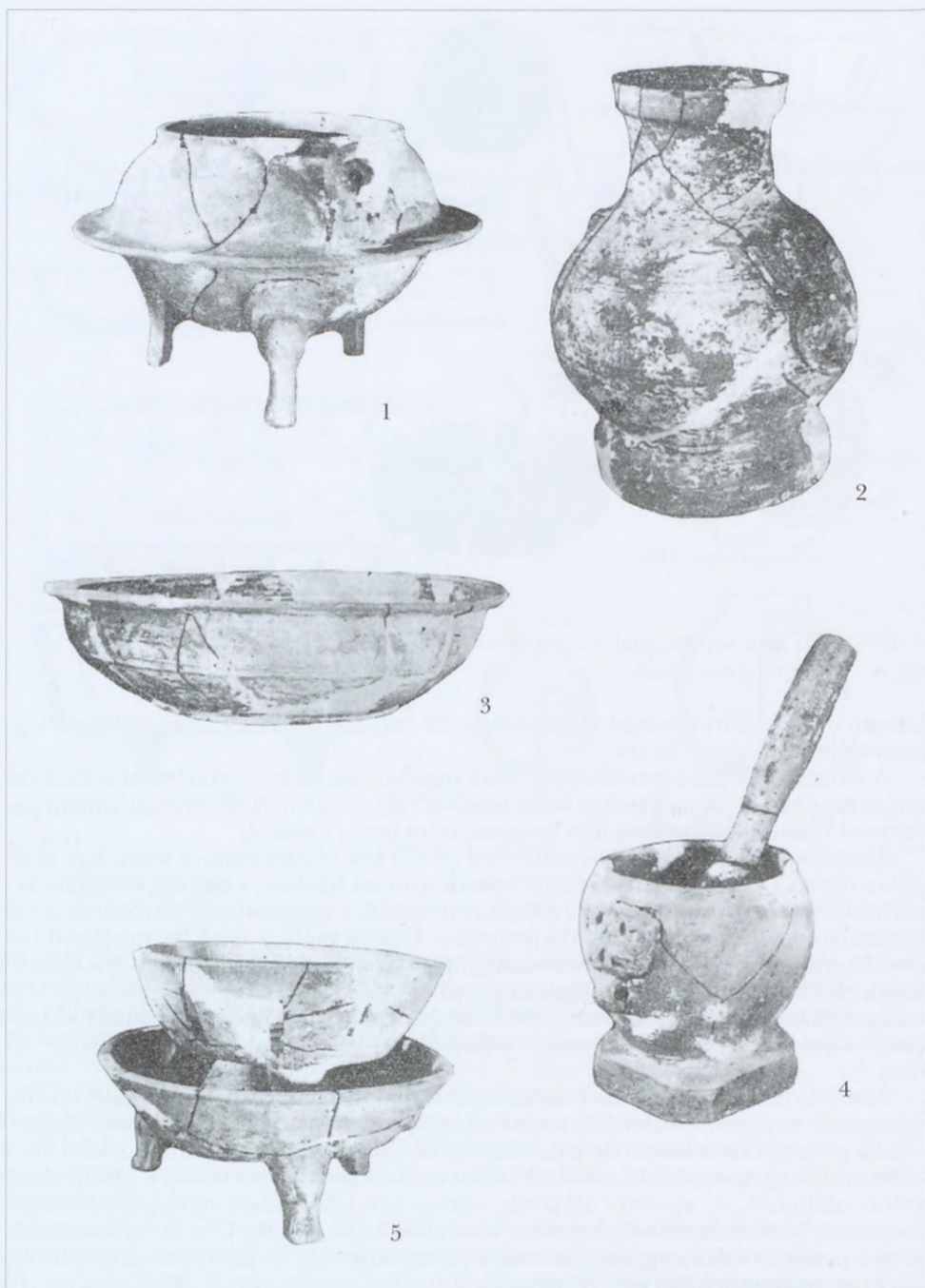
A sírkamra északi keresztfolyosójának nyugati részén helyezkedett el a 29,2 cm szájátmérőjű, 20 cm magasságú kissé *lapos tál* (盆). (5. ábra 2) Az enyhén kihajló pezzemmel rendelkező kerámia alja levágott, teste íves. (7. ábra 3)

Mozsárból és a hozzá illő mozsártörökből (杵臼) két készlet maradt fenn. Egy töredékes darab a sírkamra északi folyosójának nyugati felében, s egy ép, az északi keresztfolyosó közepén. (5. ábra 4.) Mindkét mozsárhoz tartozott mozsártörő, az egyik használati pozícióban, a mozsárba helyezve. Utóbbi mély, a felső harmadában öblösödő edény, amelyen állatfejet formázó applikáció illetve gyűrűs fogantyú helyezkedik el. A mozsár alja vastag, téglatestszerű talpban végződik. A hozzá tartozó 31,8 cm hosszú mozsártörő hengeres, felső és alsó harmada vastagabb, míg középső harmada kissé elvékonyodik. A mozsár szájátmérője 14 cm, magassága 17,2 cm.²⁰ (7. ábra 4)

Füstölőtálból (炉) a feltárások során két eltérő típust találtak, a sírkamra északi folyosójának nyugati sarkában illetve a rablógödör betöltésében. Az I. típusú füstölőtálhoz a hamu kiszóródását megakadályozó lábazati rész kapcsolódott. (5. ábra 5.) A széles szájú, egyenes oldalú, sekélyebb tálat formázó felső elem testén téglalap alakú rések találhatók, az egyenes alj pedig három kerekded lábon nyugszik. A hamut megtartó, kissé szélesebb és laposabb alsó elem lábai kuporgó medvét formáznak, testén pedig az edény egykori fülének nyomai láthatók. A füstölőtál szájátmérője 24,4 cm, magassága 20 cm.²¹ (7. ábra 5)

²⁰ A töredékes mozsárról nem közöl méretadatot a szerző. NANJING BOWUYUAN (南京博物院) 1981, 3.

²¹ A hamu kiszóródását megakadályozó lábazati rész méretadatáról a publikációban nincs információ. NANJING BOWUYUAN (南京博物院) 1981, 3.

7. ábra. 1: Ding (鼎) edény; 2: szürke korsó; 3: lapos tál; 4: mozsár és mozsártörő; 5: Az I. típusú füstölőtál

Fig. 7 1: Ding (鼎) bowl; 2: grey jar; 3: plate; 4: mortar set; 5: incense type I

A második típusba tartozó téglatest alakú füstölőtál testén szintén megfigyelhetők a téglalap alakú rések, alján pedig sűrűn elhelyezett, pontszerű kivágások. Négy lába guggoló medvéket formáz. Szájátmérője 48 cm, hossza 23,5 cm, eredeti magassága pedig 19,2 cm. (5. ábra 6.)

A temetkezésből három különböző agyagmodell is előkerült. A lakószobát, konyhát, ólat, tűzhelyet és kutat formázó makettek gyakori mellékletei a *han* (汉) temetkezéseknek.

A tűzhelyet (灶) utánzó modell erőteljesen töredékes darabjai a déli keresztfolyosó északi részében, a nyugati sírkamra közelében kerültek elő. A maradványok alapján rekonstruálható a tűzhely lapos, kissé lekerekített felszíne, előterében a tüzelőnyílással, hátoldalán pedig a füst kiáramlását biztosító ablakkal. A modell tetején kerekded kivágás figyelhető meg, amelyhez kisméretű *ju* (釜) üst – tulajdonképpen rizsfőző – tartozott.

A sírkamra északnyugati sarkából előkerült ólat formázó agyagmodell (猪圈) dobozszerű falakkal ellátott karámrészből, illetve a karám sarkában elhelyezkedő, zárt, tetővel fedett mellékhelyiségből áll. Utóbbi teteje csúcsos, s benne helyezkedik el a talajba vágott latrina és a lábbal működtethető öblítő. Továbbá a karámban egy malac kicsinyített agyagmásolata is megfigyelhető.

A lakószobát (房屋) formázó modell szokatlanul nagyméretű, szélessége 81 cm, mérhető magassága 70 cm. A belül üreges, *wudian* (庑殿) típusú tetővel rendelkező ház oldalán három ajtónyílás található.

A sírkamra északnyugati sarkából származó, lótuszvirág alakú *boshan* tömjénező (博山炉) csupán igen töredékes formában maradt fenn, így a szerző nem közöl róla adatot.

2.2.1.2. Mázas kerámia

A szürke kerámia mellett a temetkezésből tizenhárom darab mályvaszínű mázas korsó (釉陶壺) is előkerült (6. ábra 2), amelyek közös jellemzője a magas hőmérsékleten történt kiegészítés, továbbá a peremtől a has vonaláig terjedő zöldes-sárga illetve sárgásbarna mázréteg. A sírkamra délkeleti részén egy kupacba dobált korsók három különböző csoportja különíthető el.

Az I. típusba sorolható tíz edény kihajló, erőteljesen megvastagodó peremmel, szűk nyakkal, gömbös testtel és egyenesen levágott aljjal rendelkezik. (5. ábra 8.) Vállukon egy-egy fül helyezkedik el, a has vonalától a talpig pedig sűrű, vízszintes vonalak alkotta kompozíció, míg a nyakon hullámvonalkötegek figyelhetők meg. A szájjátmérő 14 cm, magasságuk 34 cm. (8. ábra 1)

A II. típus két korsója formai jegyeiben megegyezik az I. típussal, azonban a profilált aljkiképzés és az edények testéről hiányzó vonalkompozíció indokoltá teszi a külön csoportba sorolást. (5. ábra 7.) Szájátmérőjük 10,5 cm, magasságuk 21,5 cm. (8. ábra 2)

A III. típus korsója trombitaszerű szájkiképzéssel és profilált aljjal rendelkezik, illetve az edény testén megfigyelhető a sűrű vonalkötegekből álló kompozíció is. Szájátmérője 8,6 cm, magassága 18,6 cm. (5. ábra 9.)

8. ábra. 1: Az I. típusú mázas korsó1; 2: A II. típusú mázas korsó1; 3: porcelán fazék
Fig. 8 1: Glazed jar type I; 2: glazed jar type II; 3: porcelain pot

2.2.1.3. Porcelán (瓷器)²²

A temetkezésből származó porcelánok száma az előzőekben bemutatott kerámia-csoportokhoz képest jóval alacsonyabb, mindössze négy fazék (瓷罐) került elő. (6. ábra 2) A szűk szájképzéssel, rövid nyakkal és gömbös testtel rendelkező edények vállán négy bütyök található. Mindemellett az egyik fazék testének alsó harmadában két kis fül is megfigyelhető. (5. ábra 10., 8. ábra 3) A kiégetett porcelánon világoszöld illetve barnássárga máz látható, a has vonalától az edény aljáig tartó szakaszon ellenben ez hiányzik. A 10,4 cm szájtármérőjű és 22 cm magasságú fazekak díszítése többnyire csupán a nyak alatt található hálóminta.

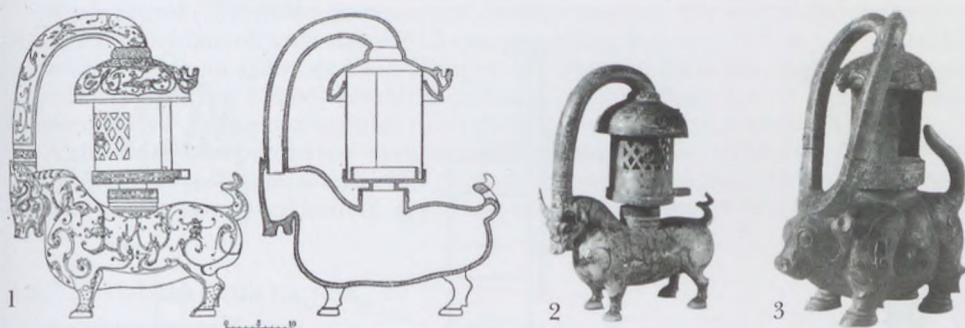
II.2.2. Fémtárgyak

A kerámia mellett a fémtárgyak alkották a ganquani (甘泉) 2. sírból előkerült leletek egy részét. (6. ábra 1)

2.2.2.1. Bronzok (6. ábra 3)

A temetkezésben talált bronz és ezüst mellékletek talán legkiemelkedőbb darabja a sírkamra déli keresztfolyosójának nyugati részén, a bejárat közelében előkerült, különlegesen kidolgozott rosszezüst ökör alakú lámpa (牛灯), amelynek teljes felületén aprólékosan kidolgozott díszítés látható. (9. ábra 1–2) A világítóeszközt az állat szarvai közül induló, annak hátáig nyúló szár tartja. A kisméretű lámpás felső részét hengeres burkolat fedi, amelyen apró rombusz, illetve háromszög alakú kivágások és egy gyűrűs fülecske látható. E fölött található a baldachinszerűen kiképzett lámpaerőnyő, amelyhez az állat fejéből kiinduló, a lámpást tartó szár csatlakozik. A lámpa ilyenén módon történő kiképzése miatt azonban a korom az állat belsejében gyűlt össze. A mesterien kivitelezett lelet hossza 36,4 cm, mérhető legnagyobb magassága

²² Az időszakban készített korai típusokat helyesebb proto-porcelánnak nevezni. V.ö. An (安)-Li (李)-Qiu (裘)-Sui (宿)-Feng (冯)-Chen (陈)-Luo (罗)-Qi (启)-Xu (徐)-Shi (史)-Wen (闻)-Ji (冀)-Jin (金)-Qiu (秋) 1979, 10–12.

9. ábra. 1–2: A ganquani (甘泉) ökör alakú lámpa; 3: Ökör alakú lámpa Suiningből (睢宁)
Fig. 9 1–2: Ox-shaped lamp, 3 ox-shaped lamp from Suining (睢宁)

pedig 46 cm. Maga a forma mindamellett nem ritka a Keleti *Han*-korban (东汉时), 1975-ben ugyancsak a Jiangsu (江苏) tartományban található Suiningben (睢宁) tártak föl hasonlót. Az állat testalkata a ganquaninél (甘泉) zömökebb, a lámpást szarvai tartják, s testét felhő-kompozíció alkotta mintázat díszíti. Magassága 26,5 cm, hossza 21 cm. (9. ábra 3)

Ugyancsak kiemelkedő darabnak számít a bejárati folyosó nyugati részén előkerült *lúdláb alakú lámpa* (雁足灯). A világítóeszközt egy az állat lábszárának végére illesztett tálkába helyezték. A madár talpa egy lefelé fordított, kiszélesedő peremű talon nyugszik, amelynek külső felszínén bekarcolt, tizenhét írásjegyből álló, pecsétírással készült felirat olvasható: „山阳邸銅雁足鐙建武廿八年造比十二”.²³ (10. ábra 1) A lámpa átmérője 11,2 cm, az alsó tányéré 24,5 cm, mérhető legnagyobb magassága pedig 22,4 cm.

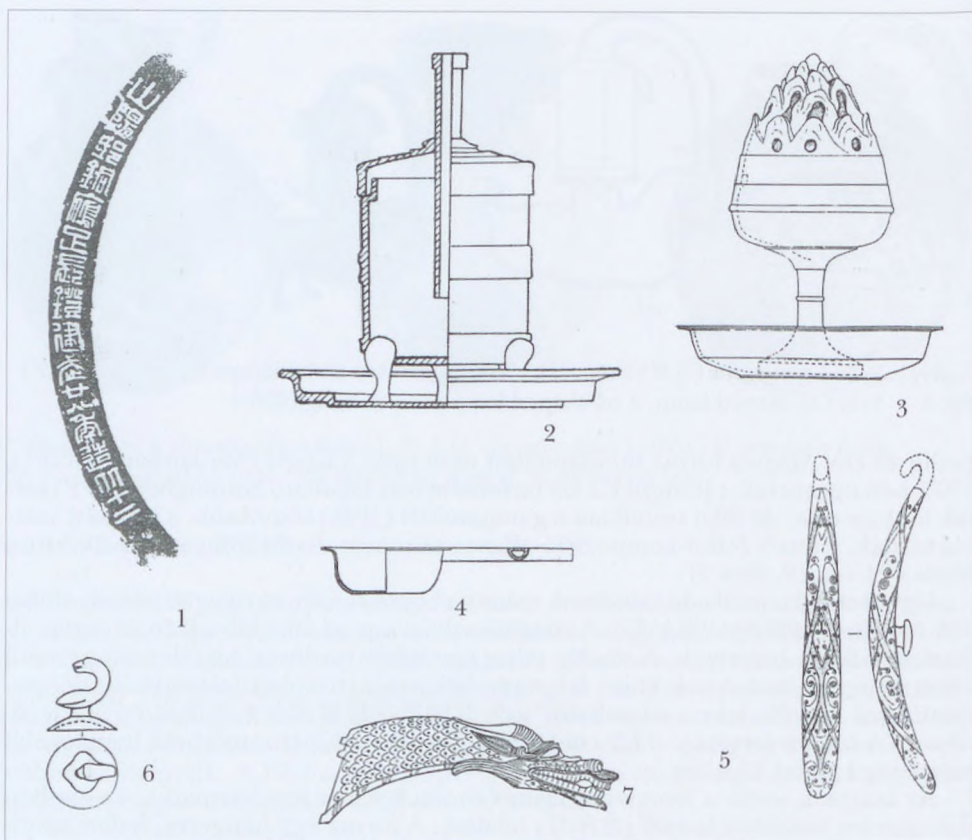
Az ásatások során a nyugati sírkamra északi felében egy harmadik, ez esetben *dobozszerűen kialakított lámpát* (盒形灯) találtak. A forma egy hengeres, fedett szépitőszerez dobozkát utánoz, amelyet három lábra illesztettek rá, s mindehhez a hamu kiszóródását megakadályozó, 11,2 cm szájmé-
rőjű tálka kapcsolódik. Az aranyozott, 11,5 cm magas lámpás tetejének közepén, annak belsejébe vezető vékony cső helyezkedik el, amelybe a lámpabél helyezhető. (10. ábra 2)

Fém-
ből készült, lótuszvirág alakú *boshan tömjénezőből* (博山炉) három darabot is találtak az ásatók, egyet a déli keresztfolyosó keleti részén, a bejárat közelében, egyet a nyugati sírkamra nyugati részén, egy harmadikat pedig a keleti sírkamra északnyugati sarkában. Az ásatási jelentés szerzője csupán annyit közöl, hogy a három lelet egyikének hiányzik a teteje, a másik kettőn pedig aranyozás nyomai fedezhetők föl. Minden bizonnyal utóbbi két tárgy valamelyikére (vagy mindegyikére) vonatkoznak az alábbi adatok: 32 cm mérhető legnagyobb magasság illetve 26 cm átmérő.²⁴ (10. ábra 3)

Yundou (熨斗) *serpenyőből* csupán egy darab került elő, a nyugati sírkamra nyugati falánál. A tálrész fala vékony, enyhén kihajló peremű, alja egyenesen levágott, a perem alatti részéhez hosszú, középen üreges nyél csatlakozik. A 16,5 cm szájmé-
rőjű, 6 cm magasságú és 16,8 cm hosszúságú nyeles serpenyő a korrodáció következtében erőteljesen rongálódott. (10. ábra 4)

²³ Értelmezése: „A shanyangi (山阳) Di (邸) ezt a bronz lúdláb alakú hosszú lámpást Jianwu (建武) 28. évében (Kr. u. 53-ban) kezdte el készíteni, s több mint egy tucat esztendeig dolgozott rajta.”

²⁴ NANJING BOWUYUAN (南京博物院元院) 1981, 5.

10. ábra. 1: A lúdláb alakú lámpa felirata; 2: Dobozszerűen kiképzett lámpa; 3: Boshan (博山) tömjénező; 4: Yundou (熨斗) serpenyő; 5: I. típusú övkapocs; 6: II. típusú övkapocs; 7: sárkányt mintázó fogó

Fig. 10 1: Inscription of a goose-leg-shaped lamp; 2: Box-shaped lamp; 3: Boshan (博山) censer; 4: Yundou (熨斗) pan; 5: Belt hook type I; 6: Belt hook type II; 7: Dragon-shaped handle

Fém övkapocsból (带钩) két darab került elő, mindkét példány a rablógödör betöltéséből. A két viseleti tárgy eltérő típusba tartozik. Az I. típusú övkapocs 14,5 cm hosszú, lapított, egyik vége letörött. Felszínén aprólékosan kidolgozott aranyozott virágminta látható. (10. ábra 5) A II. típusba tartozó övkapocs teste egy apró, mintegy 2,3 cm átmérőjű domború gombocskára, amelynek közepére helyezett hengeres dobon egy hátranéző madarat formázó applikáció található. (10. ábra 6)

Ugyancsak a rablógödör betöltéséből származik egy feliratos, 2,3 cm hosszúságú bronz pecsétlő (铜印). Az erősen korrodálódott lelet bekarcolt, pecsétírással készült felirata: „长乐无极”.²⁵

Az ásatások során szintén a sírkamra rablógödrének betöltéséből került elő egy 13,5 cm hosszúságú, aranyozott sárkányfejet ábrázoló bronz nyél (龙头形器柄), amely eredetileg valamilyen eszköz fogója lehetett. (10. ábra 7) Az állat hasán a „胡” írás-jegy olvasható, ami talán a tárgyat készítő mester nevére utalhat.

²⁵ Értelmezése: „Hosszan tartó, nehézségektől mentes boldogság.”

Bronz fülből (铺首衔环) összesen hét darabot találtak, két különböző méretben. A nagyobb példányok szélessége 20,5 cm, magasságuk pedig 30,5 cm. A három kisebb tárgy 16,5 cm széles és 24 cm magas. Az állatfejet formázó testhez csatlakozó gyűrűk feltehetőleg a fából készült koporsóhoz tartozhattak, s a rablógödör betöltésében illetve a sírkamra bejárati folyosóján elszórtan helyezkedtek el.

A sírkamra közepétől kissé nyugatra 42 kg erősen korrodálódott *bronzpénz*²⁶ került elő, illetve a sírkamra területén elszórtan további bronztárgyak erősen töredékes maradványaira is bukkantak, így bronz pántokra, függesztőkre és gömbökre.

2.2.2.2. Vasból készült tárgyak

A bronzok mellett vastárgyak csupán jelentéktelen mennyiségben fordultak elő a temkezésben. (6. ábra 3)

A sírkamra rablógödöréből származik egy erőteljesen korrodálódott vas *füstölőtál* (铁炉). A lelet lapos, tálszerű formát követ, szájátmérője 26 cm, mérhető legnagyobb pedig magassága 12,5 cm.

Ugyancsak a rablógödör betöltéséből származik egy erősen korrodálódott három darabba törött vas *tőr* (剑).

Ezen kívül a temkezésből előkerült még egy arany burkolatú vas *késtok* (金壳铁书刀) illetve a lakk szépítőszeres ládikából (九子漆奁) egy vas *tükör* maradványai (铁镜).

2.2.2.3. Az ezüsttál (6. ábra 3)

A sírkamrában az aranytárgyak mellett mindösszesen egyetlen ezüsttál (银碗) került elő, a bejárati folyosó nyugati oldalán. A gömbös testű, egyenes aljú edény feltehetőleg reprezentatív funkciót láthatott el.²⁸

2.2.2.4. Aranytárgyak

Bár a ganquani (甘泉) 2. sírt a korábbi időszakokban kirabolták, mégis maradtak fenn aranytárgyak, amelyek a temkezés gazdagságára is rávilágíthatnak. Ezek leginkább apró aranydíszek, amik részint a sír rablógödörének betöltéséből, illetve a déli keresztfolyosó keleti részéből kerültek elő. (6. ábra 3)

Ide tartozik három arany *gömb alakú díszítmény* (泡形饰), amelyek mindkét vége egyenes kiképzésű, testükön pedig filigrán virágminta látható. A díszítmények belseje átlukasztott, így felfűzésre alkalmasak. A tárgyak szélessége 1,4 cm, vastagsága 0,7 cm, súlyuk pedig 7 g.

Ya alakú aranydíszből (亚形饰)²⁹ két példány került elő. A tárgyak teste lapos, közepükön kerek mélyedés található, amelybe türkizt helyeztek. Hosszuk 0,9 cm, szélességük 0,8 cm, súlyuk pedig 2 g.

Ugyancsak két *pin alakú aranydísz* (品形饰)³⁰ fedeztek föl, amelyek felszínén aprólékosan kidolgozott egymásba kapcsolódó gyöngyök bonyolult kompozíciója látható.

²⁶ *Wuzhuqian* (五铢钱). A diagramon egy egységként jelöltem. V. ö. 6. ábra 3.

²⁷ A diagramon az aranytárgyknál szerepel. V. ö. 3. diagram.

²⁸ Az ásatási jelentés nem közöl méretadatokat. NANJING BOWUYUAN (南京博物院元院) 1981, 7.

²⁹ A dísz alakja az írásjegy formáját utánozza.

³⁰ A dísz alakja az írásjegy formáját utánozza.

A tárgyak magassága 2,1 cm, szélessége 1, cm, vastagsága 0,6 cm, súlya pedig 4,7 g. (11. ábra 1)

Pajzs alakú aranydíz (盾形饰) mindösszesen egy darab került elő, amelynek domború oldalán apró filigrángömbök alkotta virágkompozíció helyezkedik el (11. ábra 2), lapos oldalán pedig a „宜子”³¹ felirat olvasható. Ugyanitt több szív illetve kör alakú vékony keret látható, amelyek eredetileg ékkőfoglat részei lehettek. Középe üreges, alsó és felső részén pedig felfűzésre alkalmas lyuk található. Magassága 1 cm, vastagsága 0,5 cm, súlya 2,3 g.

Szintén egy darab *lakat alakú aranydísz* (挂锁形饰) találtak az ásatók, amelynek testén egy aprócska abacus egymásba kapcsolódó három gyöngye látható. A gyöngyök közepén két, a felfüggesztést lehetővé tevő fül helyezkedik el. Emellett felszínükön téglalap alakú ékkövek és azok foglalatja is megfigyelhető, ezek nagy része azonban már kiesett. A díszek szélessége 2,4 cm, súlyuk 8,3 g.

Továbbá egy *korona alakú arany gomb* (王冠形金圈) is találtak, amelynek aprólékosan kidolgozott filigrán virágkompozíció díszítette testét vékony aranylapból hajtották össze. A széleken nyolc, ékkőberakással díszített szarvacska alakú rátét található. A gyűrű méretű dísz súlya 2 g.³² (11. ábra 4)

A sírban találtak egy 1,3 cm átmérőjű, 2,7 g súlyú áttört *arany gömböcskét* (空心金球), amely testét két nagyobb illetve tizenkét kisebb aranygömb összeforrasztásával alakították ki. Emellett egy hegyikristály foglalatallal ellátott, 1,3 cm átmérőjű, 2,3 g súlyú *arany gömb* (嵌水晶泡金圈) is előkerült.

Szintén aranyból készült a lapos, erősen töredékes *sárkány alakú rátét* (龙形片饰), amely eredetileg valamiféle használati tárgyat díszíthetett. Az állat vonásai aprólékosan kidolgozottak, feje tetején szójababhoz hasonló, aranyfonallal keretezett díszítés található. Szemeit aranygyöngyök alkotják, orrán, fogain, szarvain, szakállán és testén pedig pikkelyminta látható. A sárkány teste előtt lángnyelveket ábrázolt a készítő, amelyek közepén csepp alakú foglat helyezkedik el. Mérfető legnagyobb hossza 4,6 cm, súlya pedig 2 g. (11. ábra 5)

A nyugati sírkamra déli részén került elő egy áttört, *arany burkolattal ellátott vas kés-tok* (金壳铁书刀),³³ amely erősen korrodálódott. A lakozott késtokon kívül található egy réteg csillámpala lapocskája és a virág- és indaminta bonyolult kompozíciója alkotta áttört arany burkolat. A hüvely felső végén hegyikristály betét is megfigyelhető. A kés hossza 26 cm, szélessége 1,8 cm.

A felsoroltak mellett az ásatások során több kisebb-nagyobb, alsó végükön apró lyukkal ellátott *szív alakú aranylapocskája* (心形金片) is előkerült, amelyek feltehetőleg a halotti ruha díszítéséül szolgáltak.

Egy évvel az ásatások után, 1981-ben előkerült egy arany *pecsétlő* (纯金印), ami az ásató szerint a ganquani (甘泉) 2. sír rablógödrenék betöltéséből származhatott.³⁴ A négyzetes testű, 2,3 cm oldalhosszúságú, 0,9 cm vastag, 2,1 cm magas pecsétlő bázisán teknősfigura látható. Alján a „广陵王玺” felirat olvasható.³⁵ (11. ábra 3)

³¹ Az írásjegyek apotropaikus (?) funkciót feltételeznek.

³² A szerző megállapítja, hogy az aranydíz megjelenése az európai koronák formáját idézi. NANJING BOWUYUAN (南京博物院) 1981, 6.

³³ Írásjegyek bekarcolására szolgáló kés, azonban az ásatási jelentés alapján meglehetősen nehezen rekonstruálható. NANJING BOWUYUAN (南京博物院) 1981, 7.

³⁴ Nanjing Bowuyuan (南京博物院) 1981, 9.

³⁵ „Guang Ling (广陵) hivatalos pecsétje.”

1

2

3

4

5

6

7

8

11. ábra. 1: Pin (品) alakú dísz; 2: Pajzs alakú dísz; 3: A Guang Ling (广陵) feliratos arany pecsétlő; 4: Korona alakú dísz; 5: Sárkányt mintázó arany rátét; 6: Agátpecsétlő; 7: Szépitőszeres doboz; 8: Római márványozott üvegtál a British Museumból

Fig. 11 1: Pin-(品) shaped ornament; 2: shield shaped ornament; 3: gold seal; 4: crown-shaped ornament; 5: dragon-shaped ornament; 6: agate seal; 7: cosmetics box; 8: roman rippled bowl from the British Museum

2.2.2.5. Lakkozott tárgyak

Lakkozott tárgy csupán kettő került elő (6. ábra 1), mégpedig egy *kilenc rekessel rendelkező szépítőszerez doboz* (九子漆奩), amelyet a nyugati sírkamra északi felében tártak föl. A négyzetes alakú, fából készült tároló oldalai 33,5 cm hosszúságúak, magassága 10 cm. Külső oldalait fekete, míg belsejét piros színű lakkréteggel vonták be, körben pedig három aranyozott bronz gyűrűt helyeztek el. Tetején fém intarziás díszítés található: a belső rekeszek kereteinek ábrázolása, illetve a datolyaszilva termését formázó motívumok láthatók. A gyümölcs közepén illetve leveleiben hegyikristály berakás figyelhető meg, a keret négy belső sarkában pedig egy-egy bronz gomb helyezkedik el. Az emeletesen kiképzett szépítőszerez doboz belsejének felső szintjére selyemmel burkolt vas tükröt illesztettek. Ezen kívül egy három darab hegyikristály berakással díszített, téglalap alakú lakk dobozka is megtalálható, belsejében festékes tégellyel. A doboz alsó szintjét kilenc rekeszre osztották, amelyek alját vékony bronzréteg fedte, oldalai és tetejük pedig fából készült. Ezeket kívül fekete, belül pedig vörös lakkréteg borítja. Tetejükön ugyancsak intarziás díszítés illetve hegyikristály- valamint borostyángyöngyökből készült berakás található. A tető festett felső részét mindemellett felhő- illetve mandulamotívumok alkotta bekarcolt kompozíció díszítette. A nagymértékben elkorhadt szépítőszerez dobozka rekeszeiből vastagfogú fésű, ecset, bronz spatula illetve púderszerű anyag került elő. Hasonló kiképzésű, kilenc rekessel rendelkező dobozka meglehetősen gyakori a Han-korban (汉时). A ganquani (甘泉) példányhoz hasonló, de kerek szépítőszerez tárolót találtak Mawangdui (马王堆) híres 1. számú temetkezésében. A Nyugati Han-korra (西汉时) [Kr. e. 206/202–Kr. u. 9] keltezhető múmiasír lelete többek között púdert, rúzsot, hajdíszot, spatulát tartalmazott.³⁶ (11. ábra 7)

A sírkamra déli keresztfolyosójában egy *lakk ládika* (漆箱) maradványait fedezték föl az ásatók. A töredékes lelet hossza 1 m, szélessége megközelítőleg 50 cm, s vörös és fekete lakkréteg fedi.

Emellett mind a sírkamra, mind a rablógödör több festett töredéket is rejtett, amelyek aranyozott bronz díszítése különböző szellemlények és felhők kompozícióját formázza.

2.2.2.6. Egyéb tárgyak

Gyöngyök, különböző drágakövek illetve egyéb értékes ásványok is előkerültek, így nefrit, agát, borostyán, türkiz felhasználásával készült díszek, applikációk, veretek és pecsétlők, összesen tizenhét darab. (6. ábra 1)

A nyugati sírkamra nyugati falánál *jáde szobrocskát* (玉俑), a déli keresztfolyosó keleti felében jáde gyöngyökkel díszített apró *agát veretet* (玉石玛瑙小饰件), illetve *elefántcsont töredékét* (残象牙尖) fedezték föl, a rablójárat betöltésében gyöngyöket, zsírköből készült *malacfigurákat* (滑石猪), *borostyán csüngőt* (琥珀挂饰) találtak.

Ugyaninnen előkerült egy dob alakú, durván kidolgozott, 53 cm átmérőjű és 20 cm vastag *homokkő tárgy* (鼓形石), amelynek funkciója nem világos.

Továbbá, ugyancsak a rablógödörben egy felirat nélküli agútból készült *pecsétlőt* (琥珀玛瑙印) is találtak. Az aprólékosan kidolgozott tárgy négyzetes testű, rajta egy lekuporodó tigris ábrázolásával. Oldalai 2,7 cm hosszúságúak, magassága 3 cm. (11. ábra 6) Legközelebbi párhuzama az 1968-ban a shaanxibeli (陕西) Xianyang (坑鬻) városából előkerült jáde pecsétlő. A bekarcolt felhő-kompozícióval díszített lelet ol-

³⁶ Yue (岳南) 2006. iv; 86.

dalai 2,8 cm hosszúságúak, magassága 2 cm, súlya pedig 33 g. Alján a "皇后之玺" felirat olvasható.³⁷

2.2.2.7. Üvegek

A ganquani (甘泉) 2. sír feltárása során több üvegtöredéket is felfedeztek.³⁸ A rablójárat betöltéséből számos üvegyöngy és egy bordás tál három töredéke került elő. A sötétlila és törtfehér színű márványozott tálat eredetileg formába önthették, így alakítva ki a külső felszínén sugarasan elhelyezkedő bordákat. (12. ábra)

12. ábra. A ganquani (甘泉) bordás tál töredékei

Fig. 12 Fragments of a roman ripped bowl from Ganquan (甘泉)

2.2.2.7.1. A római üvegtöredékek elemzése

A ganquani (甘泉) 2. sírből előkerült üvegtöredékek kiképzése és összetétele is meglehetősen eltér a hagyományosan kínainak tekinthető üvegektől. Az ásatási jelentés szerint lézeres színeképelemzés során külön vizsgálták a sötétlila és törtfehér részeket, és kimutatták a szilícium, kalcium és nátrium magas előfordulását. A két különböző minta között csupán a mangán mennyiségében volt eltérés (nyilvánvalóan a lila szín következtében). Az ásatási jelentés szerzője az így kapott, kevésbé részletes eredményeket egy a Római Birodalom területéről előkerült – mellesleg kék színű – illetve a Shaanxiból (陕西)³⁹ származó, egyértelműen kínainak tartott üvegtöredékek összetevőivel összehasonlítva megállapította a ganquani (甘泉) 2. sír bordás táljának római eredetét.⁴⁰ A részletes anyagvizsgálatokat Gan Fuxi (干福熹) pótolta, aki 2005-ben kiadott *Zhongguo Gudai Boli Jishu de Fazhan* (中国古代玻璃技术的发展) című munkájában publikálta eredményeit. A PIXE⁴¹ és ólomizotópos vizsgálatok alapján kimutatható a bordás tál töredékeinek római eredete. (13. ábra)

³⁷ Értelmezése: „a császárné hivatalos pecsétje.” QIN (秦) 1973, 26–27; SUN 2004, 16.

³⁸ A modern terminológia különbséget tesz a boli (玻璃), azaz víztiszta üveg és az elsősorban ékkövek helyettesítésére használt liuli (琉璃), azaz opálos üveg között. Előbbit elsősorban a nyugatról érkező termékekre, míg utóbbit a Kína területén készítették esetében alkalmazták. Lásd: DIEN 2007, 287; GAN 2009, 1; BRILL 1991–1992, 129.

³⁹ Wang (王)-Zhu (朱) 1976, 55.

⁴⁰ NANJING BOWUYUAN (南京博物院元院) 1981, 8.

⁴¹ Proton indukált röntgen-emissziós vizsgálat. Az eljárásról részletesen: MALMQVIST 1996, 117–133.

Lelőhely	Dinasztia	Típus	Összetétel								
			SiO ₂	Al ₂ O ₃	Fe ₂ O ₃	CaO	MgO	K ₂ O	Na ₂ O	CuO	MnO
Ganquan	Keleti-Han	Bordás tál	64,69	3,44	1,30	7,66	0,61	0,88	18,18	0,03	2,45

13. ábra. A ganquani (甘泉) római üvegtöredékek kémiai elemzése

Fig. 13 Compositional analyses of the roman ripped bowl from Ganquan (甘泉)

A ganquani (甘泉) sír edényének római vonatkozása önmagában is kiemelkedő, hiszen a múzeum birtokában levő egyéb idegen eredetű üvegtöredékek közül, ez az 1. századi példány tekinthető a legkorábbinak. Mind a Nanjing Egyetem (南京大学) területéről,⁴² mind a xiangshani (象山) 7. sírból⁴³ származók a *jin*-dinasztia (晋朝) [Kr. u. 265–420] időszakára keltezhetők, tehát néhány száz évvel későbbiek.

Ezen túl maga a forma is csupán a Kr. e. 1. századtól fordul elő a Római Birodalom területén. D. F. Grose Tel Anafa hellenisztikus lelőhelyének vizsgálatakor kísérletet tett az üveggyártás e korai termékének pontosabb keltezéséhez. Úgy véli, az általa C csoportként jelölt bordás tálak mind forma mind díszítés alapján különböző időbeli és regionális eltéréseket jelölő alcsoportokba tartoznak. Legkorábbi megjelenésük szerint a Kr. e. 40 előtti évekre tehető, méghozzá a *Syria-Palestina* partvidéken.⁴⁴ A bordás tálak gyártása e keleti területeken (*Syria, Palestina* partvidéke) a Kr. u. 1. század második felének elején szűnik meg, a Római Birodalom nyugati provinciáiban pedig egészen a 2. század végig folytatódik. Márványozott díszítések elsősorban a drágakövek mintázatát utánozta, így az agátét, illetve a szerpentinét,⁴⁵ s D.F. Grose véleménye szerint e típus itáliai eredetűnek tekinthető.⁴⁶

An Jiayao (安家瑶) 1984-ben a *Kaogu Xuebao* (考古学报) hasábjain megjelent összefoglalásában a ganquani (甘泉) üveg legközelebbi párhuzamaként a British Museum gyűjteményében található bordás tálát jelöli meg.⁴⁷

A 4,5 cm magas, 13 cm átmérőjű és 256 g súlyú ép edény – a feltehetőleg *partus* befolyás alatt álló – Jidd Hafs 36. számú temetkezéséből származó római import. (11. ábra 8) A nyújtott testhelyzetben fekvő halott lábaihoz helyezett lila és törtfehér márványozással díszített edény belsejébe egy harmincnycolc agát-, ametit- és kristálygyöngyből álló füzért, egy elefántcsontból készült fésűt, egy vastút, egy bronz spatulát és egy elefántcsont tárgy töredékét helyezték. Ugyancsak a lábaknál került elő egy tejfehér üvegedény és egy halványzöld üvegamphora. A három római üveg a Kr. u. 50-es évekre keltezhető, s míg a bordás tál *italiai* import lehetett, addig a két másik tárgyat *Syriában* készíthették.⁴⁸ Bár a márványozott díszítéssel ellátott bordás tálak megtalálhatók szerte a Római Birodalom területén, a lila szín mégis ritkábbnak tekinthető. Hasonló, a Kr. e. 11 és a Kr. u. 16 közötti időszakra keltezhető edény került elő *Panticaepeumból*,⁴⁹ de párhuzamai egészen Indiáig is eljutottak.⁵⁰

⁴² NANJING DAXUE LISHI (南京大学历史系考古组) 1973, 44–45.

⁴³ NANJINGSHI BOWUGUAN (南京市博物馆) 1972, 27–36.

⁴⁴ GROSE 1979, 62–63.

⁴⁵ STERN–SCHLICK–NOLTE 1994, 72–79.

⁴⁶ GROSE 1979, 62.

⁴⁷ AN (安) 1984, 415.

⁴⁸ DURING CASPERS 1974, 148–155.

⁴⁹ REINACH 1854, 124; LXXVIII.

⁵⁰ WHEELER 1946. 102.

3. A GANQUANI (甘泉) 2. SZÁMÚ TEMETKEZÉS IDŐRENDJE ÉS AZ ELTEMETETT KILÉTE

A Jiangsu (江苏) tartományban található Hanjiang járás (邗江) Ganquan (甘泉) nevű településének 2. számú temetkezése – mind sírépítménye, mind rablottsága ellenére is gazdag leletanyaga tekintetében – illeszkedik a Keleti Han-dinasztia (东汉朝) időszakára keltezhető előkelő sírok sorába.

A sír felépítménye lineáris elrendezésben⁵¹ a Henan (河南) tartományban található tanghebeli (唐河) Qingli (清理) Kr. u. 18-ra keltezhető szarkofágos temetkezéssel mutat közeli hasonlóságot.⁵² A két temetkezés közös vonása a kettős sírkamra és a déli oldalon viszonylag széles, az északi, nyugati és keleti oldalon meglehetősen szűk folyosók megléte. Mindazonáltal a qinglibeli (清理) párhuzammal ellentétben a ganquani (甘泉) 2. sírból nem került elő a tulajdonosra utaló bekarcolt felirattal ellátott kő.⁵³ Továbbá Ganquanben (甘泉) található előfolyosó, azonban nincsen előcsarnok, illetve a sírkamrákat lezáró ajtó, valamint válaszfal. Emellett a jobb- és baloldalon is hiányzik a kocsik számára kialakított hely.

A temetkezés kerámiaanyaga ugyancsak a Keleti Han-kor (东汉时) edényművéségével mutat rokonságot. Míg a szürke kerámia Ganquanben (甘泉) talált példányai jórészt mind a nyugati, mind a Keleti Han-korban (东汉时) megtalálhatók, addig a mázas kerámia különböző példányai időrendi differenciákra is engednek következtetni. A Nanjing Múzeum (南京博物院) munkatársa által I. és II. típusúnak meghatározott mázas korsók K. R. Tsiang C csoportjával mutatnak közeli rokonságot. Az ide tartozó edények jellemzője az ovális, némelykor gömbös test, a szűk nyak, az erőteljes, széles peremkiképzés, a bekarcolt vonalkötegekből álló díszítés. Csoportjaik a Keleti Han-dinasztia (东汉朝) uralkodásának második felére keltezhetők, bizonyos altípusaik pedig a Jin-dinasztia (晋朝) koráig is továbbélnek.⁵⁴ Mindazonáltal a ganquani (甘泉) 2. sír III. típusú mázas edénye a trombitaszerű szájkiképzés és a gyűrűs fül tekintetében Tsiang B csoportjához illeszkedik, a vonalkötegek ellenben a C csoport felé mutatnak. Így Nyugati Han-kor (西汉时) végére Keleti Han-kor (东汉时) idejére keltezhetők.⁵⁵

A sír mellékleteinek Han-kori (汉时) párhuzamain túl a ganquani (甘泉) 2. számú temetkezésben talált bronz lúdláb alakú lámpa felirata, a shanyangi Dire (山阳邸) illetve a Kr. u. 53-as évszámra (建武廿八年) utaló kifejezések segítik a keltezést, s az eltemetett kilétére is engednek következtetni. A Hou Han shu (後漢書) 42. juanje (卷)⁵⁶ alapján Guangwudi (光武帝) fia, Liu Jing (劉荆) Kr. u. 39-től viselte a Shanyang (山阳) hercege, majd Kr. u. 41-től a Shanyang (山阳) királya címet. Nem sokkal apja Kr. u. 57-ben bekövetkezett halála után Guang Ling (广陵) néven sikertelenül lázadt az új uralkodóval szemben, amelynek következtében Kr. u. 67-ben öngyilkosságra kényszerítették. A lámpa felirata alapján kirajzolható Kr. u. 65-ös *terminus post quem*, illetve a fentebb ismertetett történeti adatok alapján az ásató közeli kapcsolatot feltételez a ganquani (甘泉) 2. számú sír halottja és Liu Jing (劉荆) között. Olyannyira, hogy a mellékletek gazdagsága alapján úgy véli, az eltemetett

⁵¹ A sírépítmények csoportosításáról részletesen: GUO 2004, 1–24.

⁵² NANYANG DIQU WENWUDUI (南阳地区文物队)-NANYANG BOWUGUAN (南阳博物馆) 1980, 239–252.

⁵³ Qingliben (清理) a sírépítmény központi sírkamrájában a "郁平大尹冯君孺人始建国天凤五年十月十柒日癸巳葬" "千岁不发" felirat olvasható, amely mind az elhunyt nevét (冯孺人), mind a temetés dátumát megadja (Kr. u. 18. 10. 17.). Vö.: NANYANG DIQU WENWUDUI (南阳地区文物队)-NANYANG BOWUGUAN (南阳博物馆) 1980, 247.

⁵⁴ TSIANG 1978, 168, 174.

⁵⁵ TSIANG 1978, 150, 172–173.

⁵⁶ A juan jelentése tekercs. 後漢書四十二卷光武十王列傳第三十二

maga Liu Jing (劉荆) lehetett. Feltételezését alátámasztja az 1981-ben talált '广陵王玺', azaz Guang Ling (广陵) hivatalos pecsétje felirattal ellátott pecsétlő is.⁵⁷

Mindezekon túl az eltemetett egykori vagyoni helyzetére a sírban hagyott mellékletek megoszlása is utal. Figyelemreméltó, hogy a temetkezésből származó leletanyag 41%-át a fémtárgyak alkotják. (6. ábra 1) Ezen belül 39% az aranytárgy, s noha ezek csupán apróbb díszek és töredékek, feltételezhető, hogy eredetileg jóval jelentősebb számban és méretben képviseltethették magukat. (6. ábra 2) Különösen, ha tekintetbe vesszük az 50%-ban fellelhető bronztárgyak aprólékos kivitelezését. Először is az ökör alakú lámpa kidolgozottsága, s egyedisége figyelemreméltó. A tárgyat ennek ellenére nem hurcolták el, – csupán elmozdították – ami esetleg utalhat arra, hogy egyéb, a bronznál jóval értékesebb fémeket nagyobb számban zsákmányoltak. Mindezt – amennyiben elfogadjuk a feltárást vezető régész elméletét, miszerint a rablógödör betöltéséből származik – az arany pecsétlő is alátámasztja. Hiszen nagyobb mennyiségű tárgy eltulajdonítása esetén a sírrablók egyszerűen megfélemlíthettek az elejtett pecsétlőről, különösen, ha egy nagy pompával nyugalomra helyezett, az uralkodói családdal rokonságban álló személy sírjáról van szó.

4. A GANQUANBŐL (甘泉) SZÁRMAZÓ RÓMAI ÜVEGTÖREDÉKEK HELYE

Az Kr. u. 1. század második felére keltezhető ganquani (甘泉) 2. számú előkelő temetkezésből származó római üvegtöredékek jelentőségére a klasszikus kínai források *Daqinre* (大秦) – feltehetőleg a Római Birodalom – vonatkozó adatai is rávilágítanak.⁵⁸

Bár a *Hou Han shu* (後漢書)⁵⁹ és a *Wei lüe* (魏略)⁶⁰ *Daqin* (大秦) termékeire vonatkozó leírásaiban nincs említés a nyugatról érkező üvegek megnevezésére gyakorta alkalmazott *boliról* (玻璃), a *liuli* (流離) kifejezés megjelenik; a *Wei lüében* (魏略) tízszínűként (vörös, fehér, fekete, zöld, sárga, kékeszöld, sötétkék, világoskék, égővörös, bíbor) szerepel. A *liulit* (流離) igen gyakran nem átlátszó, opálos üvegként fordítják,⁶¹ bár hangsúlyozzák üvegszerű ékként történő értelmezését is.⁶² A *Daqinre* (大秦) vonatkozó kínai források jeles kutatói, D. D. Leslie és K. H. J. Gardiner úgy gondolják, annak ellenére, hogy a *boli* (玻璃) jelentette a víztiszta üveget, a különböző forráshelyeken a *liuli* (流離) vonatkozhatott természetes ásványra és gyártott üvegre is.⁶³

A *liuli* (流離) kifejezés értelmezéséhez azonban érdemes figyelembe venni a *Jin shu* (晉書) *daqini* (大秦) épületekre vonatkozó leírását.⁶⁴ Ez esetben valószínűsíthető, hogy a krónika egyfajta üvegszerű mázra gondol, amely párhuzamba állítható a változatos római dekorációs technikákkal, így a polikróm stukkóval, illetve a Keleten alkalmazott falmozaikkal.⁶⁵ Ez természetesen nem zárja ki, hogy más helyeken színes üvegre vagy üvegre emlékeztető ásványra vonatkoznának a források.

⁵⁷ NANJING BOWUYUAN (南京博物院) 1981, 9.

⁵⁸ A klasszikus kínai források mindamellett jelentős forráskritikával kezelendők. Ehhez: YÜ 1986, 3–4; WILKINSON 2000, 17–21, 28–32, 56–57, 501–507.

⁵⁹ 後漢書: 卷八十八西域傳第七十八

⁶⁰ 三國志: 魏書三十 烏丸鮮卑東夷傳第三十

⁶¹ Jelentéséhez: BRILL 1991–1992, 129.

⁶² NEEDHAM 1961, 200; HILL 2004. http://depts.washington.edu/silkroad/texts/weilue/notes11_30.html#12_12

⁶³ LESLIE–GARDINER 1996, 213.

⁶⁴ 晉書: 卷九十七 列傳第六十七 四夷傳

⁶⁵ ADAM 2005, 224–230.

Bár nem egyértelmű, hogy a klasszikus kínai források a római üvegedényekről megemlékeznek-e, a Római Birodalommal történt kapcsolatfelvételtől egyértelmű információval szolgálnak.

A *Hou Han shu* (後漢書),⁶⁶ a *Jin shu* (晉書)⁶⁷ és a *Song shu* (宋書)⁶⁸ szemelvényei rávilágítanak, hogy a Gan Ying (甘英) vezette, 97-ben indított követség tekinthető a *Daqin* (大秦) célzó első kommunikációs kísérletnek. Ban Chao (班超), a Kínai Birodalom Nyugati Protektorátusának (西域都護府) vezető katonai hivatalnok⁶⁹ – akinek székhelye feltehetőleg Karashahr illetve Kalgam-aman környékén lehetett⁷⁰ – 97-ben adott parancsot a *Daqin* (大秦) történő kapcsolatfelvételre. A küldöttség nem érte el célját, amelynek a *Hou Han shu* (後漢書) szerint az *Anxi* (安息) nyugati határán élő hajósok intelme volt az oka. A kutatók egy része – így J. Thorley is⁷¹ – összekapcsolja e figyelmeztetést a források a 166-os római delegáció bemutatásakor közölt információval, miszerint a kommunikációs csatorna megnyitását a profitjukat féltő *parthusok* akadályozták meg. Azonban – ahogy erre D. D. Leslie és K. H. J. Gardiner is rámutat⁷² – nincs bizonyíték, hogy az állítás e szemelvényre is vonatkozna, s a *parthus* figyelmeztetés a kereskedelmi kapcsolatok kiépítését megakadályozó csel része lenne.

A hivatalnok pontos útvonalával kapcsolatban távolról sem ért egyet a kutatás,⁷³ az mindenesetre valószínű, hogy Gan Ying (甘英) messzebbre jutott, mint bármilyen azt megelőző követség.

D. D. Leslie és K. H. J. Gardiner szerint a Gan Ying (甘英) vezette követséget a távoli civilizáció, a hatalmas Római Birodalom létezéséről érkező hírek hívták életre.⁷⁴ A ganquani (臧灣) temetkezésből előkerült 67-re keltezhető római üvegtöredékek alátámaszthatják e feltételezést. Amennyiben elfogadjuk, hogy az elhunyt Guang Ling (廣陵), a császár fia lehetett, a sírjába helyezett luxustárgy, egy római eredetű bordás tál arra utal, hogy a római kereskedők, illetve a római tárgyak a kínai arisztokrácia legfelső rétegén túl, az uralkodó osztályhoz is eljuthattak. Mindez pedig életre hívhatta a későbbi követségeket, s az igényt egy a távoli nyugaton elhelyezkedő, a kínai források által gyakran misztifikált birodalom megismerésére.

⁶⁶ 後漢書: 卷八十八 西域傳第七十八

⁶⁷ 晉書: 卷九十七 列傳第六十七 四夷傳

⁶⁸ 宋書: 卷九十七 列傳第五十七 夷蠻

⁶⁹ A Nyugati Protektorátus (西域都護府) történetéhez: YÜ 1986, 405–410.

⁷⁰ YÜ 1986, 411.

⁷¹ THORLEY 1971, 75.

⁷² LESLIE–GARDINER 1996, 146.

⁷³ Az útvonalhoz illetve *Anxi* (安息) nyugati partjának lokalizálásához részletesen: LESLIE–GARDINER 1996, 141–148; HILL 2009, 481–483.

⁷⁴ LESLIE–GARDINER 1996, 141; PULLEYBLANK 1999, 78.

IRODALOM

- ADAM 2005: Adam, J. P., *Roman Building: Materials and Techniques*. Routledge.
- AN (安) 1984=安家瑶 (An Jiayao), '中国的早期玻璃器皿 (Early Glass Vessels in China)' 考古学报 (Kaogu Xuebao) 4. (1984) 414-447.
- AN (安)-LI (李)-QIU (裘)-SUI (宿)-FENG (冯)-CHEN (陈)-LUO (罗)-QI (启)-XU (徐)-SHI (史)-WEN (闻)-JI (冀)-JIN (金)-QIU (秋) 1979=安志敏 (An Zhimin)-李学勤 (Li Xueqin)-裘锡圭 (Qiu Xigui)-Sui Bai (宿白)-冯先铭 (Feng Xianming)-陈从周 (Chen Duizhou)-罗哲文 (Luo Zhewen)-嘯咩 (Qi Gong)-徐邦达 (Xu Bangda)-史树青 (Shi Shuiqing)-闻葆 (Wen Bao)-冀淑英 (Ji Shuying)-金维诺 (Jin Weinuo)-緬咼闐 (Qiu Zhenbang) '笔谈建国三十年来的文物考古工作 (Bitan Jianguo Sanshi Nian Lai de Wenwu Kaogu Gongzuo)' 文物 (Wenwu) 10 (1979) 1-26.
- BRILL 1991-1992: Brill, R. H., 'Some Thoughts on the Origin of the Chinese Word „Boli“' SRAA 2 (1991-1992) 129-136.
- DIEN 2007: Dien, A. E.; *Six dynasties civilisation*. Hongkong.
- DING (丁)-SITU (司徒)-MA (马)-FENG (冯) 2005: 丁新豹 (Ding Xinbao)-司徒嫣然 (Situ Yanran)-马文光 (Ma Wenguang)-冯振康 (Feng Zhenkang); 李郑屋汉墓 (Lei Cheng Uk Han Tomb). 香港 (Hongkong) 2005.
- DURING CASPERS 1974: During Caspers, E. C. L.; 'The Bahrain Tumuli' *Persica* 6 (1974) 131-156.
- GAN (干) 2005: 干福熹 (Gan Fuxi) '丝绸之路促进中国古代玻璃技术的发展 (Sichou zhi Lu Cujin Zhongguo Gudai Boli Jishu de Fazhan)' In: 干福熹 (Gan Fuxi) (著): 中国古代玻璃技术的发展 (Zhongguo Gudai Boli Jishu de Fazhan) 2005. 上海 (Shanghai) 246-252.
- Gan 2009: Gan F., 'The Silk Road and Ancient Chinese Glasses' in: Gan, F. - Brill, R. H. - Shouyun, T. (eds) *Ancient Glass Research along the Silk Road*. Singapore 2009. 41-108.
- GROSE 1979: Grose, D.F.; 'The Syro-Palestinian Glass Industry in the Later Hellenistic Period' *MUSE* 13 (1979) 54-65.
- Guo 2004: Guo Q.; 'Tomb Architecture of Dynastic China: Old and New Questions' *AH* 47 (2004) 1-24.
- Hill 2004: Hill, J. E., *The Peoples of the West from the Weilue 魏略 by Yu Huan 鱼豢. A Third Century Chinese Account Composed between 239 and 265 CE*
- Quoted in zhuan 30 of the Sanguozhi. Published in 429 CE. 2004. <http://depts.washington.edu/silk-road/texts/weilue/weilue.html>
- Hill 2009: Hill, J. E., *Through the Jade Gate to Rome. A Study of the Silk Routes during the Later Han Dynasty 1st to 2nd Centuries CE. An Annotated Translation of the Chronicle on the 'Western Regions' in the Hou Hanshu*. Lexington.
- Laing 1991: Laing, E. J., 'A Report on Western Asian Glassware in the Far East' *BAI* 5 (1991) 109-121.
- Laing 1995: Laing, E.J., 'Recent Finds of Western - Related Glassware, Textiles and Metalwork in Central Asia and China' *BAI* 9 (1995) 1-18.
- LEE 2009: Lee, I., 'Glass and Bead Trade on the Asian Sea' in: Gan, F. - Brill, R. H. - Shouyun, T. (eds) *Ancient Glass Research along the Silk Road*. Singapore 2009. 165-182.
- LESLIE - GARDINER 1996: Leslie, D. D. - Gardiner, K. H. J., *The Roman Empire in Chinese Sources*. Rome 1996.
- Malmqvist 1996: Malmqvist K.G.; 'Particle-Induced X-ray Emission - A Quantitive Technique Suitable for Microanalysis' In: Benoit, D; Bresse, J.-F; Van't dack, L; Werner, H; Wernisch, J. (eds.) *Microbeam and Nanobeam Analysis*. New York 1996. 117-133.
- NANYANG DIQU WENWUDUI (南阳地区文物队)-NANYANG BOWUGUAN (南阳博物馆) 1980: 南阳地区文物队 (Nanyang Diqu Wenwudui)-南阳博物馆 (Nanyang Bowuguan); '唐河汉郁平大尹冯君孺人画像石墓 (Tanghe Han Yu Ping Dayin Feng Jun Ruren Huaxiang Shimu)' 考古学报 (Kaogu Xuebao) 2 (1980) 239-262.
- NANJINGSHI BOWUGUAN (南京市博物馆) 1972: 南京市博物馆 (Nanjingshi Bowuguan); '南京象山5号 6号7号墓清理简报 (Nanjing Xiangshan 5hao, 6hao, 7hao mu Qingli Jianbao)' 枹瘁 (Wenwu) 11 (1972) 23-41.
- NANJING BOWUYUAN (南京博物院) 1981: 南京博物院 (Nanjing Bowuyuan); '江苏邗江甘泉二号汉墓 (Jiangsu Hanjiang Ganquan Erhao Hanmu)' 文物 (Wenwu) 11 (1981) 1-10.
- NANJING DAXUE LISHIXI KAOGUZU (南京大学历史系考古组) 1973: Nanjing Daxue Lishixi Kaoguzu (南京大学历史系考古组); '南京大学北园东晋墓 (Nanjing Daxue Beiyuan Dongjinmu)' 文物

- (Wenwu) 4 (1973) 36–50.
- NEEDHAM 1961: Needham, J., *Science and Civilisation in China*. vol 1. Cambridge 1961.
- Pirrazoli-t'Serstevens 1994: Pirrazoli-t'Serstevens, M., 'Pour une archéologie des échanges: Apports étrangers en Chine' AA 49 (1994) 21–33.
- PULLEYBLANK 1999: Pulleyblank, E. G., 'The Roman Empire as known to Han China' JAOS 119.1 (1999) 71–79.
- REINACH 1854: Reinach, S; *Antiquités du Bosphore Cimmérien*. Paris.
- Qin (秦) 1973: 秦波 (Qin Po); '西汉皇后玉玺和甘露二年铜方炉的发现 (Xihan Huanghou Zuxi hen Er-nian Tong Fang Lu de Faxian)' 艳瘕 (Wenwu) 5 (1973) 26–29.
- Stern-Schlick-Nolte 1994: Stern, E.M-Schlick-Nolte, B; *Early Glass of the Ancient World*. 1600 B.C. – A.D. 500. Ostfildern-Ruit. 1994.
- Sun 2004: Sun, W; *Chinese Seals: Carving Authority and Creating History*. Chinese Art Series. Shanghai 2004.
- THORLEY 1971: Thorley, J., 'The Silk Trade between China and the Roman Empire at its Height, circa A.D. 90 – 130' G&R 2.18 (1971) 71–80.
- TSIANG 1978: Tsiang, K. R; 'Glazed Stonewares of the Han Dynasty. Part One: The Eastern Group' AA 40/2/3 (1978) 143–176.
- Wang (王)-Zhu (朱) 1976: 王志杰 (Wang Zhijie)-朱捷元 (Zhu Jieyuan) '汉茂陵及其陪葬冢附近新发现的重要文物 (Han Maoling Jiqi Pei Zang Zhong Fujin Xin Faxian de Zhongyao Wenwu)' (Wenwu) 7 (1976) 51–56.
- WHEELER 1946: Wheeler, R. E. M; 'Arikamedu: An Indo-Roman trading-station on the east coast of India' *Ancient India* 2 (1946) 17–124.
- Wilkinson 2000: Wilkinson, E., *Chinese History. A manual*. Princeton 2000.
- Yue (岳) 2006: 岳南 (Yue Nan); 马王堆汉墓发掘记 (Mawangdui Hanmu Fajue Ji). 北京(Beijing) 2006.
- Yü 1986=Yü, Y., 'Han foreign relations'. In: Twitchett, D – Fairbank, J. K. (eds) *The Cambridge History of China*. vol. 1. The Ch'in and Han Empires, 221 B. C. – A. D. 220. Cambridge 2008. 377–462.

Rövidítések jegyzéke:

AA=Artibus Asiae

AB=The Art Bulletin

AH=Architectural History

BAI= Bulletin of the Asia Institute

G&R=Greece and Rome

JAOS= Journal of the American Oriental Society

MUSE=Annual of the Museum of Art and Archaeology

SRAA= Silk Road Art and Archaeology

Felhasznált források:

後漢書⁶

晉書

三國志

宋書

⁶ A felhasznált források eredetijét Hirth 1885-ös munkájának vonatkozó fejezeti alapján használtam: HIRTH 1885, 97–99, 102–103, 108, 110–114.

ROMANS IN CHINA?
A ROMAN GLASS BOWL FROM GANQUAN (甘泉)

Since the early 19th century the Sino-Roman relations and the archaeological evidences of the Romans in the People's Republic of China – especially the various glass objects from the eastern part of the country – are considerably popular fields of research. Numerous works collected and analysed the different Roman glasses mostly found in the burials of the Chinese aristocracy. Although these publications give a detailed examination of the assorted Roman finds, still there is no satisfying investigation on the archaeological and historical background of these objects.

In this paper I would like to give a brief introduction of the Roman marbled glass bowl and the other burial objects found in Ganquan (甘泉) grave no. 2 based on the report of the excavation by the archaeologists of the Nanjing Museum (南京博物院).

According to the numerous valuable objects from the burial: the precious metals, the several jade and other gems it is more than assumable, that the person in the Ganquan (甘泉) grave no. 2 was an illustrious and influential member of the Imperial Family. The gold seal of Guang Ling (广陵) found in 1980 and the inscription of the bronze goose-shaped lamp suppose it was Guang Ling (广陵) the son of Emperor Guangwu (光武帝), died in 67 A. D.

Comparing these facts with the data provided by the Chinese historical records of Daqin (大秦) – presumably the Roman Empire – we can see the great importance of glass among the Roman products. (Whether the term *liuli* (琉璃) referred only the opaque glass as a material or the glass vessels too.) Moreover, according to these Standard Histories the first attempt to reach the Roman Empire was the embassy of Gan Ying (甘英) in 97 A. D. Although the voyage of Gan Ying (甘英) never attained Rome, the idea to get a deeper knowledge of a mythical Empire far away in the West might come from the scarce objects and information of Roman travellers reaching India and China.

Such a luxurios Roman glass bowl unearthed in Ganquan (甘泉) could be an evidence of these early envoys from the West.

FRAGMENT OF A MILITARY DIPLOMA ISSUED IN 151 AD FROM SIÓFOK (COUNTY SOMOGY, HUNGARY)

Zsolt MRÁV – István VIDA

The fragment of a bronze military diploma was found in the Siófok area on the southern shore of Lake Balaton (County Somogy) at an unknown date and in an unknown archaeological context. Several fragments of the diploma were reportedly found, but nothing is known about the additional fragments. The appearance of the currently missing part of the diploma published here can thus be expected in the future. The current location of the diploma is not known; this publication is based on a series of good quality photographs made in 2003.¹

The two currently known joining fragments, measuring 45 mm × 35 mm, are part of *tabella I*. The thickness of the tablet was not recorded. The letters on the outer and inner side are 3.5–4 mm high, with the letters being wider and less closely spaced on the inner side, giving the impression of being larger than the letters of the outer side.

Tabella I probably measured around 140 mm × 100 mm and thus the fragment barely represents 10 per cent of the original plaque.

The following letters can be identified on the fragment:

extrinsecus (Fig. 1)

SIC SENIS[
RIT DIMIS H[
MIN SVBSCR[
NON HAB IT[
5 CONVB CVM[
EST CIVT IS D[
DVXI[
M COM[
COH I[

intus (Fig. 2)

]ADRIANI [F] DIY[
]I NERVAE PRON[
]NTONINVS AY[
]MP II COS[

The first seven surviving lines on the outer side correspond to the strongly abbreviated form of the standard formula. The many abbreviated words can be explained by the relatively small size of the bronze plaque. Although the reading of the text is fairly obvious, it cannot be precisely restored owing to the abbreviation variations. We have therefore only indicated the existing abbreviations in the reconstructed text.

Line 8 had to contain the names of the actual consuls because line 9 mentions the unit of the soldier discharged with *honesta missio*. Although the constitution also affected soldiers serving in the fleet, the owner of the diploma did not serve in this

¹ The photos were taken by Csaba Gedai and István Vida; the drawings based on the photos were made by Zsolt Mráv. We are greatly indebted to Csaba Gedai for his help.

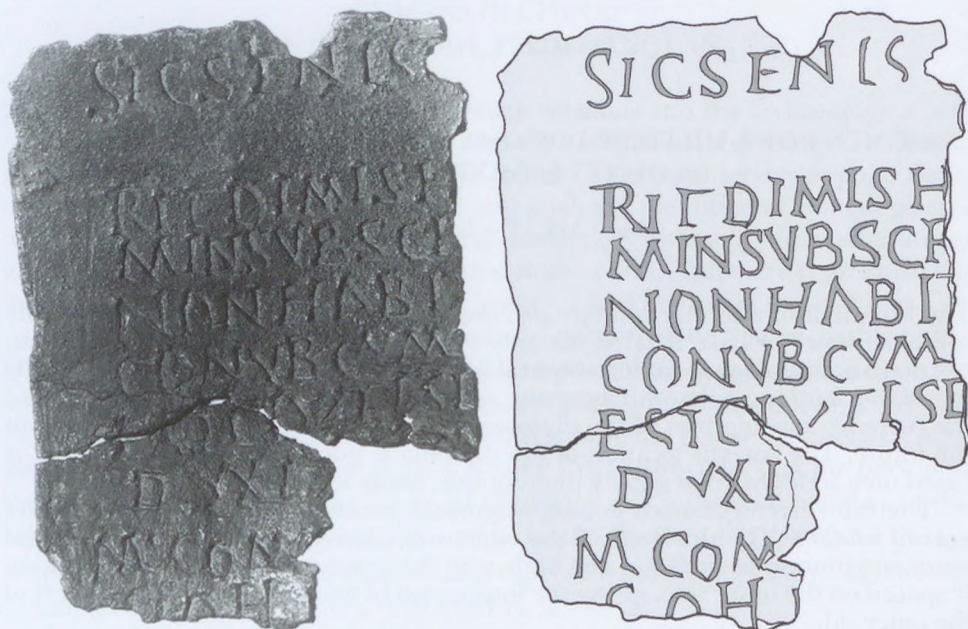

Fig. 1. Siófok, military diploma. The photo and drawing of the outer side (Photo: Csaba Gedai; drawing: Zsolt Mráv)

1. ábra A siófoki diplomatöredék előoldalának fotója és rajza (fotó: Gedai Csaba, rajz: Mráv Zsolt)

corps. The surviving letters of the imperial name and the *filiatio* suggest that the emperor issuing the constitution can be identified with Antoninus Pius, whose titulature at the time can be precisely reconstructed from the fragmentary consul's name on the front side (see below).

The reading of the diploma's outer and inner side is as follows:

extrinsecus:

 [- - - clas]-
 sic(is) senis [et vicens pluribusve stipendis eme]-
 rit(is) dimis(sis) h[onesta missione quorum no]-
 min(a) subscr[ipta sunt, civitatem Romanam, qui eorum]
 non hab(erent) i[tem filis classicorum dedit et]
 conub(ium) cum [uxoribus quas tunc habuissent, cum]
 est civ(i)t(as) i(i)s d[ata, aut cum is, quas postea]
 duxi[ssent dumtaxat singulis - - -]
 M. Com[inio Secundo, L. Attidio Corneliano co(n)s(ulibus)]
 coh(ortis) I[- - -]

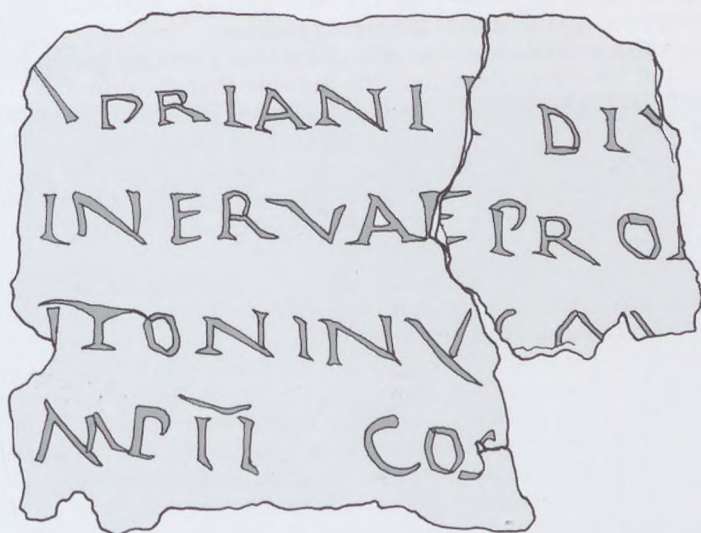
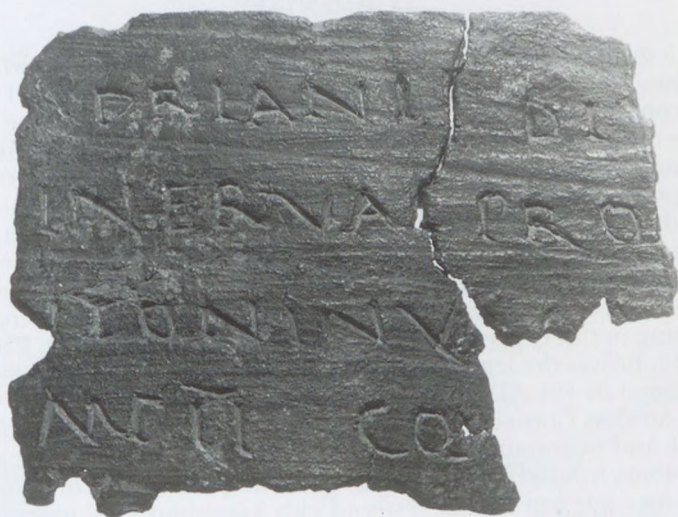

Fig. 2. Siófok, military diploma. The photo and drawing of the inner side (Photo: Csaba Gedai; drawing: Zsolt Mráv)

2. ábra A siófoki diplomatöredék hátoldalának fotója és rajza (fotó: Gedai Csaba, rajz: Mráv Zsolt)

intus:

[Imp(erator) Caes(ar) divi H]adriani f(ilius), div[i Traiani
Parthic(i) n(epos), div[i Nervae pron[ep(os) T. Aelius
Hadrianus A]ntoninus Aug(ustus) Pius, pont(ifex) max(imus),
trib(unicia) pot(estate) XIV, i]mp(erator) II, co(n)s(ul) [IV, p(ater) p(atriciae)

COMMENTARY

On the analogy of a military diploma dating from the same period in the Römisch-Germanisches Zentralmuseum (RGZM) in Mainz, Line 8 contained the names of the actual consuls at the time of the auxiliary constitution; only the letters of the name of the *consul prior* have survived: M. COM[- -]. This consul can be identified with M. Cominius Secundus, who is named as the *consul suffectus* in a constitution issued on September 24, 151 AD for the troops in Dacia Porolissensis (RMD V 404)² and in another for the troops from Pannonia superior and Noricum transferred to Mauretania Caesariensis, to the Moorish war of Antoninus Pius at the time.³ Three military diplomas issued to soldiers serving in Pannonia inferior indicate that he was the governor of Pannonia inferior before his consulship between 147/148–150 AD (still acting in this capacity on August 1, 150 AD: CIL XVI 99). Earlier, between 142–144/145, he was the legatus of the *legio V Macedonica* (AE 1972, 547).⁴ The two diplomas issued in 151 AD record the name of the co-consul of M. Cominius Secundus: L. Attidius Cornelianus (PIR² A 1341). They were the *consules suffecti* between July 1 and September 30, in the third *nundinum* of the year 151 AD. The military diploma from Siófok can be dated to this period. The first four lines of the diploma's inner side can thus be restored with Antoninus Pius' name and his titulature in the third quarter of the year 151 AD:⁵ *pont(ifex) max(imus), trib(unicia) pot(estate) XIV imp(erator) II co(n)s(ul) [IV p(ater) p(atriciae)]*.

Although the constitution also affected soldiers serving in the fleet, the letters COH I[- -] of Line 9 on the outer side indicate that the diploma's owner was discharged from an auxiliary cohort in which he served as an infantry soldier (or a mounted soldier in the case of a *cohors equitata*). Owing to the diploma's fragmentary condition, the name of the unit remains unknown, as does the province of whose army it was part of. Only so much can be ascertained that the province had a fleet, and thus it can be identified with one of the European frontier provinces (most likely with Pannonia inferior; see below).

Even in its fragmentary state, the military diploma from Siófok provides additional evidence for the settlement of veterans with different ethnic background (*Treveri, Ituraei, Azali*) in the 1st–2nd centuries AD, documented also by the other military diplomas (Table 1), inscriptions mentioning veterans (RIU 293, RIU 952),⁶ weapon graves (such as the ones at Cserszegtomaj–Dobogódomb and Csopak–Kőkoporsódomb),⁷ and the *militaria* finds brought to light in non-military contexts on civilian settlements (for example at Nemesvámos–Balácapusztá and Gyulafrátót–Pogánytelek)⁸ (Fig. 3). B. Pferdehirt specifies the Balaton area as the findspot of another military diploma in the collection of the RGZM, likewise issued in 151 AD during the consulship of M. Cominius Secundus and L. Attidius Cornelianus. Together with

² The military diploma was discovered in the auxiliary fort of Sanum (Cașeiu, Romania): ISAC 2001, 49–60.

³ PFERDEHIRT 2004, 92–96.

⁴ For his career, cp.: PIR² C 1271; ALFÖLDY 1977, 250; FITZ 1993, 524–525 No. 312; ISAC 2001, 55–56; PFERDEHIRT 2004, 95. The constitution of two diplomas from Regöly (County Somogy, Hungary) dated to October 9, 148 AD mentioned him as the governor of Pannonia inferior (CIL XVI 179–180), as does the constitution of a diploma from Brigetio dated to August 1, 150 AD (CIL XVI 99); cf. FITZ 1993, 524–525 Nr. 312; LÓRINCZ 2005, 149. He appears as the legate of the *legio V Macedonica* on inscription AE 1972, 547; cf. RADULESCU 1968, 319–323; REYNOLDAS 1971, 144–145.

⁵ KIENAST 19962, 134–135.

⁶ ALFÖLDI 1936, 37; MÓCSY 1959, 39–43; GABLER 1993–1994, 149–151; GABLER 1994, 394.

⁷ MRÁV in preparation.

⁸ For a more comprehensive discussion, cf. MRÁV 2008.

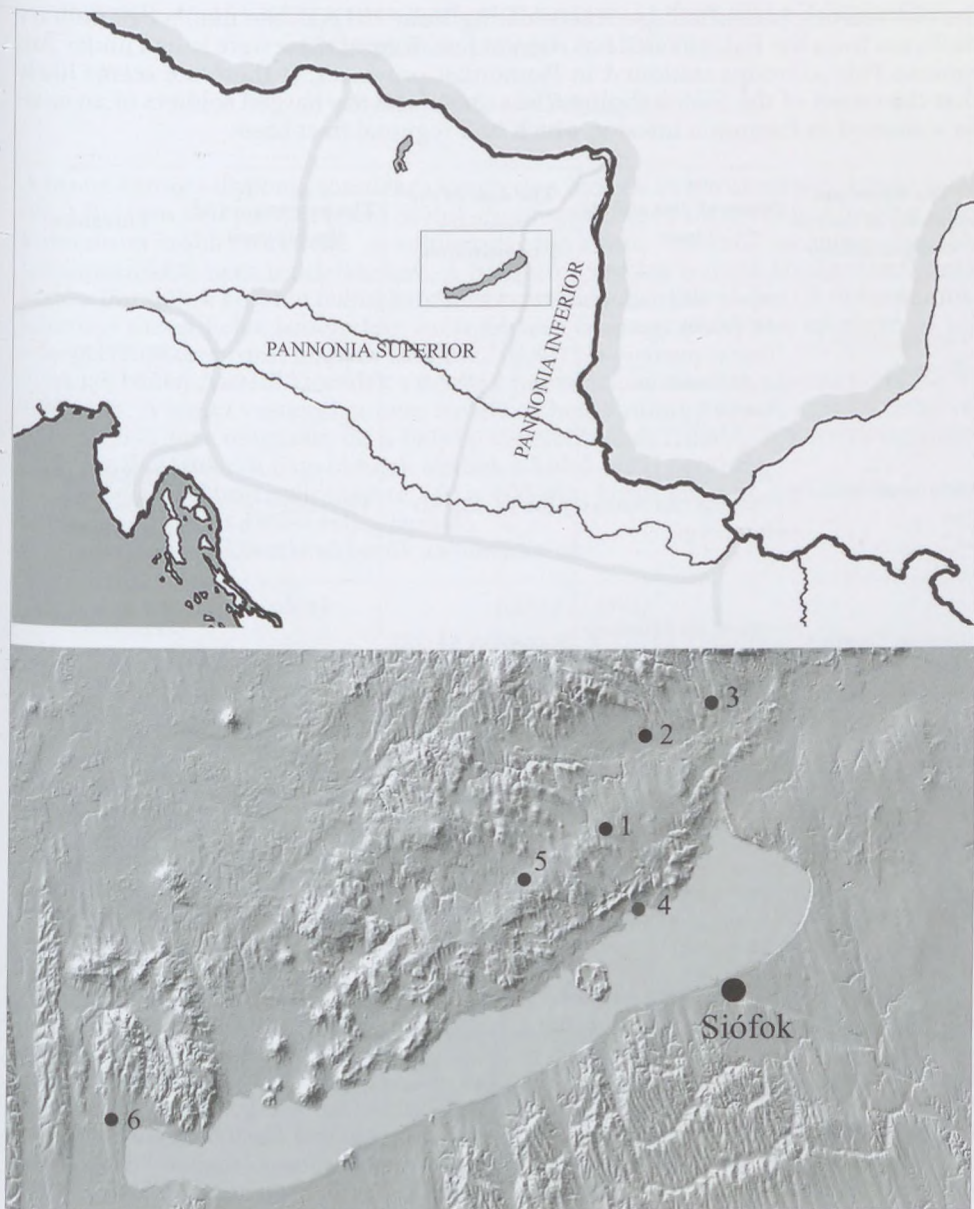

Fig. 3. The site of the military diploma from Siófok and the finds connected with veterans from the Balaton region. 1: Nemesvámos-Balácapusztá, 2: Gyulafirátót-Pogánytelek, 3: Öskü, 4: Csopak, 5: Tótvázsony, 6: Dobogó Hill, which is currently administratively divided between neighbouring Keszthely and Czersztomaj

3. ábra A Siófokon talált diplomatöredék lelőhelye és katonák illetve veteránok jelenlétére utaló leletek a Balaton környékéről. 1: Balácsa, 2: Gyulafirátót-Pogánytelek, 3: Öskü, 4: Csopak, 5: Tótvázsony, 6: a részben Czersztomaj, részben Keszthely közigazgatási körzetéhez tartozó Dobogódomb

the two recently published specimens dating from 151 AD, the number of military diplomas from the Balaton area has risen to five. Four of these were issued under Antoninus Pius to troops stationed in Pannonian provinces. It therefore seems likely that the owner of the Siófok diploma was one of the discharged soldiers of an *auxilia* stationed in Pannonia inferior, which had regional fleet base.

The name and ethnicity of the discharged soldier	Name of unit and its base	The date of the auxiliary constitution	The provenance of the diploma	Literature
<i>Thaemus Horati f., Ituraeus</i>	eques, <i>ala I Augusta Ituraeorum</i> (at the time of constitution it stationed in Dacia)	110 AD	Öskü	CIL XVI 57
<i>Sex. Iul. Primus, Trever</i>	eques, <i>cohors I Thracum</i> (Ad Statuas, Pann. Sup)	June 16, 138 AD	Tótvázsony	CIL XVI 84 = LÓRINCZ 2001, 170 Nr. 43
<i>Octavius Cusonis f., Azalus</i>	eques, <i>ala I Hispanorum Aravacorum</i> (? , Pann. Sup.)	September 24, 151 AD	Balaton környéke	PFERDEHIRT 2004, 92-96 Nr. 32
?	<i>coh I f---j</i> (? , Pann. Inf.)	Between July 1 and September 30, 151 AD	Siófok	see here
<i>Ursio Bustoronis f., Azalus</i>	pedes, <i>cohors II Alpinorum</i> (Ad Flexum?, Pann. Sup.)	November 3, 154 AD	Öskü	CIL XVI 104 = LÓRINCZ 2001, 171 Nr. 48.

Table 1. Military diplomas from the Balaton region

We received the study written by W. Eck and A. Pangerl discussing this fragmentary military diploma three days before the current volume of *Folia Archaeologica* was sent to the press (ECK–PANGERL 2010 [2011]). While their reconstruction of the text, its interpretation and the proposed date are identical with the ones suggested here, they were unaware of the diploma's exact findspot. The manuscript of this study was accepted for publication in 2009.

Translated by Magdalena Seleanu

EGY KR. U. 151-BEN KIBOCSÁTOTT KATONAI DIPLOMA TÖREDÉKE
SIÓFOKRÓL (SOMOGY MEGYE)

MRÁV Zsolt – VIDA István

A bronz katonai diploma töredékét ismeretlen időben és körülmények között találták a Balaton déli partján fekvő Siófok (Somogy megye) környékén. Állítólag a dokumentum több töredéke is előkerült ugyanott, ezekről azonban további információkkal nem rendelkezünk. A hiányzó – esetleg a most közöltekhez illeszkedő – töredékek későbbi felbukkanására ezért még számítani lehet. A dokumentum jelenlegi őrzési helye ismeretlen, ezért közlése csak egy 2003-ban készített, jó minőségű fényképsorozat alapján történik.¹

A két ismert összeillő töredék a *tabella I*-hez tartozik, amelyek együttes mérete 45 × 35 mm. A lemez vastagsága nem ismert. A betűk mind a külső, mind a belső oldalon 3,5–4 mm magasak, de a belsőn szélesebbek és ritkábban követik egymást, ezért összehatásukban nagyobbak tűnnek a külső oldal betűinél.

A *tabella I* rekonstruált mérete 140 × 100 mm körül lehetett, így az ismert töredék alig több mint 10%-a teljes lapnak.

A töredéken a következő betűk azonosíthatók:

extrinsecus (1. ábra)

intus (2. ábra)

SIC SENIS[
RIT DIMIS H[
MIN SVBSCR[
NON HAB IT[
CONVB CVM[
EST CIVT IS D[
DVXI[
M COM[
COH I[

]ADRIANI [F] DIY[
]I NERVAE PRON[
]NTONINVS AV[
]MP II COS[

5

A külső oldal első hét megmaradt sorában a szokásos formula olvasható erősen rövidített formában. A sok redukált szóalak a felirathordozó bronzlap viszonylag kis méretének köszönhető. Bár a szöveg tartalmi olvasata egyértelmű, a felirat a változatos rövidítési lehetőségek miatt nem egészíthető ki pontosan. (Az olvasatban ezért csak a meglévő rövidítéseket jelöltük.)

A 8. sorban a consulok nevének kell szerepelnie, mert a 9. sorban már a *honesta missio*-val elbocsátott katona csapattestének megnevezése következik, töredékes formában. Bár a konstitúció flottakatonákat is érintett, a diploma tulajdonosa nem ennél a fegyvernemnél szolgált. A név és a *filiatio* megmaradt betűi alapján a konstitúciót kibocsátó császár Antoninus Piusszal azonosítható. Aktuális titulátúrája az előoldal töredékes *consul*-neve alapján pontosan kiegészíthető (ld. alább).

¹ A fényképeket Gedai Csaba és Vida István készítette, az ezek alapján készült rajzok pedig Mráv Zsolt munkái. Gedai Csabának szíves segítségéért külön tartozunk köszönettel.

A diplomatöredék külső és belső oldalának olvasata:

extrinsecus:

 [- - - clas]-
 sic(is) senis [et vicenis pluribusve stipendis eme]-
 rit(is) dimis(sis) h[onesta missione quorum no]-
 min(a) subscr[ipta sunt, civitatem Romanam, qui eorum]
 non hab(erent) it[em filis classicorum dedit et]
 conub(ium) cum [uxoribus quas tunc habuissent, cum]
 est civ(i)t(as) i(i)s d[ata, aut cum is, quas postea]
 duxi[ssent dumtaxat singulis - - -]
 M. Com[finio Secundo, L. Attidio Corneliano co(n)s(ulibus)]
 coh(ortis) I[- - -]

intus:

Imp(erator) Caes(ar) divi H[adriani] f(ilius), div[er]si Traiani
 Parthic(i) n(epos), div[er]si Nervae prop[ri]ep(os) T. Aelius
 Hadrianus A[ntoninus] A[u]g[ustinus] Pius, pont(ifex) max(imus),
 trib(unicia) pot(estate) XIV, i[m]p(erator) II, co(n)s(ul) [IV, p(ater) p(atriciae)]

KOMMENTÁR

A töredék külső oldalának 8. sorában – a mainzi Römisch-Germanisches Zentralmuseum (továbbiakban RGZM) ugyanakkorra keltezhető katonai diplomájának analógiájára (ld. alább) – a konstitúció idején hivatalban levő consulpár neve szerepel, amelyből mindössze a *consul prior* nevének M. COM[---] betűi őrződtek meg. Antoninus Pius alatt ez a consul csak M. Cominius Secundus-szal azonosítható, aki Kr. u. 151. szeptember 24-én egy Dacia Porolissensis hadereje (RMD V 404)² illetve egy Pannonia superior és Noricum éppen Mauretania Caesariensisben szolgáló csapatai³ számára kiadott konstitúció *consul suffectus*ként nevezett meg. Pályafutásáról három, Pannonia inferior haderejére vonatkozó katonai diploma alapján annyit tudunk, hogy közvetlenül consulátusa előtt Kr. u. 147/148–150 között (Kr. u. 150. augusztus 1-én még bizonyosan [CIL XVI 99]) Pannonia inferior helytartója volt. Korábban, Kr. u. 142–144/145 között pedig a Moesia inferiorban állomásozó *legio V Macedonica* legatusaként adatolt (AE 1972, 547).⁴ A két Kr. u. 151-es diplomáról ismerjük M. Cominius Secundus consultársát L. Attidius Cornelianust is (PIR² A 1341), akivel a Kr. u. 151. év harmadik *nundinum*ában, július 1. és szeptember 30. között voltak *consules suffecti*. Erre az időszakra keltezhető a síófoki katonai diploma. A töredék belső oldalának első négy sora így kiegészíthető Antoninus Pius nevével

² A katonai diploma a samumi auxiliáris castellumnál (Cășeiu, Románia) került elő: ISAC 2001, 49–60.

³ PFERDEHIRT 2004, 92–96.

⁴ Pályafutásához összefoglalóan: PIR² C 1271; ALFÖLDY 1977, 250; FITZ 1993, 524–525 Nr. 312; ISAC 2001, 55–56; PFERDEHIRT 2004, 95. Pannonia inferior helytartójaként említi a Kr. u. 148. október 9-re keltezhető két regélyi diploma konstitúciója (CIL XVI 179–180), és a Kr. u. 150. augusztus 1-én született brigetiói (CIL XVI 99) – cf. FITZ 1993, 524–525 Nr. 312; LÓRINCZ 2005, 149. A *legio V Macedonica* legatusaként szerepel az AE 1972, 547 feliraton – cf. Radulescu 1968, 319–323; Reynolds 1971, 144–145.

és a Kr. u. 151. év harmadik negyedében viselt aktuális titulaturájával:⁵ *pont(ifex) max(imus), trib(unicia) pot(estate) XIV i]mp(erator) II co(n)s(ul) [IV p(ater) p(atriciae)*.

Bár a konstitúció flottakatonákat is érintett a diploma tulajdonosát – a külső oldal 9. sorának COH I[---] betűi alapján – egy auxiliáris cohorsból bocsátották el, ahol gyalogosként vagy *cohors equitata* esetében lovasként szolgált. A dokumentum töredékessége miatt nem állapítható meg sem a csapat neve, sem az, hogy melyik tartomány haderejéhez tartozott. A tartományról biztosan csak azt tudjuk, hogy flottával rendelkezett, így valamelyik európai határprovincia lehetett (legvalószínűbben Pannonia inferior, ahol flottatámaszpont volt, ld. alább).

A Siófok környékén talált katonai diploma töredéke újabb dokumentuma a Balaton környékén Kr. u. 1–2. században zajló, különböző etnikumú (*trever; ituraeus, azalus*) katonákat érintő rendszeres veterántelepítéseknek, amelyekre elsősorban katonai diplomák (*1. táblázat*), de veteránokat említő feliratok (RIU 293; RIU 952),⁶ fegyveres sírok (mint például Cserszegtomaj-Dobogódomb, Csopak-Kőkoporsódomb)⁷ és civil települések területén előkerült militaria leletek (mint Balácsa, Gyulafirátót-Pogánytelek)⁸ nagy száma utal (*3. ábra*). A Balaton környékét nevezi meg B. Pferdehirt egy másik, ugyancsak M. Cominius Secundus és L. Attidius Cornelianus consulsága alatt, Kr. u. 151-ben kibocsátott katonai diploma lelőhelyének (ma az RGZM gyűjteményében). A két közelmúltban ismertté vált Kr. u. 151-es diplomával a Balaton környékén talált katonai diplomák száma ötre emelkedett. Közülük négy Antoninus Pius-kori konstitúció, amelyek mindegyike pannoniai provinciákban állomásozó csapatokat érintett. Feltételezhető ezért, hogy a siófoki diploma tulajdonosa is egy Pannonia inferiori auxilia kiszolgált katonája lehetett.

Elbocsátott katona neve és etnikuma	Csapategysége állomáshelyével	A konstitúció keltezése	A katonai diploma lelőhelye	Irodalom
<i>Thaemus Horati f., Ituraeus</i>	<i>eques, ala I Augusta Ituraeorum</i> (a konstitúció idején Daciában állomásozik)	Kr. u. 110	Öskü	CIL XVI 57
<i>Sex. Iul. Primus, Treverer</i>	<i>eques, cohors I Thracum</i> (Ad Statuas, Pann. Sup)	Kr. u. 138. június 16.	Tótvázsony	CIL XVI 84 = LŐRINCZ 2001, 170 Nr. 43
<i>Octavius Cusonis f., Azalus</i>	<i>eques, ala I Hispanorum Aravacorum</i> (? Pann. Sup.)	Kr. u. 151. szeptember 24.	Balaton környéke	PFERDEHIRT 2004, 92–96 Nr. 32
?	<i>coh I[---]</i> (? Pann. Inf.)	Kr. u. 151. július 1. – szeptember 30.	Siófok	ld. itt
<i>Ursio Bustoronis f., Azalus</i>	<i>pedes, cohors II Alpinorum</i> (Ad Flelum?, Pann. Sup.)	Kr. u. 154. november 3.	Öskü	CIL XVI 104 = LŐRINCZ 2001, 171 Nr. 48.

1. táblázat A Balaton környékén előkerült katonai diplomák

⁵ KIENAST 19962, 134–135.

⁶ ALFÖLDI 1936, 37; MÓCSY 1959, 39–43; GABLER 1993–1994, 149–151; GABLER 1994, 394.

⁷ MRÁV előkészületben.

⁸ Ld. ehhez összefoglalóan: MRÁV 2008.

Három nappal a *Folia Archaeologica* nyomdába adása előtt került kezünkbe W. Eck és A. Pangerl frissen megjelent tanulmánya, amelyben ugyanezt a diplomatörédket közölték: Eck–PANGERL (2010) [2011]. A diploma olvasata és keltezésére, értelmezésére vonatkozó következtetések a miénkkel azonosak, de a töredék lelőhelyét nem ismerték. Kéziratunkat 2009-ben zártuk le.

BIBLIOGRAPHY – IRODALOM

- ALFÖLDI 1936: Alföldi A., Pannonia rómaiságának kialakulása és történeti kerete. *Századok* 70. 1–37, 130–162.
- ALFÖLDY 1977: Alföldy, G., *Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen*. Antiquitas I/27. Bonn.
- ECK–PANGERL (2010) [2011]: Eck, W. – Pangerl, A., Neue Diplome für die pannonischen Provinzen. *Tyche* 25. 35–37.
- FITZ 1993: Fitz, J., *Die Verwaltung Pannoniens in der Römetzeit II*. Budapest.
- GABLER 1993–1994: Gabler D., A Balatontól északra levő terület római-kori településtörténetének néhány kérdése – Einige Frage über die Geschichte der römischen Siedlungen auf dem Territorium nördlich von Balaton. *VMMK* 19–20. 149–155.
- GABLER 1994: Gabler, D., Die ländliche Besiedlung Oberpannoniens. In: H. Bender – H. Wolff (Hrsg.), *Ländliche Besiedlung und Landwirtschaft in den Rhein-Donauprovinzen des römischen Reiches*. *Passauer Universitätsschriften zur Archäologie* 2. 377–419.
- ISAC 2001: Isac, D., Das Militärdiplom aus dem Jahr 151 n. Chr. von Samum (Căşeu) und die Datierung der Prokuratur des Macrinus Vindex in Dacia Porolissensis. *AMN* 38. 49–60.
- KIENAST 1996²: Kienast, D., *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*. Darmstadt.
- LÓRINCZ 2001: Lőrincz, B., *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit. Teil I: Die Inschriften*. Wiener Archäologische Studien 3. Wien.
- MÓCSY 1959: Mócsy, A., *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*. Budapest.
- MRÁV 2008: Mráv Zs., Egy Flavius-kori katonai öv veretei Balácáról. *Baláci Közlemények* 10. 17–41.
- MRÁV előkészületben: Mráv Zs., *Kora császárkori auxiliáris lovaskatona fegyveres sírja Cserszegtomaj, Dobogódombról. Katonák és veteránok a Balaton-felvidéken a Kr. u. 1–2. században*.
- PFERDEHIRT 2004: Pferdehirt, B., *Römische Militärdiplome und Entlassungsurkunden in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseums I. Kataloge Vor- und Frühgeschichtlicher Altertümer Bd. 37, I*. Mainz.
- RADULESCU 1968: Radulescu, A., Note epigrafice I. Notes épigraphiques I. *Pontica* 1. 319–339.
- REYNOLDS 1971: Reynolds, J., Roman inscriptions 1966–1970. *JRS* 61. 136–152.
- RMD VI Holder, P. A. – Roxan, M. M., *Roman Military Diplomas VI*. London.

AZ INTERCISAI AUXILIÁRIS CASTELLUM COMMODUS-KORI MONUMENTÁLIS ÉPÍTÉSI FELIRATAINAK EGY ÚJABB TÖREDÉKE

MRÁV Zsolt

A közelmúltban Buza Andrea, Kovács Péter és Lőrincz Barnabás egy monumentális építési felirattöredéket közölt, amely 2003-ban Dunaújvárosban, a Batsányi János utca 35 közelében, Intercisa déli temetőjének egy késő római kőláda sírjából került elő (1–2. ábra).¹ Az építési felirat megmaradt betűit [---]ANONÎN[---] I [---]X ÎMP VII CO[---] I³ [---]IL ÂNTONÎNIA[---] formában olvasták és a feliraton megnevezett császárt – a csapat 3. sorban felírt Antoniniana jelzőjére hivatkozva – Caracallával azonosították. A felirathoz kapcsolódó katonai építkezést pedig az ablativus temporisba rekonstruált --- trib(unicia) pot(estate) XI vagy XJX, imp(eratori) III, co(n)[s(ulí) IIII, p(atri) p(atriciae) titulátúra alapján Kr. u. 216–217. év elejére keltezték.²

Az építési feliratot és az általa feltételezett nagyszabású építkezést azonban nem lehet Caracallához kötni. A töredék ugyanis a 2008-ban általam kiegészített és értelmezett két azonos szövegű intercisai, Commodus-kori építési felirat (RIU 1124, 1126)³ sorába tartozik, amelyet a következő érvekkel támasztok alá.⁴ (Ezek egy része összességében is csak valószínűsíti [1–3.], a többi azonban egyenként is bizonyítja véleményemet [4–8.])

1. Mindhárom feliraton azonos a betűk mérete, alakja és összekapcsolásuk módja

Az új töredék első két sorának betűire a vízszintesen hosszan elnyújtott betűforma jellemző, amely az N és az M betűk esetében különösen szembetűnő. Ugyanez figyelhető meg a RIU 1124 és 1126 feliratokon, az utóbbin az ÎMP nexus teljesen meg egyezik az új töredék ugyanezen betűkapcsolásával (3. ábra). A ritka ÎNÎN nexust azonos formában alkalmazták a RIU 1124 és az ugyanazon felirativésnök által készített, szintén Commodus-kori RIU 1125 feliratokon. További egyezés, hogy a felirat kivitelezője kerülte a számok felülvonalazását és egyik feliraton sem használt vésett szóelválasztó jeleket. Ilyenekkel viszont a Caracalla alatt született intercisai „császárfeliratokon” következetesen találkozunk.⁵ A scriptor a RIU 1124 és 1126 feliratokon feltűnően sok vésési és nyelvtani hibát ejtett, mint például betű-, eset- és sortévesztést valamint szótagkettőzést, amelyeket – ha észrevette illetve figyelmét felhívták rá – igyekezett még vésés közben vagy utólag javítani.⁶ Ezek a jelenségek megfoghatók az újonnan előkerült intercisai töredéken is (ld. alább).

¹ BUZA–KOVÁCS–LŐRINCZ 2009 [2010], 157–160.

² BUZA–KOVÁCS–LŐRINCZ 2009 [2010], 158–159.

³ MRÁV 2008, 243–277; MRÁV 2009, 357–388.

⁴ A feliratot az Intercisa Múzeumban 2010. július 6-án személyesen mértem fel és rajzoltam le, az olvasatot és a rajzot később a helyszínen még egyszer ellenőriztem. Itt köszönöm Buza Andrea kedves segítségét, amelyet a kömlelki tanulmányozásához nyújtott.

⁵ Bevészt szóelválasztó puncta Intercisában állított Caracalla-kori császárfeliratokon: RIU 1139, 1140. Számok felülvonalazása: RIU 1140.

⁶ MRÁV 2008, 250–253; MRÁV 2009, 368–369.

1. *ábra* Intercisa. A 2003-ban talált építési felirattöredék fotója, különböző megvilágításban (fotó: Mráv Zsolt)

2. *A felirathordozó köemlékek típusának egyezése*

Az új feliratot a RIU 1124 és 1126 feliratokkal azonos típusú illetve méretű, alacsony és extrém hosszú, fektetett téglalap alakú (valószínűleg több blokkból összeállított) mészkő táblára vésték. A keskeny alsó- és felső keretet a másodlagos beépítés előtt durván lefaragták róla, úgy, ahogy az a RIU 1124 felirat esetében történt. A táblatöredék bal alsó részén azonban a keret egy enyhén kiugró szakasza épen megmaradt, amely ugyanolyan egyszerű, cymatium nélküli kerettípust mutat, mint a RIU 1126, és a néhány évvel korábbi RIU 1125 feliraté. A feliratos mezőt egyik kőtáblán sem polírozták, hanem a stukkó jobb tapadása érdekében mindenhol meghagyták a fogas vésővel kialakított, durvább felületet. A vastag stukkóborítás nyomai mindhárom táblán ma is jól felismerhetők.

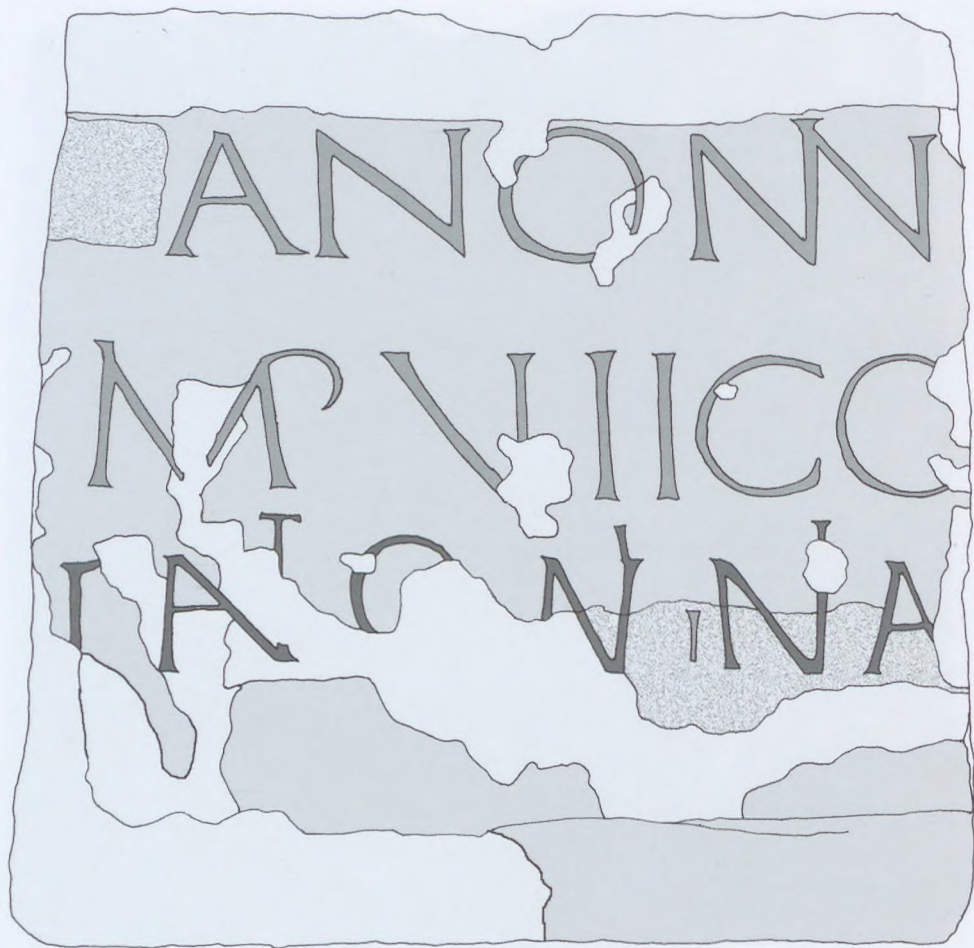

Fig. 1 Intercisa. Photo of the fragmentary building inscription found in 2003, taken under different lighting conditions (photo by Zsolt Mráv)

3. A feliratok lelőhelyei és lelőköörülményei azonosak

A RIU 1124 és 1126 feliratokat késő római kőláda sírokba beépítve Szórád János és Hauser Ferenc öreghegyi szőlőiben találták, amelyek Intercisa déli temetőjének területén feküdtek.⁷ Itt került elő 2003-ban az újabb töredék, ez is egy késő római sírből. Mindhárom felirattöredék másodlagos felhasználására tehát közel azonos időben, helyen és módon került sor.

⁷ HEKLER 1913, 223; SÁGI 1957, 607–608; MAHLER 1909, 334; MRÁV 2008, 244, 249.

2. ábra Intercisa. A felirattöredék rajza (rajz: Mráv Zsolt)

Fig. 2 Intercisa. Drawing of the fragmentary building inscription (drawing by Zsolt Mráv)

4. Egyező méretadatok

Az új felirattöredék minden mérhető adata vagy azonos, vagy csak minimális eltérést mutat a RIU 1124 és 1126 monumentális építési feliratok méretadataival. A számok önmagukért beszélnek (1. táblázat):

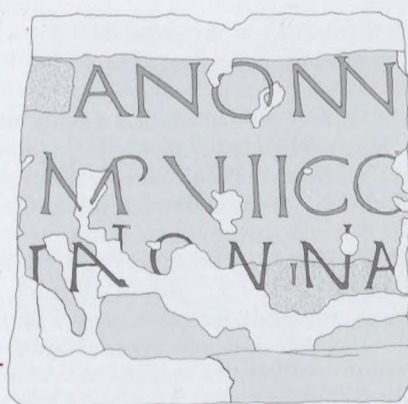
Mindhárom töredékes köemléken lemérhető a tábla magassága, amelyek számadata gyakorlatilag megegyezik. Az új töredéken a feliratos mező magassága centiméterre pontosan azonos a RIU 1124 feliratával és csak néhány centiméterrel alacsonyabb a RIU 1126 feliraténál. Ugyanez igaz a háromsoros feliratok első két sorának magasságára és távolságára is. Ilyen mértékű méretegyezések véletlennek nem tulajdoníthatók, így – számításba véve az azonos paleographiai jellegzetességeket – azonos sorozatot alkotnak: mindhárom felirattöredék egyidős, kivitelezésük ugyanahhoz a kőfaragóhoz illetve vésnőkhöz köthető és egyazon építményen lettek elhelyezve.

1

2

3

3. ábra Intercisa. A RIU 1124 (1), a RIU 1126 (2) és az új felirattöredék (3) rajza (rajz: Mráv Zsolt)

Fig. 3 Intercisa. Drawing of inscriptions RIU 1124 (1), RIU 1126 (2) and the newly-found fragment (3) (drawing by Zsolt Mráv)

	BUZA-KOVÁCS-LŐRINCZ 2010 ⁸	RIU 1124	RIU 1126
A feliratos tábla magassága	77,5 cm	78,4 cm	77 cm
A tábla vastagsága	20 cm	25 cm	22 cm
A keret szélessége	felső: 9,5 cm alsó: 10 cm	felső: 10 cm alsó: 10,5 cm	felső: 7,5-8 cm alsó: 9,5 cm
A feliratos mező magassága	57 cm	57 cm	58,5-60 cm
Sorok száma	3	3	3
Sorok távolsága	8 cm (1-2. sorok között) 8,5 cm (2-[[3.]] sorok között) 4,5 cm (2.- és a később felírt 3. sor között)	8,5 cm (1-2. illetve 2-3. sorok között)	7,8 cm (1-2. sor között) 9 cm (2-3. sor között)
Betűmagasságok	1. sor: 11-11,2 cm (NIN nexus: 13 cm) 2. sor: 11 cm (A később felírt 3. sorban az NT nexus: 11,5 cm; N: 10 cm; NI nexus 12,5 cm; A: 9 cm.)	1. sor: 11,3 cm 2. sor: 11,5 cm 3. sor: 11 cm körül	1. sor: 11,2-11,5 cm 2. sor: 11,5-12 cm 3. sor: 11,5 cm

1. táblázat Az új intercisai felirattöredék és a RIU 1124, 1126 feliratok méretadatainak összehasonlítása

Table 1 The measures of the newly-found fragment and the inscriptions RIU 1124 and 1126. A comparison

5. Két különböző *abolitio nominis* a felirat szövegében.

A töredéken két különböző sorban, eltérő időben és módon kivitelezett *abolitio nominis* nyomai ismerhetők fel. A felirat első sorából megmaradt Antoninus császári cognomen nem közvetlenül a köemlék baloldali törésfülete után kezdődik, hanem legalább egy betűhellyel beljebb, ami szokatlan a folyamatosan, szóelválasztó jelek és spatium nélkül egymást követő szavakkal írt felirat szövegében. E jelenség magyarázata egyszerű és nyilvánvaló. Az Antoninus cognomen előtt ugyanis a sor sávjához igazodó szándékosan kivésott, durva felület, egy *abolitio nominis* következményeképpen megsemmisült névelem utolsó betűjének a helye őrződött meg: [---[---].]ANONIN[---] (4. ábra). A név megsemmisítése annyira alapos volt, hogy ennek a betűnek semmi nyoma nem maradt. Az Antoninus cognoment viselő császárok sorában (Antoninus Pius, Marcus Aurelius, Commodus, Caracalla, Elagabalus) egyvalaki van, akit emlékének és nevének eltörlésével sújtottak, és akinek kö-

⁸ A táblázat oszlopa az általam lemért és később leellenőrzött méretadatokat tartalmazza, amely helyenként – például a feliratos mező magasságát tekintve – jelentősen eltér a Buza A., Kovács P. és Lőrincz B. által közölt adatoktól.

4. ábra *Abolitio nominis* nyomai az új felirattöredék első sorának elején

Fig. 4 Traces of an *abolitio nominis* at the beginning of Line 1 on the newly-found inscription

vetkezetesen csak az Antoninus neve előtti első, személyére jellemző cognomenét törölték a feliratokról, ez pedig Commodus⁹ (Elagabalusnak általában a teljes nevét törlik). A töredék első sorának tökéletesen kivésett első betűje így nem lehet más, mint a Commodus cognomen utolsó S betűje.¹⁰

A kőtábla személyes tanulmányozásakor az is kiderült, hogy a felirat 3. sorát részben átfedéssel egy szándékosan kivésett sorra, részben a fölé vésték, megközelítőleg fél sormagassággal felfelé eltolva (5. ábra). A korábbi sorra hanyagabban rávésett betűk stílusa, pozíciója és minősége szemlátomást eltér az első két sor betűitől. (A betűk itt keskenyebbek, kontúrjuk vékonyabb, vésetük sekélyebb és vonalvezetésük is sokkal bizonytalanabb.) A szokatlan sorbeosztás és a 2. és 3. sorok túlságosan kis méretű sortávolsága is idegennek hat az amúgy jól megkomponált felirat összképében. Egy korábbi, kivésett sor létét nemcsak az első sortól eltérően kivitelezett *abolitio* helyenként jól elkülöníthető sávja bizonyítja, hanem egy függőleges betűszár felső részének töredéke is, amely a későbbi felirat két N betűje között tisztán felismerhető. Ennek a betűtöredéknek a teteje pontosan akkora távolságra van a 2. sor aljától, mint az 1–2. sorok távolsága, amely egyidejűségüket mutatja. Ugyanígy közel egyenlők a sortávolságok a RIU 1124 és 1126 feliratokon. (Más betűnyom – így a felirat kiadói által említett O¹¹ – nem azonosítható.)

⁹ Pannoniában például minden Commodust megnevező felirat esetében így történt az *abolitio nominis* kivitelezése, amely legjobban a Commodus-kori burgus- és praesidiumépítési feliratokon látszik: KOVÁCS 2008, 125–138. Ld. még ugyanezt a raetiai katonai építési feliratokon: DIETZ 1983, 499–502 és máshol: KASCHUBA 1994, 50–51. Commodus nevét törölték a böhmingi, az ellingeni, a regensburgi és az umm el-jemali táborok építési feliratairól: KASCHUBA 1994, 50.

¹⁰ Commodus cognomene a RIU 1124 és 1126 felirattöredékek egyikén sem őrződött meg, így csak az új felirat bizonyítja, hogy a cognomen valóban kivésték nevéből és Kr. u. 195. Divuszá emelése után (KIENAST 19962, 148) sem állították helyre (*restitutio memoriae*), legalább is nem vésett formában. (A RIU 1124 és 1126 feliratok korábban közölt olvasatában az *abolitio nominis* nem jelöltem, mivel annak mértékét és tényét akkor még nem lehetett biztosan megállapítani: MRÁV 2008, 256; MRÁV 2009, 372. A *damnatio memoriae* táborépítési feliratok esetében nem konzekvensen hajtották végre: KASCHUBA 1994, 51.)

¹¹ BUZA-KOVÁCS-LŐRINCZ 2009 [2010], 157.

5. ábra *Abolitio nominis* a felirat 3. sora alatt

Fig. 5 *Abolitio nominis* under Line 3 of the inscription

Az Antoninus cognomen előtt egy kivésett cognomen létének ténye már nemcsak valószínűsíti, hanem vitathatatlanul bizonyítja, hogy a felirat 1–2. sorában nem Caracalla, hanem Commodus neve és titulátúrája szerepelt. A másik, részben a 3. sor alatt található és az 1. sortól eltérő módon kivitelezett *abolitio nominis* pedig a RIU 1124 felirat 3. sorával feleltethető meg, amelyben a közelmúltban L. Cornelius Felix Plotianus, Pannonia inferior Commodus alatt kivéezett helytartójának (helytartósága: Kr. u. 183–185)¹² kivésett nevét sikerült azonosítanom (6. 1–2. ábra).¹³

6. A sorok azonos ordinatioja

Az új töredék és a RIU 1124 illetve 1126 feliratokon nemcsak a sorok és azok betűinek magassága, továbbá a sorok távolsága azonos, hanem mindhárom töredéknek mind a három sora helyzetüket tekintve is pontosan illeszkedik egymáshoz. Ez annak ellenére is egyértelműen megállapítható, hogy a töredékek a feliratok különböző helyeiről származnak, és közvetlenül nem érintkeznek. Az első sorokat ugyanis mindegyik töredéken vagy közvetlenül a felső keret alá vagy részben annak alsó részébe vésték. Innen kezdve az azonos sormagasságoknak és távolságoknak köszönhetően az egymásnak megfelelő sorok ordinatioja is azonos. Az egyes sorokba rendezett szövegek ráadásul tartalmilag is megegyeznek és szerves folytatásai egymásnak. Az első sorba az építető császár, jelen esetben Commodus neve, a másodikba győzelmi cognomeneinek¹⁴ folytatása mellett titulátúrája és az építető csapat, az ezekkel egyidős harmadikba pedig az építkezés igéje és a lebonyolításáért felelős helytartó megnevezése került.

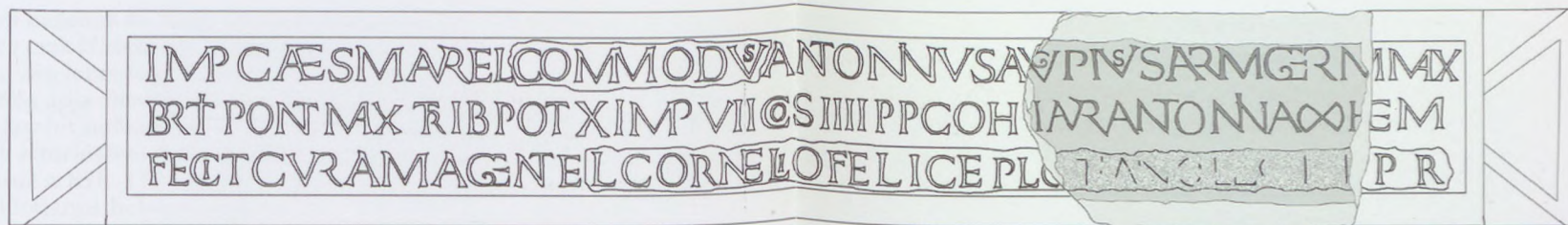
7. A keltezés

A két *abolitio nominis* és a RIU 1124, 1126 feliratok párhuzama alapján az új intercisai felirattöredék kétségkívül Commodus-kori, így azt csak az ő uralkodási idején belül keltezhetjük, csakúgy mint a 2. sorában feltüntetett császári titulátúráját. A fel-

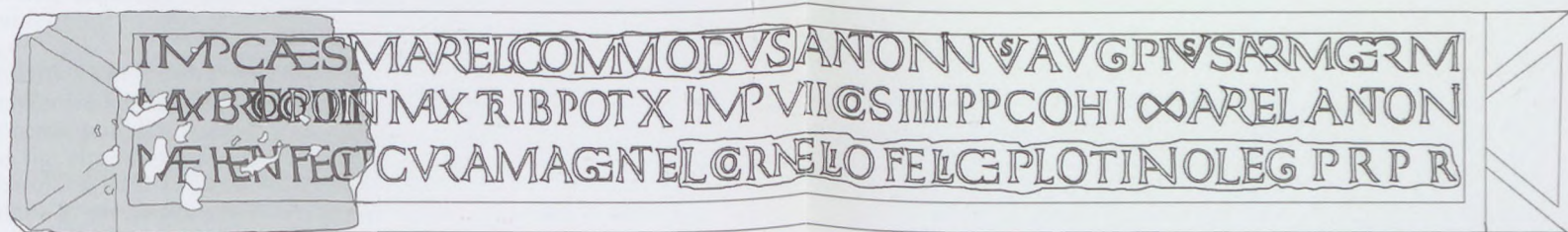
¹² PIR², C 1359; FITZ 1993, 533–536 Nr. 319 (korábbi irodalommal).

¹³ MRÁV 2008, 247–248; MRÁV 2009, 362–365. A helytartót sújtó *abolitio nominis* nyomai táborépítési feliratokon: KASCHUBA 1994, 52. A helytartók megnevezéséről és katonai építkezésekben játszott lebonyolító szerepükről: KASCHUBA 1994, 42–43; REUTER 1997, 189–194.

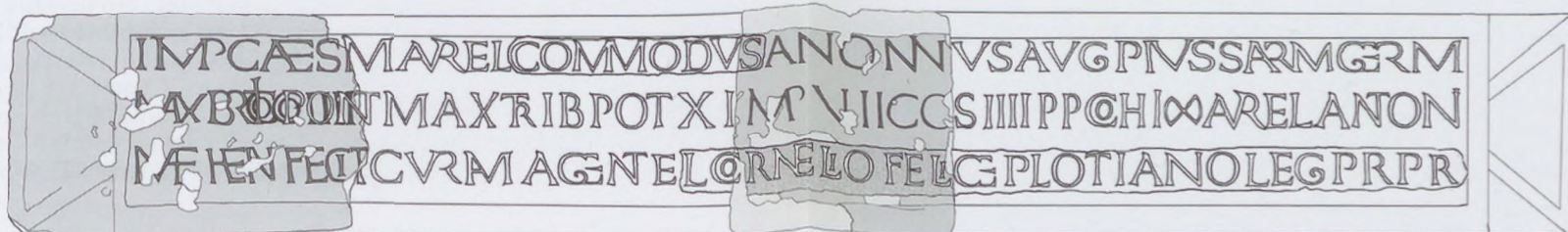
¹⁴ Commodus győzelmi cognomeneihez: KNEISSL 1969, 113–114; DIETZ 1994, 9; a RIU 1124 és 1126 feliratok kapcsán: MRÁV 2008, 246–247, 250.

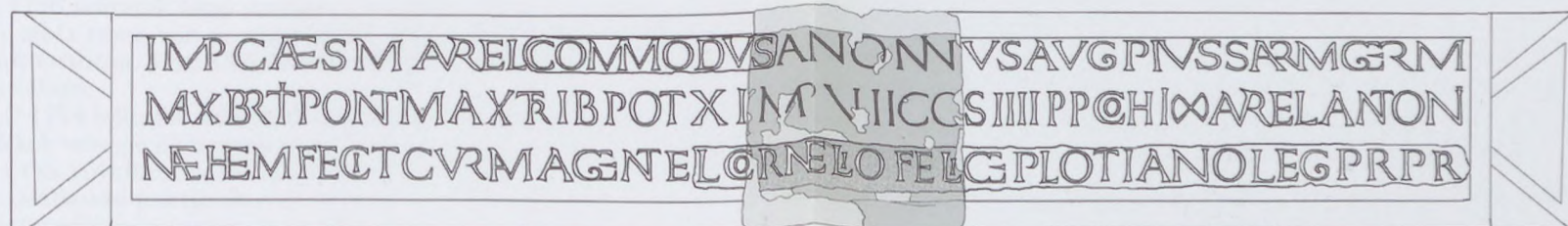
1

2

3

4

6. ábra Az intercisai auxiliáris castellum kapuépítményeinek építési feliratai. 1. A RIU 1124 felirat rekonstrukciója (MRÁV 2008, 273 7a. kép alapján); 2. A RIU 1126 felirat kiegészítése (MRÁV 2008, 273 7b. kép alapján); 3. A felirat rekonstrukciója a RIU 1126 és az új felirattöredék összetartozása esetén; 4. Az új felirattöredék rajzos kiegészítése egy harmadik, de ugyanolyan szövegű felirathoz tartozása esetén (rajzok: Mráv Zsolt)

Fig. 6 The building inscriptions of the gatehouses of the auxiliary *castellum* at Intercisa. 1. Restoration of RIU 1124 (after MRÁV 2008, 273, Fig. 7a), 2, restoration of inscription RIU 1126 (after MRÁV 2008, 273, Fig. 7b), 3. restoration of the inscription assuming that RIU 1126 and the newly-found fragment came from the same inscription, 4. restoration of the newly-found inscription assuming that it came from a third inscription with an identical text (drawings by Zsolt Mráv)

irat első közlői abból indultak ki, hogy az *acclamations imperatoriae* javított iterációs számadata eredetileg csak III lehetett,¹⁵ amely korántsem az egyetlen, és bizonyosan nem a helyes értelmezési lehetőség. Commodus titulátúrájában az *imperator III* címet ugyanis nagyrészt még apja életében és egyeduralma legelején, Kr. u. 179–180 ősze között viselte. Az ekkor hivatalban levő L. Septimius Flaccus helytartót azonban nem sújtották emlékének eltörlésével.¹⁶ Az új feliratos kőtábla mérete és felirata alapján egyidősnek kell lennie a RIU 1124 és RIU 1126 feliratokkal (ld. feljebb), amelyek L. Cornelius Felix Plotianus helytartóságának utolsó évére, Kr. u. 185-re keltezhetők.¹⁷ Ebben az évben Commodus imperatori acclamatióinak iterációs száma pontosan VII volt.¹⁸ A feliratra vésett szám – tévedés vagy elírás feltételezése nélkül is – inkább VII-nek olvasható, mint egy rosszul vagy hibásan felvésett másik számnak. (Nem tudjuk, hogy mi lehetett az oka annak, hogy a VII első V számjegyének jobb oldali szára függőlegesre sikerült. Talán nem balról jobbra, hanem jobbról balra kezdték kitölteni a titulátúra iterációs számainak üresen hagyott felületeket. Miután a harmadik hasta is felvésre került, derült ki annak téves volta. A hibás számjegyet leggyorsabban egy ferde vonallal tudták V számjeggyé átalakítani. A szám szokatlan alakját a vésnők figyelmetlensége eredményezhette, amely gyakran tetten érhető nemcsak ezen, hanem a RIU 1124 és 1126 feliratokon is.)

A töredék publikálói a 2. sor elején egy X számjegy „jobboldali felső hastájának” töredékét is felismerni vélték,¹⁹ ennek azonban ott semmi nyomát nem láttam, csak a felület sérülését. A számjegy ebben a pozícióban amúgy is túl közel lenne az *imperator* cím általuk a szokatlan IMP formában feltételezett rövidítéséhez, mivel az X és az M talpai szinte érintkeznének. (Mellesleg, ha ott valóban egy X számjegy lenne, az is a felirat Kr.u. 185-ös keltezését támasztaná alá, hiszen ebben az évben Commodusnak éppen tízedszerre újtották meg a tribunusi hatalmát.²⁰ A császárnak ugyancsak a *trib(unicia) pot(estate) X* címét vésték a RIU 1124 és 1126 feliratokra.) Commodus feliraton szereplő titulátúrájának iterációs számokat tartalmazó címei tehát a Kr.u. 185-ben viseltek megfelelően a következőképpen egészíthetők ki: -- *trib(unicia) pot(estate) X i]m(p(erator) VII co(n)[s(ul) IIII* --.

8. Kiegészíthetőség

Az eddig ismertetett érvrendszer alapján evidencia, hogy az új intercisai felirattöredék a RIU 1124 és 1126 feliratok közé sorolható. A kérdés csupán az, hogy valamelyikükkel azonos tábla része volt-e, vagy inkább egy további, de ugyanolyan szövegű harmadikhoz tartozott. Erre a kérdésre a felirat rajzos rekonstrukciója segítségével adhatunk választ.

Az új töredék RIU 1124 feliratba való beillesztése nem lehetséges, mivel az egymáshoz közeli töredékek szövege nem szerkeszthető össze. (A RIU 1124 felirat 2. sorában a consuli cím COS. rövidítése és iterációs számadata ugyanis a Commodus és az Antoninus nevek találkozási pontja alá esik és nem az utóbbi cognomen végére, ahogy azt az új felirattöredéken láthatjuk. A töredékek közelsége miatt ez az eltérés áthidalhatatlan.) Számolnunk kell azonban az újonnan előkerült töredék és a RIU

¹⁵ Szerintük a III szám első függőleges hastájához egy felesleges ferde vonalat véstek, amelyet utólag eltüntettek (BUZA-KOVÁCS-LÓRINCZ 2009 [2010], 157–158). A vajat általuk feltételezett „betöltésének” azonban semmi nyomát nem láttam.

¹⁶ Helytartóságának időpontja Pannonia inferiorban: Kr. u. 179–183: LÓRINCZ 2006, 318. Személyéhez összefoglalóan: FITZ 1993, 533 Nr. 318.

¹⁷ MRÁV 2008, 257–258; MRÁV 2009, 373–375.

¹⁸ KIENAST 1996², 149.

¹⁹ BUZA-KOVÁCS-LÓRINCZ 2009 [2010], 158.

²⁰ KIENAST 1996², 148.

1126 felirat összetartozásának lehetőségével, mivel méretük, szövegük sorbeosztása és az első két soruk pozíciója lehetővé teszi egyetlen feliratba való szerkesztésüket (6. 3. ábra), ha nem is minden probléma nélkül (ld. alább). Az új és a RIU 1126 felirat-töredékeken olvasható betűk és a kiegészítésükre tett javaslatom, azonos felirathoz való tartozásuk esetén a következő (a rekonstrukció a 3. sor későbbi aktualizálása előtti állapotot mutatja):

1. töredék (RIU 1126) (3. 2 ábra):

IMPCÂESM[---]
 MAX{CoCoIII}BRIT[---]-
 3 MÂEHENFECIT[---].

A 3. sor első betűi lehetnek még: NÂE

2. felirattöredék (1–2. ábrák):

[---[[---].]]ANOÎN[---]
 [---]MPVIIICO[---]
 3 [---[[---]+[---]]---].

Imp(erator) Cæs(ar) M(arcus) [Âûrel(ius) [[Commodus]]] Añ<▷ oñin[us Aug(ustus) Pius Sârm(aticus) Gêrm(anicus)] | m̃ax(imus) {cocoIII}Brit(annicus) [poñt(ifex) m̃ax(imus) řrib(unicia) pot(estate) X i]m̃p(erator) VII co(n)[s(ul) IIII p(ater) p(atriciae) coh(orti) I ∞ (i. e. milliarie) Âûr(eliae) Añtoñi] |³ñâe HēΓmΓ (esenorum) fecit [cûram aģēnte [[L(ucio) Cornelio Felice Plotiāno leg(ato) pr(o) pr(aetore)]]].

A 2. sor vége és a 3. sor eleje: vagy Añtoñi] |³ñâe

Bár a rajzos rekonstrukció kiserkeszthetősége miatt nem zárható ki teljesen az új felirattöredék és a RIU 1126 felirat összetartozása, mégis több jel arra utal, hogy az inkább egy ugyanolyan szövegű harmadik felirat része lehetett. A két töredékre épülő rekonstrukció nem kizáró értékű esztétikai problémája, hogy a 2. sorban a megmaradt töredékek között ritkábban, szellősebben helyezhetők el a betűk, mint a sor végén. Nagyobb gond, hogy 2 centiméter nagyságú eltérés van a két töredék felső keretének szélessége között. Továbbá, míg a RIU 1126 töredéken az első sor tetejét a felső keret aljába vésték, addig az új töredéken ez a sor a keskenyebb keret alatt fut. Ráadásul a RIU 1126 feliraton a csapat megnevezése, illetve 3. sor épen hagyott elejének helyzete és a később betoldott *Antoniniana* császársjelző ehhez viszonyított fél sorral felfelé eltolt pozíciója is összeegyeztethetetlennek látszik, bár nem elképzelhetetlen (ld. alább).

Ezek a nem lényegi eltérések és különbségek is inkább csak sugallják, mint bizonyítják egy harmadik felirat létét. Amennyiben az új lelet valóban egy harmadik monumentális építési feliratnak lehet az egyetlen ismert töredéke, úgy szövegének kiegészítése és rajzos rekonstrukciója a következőképpen képzelhető el (6. 4. ábra):

[Imp(erator) Cæs(ar) M(arcus) Âûrel(ius) [[Commodus]]] Añ<▷oñin[us Aug(ustus) Pius Sârm(aticus) Gêrm(anicus) | m̃ax(imus) Brit(annicus) poñt(ifex) max(imus) řrib(unicia) pot(estate) X i]m̃p(erator) VII co(n)[s(ul) IIII p(ater) p(atriciae) coh(orti) I Âûr(eliae) Añtoñi] |³ñâe ∞ (i. e. milliarie) HēΓmΓ (esenorum) fecit cûram aģēnte [[L(ucio) Cornelio Felice Plotiāno leg(ato) pr(o) pr(aetore)]]].

A rekonstrukciók alapján számolva az építési táblák eredeti teljes hossza mindkét kiegészítési változat esetében 5 méter körüli lehetett. Természetesen a javasolt rekonstrukciókra is igaz a RIU 1124 és 1126 feliratok kapcsán leírt megállapítás,²¹ miszerint – a felíratra oly jellemző változatos és nagy fantáziával használt betűkapcsolatok miatt – a kiegészített szövegben alkalmazott ligatúrák és a betűk egymásba foglalásának formái bizonytalanok, de a feliratok írásképe és szövegének tartalma az eredetihez közel állhat.

A CSAPAT NEVÉNEK CARACALLA ALATTI AKTUALIZÁLÁSA

Az új Commodus-kori építési felirat szövegét utólag - részben a felirat kivésett 3. sorára, részben a fölé - egy újabb sorral egészítették ki (2. és 5. ábrák). Az ebből megmaradt «[---]•ĀNTONĪNĪA[---]» betűsor az Intercisában állomásozó *cohors I milliaria Hemesenorum* nevére (ennek csak utolsó betűje maradt meg) és Caracallától kapott *Antoniniana* csapatjelzőjére egészíthető ki, amely a felírat Caracalla alatti javítását bizonyítja. A felírat közli ezzel a logikus lehetőséggel számoltak ugyan, de végül minden indoklás nélkül elutasították.²² Pedig ez az egyetlen magyarázat egy Commodus-kori katonai építési felíraton az *Antoniniana* csapatjelző feltűnésére. Főleg Septimius Severus-kori,²³ vagy esetenként még korábban született katonaság által állított hivatalos feliratokon²⁴ nem ritka jelenség, hogy a csapatok nevét a később megkapott *Antoniniana* császárjelzővel aktualizálták. Véleményem szerint a csapatjelző utólagos felvéssével számolhatunk az új felírat esetében is. Nem tudjuk azonban, hogy a *cohors I milliaria Hemesenorum* nevét a sorozat mindegyik feliratán kiegészítették-e ezzel a jelzővel vagy sem, és ha igen, akkor azt milyen formában tették. A két, korábban előkerült töredéken ugyanis ilyen utólagos felíratozásnak nem találjuk nyomát, amelyet felíraton belül elfoglalt pozíciójukkal indokolhatunk. A RIU 1126 töredék az egyik építési tábla elejéről, míg a RIU 1124 egy másik végeről származik, az *Antoniniana* jelző utólagos betoldása pedig a 3. sor középső szakaszát érinthette. Elképzelhető ezért, hogy mind a két vagy mindhárom felíraton L. Cornelius Felix Plotianus helytartó kivésett nevére megkísérelték felírni a jelzőt (esetleg a csapat kiegészített nevével együtt), de ez csak a középső, még hiányzó töredékek előkerülése esetén lesz bizonyítható.

Amennyiben az új töredék a RIU 1126 felíratlal azonos táblához tartozott (ld. feljebb), úgy az *Antoniniana* jelző szokatlan, sorközépi helyzetét csak kétféleképpen magyarázhatjuk:

1. Az aktualizálás alkalmával a 3. sor elejének ép felületét stukkóval borították, és arra festették a kiegészített csapatnevet. Az *abolitio nominis* helyén azonban – se kélyebb betűkkel – inkább bevették az aktuális csapatjelzőt. Ez a megoldás azonban kevésbé elfogadható.
2. A második lehetőség azt feltételezi, hogy nem törődtek az *Antoniniana* jelző közvetlenül a *cohors* nevéhez való kapcsolásával, sem azzal, hogy a betoldás igazodjon a sor elejének pozíciójához, hanem a csapatjelzőt mindentől függetlenül egyszerűen hanyagul felvették a 3. sor közepe tájára. (A felíratot magasra, nehezen elérhető helyre falazták be, ami a később eszközölt kiegészítését is megnehezítette.)

²¹ MRÁV 2008, 256–247.

²² BUZA–KOVÁCS–LŐRINCZ 2009 [2010], 159.

²³ FITZ 1983, 32–34 – vö: LŐRINCZ 1985, 178–179.

²⁴ Ld. ezt egy Traianus-kori építési felíraton: AE 2003, 1319 (Comagena, Noricum) – cf. UBL 2004, 28–29 és egy Hadrianus alatt állított szoborbázison: ILD 293 n. 796 (Ilosva/Ilişua, Dacia Porolissensis).

Megnyugtató választ csak további töredékek előkerülése adhat. Abban az esetben, ha a töredék egy különálló, harmadik feliratnak volt a része – a hiányzó töredékek miatt – csak az újrafeliratozás ténye állapítható meg, az *Antoniniana* jelző 3. sor elején esetlegesen megmaradt korábbi szöveghez való viszonya azonban nem.

A felirat kiegészítésének időpontja kapcsán nem tartom kizártnak, hogy az exponált helyen levő feliratok szövegének *Antoniniana* csapatjelzővel való ad hoc kiegészítése Caracalla Kr. u. 213. őszén feltételezhető intercisai átutazása, pontosabban rövid kikötése²⁵ alkalmára történhetett.

A COMMODUS-KORI MONUMENTÁLIS ÉPÍTÉSI FELIRATOK ÉS AZ INTERCISAI AUXILIÁRIS CASTELLUM KŐ KAPUÉPÍTMÉNYEINEK KAPCSOLATÁRÓL

A Kr. u. 185-ben vésett intercisai monumentális építési feliratok nem nevezték meg az építkezés tárgyát, mivel az a felirat eredeti pozíciójából egyértelműen következett. Ez csak kőépítmény lehetett, amit a tábla méretén kívül az alján megmaradt habarcsdarab is bizonyít. A RIU 1124 és 1126 feliratok értelmezése kapcsán közvetett adatokra támaszkodva 2008-ban arra a következtetésre jutottam, hogy mindkét felirat az intercisai auxiliáris castellum egy-egy kő kapuépítményébe lehetett befalazva.²⁶ Ebből logikusan következett a castellum – kapuépítményeinek felépítésével befejeződő – kőbeépítésének L. Cornelius Felix Plotianus helytartóságának végére, Kr. u. 185-re való keltezése. Az intercisai auxiliáris castellum építéstörténete²⁷ ezáltal összhangba került a pannoniai tartományok auxiliáris castellumainak kőbeépítésére, pontosabban e folyamat Commodus alatti lezáródására vonatkozó régészeti adatainkkal.²⁸ Nem mondott ellent e következtetésnek a castellum kapuinak alaprajza sem, amely a késő Antoninus-kor jellegzetes kaputípusát képviseli.²⁹ A császár, a csapat és a helytartó megnevezését tartalmazó intercisai feliratok a táborépítési feliratszövegek három tartalmi egységből összeállított típusához tartoznak (ún. *dreiteilige Textformular*), amelynek számos példája ismert.³⁰ Az intercisai fektetett téglalap alakú *tabulae ansatae* magasságukhoz viszonyított extrém hossza – G. Kaschuba kritériumrendszere alapján – önmagában csak valószínűsíti kapuépítményekkel való kapcsolatukat.³¹ Az a tény azonban, hogy belőlük ma kettő, de lehet, hogy három azonos szövegű felirat töredékeit ismerjük az intercisai feliratokat azok közé a monumentális építési feliratok közé sorolja, amelyeket jellemzően katonai táborok főkapui fölé helyeztek.³² (Amennyiben a töredékek három különböző felirathoz tartoztak és az intercisai castellumnak a Duna felé meredeken leszakadó partoldal miatt valóban csak három kapuja épült,³³ úgy mindegyik kapuépítmény feliratához ismernénk egy-egy töredéket.) A kiegészített feliratos táblák 5, illetve 4,5 méter kö-

²⁵ Caracalla feltételezhető intercisai kikötéséhez és talán egy ennek alkalmára készült *litterae aureae*-val írt felirathoz: MRÁV 2002, 229–230 (=AE 2002, 1180) – cf. VISY 2005, 357–359 (=AE 2005, 1246); Caracalla pannoniai látogatásának időpontjához és eseményeihez: SZABÓ 2002, 85–98; MRÁV-OTTO-MÁNYI 2005, 201–205; KOVÁCS 2007a, 150–168 = KOVÁCS 2007b, 183–197.

²⁶ MRÁV 2008, 258–265; MRÁV 2009, 375–383.

²⁷ Az intercisai castellum építéstörténetéhez összefoglalóan: BARKÓCZI 1954; LŐRINCZ–VISY 1980; LŐRINCZ–SZABÓ–VISY 1986; VISY 2000; VISY 2003, 76.

²⁸ GABLER 1977, 171–173; GABLER 1980, 644–645; GABLER 1989, 66–67, 642–645; GABLER 1990, 99; GABLER 1994, 359 – ld. még: KOVÁCS 2000, 83–84; KOVÁCS 2006, 301–302.

²⁹ BECHERT 1971, 242–259 (különösen 250); Pannoniában: GABLER 1977, 171–173; GABLER 1989, 66–68; KOVÁCS 2000, 42–43.

³⁰ KASCHUBA 1994, 45.

³¹ KASCHUBA 1994, 11. Az intercisai feliratok kapcsán: MRÁV 2008, 262.

³² A katonai táborok építési feliratainak és kapuépítményeinek kapcsolatához: BECHERT 1971; KASCHUBA 1994, 19–20. Ld. ezt a tendenciát városkapuk esetében is: MRÁV 2008, 264 74 lj.

³³ Felvetette ezt a lehetőséget: VISY 2003, 76.

rüli hossza pontosan megfelel az intercisai castellum mindhárom feltárt kapujának toronytávolságaival, amely kaputoronytól kaputoronyig futó építési feliratokat feltételez.³⁴ A porta principalis dextra legkorábbi padlószintjén talált rheinzaberni terra sigillata töredék mestere, akár Respectus akár Castus volt Kr. u. 180 után, legfeljebb a 3. század elejéig működött.³⁵ A terra sigillata töredék ezért a kaputoronyoknak inkább a Commodus-kori, mintsem későbbi keltezését valószínűsíti.

Ezek az érvek úgy tűnik nem mindenki számára voltak meggyőzőek,³⁶ pedig a két vagy három Commodus-kori monumentális építési feliratot aligha köthetjük máshová, mint az intercisai castellum kő kapuépítményeieihez. Míg bizonyosan auxiliáris castellumok belső épületeibe falazott, hasonlóan monumentális építési táblát egyet sem ismerünk (ilyen méretű feliratok még a legiótáborok belső épületein is ritkának számítanak), addig ez a méret a kapuépítményekbe falazott építési feliratok között inkább elképzelhető. Szokatlan, bár nem példanélküli lenne az is, hogy egy auxiliáris castellum valamelyik belső épületét két, esetleg három azonos vagy hasonló szövegű építési felirattal látták volna el. A máig ismert egyetlen, azonos szövegű feliratokból álló sorozat az aaleni castellum principiájából származik, és annak Septimius Severus-kori felújításáról emlékezett meg.³⁷ Ennek analógiájára az intercisai castellum belső épületei közül is csak a központi épületben számolhatnánk azonos szövegű építési feliratokkal. Az aaleni principia Kr. u. 208-as felújításáról tudósító feliratok közül azonban a legnagyobb mérete is csak $0,8 \times 1,65$ méter, ami messze elmarad a $0,77 \times$ cca. 5 méter nagyságú intercisai feliratokétól (hossza ezeknek alig a harmadával felel meg) és arányaiban is különbözik tőlük (magasságához képest sokkal rövidebb). Ez a méretkülönbség azért is említésre méltó, mert Aalen, Raetia provincia legjelentősebb auxiliáris castellumaként egy ala milliaris számára épült. Ennek megfelelően 77×79 méteres principiája is lényegesen nagyobb a cohors milliaris equitata állomáshelyeül szolgáló intercisai castellum 35×40 méter alapterületű központi épületénél.³⁸

Az építési felirattöredékek és a porta principalis dextra ásatási eredményei alapján az intercisai auxiliáris castellum kő erődfalának és kapuinak építéstörténete a Kr. u. 2. század utolsó évtizedeiben a következőképpen rekonstruálható: Az első, már kőből épült castellum a Marcus Aurelius északi háborúinak végén elpusztult palánktábor³⁹ helyén, a partomlás miatt attól cca. 20 méterrel nyugatabbra épült fel. Az átépítésre a Kr. u. 180-as évek elején került sor, bizonyosan Kr. u. 176 után, amikor az intercisai castellumban a *cohors I milliaria Hemesenorum* felváltotta az elvezényelt *ala I civium Romanorum*-ot.⁴⁰ Az új helyőrség castellumának északi és déli falát a korábbi palánktábor palisádfalának vonalával párhuzamosan, a tábor betemetett

³⁴ Ilyen, két kaputorony közé elhelyezett, alacsony és extrém hosszú építési felirata volt a brigetioi legiótábor Marcus Aurelius vagy Commodus alatt átépített kapuinak (RIU 500 – cf. MRÁV 2008, 263 69. j.; MRÁV 2009, 378 Anm. 69) és a felsőgermaniai limes néhány numerus castellumának (az Antoninus Pius-kori feliratok e castellumok köbe építésével kapcsolatosak: Elztal-Neckarburken (CIL XIII 6490; KASCHUBA 1994, 64 Abb. 29); ld. még D. Baatz rekonstrukcióját a hesselbachi numerus castellum *porta praetoriájáról* (BAATZ 1973, Abb. 9; JOHNSON 1987, 109 Abb. 67) és az Intercisában talált terrakotta kapumodell „építési feliratának” pozícióját: PÓCZY 1957, 132 Kat. Nr. 129, Taf. XXIV/1.

³⁵ MEES 2002, 337; Pannoniában: GABLER–MÁRTON 2005, 276 (Respectus), 241–242 (Castus).

³⁶ Következésképpen megkérdőjelezték: BUZA–KOVÁCS–LÓRINCZ 2009 [2010], 158 2. j., 159.

³⁷ ALFÖLDY 1989, 301–309 Nr. 2–4; REUTER 1995, 34 Nr. 64–66.

³⁸ Az aaleni castellum principiájához és három, Kr. u. 208-ban született építési feliratához viszonyítva azt kellene feltételeznünk, hogy Intercisában a fele akkora principiát a legnagyobb aaleni felirathoz képest is legalább háromszor olyan hosszú építési feliratokkal látták volna el. Mindez igencsak megkérdőjelezi a feltételezés realitását.

³⁹ Az erőd pusztulását mutatja a palánktábor retenturájában talált, pusztulási rétegből származó K.u. 175-ben vert Marcus Aurelius Ás: LÁNYI 1986, 367 Nr. 1.

⁴⁰ A palánktábor árkának visszatöltéséből Antoninus-kori rheinzaberni terra sigillata került elő (Cerialis II köre): GABLER 1977, 173; LÓRINCZ–VISY 1980, 683, 693. Intercisa auxiliáris castellumának Marcus Aurelius és Commodus-kori helyőrségtörténetéhez: LÓRINCZ 1994, 52–55; LÓRINCZ 2001, 92–98.

árkának külső szélére építették. A *portae principales* pozíciója azonban a castellum nyugatabbra helyezésének ellenére sem változott, hiszen azt a táboron átmenő út nyomvonala határozta meg, amely ugyanott maradt. A Commodus-kori kőfalnak, a porta principalis dextra esetében bizonyítottan, máshol feltételezhetően kezdetben nem kő kaputornyai voltak, hanem az építkezés megakadása miatt átmenetileg, kényszermegoldásként egytornyos fa kapukonstrukciókkal zárták le az erődfal kapunyílásait. A rövid ideig (legfeljebb egy évig) fennálló, ideiglenes fa kapuépítmények helyén L. Cornelius Felix Plotianus helytartó hivatalának utolsó évében, Kr. u. 185 tavaszán, legkésőbb kora nyarán fejezték be a castellum kapuinak kőbeépítését, és ekkor került sor az építési feliratok elhelyezésére is. (A százhalombattai burgus- vagy praesidiumépítési felirat⁴¹ mellett ez a másik olyan katonai építkezés, amely bizonyítja, hogy Kr. u. 185-ben még befejeződtek olyan munkálatok, amelyek kivitelezéséért a kivégzett L. Cornelius Felix Plotianus helytartó volt a felelős.) A kőkapuk építését megelőzően a két kaputorony helyére eső, fa kaputoronyig korábban meghosszabbított falszakaszokat is visszabontották.⁴²

EREDMÉNYEK

1. Az Intercisa (Dunaújváros) déli temetőjének területén talált, Buza A., Kovács P. és Lőrincz B. által közelmúltban közölt építési felirattöredék nem Caracalla, hanem Commodus nagyszabású katonai építkezésének dokumentuma, amelynek munkálatai az auxiliáris castellumot érintették. A felirattöredéknek ugyanis nemcsak betűi, hordozójának típusa és lelőköörülményei azonosak a Kr. u. 185-re keltezhető RIU 1124 és 1126 monumentális építési feliratokéval, hanem minden mérhető méretadata és sorainak pozíciója, szövegének sorbeosztása is. Az új feliraton ráadásul két különböző időben kivitelezett *abolitio nominis* nyomai látszanak, amelynek során a felirat első sorában Commodus, az utolsóban pedig L. Cornelius Felix Plotianus helytartó nevét törölték. A töredéken Commodus titulúrájából csak az imperatori acclamatiók iterációs számadata maradt meg VII formában, amely – a RIU 1124 és 1126 feliratokkal való egyidejűsége és szövegazonossága miatt – tévedés feltételezése nélkül is VII számjegyként olvasandó. Az új töredék ráadásul beleillik a RIU 1126 felirat rajzos rekonstrukciójába, bár a rendelkezésünkre álló töredékek kis száma és egymástól való távolsága miatt még nem dönthető el teljes bizonyossággal, hogy valóban ehhez, vagy inkább egy ugyanilyen szövegű harmadik építési felirathoz tartozott. (Kiegészítésekör ezért egyelőre mindkét lehetőséget figyelembe kell vennünk, bár az utóbbit nagyobb valószínűséggel.) Mindezek önmagukban is bizonyítják a RIU 1124 és 1126, illetve az új felirattöredék összefüggését, azonos építési feliratsorozatba tartozását. Az ismert töredékek a feliratoknak összességében is alig az ötödét adják ki, így további töredékek előkerülésére számíthatunk, leginkább Intercisa késő római temetőinek sírjaiból.
2. A Commodus-kori építési felirat szövegében az építő *cohors I milliaria Hemesenorum* rövidített nevét Caracalla alatt kiegészítették és az *Antoniniana* csapatjelzővel aktualizálták. Az eredeti felirattól jól megkülönböztethetően felírt jelző a korábbi 3. sor közepére, részben magára a kivésett sorra, részben a fölé került.

⁴¹ RIU 1426 – cf. Kovács 2006, 304; Mráv 2008, 258 47 j.

⁴² A visszabontott falak maradványai előkerültek a porta principalis dextra tornyainak belsejében. Az építési felirat azonban nem tartozhatott egy kaputoronyok nélküli kőkapuhoz. (Ennek lehetőséget Visy Zsolt vetette fel egy beszélgetésünk alkalmával, amelyet ezúton is nagyon köszönök.) Hasonló megoldásra ugyanis csak egyetlen példát ismerünk, az is egy kisméretű numerus-castellum (Milttenberg-Öst: KASCHUBA 1994, 25, 66–67 Nr. 31).

3. A castellumot érintő Caracalla-kori építkezéseknek egyelőre nincs epigraphiai dokumentuma. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ekkor – vagy tágabban a Severus-korban – nem történtek, történhettek belső épületek és védművek korszerűsítését célzó kisebb-nagyobb építkezések, felújítások.
4. A RIU 1124 és 1126 valamint az új feliratokat az intercisai auxiliáris castellum kő kapuépítményeinek bejáratai fölé falazták. Erre utal az a tény, hogy a töredékek több azonos szövegű feliratot feltételeznek (legalább kettőt, de lehet, hogy hármat), amelyek hossza pontosan megegyezik az egyes kapuépítmények tornyai közötti távolsággal (mindkettő vagy 4,5 vagy 5 méter). Hasonlóan monumentális feliratokat auxiliáris castellumokból csak kapuépítmények vonatkozásában ismerünk, belső épületek esetében nem.
5. Az új felirat nemcsak a RIU 1124 és 1126 feliratok kiegészítésére vonatkozó javaslatomat támasztja alá, hanem megerősíti véleményemet a tekintetben is, hogy az intercisai auxiliáris castellum kő kapuépítményei nem Caracalla idején, hanem már Kr. u. 185-ben elkészültek, miután az építkezés megakadása miatt kényszermegoldásként egy rövid ideig fa kaputornyokkal zárták le az erődfal egy vagy több befejezetlen bejáratát.

IRODALOM

- ALFÖLDI 1941: Alföldi A., *Epigraphica* IV. 9. A Commodus-féle burgus-ok és praesidium-ok feliratain szereplő latrunculi – Die latrunculi der Bauinschriften der unter Commodus gebauten burgi et praesidia. *ArchÉrt* Ser. III 2/1. 30–37, 40–48.
- ALFÖLDY 1989: Alföldy, G., Die Inschriften aus den Principia des Alenkastells Aalen. *Fundberichte aus Baden-Württemberg* 14. 293–338.
- BAATZ 1973: Baatz, D., *Kastell Hesselbach und andere Forschungen am Odenwaldlimes*. Limesforschungen 12. Berlin.
- BARKÓCZI 1954: Barkóczy, L., Lager und Wohnsiedlung. In: *Intercisa I. (Dunapentele - Sztalinváros) Geschichte der Stadt in der Römerzeit*. *Arch. Hung. Ser. Nova* XXXIII. Budapest. 11–60.
- BECHERT 1971: Bechert, T., Römische Lagertore und ihre Bauinschriften. Ein Beitrag zur Entwicklung und Datierung kaiserzeitlicher Lagertorgrundrisse von Claudius bis Severus Alexander. *Bjß* 171. 201–287.
- BUZA-KOVÁCS-LŐRINCZ 2009 [2010]: Buza A. – Kovács P. – Lőrincz B., Egy új építési felirat Intercisából. In: *Studia Epigraphica Pannonica* 2. 157–160.
- DIETZ 1983: Dietz, K., Kastellum Sablonetum und der Ausbau des rätischen Limes unter Kaiser Commodus, *Chiron* 13. 497–536.
- FEHÉR 2007: Fehér, B., *Pannonia latin nyelvű története*. Budapest.
- FITZ 1983: Fitz, J., *Honorific Titles of Roman Military Units in the 3rd Century*. Budapest–Bonn.
- FITZ 1993: Fitz, J., *Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit I*. Budapest.
- FPA III: *Fontes Pannoniae Antiquae ab a. D. CLXVI usque ad a. D. CXCII*. (ed. Kovács, P.). Budapest, 2006.
- FPA IV: *Fontes Pannoniae Antiquae in aetate Severorum* (ed. Kovács, P.). Budapest, 2007.
- GABLER 1977: Gabler D., A dunai limes I-II. századi történetének néhány kérdése – Some remarks on the history of the Danubian limes of the first and second century. *ArchÉrt* 104. 145–175.
- GABLER 1980: Gabler, D., The structure of the Pannonian frontier on the Danube and its development in the Antonine period – some problems. In: (Ed. by W. S. Hanson – L. J. F. Keppie), *Roman Frontier Studies 1979. Papers presented to the 12th International Congress of Roman Frontier Studies Part II*. BAR-IS 71 (II). Oxford. 637–654.
- GABLER 1989: Gabler, D., *The Roman fort at Ács-Vápuszta on the Danubian limes*. BAR-IS 531. Oxford.
- GABLER 1990: Gabler D., Limestáborok. In: J. Fitz – A Mócsy (szerk.), *Pannonia régészeti kézikönyve*. Budapest. 94–103.
- GABLER 1994: Gabler, D., Über die Aussagekraft der Terra Sigillata-Funde bezüglich der Zerstörungen in den Provinzen. In: *Markomannenkriege. Ursache und Wirkungen*. Brno. 355–369.
- GABLER-MÁRTON 2005: Gabler D. – Márton A., Galliai-germaniai és Duna-vidéki terra sigillata bélyegek nem reliefdíszes edényeken. *ComArchHung* 227–307. = uők, La circulation des sigillées en Pannonie d'après les estampilles sigillées lisses de Gaule, de Germanie et de la région Danubienne. *Revue Archéologique de l'Est* 58. 205–324.
- HEKLER 1913: Hekler A., Dr. Hekler Antal jelentése 1912. évi dunapentelei ásátásáról. *Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1912 évi állapotáról*. Budapest. 206–225.
- HEKSTER 2002: Hekster, O., *Commodus. An emperor at the crossroads*. Dutch monography on ancient history and archaeology 23. Amsterdam.
- JOHNSON 1987: Johnson, A., *Römische Kastelle des 1. und 2. Jahrhunderts n. Chr. in Britannien und in den germanischen Provinzen des Römerreiches*. Kulturgeschichte der Antiken Welt Bd. 37. Mainz.
- KASCHUBA 1994: Kaschuba, G., Lagertorinschriften im Imperium Romanum: von claudisch-neronischer bis in diokletianische Zeit. Regensburg, Univ., Diss.
- KIENAST 1996²: Kienast, D., *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*. Darmstadt.
- KNEISSL 1969: Kneissl, P., *Die Siegestitulatur der römischen Kaiser. Untersuchungen zu den Siegerbeinamen des ersten und zweiten Jahrhunderts*. Hypomnemata Heft 23. Göttingen.
- KOVÁCS 2000: Kovács, P., *Matrica – Excavations in the Roman fort at Százhalombatta (1993–1997)*. Studia Classica – Ser. Historica 3. Budapest.

- KOVÁCS 2005: Kovács P., *Marcus Aurelius esőcsodája és a markomann háborúk*. Specimina Nova Suppl. V. Pécs.
- KOVÁCS 2006: Kovács P., A markomann háborúk története és Commodus kora a források fényében. In: FPA III. Budapest. 251–316.
- KOVÁCS 2007a: Kovács P., Pannonia története a Severus-korban. In: FPA IV. Budapest. 133–182.
- KOVÁCS 2007b: Kovács P., Caracalla pannoniai látogatása az antik forrásaink alapján. In: Fehér B. – Könczöl M. (szerk.), *Orpheus búcsuzik. Tanulmányok Sarkady János emlékére*. Budapest. 183–197.
- KOVÁCS 2008: Kovács, P., Burgus building inscriptions of Commodus from Pannonia. *SEBarc* 6. 125–138.
- KOVÁCS–PROHÁSZKA 2003: Kovács P. – Prohászka P., Új római feliratos kőemlékek a Magyar Nemzeti Múzeum Adattárából. *AT* 47. 291–303.
- LÓRINCZ 1985: Lőrincz, B., Zu den Kaiserbeinamen der römischen Truppen im 3. Jahrhundert. *ActaArchHung* 37. 177–189.
- LÓRINCZ 1994: B. Lőrincz, Die Truppenbewegungen am pannonischen Limes während der Markomannenkriege. In: H. Friesinger – J. Tejral – A. Stuppner (Hrsg.), *Markomannenkriege. Ursache und Wirkungen*. Brno. 51–57.
- LÓRINCZ 2001: Lőrincz, B., *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit. Teil I: Die Inschriften*. Wiener Archäologische Studien 3. Wien.
- LÓRINCZ 2006: Lőrincz B., A pannoniai tartományok helytartói Kr. u. 167–192 között. In: FPA III 2006, p. 318.
- LÓRINCZ–SZABÓ–VISY 1986: Lőrincz, B. – Szabó, K. – Visy, Zs., Neue Forschungen im Auxiliarkastell von Intercisa. In: *Studien zu den Militärgrenzen Roms III. 13. Internationaler Limeskongress Aalen 1983*. Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg Bd. 20. Stuttgart. 362–368.
- LÓRINCZ–VISY 1980: Lőrincz, B. – Visy, Zs., Die Baugeschichte des Auxiliarkastells von Intercisa. In: (Ed. by W. S. Hanson – L. J. F. Keppie), *Roman Frontier Studies 1979. Papers presented to the 12th International Congress of Roman Frontier Studies Part II*. BAR-IS 71 (II). Oxford. 681–701.
- MAHLER 1909: Mahler E., Római feliratos kőemlékek Dunapenteléről. *ArchÉrt* ú.f. 29 (1909) 328–334.
- MEES 2002: Mees, A. W., *Organisationsformen römischer Töpfer-Manufakturen am Beispiel von Arezzo und Rheinzabern*. JRGZM Monographien 52. 1–2. Mainz.
- MRÁV 2001: Mráv, Zs., Die Gründung Emonas und der Bau seiner Stadtmauer. (Zur Ergänzung der Inschrift AIJ 170B = ILJug 304). *ActaAntHung* 41. 81–98.
- MRÁV 2002: Mráv, Zs., Eine litterae aureae-Inschrift aus Intercisa. *FolArch* 49–50. 207–233.
- MRÁV 2008: Mráv Zs., L. Cornelius Felix Plotianus, Pannonia inferior helytartója és az intercisai auxiliáris castellum építéstörténete. In: *Studia Epigraphica Panonica* 1. 243–277.
- MRÁV 2009: Mráv, Zs., L. Cornelius Felix Plotianus, der Statthalter von Pannonia Inferior und die Baugeschichte des Auxiliarkastells Intercisa (Dunaújváros, Komitat Fejér, Ungarn). Zwei commodischen Monumentalbauinschrift aus Intercisa. In: Bíró, Sz. (Hrsg.), *Ex Officina. Studia in honorem Dénes Gabler*. Győr. 357–388.
- MRÁV–OTTOMÁNYI 2005: Mráv, Zs. – Ottományi, K., De{i}fu(n)c(tus) exp(editione) Germ(anica) Lauri(aci) mort(e) sua - Sarkophag eines während der alamannischen Expedition Caracallas verstorbenen Soldaten aus Budaörs. *ActaArchHung* 56. 177–212.
- PÓCZY 1957: Póczy, K., Keramik. In: Intercisa II. Dunapentele, Geschichte der Stadt in der Römerzeit. *ArchHung*. Ser. Nova XXXVI. Budapest. 29–139.
- REUTER 1995: Reuter, M., Zur Inschriftausstattung römischer Auxiliärstabsgebäude in den nordwestlichen Provinzen Britannien, Germanien, Raetien und Noricum. *SJ* 48. 26–51.
- REUTER 1997: Reuter, M., Zu den Befugnissen römischer Provinzstatthalter bei militärischen Bauprojekten. In: Groenman-van Waateringe, W. – van Beek, B. L. – Willems, W. J. H. – Wynia, S. L. (ed. by), *Acten des XVI. International Limeskongress in Rolduc 1995*. Oxbow Monograph 91. 189–194.
- SCHEID 1998: Scheid, J., Le protocole arvale de l'année 213 et l'arrivée de Caracalla à Nicomédie. In: Paci, S. (a cura di), *Epigrafia Romanan in area Adriatica. Actes de la IXe rencontre franco-italienne sur l'épigraphie du monde romain*. Macerata. 339–451.
- SÁGI 1957: Sági, K., Fundzusammenhänge des Gräberfeldes. In: *Intercisa II. Dunapentele, Geschichte der Stadt in der Römerzeit*. *ArchHung* Ser. Nova XXXVI. Budapest. 560–624.

- SOPRONI 1994: Soproni, S., Pannonische Burgus-Bauinschriften aus der Commodus-Zeit. *Mitteilungen des Museumsvereins Lauriacum* 32. 10–15 = Zu den Burgusbau-Inschriften von Commodus. In: Jenő Fitz septuagenario. Festschrift für J. Fitz. Székesfehérvár. 1996, 91–94
- SZABÓ 2002: Szabó Á., Suetrius Sabinus c. v. „újabb” felirata Pannoniából. Ad CIL III 10490 = RD 369. – Die „neuere” Inschrift von Suetrius Sabinus aus Pannonien. CIL III 10490 = RD 369. *FolArh* 49. 85–109.
- UBL 2003: Ubl, H.-J., Eine Bauinschrift aus dem Alenlager Comagena, Tulln, NÖ. *RÖ* 26 (2003) 23–29.
- VISY 2000: Visy Zs., Intercisa hadtörténete. In: F. Erdős – Zs. Pongrácz (szerk.), *Dunaújváros története*. Dunaújváros. 37–48.
- VISY 2003: Zs. Visy, *The ripa Pannonica in Hungary*. Budapest.
- VISY 2005: Visy, Zs., Zur litterae aureae-Inschrift von Intercisa. In: Beutler, F. – Hameter, W. (Hrsg.), „Eine ganz normale Inschrift” ... und ähnliches zum Geburtstag von Ekkehard Weber. Festschrift zum 30. April 2005. *Althistorisch-Epigraphische Studien* Bd. 5. Wien. 357–359.

A NEW FRAGMENT OF THE COMMODIAN BUILDING INSCRIPTIONS OF
THE AUXILIARY FORT AT INTERCISA
(DUNAÚJVÁROS, COUNTY FEJÉR, HUNGARY)

Andrea Buza, Péter Kovács and Barnabás Lőrincz have recently published the fragment of a monumental building inscription brought to light from a Late Roman grave in the southern cemetery of Intercisa, found near 35 Batsányi János Street in Dunaújváros in 2003 (Figs 1–2).¹ The surviving letters of the inscription were read as [---]ANONIN[---] I ---]X IMP VII CO[---] L ANTONINIA[---] and the emperor named in Line 3 was identified with Caracalla based on the unit's adjective (*Antoniniana*). The military construction activity commemorated by the inscription was dated to 216–early 217 AD in view of the titulature --- *trib(unicia) pot(estate) XI* or *X]X, imp(eratori) III, co(n)[s(uli) IIII, p(atri) p(atriae)* reconstructed in ablative of time.²

However, the building inscription and the assumed extensive construction work cannot be dated to Caracalla's reign. The fragment is part of a series of building inscriptions from the time of Commodus together with two inscriptions with an identical text from Intercisa (RIU 1124, 1126) which were restored and interpreted by the present author.³

The letters, the mediums and the find circumstances of the fragmentary inscription are identical to those of the two other monumental building inscriptions dating from 185 AD (RIU 1124 and 1126), as are its other measurable features (Table 1), as well as the position and arrangement of the lines. The remains of two *abolitiones nominis* performed on two separate occasions can be made out on the newly-found fragment: the name of Commodus was erased from the inscription's first line and the name of the governor L. Cornelius Felix Plotianus from the last line. No more than the iteration number VII of the imperial acclamations has survived of Commodus' titulature which, in view of the fragment's contemporaneity with RIU 1124 and 1126 and the identicalness of their text, can be restored as VII. Moreover, the new fragment fits perfectly into the drawn reconstruction of RIU 1126 (Fig. 6. 3).

Imp(erator) Cæs(ar) M(arcus) Âûrel(ius) [[Commodus]]] Añ<▷oñin[us Aug(ustus) Pius Sârm(aticus) Gêrm(anicus) | m̃ax(imus) Brit(annicus) poñt(ifex) m̃ax(imus) trib(unicia) pot(estate) X i]m̃p(erator) VII co(n)[s(ul) IIII p(ater) p(atriae) coh(orti) I ∞ (i. e. milliarie) Âûr(eliae) Añtoñi] |³ ñae H̃eṛm̃ (esenorum) fecit cûram aġēnte [[L(ucio) Corñelio Feliçe Plotiãno leg(ato) pr(o) pr(aetore)]]].

Owing to the low number of surviving fragments and to their distance from each other, it cannot be established with certainty whether the fragment had indeed been part of this inscription or part of a third inscription with a similar text. In the latter case, the fragment can be reconstructed as follows (Fig. 6. 4):

[Imp(erator) Cæs(ar) M(arcus) Âûrel(ius) [[Commodus]]] Añ<▷oñin[us Aug(ustus) Pius Sârm(aticus) Gêrm(anicus) | m̃ax(imus) Brit(annicus) poñt(ifex) m̃ax(imus) trib(unicia) pot(estate) X i]m̃p(erator) VII co(n)[s(ul) IIII p(ater) p(atriae) coh(orti) I Âûr(eliae) Añtoñi] |³ ñae ∞ (i. e. milliarie) H̃em(esenorum) fecit cûram aġēnte [[L(ucio) Corñelio Felice Plotiãno leg(ato) pr(o) pr(aetore)]]].

¹ BUZA-KOVÁCS-LŐRINCZ 2009 [2010], 157–160.

² BUZA-KOVÁCS-LŐRINCZ 2009 [2010], 158–159.

³ MRÁV 2008, 243–277; MRÁV 2009, 357–388.

Both options must be considered when restoring the text, even though the latter seems more probable.

The above clearly prove that the earlier found two fragments (RIU 1124 and 1126) and the new fragment were part of the same series of building inscriptions. The currently known fragments account for about one-fifth of the inscriptions and thus the discovery of new fragments can be expected, most likely from the graves of the Late Roman cemetery of Intercisa.

The abbreviated name of the unit engaged in the construction work, the *cohors I militaria Hemesenorum*, was completed under Caracalla and updated with the unit adjective *Antoniniana*. The adjective added subsequently can be easily distinguished from the inscription's original text: it was added to the middle of Line 3, in part in the place of the erased line and in part above it. At present, there is no epigraphic evidence for any construction work in the *castellum* during Caracalla's reign. Obviously, this does not mean that building activity involving the renovation of the fort's buildings and the improvement of the defence works had not taken place during this period or in the Severan age in the broader sense.

The two earlier found inscriptions (RIU 1124 and 1126) and the new inscription had been set above the entrance of the stone gatehouses of the auxiliary *castellum* at Intercisa. This is indicated by the fact that the fragments probably come from two or perhaps more inscriptions with an identical text, whose length corresponds to the distance between the towers of the gatehouses (being either 4.5 or 5 m). Comparable monumental inscriptions from auxiliary *castella* were exclusively associated with the gatehouses, never with any of the interior buildings.

The new inscription does not only support the present author's suggestion for the reconstruction of the two earlier fragments (RIU 1124 and 1126), but also confirms their proposed dating, namely that the stone gatehouses of the auxiliary *castellum* at Intercisa were not made under Caracalla, but had already been finished by 185 AD, when one or more unfinished entrances had been temporarily provided with wooden gatehouses by necessity owing to the halt in the construction work.

Translated by Magdalena Seleanu

EGY KÉSŐ RÓMAI SISAK ARCVÉDŐ LEMEZÉNEK TÖREDÉKE DUNAFALVÁRÓL (BÁCS-KISKUN MEGYE)

Új adatok az Intercisa típusú sisakok morfológiai és keltezési kérdéseihöz

KOCSIS László – MRÁV Zsolt

A késő római hadsereg katonáinak ábrázolásai és régészeti leletként előkerült fegyverei, védőeszközei a korábbiaktól lényegesen eltérő megjelenést és felszerelést mutatnak,¹ amelynek legjellegzetesebb eleme a részben perzsa vagy szarmata/alán hatást mutató, részben római fejlesztésű új sisaktípusok voltak.² Az egyszerűbb szerkezetű, olcsóbb és tömeggyártásra alkalmasabb késő római sisakokat már központi állami fegyvergyártó műhelyekben készítették.³ Bár formájuk, készítési technikájuk alapján egyelőre csak néhány, fegyvernemre jellemző főbb típusuk különíthető el (lovassági, gyalogsági),⁴ ezeken belül az egyes sisakok szerkezeti elemeinek kialakítása, díszítése mégis nagy változatosságot mutat. Ezek altípusokba sorolása és különböző szempontok szerinti rendszerezése csak részben történt meg,⁵ ezért minden egyes új sisak vagy sisakalkatrész előkerülésének és közlésének jelentősége van, amely hozzájárul egy átfogó tipológia kialakításához.

Ebből a szempontból különösen fontosak azok a sisakleletek, amelyek hiteles lelőhelyről és régészetiileg dokumentált kontextusból származnak. A késő római sisakok katonai környezetből való előkerülése főleg a határprovinciák területére jellemző, ezen belül a legtöbb lelőhellyel Pannonia késő római tartományaiból rendelkezünk.⁶ Ez a jelenség igaz az újonnan előkerült és újraértékelt leletekre is (mint például: Alsóheténypuszta/H;⁷ Szabadbattyán/H;⁸ Paks [Lussonium]/H,⁹ Cibale [Vinkovci]/HR;¹⁰ Mursa [Eszék-Osijek]/HR¹¹). A valeriai lelőhelyű sisakok viszonylagosan magas számát gyarapítja egy közelmúltban talált dunafalvi lelet, amelynek ismertetése és értékelése képezi tanulmányunk tárgyát. A dunafalvi sisaklelet új adatokkal szolgál nemcsak a késői sisakok tipokronológiájához, hanem előkerülésük kontextusához is.

AZ ARCVÉDŐ LEMEZ LELŐHELYE ÉS ELŐKERÜLÉSÉNEK KONTEXTUSA

A sisaklelet 2008-ban, Mráv Zsolt ásátásán Dunafalván került elő, a Duna mai főágának bal partján, a Mohácsi-szigeten épült késő római kikötőerőd közvetlen előterében.¹²

¹ FEUGÈRE 1993, 235–254; BISHOP–COULSTON 1993, 160–182; SUMNER 2009, 41–70, 85–96, 144–158.

² KLUMBACH 1973; BISHOP–COULSTON 1993, 167–172; KOCSIS 2000, 37–40; MIKS 2008, 5–14.

³ OLDENSTEIN 1985, 82–83; JAMES 1988, 257–331.

⁴ A késő római sisakok tipológiájához ld.: BISHOP–COULSTON 1993, 167–172; KOCSIS 2000, 37–40; MIKS 2008, 5–14.

⁵ KOCSIS 1994, 83–85

⁶ Az ismert késő római sisakok lelőhelyeihez ld. MIKS 2008, 13 Abb. 22 térképét.

⁷ KOCSIS 2003; KOCSIS 2008, 252–267.

⁸ KOCSIS 1994, 92, 42. kép

⁹ LENGVÁRI 1996.

¹⁰ Lovassági sisak arcvédő lemeze: BRUNŠMID 1902, 158,87/1.kép; RADMAN-LIVAJA 2007, 105–124.

¹¹ 9 sisaktöredék: MILITARY EQUIPMENT, CROATIA 2010, 235–238 kat. 3–11.

A régóta ismert ellenerőd felszínén álló és folyamatosan pusztuló romjait többben is felmérték már (például Halász Ferenc, Mócsy András, Kőhegyi Mihály),¹³ régészeti kutatása – néhány kisebb, közöletlen régi ásatástól eltekintve – azonban csak 2008-ban indult meg.¹⁴ Ennek során sikerült meghatározni és pontosítani a kiserőd alaprajzát, építési technikáit és kronológiáját.

A dunafalvi kiserőd alaprajzi jellegzetességei alapján a Valeria provincia késői határvédelmére oly jellemző, ún. Verőce típusú, szimmetrikus elrendezésű kikötőerődök közé sorolható, amelyek egy nagyméretű központi toronyból, a víz felé egy falal körülvett és saroktoronyokkal erősített téglalap alakú zárt udvarból, valamint egy Dunába nyúló fakonstrukciójú kikötőből álltak.¹⁵ Dunafalva az a kivételes kikötőerőd, ahol a típus mindhárom kritériumára rendelkezünk régészeti adatokkal. Központi tornyának falait ugyan a Duna eróziója és a helyi lakosság kőbányászata teljesen elpusztította, helyén azonban szerencsésen megtaláltuk az alapozási árkának aljába, sűrűn egymás mellé leütött 7-8 cm átmérőjű karók soros rendszerét. A karómaradványok segítségével kiserkeszthető lett nemcsak a központi torony, hanem a kikötőerőd alaprajza is (1. ábra). Feltárára került a központi toronynak a délkeleti és az északkeleti sarka, továbbá a keleti, az északi illetve déli fal szélső karósorai. A központi torony ezek alapján rekonstruált mérete: 16 × 22 méter. Karók sorát az alapozás teljes szélességében leütötték, így lemérhető volt a központi torony alapfalának vastagsága, amely – a Mócsy A. által feltételezett 1,5 méteres falvastagsággal szemben¹⁶ – bizonyosan meghaladta a 3,5 métert. A 4. szelvényben a karólyukak és a részben megmaradt fa karók kirajzolták a 1,5 méter vastag déli szárnyfal és a központi torony találkozási pontját. A négyzet alaprajzú délkeleti saroktorony eredeti helyzetéből már elmozdult keleti falának tövénél ugyancsak megtaláltuk a saroktorony alapozása alá ütött karókat, köztük a keleti szélső karósort. A karókat az alapozás alá mindössze 30-40 centiméter mélyre ütötték a partoldal sárga homokos laza altalajába és azok átlagosan 70-80 centiméter magasságban nyúltak bele az alapozás falmagjába. A 2. szelvény keleti harmadában megmaradtak az alapozás alsó kősorai, amelyek között egy vízszintesen fekvő gerenda maradványai feküdtek. Az alapozás alá ütött karók és vízszintesen fektetett gerendák kombinálásának technikáját főleg az I. Valentinianus-kori, víz közelébe vagy vízenyős területekre épített erődítmények alapfalainál alkalmazták, közöttük is legjellemzőbben a kikötőerődök esetében.¹⁷ A dunafalvi kiserőd építése is I. Valentinianus uralkodásának idejére tehető,¹⁸ amit alaprajzi típusa, építési technikája és a területéről gyűjtött nagyszámú ún. OFARN csoportba tartozó és a *legio X Gemina* késői bélyegtypusaival ellátott I. Valentinianus-kori falazótégla mellett,¹⁹ az előkerült éremanyag összetétele is bizo-

¹² Az ásatáshoz egyelőre: MRÁV 2009b, 183–184. Az ásatáson dunaszekcsői és dunafalvai fiatalok mellett a Szegedi és Pécsi Tudományegyetem régészet szakos hallgatói, Agócs Nándor, Farkas István Gergő, Szabó András, Takács Péter és Savanyú Bálint vettek részt, akiknek munkáját ezúton is nagyon megköszönöm. Ezen fölül külön köszönet Bíró Zsoltnak (Dunaszekcső), Kaszár Lászlónak (Dunafalva), Kovács Antalnak (Szeremle) és Pataki Miklósnak (Budapest) segítségével, továbbá Szingler Józsefnek (Dunaszekcső) hasznos adataiért.

¹³ HALÁSZ 2000, 101–109; MÓCSY 1958, 89–104; KŐHEGYI 1967, 39–48; ld. még: GÁBOR 2003, 179–180 (téves keltezéssel).

¹⁴ MRÁV 2009b, 183–184. A tanulmánynak nem célja az ásatás eredményeinek minden részletre kiterjedő közlése, csak olyan mértékben, amely feltétlenül szükséges az arcvédő lemez kontextusának megértéséhez és keltezéséhez.

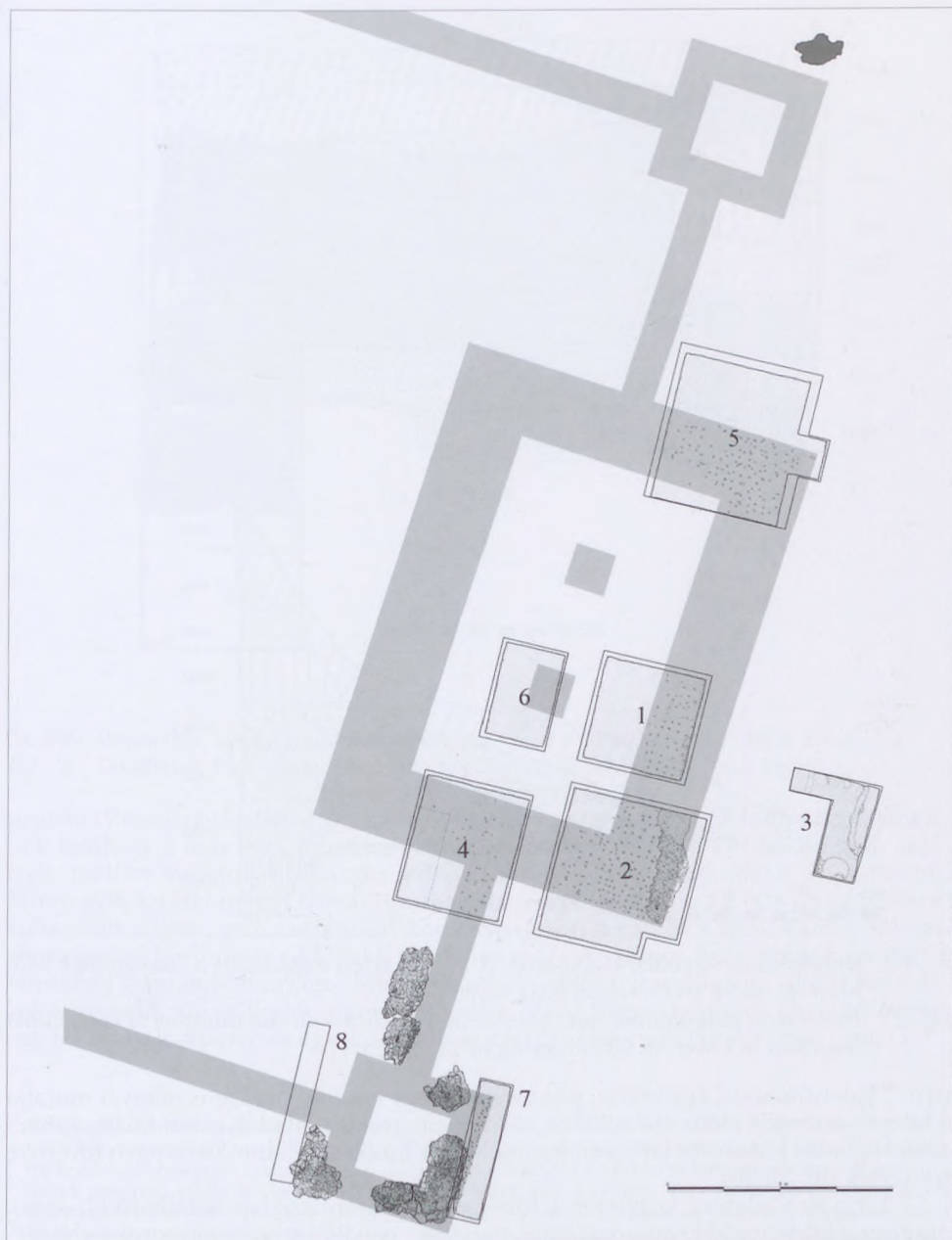
¹⁵ Ld. ehhez egyelőre: MRÁV 2009a, 24.

¹⁶ MÓCSY 1958, 94 Abb. 12.

¹⁷ Ilyen alapozási technikával épült a verőcei (legutóbb MÓCSY 1958, 97–98; NAGY 1998, 35) és a dunakeszi (MRÁV 2009, 19–20) kikötőerőd, továbbá többek között a tabáni I. Valentinianus-kori őrtorony (Aquincum – 5. burgus): VISY 2000, 57.

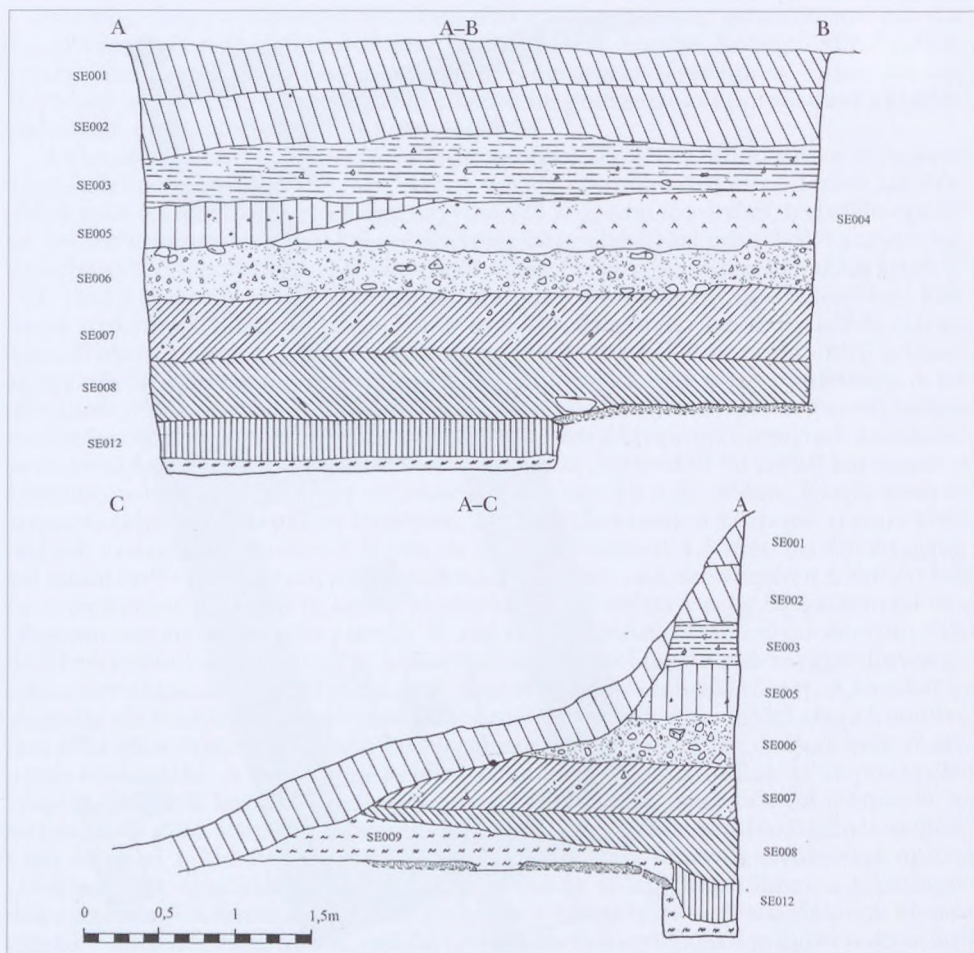
¹⁸ MRÁV 2003, 40.

¹⁹ A dunafalvi kikötőerődből ismert téglabélyeg típusokhoz ld. egyelőre: LÓRINCZ 1999, 57. Az ún. OFARN-csoport téglabélyegeinek valentinianusi keltezéséhez: MRÁV 2003, 33–50.

1. ábra A dunafalvi I. Valentinianus-kori kikötőerőd (*burgus contra Florentiam*) alaprajza és a 3. árok központi toronyhoz viszonyított fekvése a 2008-ban történt ásatás és felmérés alapján (rajz: Mráv Zsolt, Holl Balázs)

Fig. 1 Groundplan of the Valentinianic harbour fortlet at Dunafalva (*burgus contra Florentiam*) and the position of Trench 3 relative to the central tower on the excavation and survey plan 2008 (drawing by Zsolt Mráv and Balázs Holl)

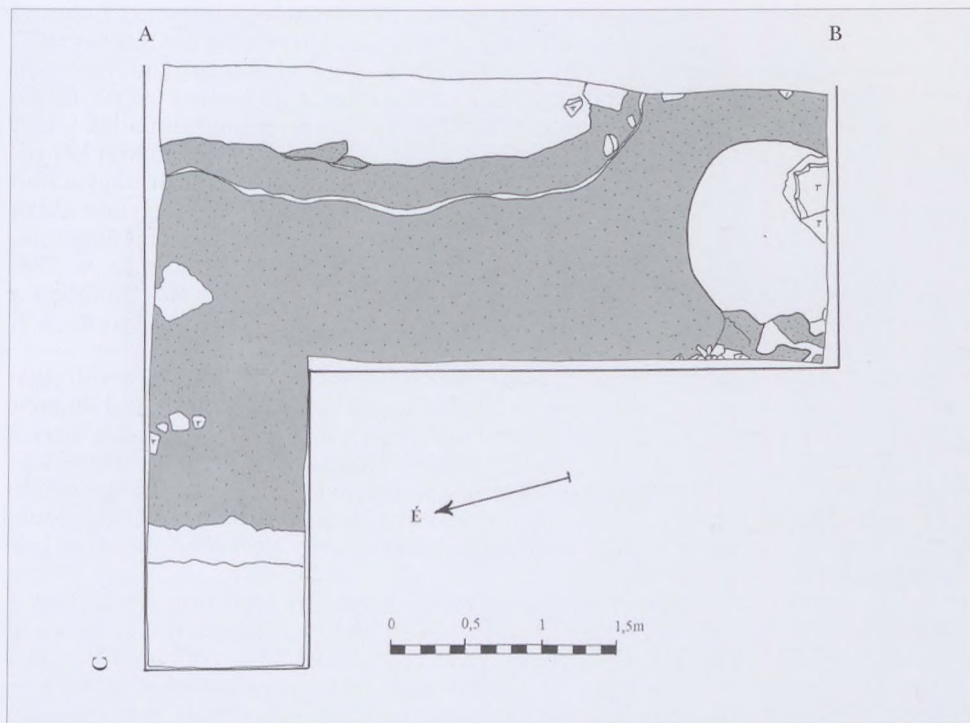
2. ábra Dunafalva, késő római kikötőerőd. A 3. árok keleti metszetszála a sisaktöredék lelőhelyével, az SE 008 réteggel (rajz: Mráv Zsolt)

Fig. 2 Dunafalva, Late Roman fort. Section of Trench 3 with the findspot of the helmet fragment in Layer SE 008 (drawing by Zsolt Mráv)

nyílt.²⁰ Valentinianusi építkezést, pontosabban egy korábbi periódus hiányát mutatja a központi torony előterében a Kr. u. 374-es pusztulás omladéka alatt talált, építkezéssel egyidős habarcsos járósínt is, amelyet az intakt sárga homokos parti fővenyre terítettek (ld. alább).

A tárgyalt vaslemez közvetlen lelőhelye a 3. kutatóárokban található (1. ábra), amelyet a kikötőerőd kronológiájának tisztázása céljából a központi torony előterében, a meredeken leszakadó partoldalban nyitottunk. A vaslemez az árokban feltárt rétegsor (2. ábra) SE 008 rétegében feküdt vízszintes helyzetben. A sötétszürke, agyagos SE 008 kisebb mennyiségű faszenet és építési törmeléket (apró habarcsrögöket, téglatöredékeket) tartalmazott. Az előkerült gazdag leletanyag jellegzetes késő római

²⁰ Az ásatáson előkerült több mint 50 érem között a Constantinus-dinasztia veretei alig, mindössze 6 darabbal vannak képviselve.

3a. ábra Dunafalva, késő római kikötőterőd. A 3. árok felszínrajza (rajz: Mráv Zsolt)

Fig. 3a Dunafalva, Late Roman fort. Plan of Trench 3 (drawing by Zsolt Mráv)

provinciális szürke kerámiaformák töredékeiből, mázas- (köztük több olyan, amelynek felületét a máz csak foltokban borítja) és kézzel formált kerámiából áll, amelyek mellett néhány besimított edény oldal- és peremtöredéke is előkerült. Mindegyik kivétel nélkül római típusokat képvisel. Az egyik, SE 008 réteg felső részén talált szürke, puha tapintású korsótöredéken a váll és a nyak kannelúrázott, alatta pedig besimított cikk-cakk motívum fut.²¹ A számos üvegtöredék mellett a rendkívül gazdag fémanyagot főleg vasszőgek, ólom nyesedékek és öntési hulladékok képviselik, de előkerült innen egy öntött, bronz hagymagombos fibula töredéke, egy fél bronz karperec és egy asztragalosz tagolású bronztű (késő római típus) is.

²¹ A besimított kerámia dunántúli időrendjéhez legutóbb összefoglalóan: TÓTH 2005, 363–391; HORVÁTH s. a. A kannelúrázott vállú korsók ritka leletnek számítanak. Magyarországon a dunafalvi az első, jól keltezhető rétegben talált darab. A dunafalvihoz hasonló késő római kontextusból származó töredékek ismertek eddig Budaörsről (OTTOMÁNYI 2009, 416–417 Abb. 4.5), Keszthely-Fenekpusztáról (OTTOMÁNYI 1981, 48, 51–52, VIII. Taf. 11; IX. taf. 15b XXV/10; újabban további, bizonyosan római fazekasok által készített töredékek is előkerültek ugyanott, Kr. u. 4. század végére – 5. század elejére keltezhető környezetből: HORVÁTH S. A., 179–181). A Dunántúlon hun-kori germán vagy alán temetkezések mellékleteiként is előfordulnak: Pölöskéről, Lébény-Magasmartáról és Regöly-Pénzesdombról, amelyeket – késő római fémedényekhez való feltételezett hasonlóságuk alapján – Bóna I. római fazekasműhelyek termékeiként értelmezett: BÓNA 1993, 243 (korábbi irodalommal). Ilyen római bronz vagy ezüstkorsók azonban eddig ismeretlenek, csak egy késő római mázas korsót hozhatnánk fel analógiaként, de annak a testét díszítették így és azt is csavart kannelúrákkal: NÁDORFI 1992, 49. Külön köszönet Horváth Friderikának, hogy a fenekpusztai késő római kerámiáról írt tanulmányának kéziratát rendelkezésünkre bocsátotta.

A vaslemez lelőhelyéül szolgáló réteg sztratigráfiai elhelyezkedésénél fogva az SE 009 és az SE 012 rétegeknél bizonyosan későbbi, az SE 007-nél azonban korábbi. A rétegsor legalján a kiserőd építésével egyidős vastag habarcsos járósint húzódik. Megtöredezett széle a központi toronytól 7 méterre futott (3b. ábra). Az SE 009 e habarcsos járósint és a Kr. u. 374-es pusztulás során erre esett (tető)omladék felett, egy erőd renoválásakor elterített és/vagy azt követően ott (évtizedek alatt?) képződött rendkívüli leletgazdagságú réteg. Az SE 009-et a belőle előkerült nagyszámú érem keltezi. A Valentinianus-dinasztia császárainak hat verete mellett ugyanis ebből I. Theodosius Kr. u. 378-383 között Sisciában vert, és egy Aelia Flaccillát ábrázoló, Kr. u. 383-386 között kibocsátott érem is előkerült.²² Az SE 009 tehát a Kr. u. 374-ben többé-kevésbé megsérült kikötőerőd I. Theodosius-kori (legvalószínűbben a 380-as évek elején-közepén történt) felújítása és az azt követő használata során, a 4. század utolsó évtizedeiben halmozódott fel.

Közvetlenül az SE 008 felett húzódik a későbbi SE 007 réteg, hat I. Theodosius-kori éremmel. Legfontosabb keltező értékű lelete egy hálómintás besímitással díszített fazék töredéke, amely a réteget – legalább is részben – már a hun korszakra teszi.²³

Mindezeknek köszönhetően az SE 008 réteget előzetesen a Kr. u. 4. század legvégére – 5. század első évtizedeire keltezhetjük, amelynek nem mond ellent a belőle gyűjtött leletanyag sem. Ez az adat azonban nem a tárgyalt vaslemez készítésének, hanem csak a rétegbe kerülésének időpontját jelenti, amely legfeljebb *ante quem* keltezésére alkalmas.

A 3. árokban feltárt, Kr. u. 4-5. századi rétegsor egyben azt is bizonyítja, hogy a fontos átkelőnél épült dunafalvi kikötőerőd – ellentétben a Duna-kanyar rövid ideig használt hasonló típusú bal parti erődítményeivel²⁴ – kisebb-nagyobb megszakítással egészen Valeria provincia határának feladásáig, a Kr. u. 430-as évekig helyőrséggel rendelkezett. (Sőt, a leletek tanúsága alapján területe még ez után is lakott volt.) Mindez összhangban van a Notitia Dignitatum (továbbiakban Not. Dign.) Kr. u. 390-es években összeállított valeriai listájával, amelynek egy későbbi aktualizálásakor a *burgus contra Florentiam*-nak nevezett dunafalvi kikötőerődben helyőrséget soroltak fel (Not. Dign. occ. XXXIII, 44). Nincs tehát alapunk kételkedni abban, hogy a Not. Dign. Dunaszekcső késő római erődjével, *Florentiammal*²⁵ szemben feljegyzett *burgus contra Florentiam* földrajzi tulajdonneve a dunafalvi kikötőerődre vonatkozik.²⁶

A vaslemez töredékes állapota miatt egy hosszabb használat során tönkrement (eltörött?) alkatrész lehetett, amelyet - hasonlóan az SE 008 réteg törött kerámiáihoz, öntési hulladékaihoz és állatcsontjaihoz - szemétként kidobtak. Gyakori jelenség, hogy a Barbaricum felé zárt kikötőerődök falainak mind a külső, mind a belső tövében évek során felhalmozódott, szemétben gazdag rétegeket találunk.²⁷ Ezek arra utalnak, hogy a kikötőerődökben, különösen a fennállásuk utolsó időszakában ott szolgálók, és feladásuk után beköltözők, a hulladékkezelés legkényelmesebb módját választották: a falak belső tövébe hordták a szemetet vagy a mellődeken keresztül egyszerűen kihajították.²⁸ A dunafalvi kikötőerőd központi tornyának előterében évtizedek alatt

²² Az érmelet Vida István (MNM, Éremtár) határozta meg, akinek munkáját ezúton köszönjük.

²³ TÓTH 2005, 380-386.

²⁴ MRÁV 2009a, 28-30.

²⁵ Az erőd nevének Lugiáról Florentiára való megváltoztatásáról: Mócsy 1965, 104.

²⁶ Ld. ezt Visy 2003, 106, ahol Visy Zs. az elnevezés párhuzamának hiányára hivatkozva egy közelben lapangó nagyobb erődöt feltételez, amely a *contra Florentiam* nevet viselte volna. Ez a vélemény azonban több szempontból sem tartható. Az elnevezés Notitia Dignitatumban való párhuzamnélküliségét indokolja, hogy a név bejegyzésének idejére a hasonló típusú bal parti kikötőerődöket már valószínűleg mind feladták. Ráadásul a Not. Dign. egyértelműen megnevezi az erődítmény típusát is, *burgus*, amely aligha vonatkoztatható egy másik, nagyobb erődítményre.

²⁷ Ugyanezt a jelenséget ld. a dunakeszi (MRÁV 2009a, 25-26) és a szobi kikötőerődöknél.

²⁸ MRÁV 2009a, 25.

3b. ábra Dunafalva, késő római kikötőerőd. A 3. árok fotója a kikötőerőd építésével egyidős habarccsal leöntött járószinttel (fotó: Mráv Zsolt)

Fig. 3b Dunafalva, Late Roman fort. Photo of Trench 3 with the occupation surface covered with mortar dating from the same period as the fort's construction (photo by Zsolt Mráv)

így képződhetett az építésével egyidős habarcsos járószint és a végső omladékréteg (SE 006) között a leletanyagban rendkívül gazdag 70-80 centiméter magas rétegsor.

A kidobásra került tárgyak között nem ritkák a használhatatlanná vált fegyverek és más a katonai felszereléshez tartozó leletek sem.²⁹ A közvetett vagy közvetlen katonai kontextusból származó sisakleletek közül hasonlóképpen hulladékként végezhetette többek között a településleletként előkerült Sala-i (Zalalövő) nyakszirtvédő³⁰ vagy a savariai, heténypusztai és sisciai sisaktaréj jelvények.³¹ Iatrus (Krivina/BG) erődjében egy késő római épület planírozási rétege két Intercisa típusú gyalogsági sisak részeit tartalmazta.³² Másképpen értelmezhető az 1988-ban, Confluentes (Koblentz/D) késő római erődjének belsejében talált, értékes nemesfémborításától megfosztott vas sisaktöredékekből álló depólelet. A Kr. u. 4. század közepe táján földbe került leletegyüttest nyersanyagként rejthették el, talán az erődöt elfoglaló germánok.³³ (Így magyarázható az alsóhetényi erőd falába rejtett, sisakról lefejtett majd összehajtogatott aranyozott ezüstlemez-borítás is.³⁴) Sisakokból álló vagy azokat is tartalmazó depóleletet ismerünk még Dunaújvárosból (*Intercisa*) (15-20 sisakhoz tartozó töredék),³⁵ Paks-Dunakömlődről (*Lussonium*) egy gabonatarló veremből³⁶ és a dél-pannoniai belháborús csataterék közelében fekvő Berkasovóból.³⁷

AZ ARCVEDŐ LEMEZ (4–5. ábra)

Őrzési hely: Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: RR 2010.11.1. Méretek: m.: 133 mm; sz.: 62 mm; lemez v.: 1,8 mm; perem sz.: 4–6 mm.

Leírás: Az elnyújtott téglalap alakú, két peremén eredeti, míg a további oldalain törésfelülettel határolt lemez katonai felszerelésre utaló jellegzetességeket mutat. A vékony lemez egyik hosszabbik, ép oldala nem egyenes, hanem enyhe homorú ívben húzódik, majd a rövid oldalon egy szűk lekerekítéssel éles szögben tovább folytatódik. A lekerekített ível rendelkező sarokban egy befelé álló szögletes fejű szegecs helyeztek, amely esetleg az arcvédő- vagy páncéllemezek összekötésére szolgáló bőrszíjat rögzíthette.³⁸ Az épen maradt szakaszon a lemez élén peremezés látszik.³⁹ A lemez hosszában, az arc vonalát követve enyhén befelé ível. Mindezek a jelenségek páncél, vagy sisakrészt sejtetnek a töredékben.

Értékelés: A lemeztöredék formája alapján első látásra akár egy kora császárkori *lorica segmentata* bal oldali felső hát- vagy jobb oldali mellpáncél-lemeze is lehetne,⁴⁰ de a peremezésének és ívelt kialakításának párhuzam nélkülsége, továbbá az ilyen típusú páncélokra jellemző rátét részek (rögzítő csatok, akasztók, bronz díszítmények) teljes hiánya,⁴¹ valamint a késő római kontextusból való előkerülése miatt ezt a lehetőséget nagy biztonsággal kizárhatjuk.

²⁹ Az SE 007-009 rétegekből többek között kardpenge töredék, hagymafejes fibulák és övveretek is előkerültek. Dunakeszin pedig egy nyílhegyet találtunk: MRÁV 2009a, 25–26.

³⁰ REDŐ 2005, 141 Fig. 13.9.

³¹ Ezekhez a taréjjelvényekhez összefoglalóan: Mackensen 2007; KOC SIS 2008, 267–270.

³² GOMOLKA-FUCHS 1999/a, 216; GOMOLKA-FUCHS 1999/b, 511.

³³ MIKS 2008, 19–35.

³⁴ KOC SIS 2003, 521-552; KOC SIS 2008.

³⁵ HEKLER 1911; Thomas 1973.

³⁶ LENGVÁRI 1992–1995 [1996], 26. A sisakokat Kocsis L. fogja közölni.

³⁷ MARIJANSKI-MANOJLOVIĆ 1964.

³⁸ Hasonló szegecs fordul elő a iatrusi nyakszirtvédőn is. Ld. BORN 1999, Abb. 7.

³⁹ Peremezést, a sérülés elkerülése miatt, csak azokon a katonai felszerelési tárgyakon alkalmaznak, aminek pereme közvetlen kapcsolatba kerülhet az emberi testtel: ALLASON-JONES-BISHOP 1988, 26–???

⁴⁰ ROBINSON 1975, 178, Fig. 180., ahol egy Corbridge B és C típusú páncél rekonstrukciós rajza mutatja a lemez helyzetét. Ld. ehhez még BISHOP 2002, 35; THOMAS 2003, 128 Fig. 82.

⁴¹ ROBINSON 1975, 180, Figs 182–188.

A függőleges helyzetbe állított töredék azonban már egyértelműen egy sisak jobb oldali arcvédő lemezével azonosítható. A lemez elülső pereme és az élének enyhén homorú ívet követő vonala a késő római sisaktípusok összetéveszthetetlen jellegzetessége.⁴² A korábbi típusok esetében ugyanis az arcvédő lemezek többségénél hangsúlyozottan jelenik meg az arc védelmét szolgáló ergonomikus forma, amely nagymértékben alkalmazkodik az arc élének vonalához. Így, azokon a lemezeken erőteljesen jelenik meg felül az arccsontot, míg alul a kiugró áll vonalát követő forma.⁴³ Míg a korábbi arcvédő lemezeket jellemzően zsanérral rögzítették a sisakharang alsó pereméhez, addig ez a késő római sisakoknál jórészt bőr szíjjal történt (kivétel a biberwieri/A sisak).

A késő római sisakok tipológiai rendszerezése során két főbb, fegyvernemre jellemző csoportot lehetett elkülöníteni, amelyek közül az egyiket gyalogsági a másikat lovassági használatra tervezték.⁴⁴ (Néhány sisaknál azonban előfordul az egyes típusokra jellemző szerkezeti megoldások keveredése is.⁴⁵)

A két csoport között a különbséget a sisakharang kialakítása és az arcvédő lemezek megformálása jelenti. A gyalogsági felhasználásra tervezett sisak harangját két negyed gömbpalást összeillesztésével alakították ki, amit középen egy taréjjal ellátott fémpánt fogott össze (Intercisa I. és II. típusok). A taréjpánt formája és magassága alapján további altípusokat is el lehet különíteni. A sisakharang alsó pereméhez két oldalt keskeny, fülkivágással vagy a nélkül kialakított arcvédőket, hátul pedig nyakszirtvédőt illesztettek.

A másik nagy csoport (Intercisa III, IV vagy H. Klumbach által Gardehelme, Ch. Miks által Deurne-Berkasovo típusnak nevezett csoport) lovassági harcmódorhoz kialakított védőeszköz. A sisakharangot itt egyrészt két negyed-gömbből (Intercisa III) vagy négy félgömb cikkelyből (Intercisa IV) kovácsolták, majd állították össze. A sisakharang gömbcikkelyeit összefogó taréj-, illetve a sima pántot alul mindig egy-egy abroncs fogta össze. Erre az abroncsra szíjazták fel hátul a nyakszirtvédőt (vagy később az azt helyettesítő láncpáncélt), másrészt a hosszan hátra nyúló két arcvédő lemezt, amely kétoldalt az arccsonttól a nyakig fedte a harcos fejét. Ezekre a sisakokra rendszerint orrvédőt is felszerelnek az arcél védelmére, amely hatékonyan hárította a fejre mért haránt irányú kardvágásokat. Az orrvédőt vagy szegecsekkel fixen rögzítették vagy igény szerint fel- és leszerelhető volt, úgy ahogy ezt a Budapest, Március 15. téri sisak újrestaurálása során sikerült bizonyítanunk.⁴⁶

Az alul abronccsal megerősített sisakharang, az orrvédő és a hosszan hátra nyúló arcvédő lemez a ló hátán kengyel nélküli nyeregben ülő harcosnak kellő védelmet nyújtott a kor támadófegyverrel szemben. A harcosnak, aki egyik kezével a lovat irányította, a másikkal valamilyen fegyvert tartott nincs módja pajzsával aktívan védekezni. Azt a célt, hogy a lovas fején a sisak ne billegjen és zavartalanul kiláthasson az orrvédő mellől, az arcvédő lemezek hátrafelé való meghosszabbításával érték el. Ez a technikai megoldás segített abban is, hogy a sisak a csata forgatagában se fordulhasson el, és a fejen szilárdan megmaradjon.⁴⁷

⁴² KLUMBACH 1973, Taf 1.4, 5, 8, 21, 30, 34, 35, 37, 45, 52, 55, 59, 60, 61.

⁴³ ROBINSON 1975, 78–80.

⁴⁴ KOCIS 2000, 37, a sisakok tipológiájához ld. még BISHOP–COULSTON 1993, 167–172; MIKS 2008, 5–13.

⁴⁵ Például a wormsai gyalogsági sisak sisakharangját alul egy olyan abroncs fogja össze, amely egykor taréjpánt lehetett (MIKS 2008, 9 Abb. 15), az egyik iatrusi (Krivina/BG), ugyancsak gyalogsági sisaknak hosszan hátranyúló arcvédő lemezei voltak (BORN 1999, 226, Abb 16; GOMOLKA-FUCHS 1999/a, 213, Abb 1; GOMOLKA-FUCHS 1999/b, 514, Abb4), vagy az alsóheténypusztai lovassági sisakon fülkivágást alakítottak ki (KOCIS 2003, 523 n. 1/6; KOCIS 2008, 266 Fig. 15/6 és Fig. 21).

⁴⁶ KOCIS 2008, 251. Fig 3.

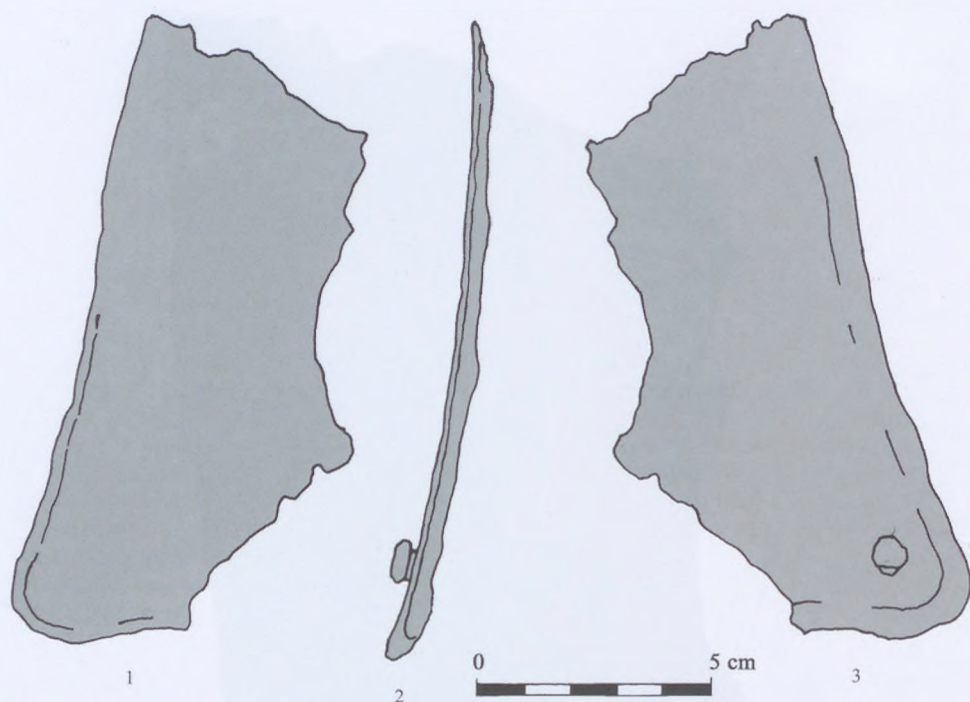
⁴⁷ KOCIS 2008, 250.

4a-b. ábra Dunafalva, késő római kikötőerőd. A sisak arcvédő lemeztöredék elő és hátoldalának fotója (fotó: Kardos Judit)

Figs. 4a–b Dunafalva, Late Roman fort. The front and back side of the helmet's cheek piece (photo by Judit Kardos)

5. ábra Dunafalva, késő római kikötőerőd. A sisak arcvédő lemeztöredék elő és hátoldala-
jának rajza (rajz: Mráv Zsolt)

Fig. 5 Dunafalva, Late Roman fort. The front and back side of the cheek piece (drawing
by Zsolt Mráv)

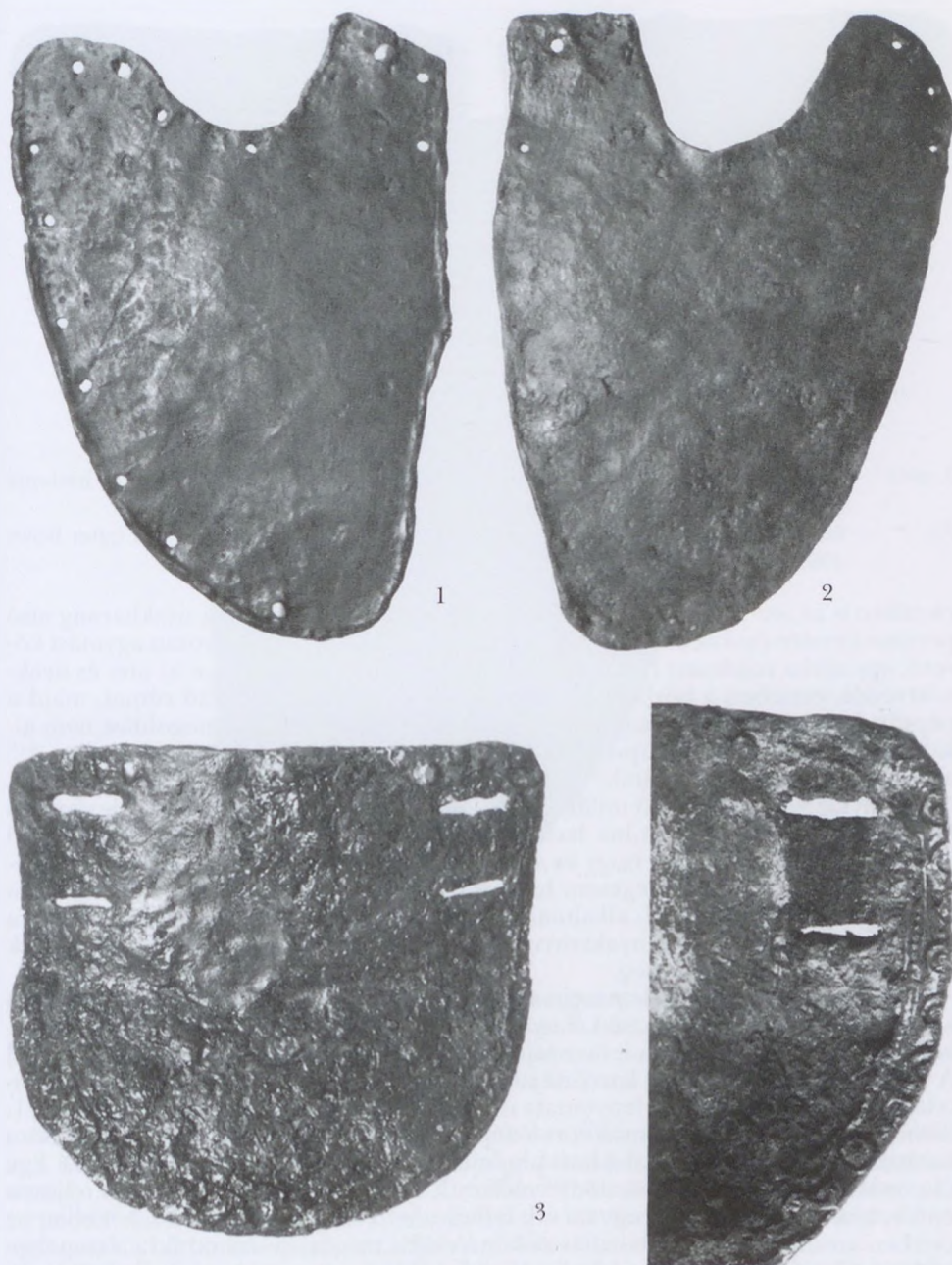
A dunafalvi arcvédő lemez töredékessége illetve hiányossága, nem teszi lehetővé egyértelmű típusbesorolását. A lemez eredeti, hiánytalanul meglevő elülső része ad némi támpontot eredeti, teljes formájának rekonstruálásához. A lemeztöredék – enyhén ívelt vonalvezetése, majd alul, hegyes szögben, kis lekerekítéssel kialakított vége alapján – egyaránt tartozhatott gyalogsági⁴⁸ és lovassági sisakhoz is.⁴⁹ Ha azonban, megvizsgáljuk a lemez felső, megmaradt részét, egyértelműen látszik, hogy a jelenlegi, töredékes széle nagyon közel futhatott az eredeti pereméhez. A kérdéses szakaszon azonban nem találunk eredeti peremre utaló nyomokat, ami egyben azt is jelenti, hogy a gyalogsági sisakok arcvédőjét jellemző ovális fülkivágásra a töredéken már nincs elég hely. A fülkivágás hiánya pedig – bár a töredék meglevő pereme megengedné gyalogsági sisak keskeny arcvédőjeként való értelmezését – mégis inkább lovassági sisakokon használt, hosszan hátra nyúló arcvédőt feltételez. (Bár ilyen arcvédő lemezzel rendhagyó esetekben gyalogsági sisakokat is felszerelhettek, mint ahogy az a iatrusi [Krivina/BG] sisak esetében történt.⁵⁰)

Egy további érvel is alátámasztható következtetésünk. Az eddig közlésre került késő római sisakleleteket áttekintve feltűnik egy általánosnak tartható jellegzetességük. A gyalogsági használatra szánt Intercisa I-II típusoknál, de a lovassági használatra tervezett Intercisa III-IV (Gardehelme = Deurne-Berkasovo) típusok

⁴⁸ THOMAS 1971, Taf. XI., XXIV; KLUMBACH 1973, Taf. 60, 61

⁴⁹ KLUMBACH 1973, Taf 8, 21, 30.

⁵⁰ BORN 1999, 221, Abb 8; GOMOLKA-FUCHS 1999/a, 213, Abb1; GOMOLKA-FUCHS 1999/b, 514, Abb.4.

6. ábra Worms, késő római gyalogsági sisak alkatrészei: 1-2. arcvédő lemezek, 3. nyakszírtvédő (KLUMBACH 1973, Taf. 60. 1-3 után)

Fig. 6 Worms, Late Roman helmet. 1-2. Cheek piece, 3. neck guard (after KLUMBACH 1973, Taf. 60. 1-3)

7. ábra *Iatrus* (Krivina/BG), az 1. számú sisak nyakszirtvédő lemezének elő és hátlapja (BORN 1999, 220, Abb 5, 7 után)

Fig. 7 *Iatrus* (Krivina/BG), front and back side of the nape guard of Helmet 1 (after BORN 1999, 220, Abb. 5, 7)

esetében is az arc- és a nyakszirtvédő lemezek peremén valamint a sisakharang alsó pereme mentén csaknem mindenütt megtalálhatók azok a szabályosan egymást követő, egy sorba rendezett lyukak, amelyek a belső bőr bélést illetve az arc- és nyakszirtvédők esetében a bőrborítást rögzítették. Ez a lyuksor a késő római, majd a népvándorlás-kori sisakok sajátja, a korábbi korszakokban ezt a megoldást nem alkalmazták. A korábbi sisaktípusokon a nyakszirtvédő és az arcvédő lemezek élét „U” alakú fém szegéllyel borították,⁵¹ egyrészt esztétikai, másrészt praktikus okok miatt. A viszonylag vékony (0,8-1,5 milliméter) lemezből kialakított sisakrészek éle ugyanis könnyen megsebezhetette volna használóját. A dunafalvin kívül még három késő római sisaklelet bizonyítja, hogy ez a technikai megoldás az új sisaktípusok megjelenésével nem tűnt el véglegesen, hanem - párhuzamosan a bőrbélés felvarrására szolgáló lyuksorral - tovább alkalmazták, illetve a technikát leegyszerűsítették és a késő római sisakok arc- és nyakszirtvédő lemezeinek peremezését saját anyagának visszahajjtásával oldották meg.

A worms-i sisak arcvédő lemezein a keskeny peremezés belső oldalát még részben a fentebb említett lyuksor kíséri,⁵² nyakszirtvédőjén azonban már csak olyan szegélyezéssel találkozunk, ami a lemez saját anyagának visszahajlításával hoztak létre.⁵³ A visszahajlított szegély vas korróziójában a burkoló lemezt díszítő gyöngysor kerekletésű pontkör motívumok lenyomata is megőrződött (6. ábra). A *Iatrus*-ban talált 1. számú sisak arcvédőinek és nyakszirtvédőjének belső oldalán a bőrborítás befogására használt visszahajlításal kialakított peremezés mellett lyuksor is fut⁵⁴ (7. ábra). Egy *Lussonium*-ban (Paks-Dunakömlőd)⁵⁵ előkerült Intercisa I. típusú, csaknem teljesen ép sisak arcvédő lemezein ugyancsak felfedezhető szegélyezés (8. ábra). Ebben az esetben azonban a gondos tisztítás és konzerválás megőrizte számunkra a szegélyezés technikáját is. Eszerint a feltehetőleg puhább és vékonyabb vas lemezből hajlí-

⁵¹ A császárkorban, a polichrom hatás miatt általában más színű fémmel szegélyezték a lemezeket.

⁵² KLUMBACH 1973, Taf. 60/1.

⁵³ KLUMBACH 1973, Taf 60/ 2-3.

⁵⁴ BORN 1999, 220, Abb 7.

⁵⁵ VISY 1991, 264; LENGVÁRI 1996, 26.

8. ábra *Lussonium* (Paks-Dunakömlőd), késő római gyalogsági sisak jobboldali arcvédő lemezének belső felülete (Paks, Városi Múzeum Ltsz.: 89.345.3)

Fig. 8 *Lussonium* (Paks–Dunakömlőd), inner side of the right cheek piece of a Late Roman infantry helmet (Paks, Municipal Museum, inv. no. 89.345.3)

tott „U” alakú peremet az arcvédő belső bőr borításának a rögzítésére használták úgy, hogy a peremre kalapálás során a belső oldalon 5-6 milliméter szélesre hagyott szegély kellő tartást adhasson az 1-1,2 milliméter vastag bőr borításnak. Hasonló szegélyezési nyomok fedezhetők fel a dunafalvi lemezen is, amelyet lyuksor híján ugyancsak a bőrborítás rögzítése céljából alkalmazhattak.

A sisakalkatrészek peremezésének eltérő technikája a fentebb felsorolt esetekben közelebb vihet bennünket e sisakok gyártási helyének és esetleg idejének meghatározásához. A hagyományos, „U” alakú lemez felhasználásával készített peremezés eddig csak Valeria tartományból ismert (Dunafalva, Dunakömlőd). Ezekben az esetekben feltehetőleg nem volt díszítő, burkoló lemezbevonat a sisakrészen, hiszen a szegélylemez alatt ennek nem volt nyoma.

Az egyszerű, visszahajlításos technika Pannonián kívüli előfordulása az al-dunai illetve germaniai provinciákhoz köti a leleteket. A wormsí sisak nyakszirtvédőjének vas korróziójában megőrződött lenyomat díszítő lemezburkolatot feltételez. Annak eldöntésére, hogy van-e összefüggés a pannoniái és az azon kívüli területekről származó, eltérő technikával kivitelezett peremezés és a gyártási időszak, esetleg műhelyek között a rendelkezésünkre álló adatok még nem elegendőek.

EREDMÉNYEK

1. A pannoniái tartományokból előkerült késő római sisakleletek, amúgy is magas számát egy további, Dunafalván talált arcvédő lemez töredékével sikerült tovább gyarapítanunk. A lemez jelentősége, hogy ásatáson, jól dokumentált sztratigráfiai környezetből származik.
2. A lemez lelőhelye az I. Valentinianus-kori dunafalvai ún. Verőce típusú kikötő-rőd előterének rétegsora (3. árok, SE 008), amelynek egy Kr. u. 4. század legvégén - 5. század első évtizedeiben felhalmozódott rétegeből került elő, szemétként kidobott leletek és több I. Theodosius-kori érem társaságában.
3. A vas lemeztöredék egy Intercisa típusú késő római sisak bal oldali arcvédő lemezeként azonosítható.
4. A lemez azoknak a ritka késő római vas sisakoknak a számát gyarapítja, amelyek hagyományos módon „U” alakú lemezszegezéssel kialakított tartozékokkal (arc- és nyakszirtvédő lemezekkel) voltak ellátva.
5. Párhuzamai alapján a dunafalvi lemez fennmaradt töredéke el nem dönthető módon mindkét alaptípushoz (gyalogosági keskeny és lovassági hosszan hátra nyúló) tartozhat. A lemez alakja és a fülkivágásának hiánya miatt azonban valószínűbb, hogy egy lovassági sisak része volt.
6. A lemez lelőhelyéből és tipokronológiai vizsgálatából arra a következtetésre jutottunk, hogy a dunafalvi arcvédő lemezzel felszerelt sisak gyártása és használata a Kr. u. 4. század végét – 5. század első negyedét megelőző időszakban történetelt.⁵⁶

⁵⁶ A keltőzésre tett javaslatunkat a hat újabb későrómai sisaklelet lelőköri körülményeinek ismerete sem módosítja. Lásd: BORN 1999, 217; GOMOLKA-FUCHS 1999/a, 216; GOMOLKA-FUCHS 1999/b, 511; LENGVÁRI 1996, 26; MIKS 2008, 34; VISY 1991, 264.

IRODALOM:

- ALLASON-JONES-BISHOP 1988: Allason-Jones, L. – Bishop, M. C., *Excavation at Roman Corbridge. The Hoard*. English Heritage, Archaeological Report No 7. London.
- BARKÓCZI 1993: Barkóczi L., Megjegyzések Valeria 4–6. századi történetéhez II. Hiányos hagymafejes fibulák és ruhatük. *BudRég* 30. 327–350.
- BISHOP 2002: Bishop, M. C., *Loric segmentata I. A Handbook of Articulated Roman Plate Armour*. JRMES Monograph 1.
- BISHOP-COULSTON 1993: Bishop, M. C. – Coulston, J. C. N., *Roman Military Equipment*. London.
- BORN 1999: Born, H., Reiterhelme aus Iatrus/Krivina, Bulgarien – Zur Technik spätrömischer Eisenhelme mit vergoldeten Silber- und Kupferblechüberzügen. *Acta Praehistorica et Archaeologica* 31. 217–238.
- BRUNŠMID 1902: Brunšmid, J., Colonia Aurelia Cibalae. Vinkovci u staro doba. *VHAD NS*. 6. 117–166.
- FEUGÈRE 1993: Feugère, M., *Les armes de romains de la République à l'Antiquité tardive*. Paris.
- GÁBOR 2003: Gábor, O., Dunafalva fortlet. In: Visy, Zs. (ed.), *Roman Army in Pannonia. An Archaeological Guide of the Rípa Pannonica*. Szekszárd, 179–180.
- GOMOLKA-FUCHS 1999a: Gomolka-Fuchs, G., Zwei Kammhelme aus dem spätrömischen Limeskastell Iatrus, Nordbulgarien. *Acta Praehistorica et Archaeologica* 31. 212–216.
- GOMOLKA-FUCHS 1999b: Gomolka-Fuchs, G., Zur Militärbestattung im spätrömischen Limeskastell Iatrus vom 4. bis zum zweiten Viertel des 5. Jahrhunderts. *Eurasia Antiqua* 5. 509–522.
- HALÁSZ 2000: Halász F., *Mit tudunk Dunaszekcsőről az őskortól napjainkig*. Dunaszekcső.
- HEKLER 1911: Hekler A., Római vassisakok Dunapenteléről. *ArchÉrt* 31. 253–260.
- HORVÁTH S. A.: Horváth, F., *Das spätantike Keramikspektrum in Keszthely-Fenékpuszta – erste Ergebnisse*. (sajtó alatt.)
- JAMES 1988: James, S., The fabricae: State arms factories of the later Roman Empire. In: Coulston, J. C. (ed.), *Military Equipment and the Identity of Roman Soldiers. Proceedings of the Fourth Roman Military Equipment Conference*. BAR-IS 394. Oxford. 257–331.
- KLUMBACH 1973: Klumbach, H. (Hrsg.), *Spätrömische Gardehelme*. München.
- KOCSIS 1994: Kocsis, L., *Római védőeszközök Pannoniában. Pajzsok Sisakok*. Kandidátusi disszertáció. Budapest.
- KOCSIS 2000: Kocsis, L., Helme von Typ „Intercisa“ in Pannonien. In: *Von Augustus bis Attila. Leben am ungarischen Donaulimes*. Stuttgart. 37–40.
- KOCSIS 2008: Kocsis, L., New Data on the Question of Morphology and Dating of the Intercisa III type Helmets. *Journal of Roman Military Equipment Studies* 16. 2008. Budapest. 249–272.
- KÓHEGYI 1967: Kóhegyi M., Adatok és megjegyzések a Contra Florentiam római kori kikötőről. *JPMÉ* 39–48.
- LENGVÁRI 1996: Lengvári, I., A Wallersteini modell és a későrómai „barbár” – római kapcsolatok néhány kérdése Pannoniában. *Savaria* 22/3. 25–31.
- LŐRINCZ 1999: Lőrincz, B., A késő római hídfőállások bélyeges téglái Valériában. In: *Pannoniai kutatások. A Soproni Sándor emlékkonferencia előadásai* (Bölcske, 1998. október 7). 53–68. Szekszárd.
- MACKENSEN 2007: Mackensen, M., Vergoldete Bronzebeschläge mit Christogramm von spätrömischen Kammhelmen aus dem mittleren und unteren Donauraum. *BVL* 72. 355–365.
- MARIJANSKI-MANOJLOVIĆ 1964: Marijanski-Manojlović, M., *Kasnorimski šlemovi iz Berkasova*. Novi Sad.
- MILITARY EQUIPMENT, CROATIA 2010: Radman-Livaja, I. (ed. by), *Finds of the Roman Military Equipment in Croatia – Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj*. Zagreb.
- MIKS 2008: Miks, Ch., *Vom Prunkstück zum Altmittel - Ein Depot spätrömischer Helmtteile aus Koblenz*. Mainz.
- MÓCSY 1958: Mócsy, A., Die spätrömische Schiffslände in Contra Florentiam. *FolArch* 10. 89–104.
- MÓCSY 1965: Mócsy A., Későrómai helynévváltoztatások a Duna-vidéken. *AT* 12. 103–105.
- MRÁV 2003: Mráv, Zs., Zur Datierung der Schiffsländen an der Grenze der Provinz Valeria Ripensis. In: *Bölcske. Römische Inschriften und Funde*. Libelli Archaeologici ser. Nov. No. II. Budapest. 33–50 = A Valeria Ripensis provincia határán létesített késő római kikötőerődök keltezéséhez. In: *A bölcskei kikötőerőd. Római kori feliratok és leletek a Dunából*. Szekszárd. 51–69.

- MRÁV 2009a: Mráv Zs., *Dunakeszi – késő római kikötőerőd*. Vezető a római limes Világörökségre jelölt magyarországi helyszínein I. Budapest.
- MRÁV 2009b: Mráv Zs., Dunafalva. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2008 – Archaeological Investigations in Hungary 2008*. Budapest. 183–184.
- NÁDORFI 1992: Nádorfi, G., Glasierte Keramik in den spätrömischen Gräberfeldern Pannoniens. In: *Glasierte Keramik in Pannonien*. Székesfehérvár. 45–51.
- NAGY 1998: Nagy M., Nagy Lajos, a Dunakanyar késő római védőrendszerének kutatója. *BudRég* 32. 35–43.
- OLDENSTEIN 1985: Oldenstein, J., Manufacture and supply of the Roman army with bronze fittings. In: Bishop, M. C. (ed.), *The Production and Distribution of Roman Military Equipment. Proceedings of the Second Roman Military Equipment Research Seminar*. BAR-IS 275. Oxford. 82–94.
- OTTOMÁNYI 1981: Ottományi, K., *Fragen der spätrömischen eingeglätteten Keramik in Pannonien*. DissArch II. 10. Budapest.
- OTTOMÁNYI 2009: Ottományi, K., Eingeglättete Gefässe aus der letzten Periode der Siedlung von Budaörs. In: *Ex Officina ... Studia in honorem Dénes Gabler*. Győr. 411–442.
- RADMAN-LIVAJA 2007: Radman-Livaja, I., Obrazina kasnoantičke kacige iz Vinkovaca – Un casque romain tardoantique de Vinkovci. *ARR* 15. 105–124.
- REDŐ 2005: Redő, F., Strategic significance of Salla and its effect on the development of the inner-Pannonian municipium. In: L. Borhy – P. Zsidi (eds.), *Die norisch-pannonischen Städte und das römische Heer im Lichte der neuesten archäologischen Forschungen*. Aquincum Nostrum II.3. Budapest. 133–144.
- ROBINSON 1975: Russel Robinson, H., *The Armour of Imperial Rome*. London.
- SUMNER 2009: Sumner, G., *Roman Military Dress*. Stroud.
- THOMAS 1971: Thomas, E. B., *Helme. Schilde. Dolche*. Budapest.
- THOMAS 2003: Thomas, M. D., *Lorica segmentata II. Catalogue and finds*. JRMES Monograph 2. 2003.
- TÓTH 2005: Tóth, E., Karpen in der Provinz Valeria. Zur Frage der spätrömischen eingeglätteten Keramik in Transdanubien. *ComArchHung* 363–391 = uő., *Studia Valeriana. Az alsóhetényi és ságvári késő római erődök kutatásának eredményei*. Dombóvár, 2009. 95–119.
- VISY 1991: Visy, Zs., Lussonium: Archaeological Excavations 1988–1989. In: Maxfield, V. A. – Dobson, M. J. (eds.), *Roman Frontier Studies 1989. Proceedings of the XVth International Congress of Roman Frontier Studies*. Exter. 263–267.
- VISY 2003: Visy, Zs., *The Ripa Pannonica in Hungary*. Budapest.

FRAGMENT OF THE CHEEK PIECE OF A LATE ROMAN HELMET FROM DUNAFALVA (COUNTY BÁCS-KISKUN, HUNGARY)

Remarks on the morphology and dating of Intercisa type helmets

The fragment of a cheek piece found at Dunafalva enriches the currently known corpus of Late Roman helmets found in the Pannonian provinces. The importance of this find is that it was unearthed during an excavation from a well documented stratigraphic context. It was found in front of the Roman harbour fortlet at Dunafalva dating from the reign of Valentinian I, from a layer dated to the close of the 4th and the early decades of the 5th century (Trench 3, SE 008). The fort can be assigned to the Verőce type of this military installation. The helmet fragment came to light together with various artefacts discarded as refuse and coins minted under Theodosius I. The iron plate fragment could be identified as the left cheek piece of an Intercisa type helmet, representing a relatively rare variant of Late Roman helmets provided with the traditional U shaped fittings (cheek piece and neck guard). In view of the fragmentary condition of the Dunafalva plate, it is impossible to determine whether it had been part of an infantry helmet with short guard or a cavalry helmet with elongated back-curving cheek piece. The form of the plate and the lack of an ear cut-out would suggest that it comes from a cavalry helmet. The findspot of the helmet fragment and its typochronological analysis suggest that the helmet fitted with a cheek piece found at Dunafalva was produced and worn in the period preceding the late 4th century and the first quarter of the 5th century.

Translated by Magdalena Seleanu

ÉSZREVÉTELEK A CSALLÓKÖZ RÓMAI KORI TÖRTÉNETÉHEZ AVAGY ÚJ ADATOK EGY FELEDÉSBE MERÜLT KVÁD TEMETŐRŐL

PROHÁSZKA Péter

Délnyugat-Szlovákia római kori történetének vizsgálatát nagy mértékben elősegítették a 20. század második felében feltárt sírok és temető-, illetve telepészletek. Ez alól azonban kivételt jelentett a Csallóköz (1. ábra), amelynek területén a kutatások csak az 1980-as évek második felétől kezdődtek meg. A korábbi, többnyire felszíni anyaggyűjtéseken alapuló megfigyelések alapján alig pár lelőhelyet ismert a kutatás. Így a csicsói (ma: Čičov, Szlovákia),² a kécspusztai (ma: Keč, Szlovákia)³ és a tanyi (ma: Tňň, Szlovákia)⁴ településre elsősorban a felszínen gyűjtött kerámiatöredékek utaltak. Az 1988 és 1992 között Vámosteleki (ma: Velky Meder, Szlovákia) területén kezdődő ásatások során nem csupán őskori és avar leletek, hanem egy császárkori germán település házai is feltárássra kerültek.⁵ Szintén késő császárkori házak jutottak felszínre Megyerics (ma: Čalovce, Szlovákia) területén is.⁶ Ezekről az igen fontos ásatásokról azonban csupán rövid beszámolók állnak a rendelkezésünkre.

Ugyan a települések kutatásában jelentős előrelépést jelentenek az említett telepeken folytatott feltárások, azonban ezek sem tudják ellensúlyozni a temetők és sírok hiányát. Éppen ezért figyelemreméltók azok a beszámolók, amelyek dunaszerdahelyi (ma: Dunajská Streda, Szlovákia) leletekről szólnak (2. ábra). A szakirodalomban többször történik hivatkozás e lelőhelyre, ahol temetőt és telepet feltételeztek, és ahonnan különféle leletek jutottak szlovák és osztrák gyűjteményekbe. Magáról a temetőről részletesebben egyedül Eduard Beninger művében olvashatunk – mégha néhány agyagedényt a Pozsonyi Múzeum gyűjteményéből már korábban közöltek is⁷ –, még hozzá a következőket:⁸

„Die Fundstelle des sicherlich ehemals großen, leider wüst ausgebeuteten Gräberfeldes von Streda (FO 1) mußte nicht schwer auszufinden sein. Die Gefäße des Städt. Mus. Preßburg werden als Geschenk des Apothekers Swoboda aus dem Jahre 1897 verwahrt. Als Fundstelle wird der Meierhof Ador angegeben, der zur Gmd. Maly Aboň gehört. Der Stangenschildbuckel des Mus. Schüttsummerein ist mit der Fundortsangabe Malé Dvornický versehen. Von Streda führt nordöstlich eine Straße nach Malé Dvornický und nordwestlich nach Malý Aboň; zwischen diesen beiden Orten, etwa 3 km nördlich von Streda liegt der Meierhof Ador. Schließlich wird als Fundstelle der im NMWien erliegenden Urne Abb. 206 ein Brandgräberfeld an der Straße nach Malé Dvornický genannt. Sie wurde aus dem Besitz des Provisors der Apotheke Moritz Laszlo erworben, der 1885–1900 sammelte. Dieser soll 17 Tongefäße besessen haben, von

¹ A tanulmány elkészítését a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Ösztöndíjának támogatása tette lehetővé.

² BENINGER 1937, 32, Nr. 6–7.

³ BENINGER 1937, 32, Nr. 8–9.

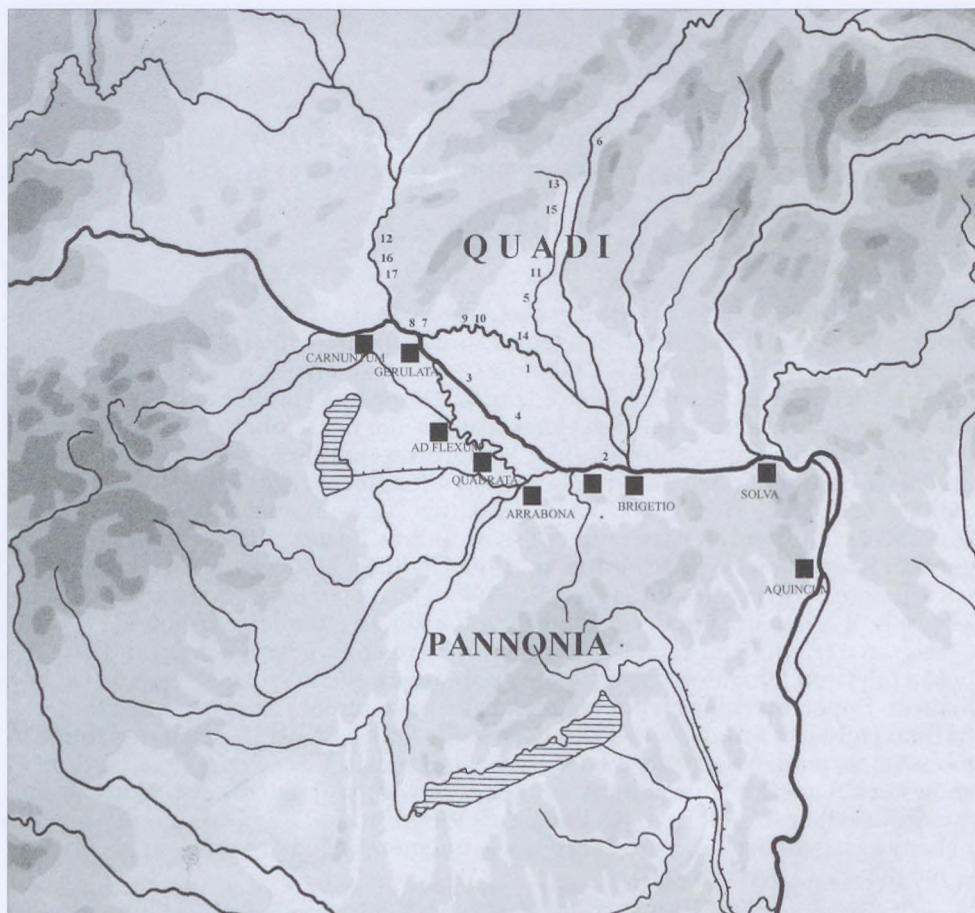
⁴ BENINGER 1937, 33, Nr. 11.

⁵ VARSIK 1992, 120–122; HROMEDA–VARSIK 1992, 47–48; HUNKA–KOLNIKOVÁ 1999, 63; KOLNIK 1999, 136; VARSIK 2003.

⁶ CHROPOVSKY–HROMEDA–VARSIK 1991, 45

⁷ EISNER 1933, Taf. LXXIII.

⁸ BENINGER 1937, 105.

1. ábra. A Csallóköz térképe

Abb. 1 Karte der Grossschüttinsel

denen 5 in der Apotheke standen. Erwähnt werden noch Fibeln, mehrere Bronzeteller und Fundstücke aus Bronze und Gold. Auch ein Beamter der Sparkasse namens Daniel Birne soll Funde aus diesem Gräberfeld besessen haben. Schon das Vorhandensein des Stangenschildbuckels und die Erwähnung von Bronzegefäßen und Grabfunden beweisen, daß hier wohl das bedeutendste quadische Gräberfeld, das bisher in der Slowakei festgestellt werden konnte, scheinbar für die Wissenschaft verloren ging."

Eduard Beninger ezen leírásának pontosítására és kiegészítésére rendelkezésünkre áll egy igen fontos és eddig közöletlen forrás, mely a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Adattárában található. Az igen részletes leírást tartalmazó levél, melyhez igen jó méretarányos rajzok tartóznak a véletlennek köszönhetően került elő. A Dunaszerdahelyen talált sírokról és különféle leletekről László Iván dunaszerdahelyi gyógyszerész 1894. december 6.-án kelt – és alább közölt – levelében tájékoztatta Hampel Józsefet, a Magyar Nemzeti Múzeum Régiségtárának vezetőjét:⁹

⁹ Az MNM Adattárában leltári szám nélkül csupán a feladás időpontja szerepel az iratokon 1894 XII.6.

2. ábra. Dunaszerdahely környéke a 3. katonai felmérés térképén

Abb. 2 Umgebung von Dunaszerdahely auf der Karte der 3. Militäraufnahme

„Vonatkozással a M. Nem. Muzeum Igazgatóságának 1616/94 számú nagy becsű felhívására – elfoglaltságommal indokolt – kéredelemmel de feltétlen készséggel érzéklem. a Duna Szerdahely nagyközség határában lévő urnatemetőt illető kívánságokat.

Nevezett községtől EENy-ra, mintegy 2 Km-távval ..., parcellázott területnek felszínén található: nagyobb számú, változatos kivitelű, színű és anyagú többé-kevésbé díszített edénytöredékek /: néhány grafitból, - kiviű grafitosak, bazaltosak vagy közsörültek illetve csiszoltak:/; - veresrész külemű eszköztöredékek, /:sisak, öltönydís, lószerszám és edénytartozékok:/; - sárgaréz anyagú, /: fibulák tűtöredékek és megolvasztott tömbök:/ - vaseszközök, /: lándzsák, kések, csatok és ismeretlen célú tárgyak:/; - ezüst /: tűtöredék és 3 dr összeolvadt tömböcske:/; - fehér, ezüstszerű öntvény, néhány darab; - üveggyöngyök különböző színben és kivitelben - nagyrészt az idő és a talajhatásoknak kevésbé ellenálló anyagból, egy darab agyaggyöngy; - orsó-pörgettyük agyagból, szürke vagy téglaveres színűre égetve, változatos kivitelben; 1 dr kőveső vagy ék?, továbbá lepattogatott szilánkjai a változatos színű és a célra alkalmas ásványoknak töredékei mint okozatok, azokra hívják fel a szemlélődő figyelmet.

Közelítőleg 1 Km felületű telep és a körüli részek emelkedett fekvésű síkot képez. Az urnatemetőt EK és Dny-ti oldalról az egész alsócsallóközre jellemző egykorú folyómedrek változatos iránya jelöli, míg K és Ny-ról emelkedettebb homokdomb terül el, az őslakók kulturájából származó cserepeknek szorványos darabjaival.

1893dik év ápril hóban, az ottani birtokos által szőlő-ültetés céljából eszközölt földforgatási munkálatok alkalmával valamint az ezután acél-kutacs tengelyével felszínre hozott 30 dr lelet körül 5 dr ép és 14 dr csonka-urna érdemelt megőrzést, a többi- eltekintve az egy É-D-i, valamint 2 dr ÉK. Dny-ti fekvésű, magas egyénektől származó csontvázaktól, egy koponya és lócsontvázától – elmallott anyagánál fogva megtartható nem volt.

A leletek illetve urnák fedél és rendszer nélkül voltak elhelyezve 0-1 m mély homokalapon nyugvo korhanyréteg határán. Tartalmok: égetett csont, földes részek fekete-barna gyánta

darab, – mely egy-egy esetben a folyami-kagylónak fétidomát tünteti fel – azon urnákban, a melyek az egykori birtokosnak kézieszközeit is tartalmazzák, kivételesen ép állapotban, mint egy-egy fibula, késpenge, csat; Különben a tűznek nyomait- vagy a szándékos rongálásnyomait tüntetik fel.

Egy esetben, a fedélt illetőleg volt alkalmam kivételt észlelni, a 6 sz. /:Iir.1:/ leletnél, mely a 7. számmal jelölt rajzban, háti oldalt feltüntető réztányérral volt befödve. – Szokott urna-melléklet elhelyezésétől; egy eset mutat eltérést, egy nagy öblös szürke-barna színű urnánál, ennek Eszaki oldalán, a fenék részénél egyvonalon 2 rétre összelapított vékonyfalú rézüst, 3 dr 3 rétre összegörbített nagy vaslándzsa egytömeggé oxydálódva, egyéb fel nem ismerhető czélú nagyobb vastárgyakkal, melyeknek hézagközét egy helyen 1/2 maroknyi setétkénsárga színű por töltötte ki. – Mint kivételről kel említést tennem, egy elmállott anyagú grafitozott – körönként az urnatesten függelyes irányú kidomborodással díszített urnaleletéről, ennek Keleti oldalán, vele érintkezve, peremeik egy magasságban, volt elhelyezve a 4 sz. /:I r.l.:/ jelölt edényke /:urna:/; földtől nem különböző tartalommal; míg a társ urnának tartalma mellékletét 1 dr öntött bronz * karika-gyűrű és 2 dr ismeretlen czélú lapos vasszilánk és 1 dr gyánta képezte. – A feltárt 3 dr csontváz körül az egyik EK Dny-ti fekvésűnek mellékleteit képezte: Közvetlen a koponyatető részével egy vonalon 2 sz. /:I r.l.:/ alatt jelölt szürkeshűvű orsón készült tál aminek közepébe egy fényes; barna mázú kiégetett csupornak közelítőleg 1/3 része, melyen a törési él szüntesen elág (sic!) említve van, a jobb válltól 30 centire igen kezdetleges kivételű szabadkézzel készült csésze, – a derékrész baloldalán; 2 fejesszöggel összetartott 9 □centim felületű veresrézlap, melyeknek egymásított hézagköze 3 mm volt.

A közölt adatok szolgálgának a felhívó levélnek a leletek mivoltát czélzó részére, míg a megtekintést illető részét, az ide csatolt 5 dr lapon nagyrészt Wenerell János úr polgáriuskolai képerdzsnek rajzai örökítik érdemlegesebb példányait a leleteknek alábbi kinyilvánításommal: ha a m.n.m magas Igazgatóságának kívánsága természetben látni a tulajdonom illetve megörzselem alatt levő régiségeket azon esetben úgy csak, valamint a rájók vonatkozó általános részletek rendelkezésre állanak....”

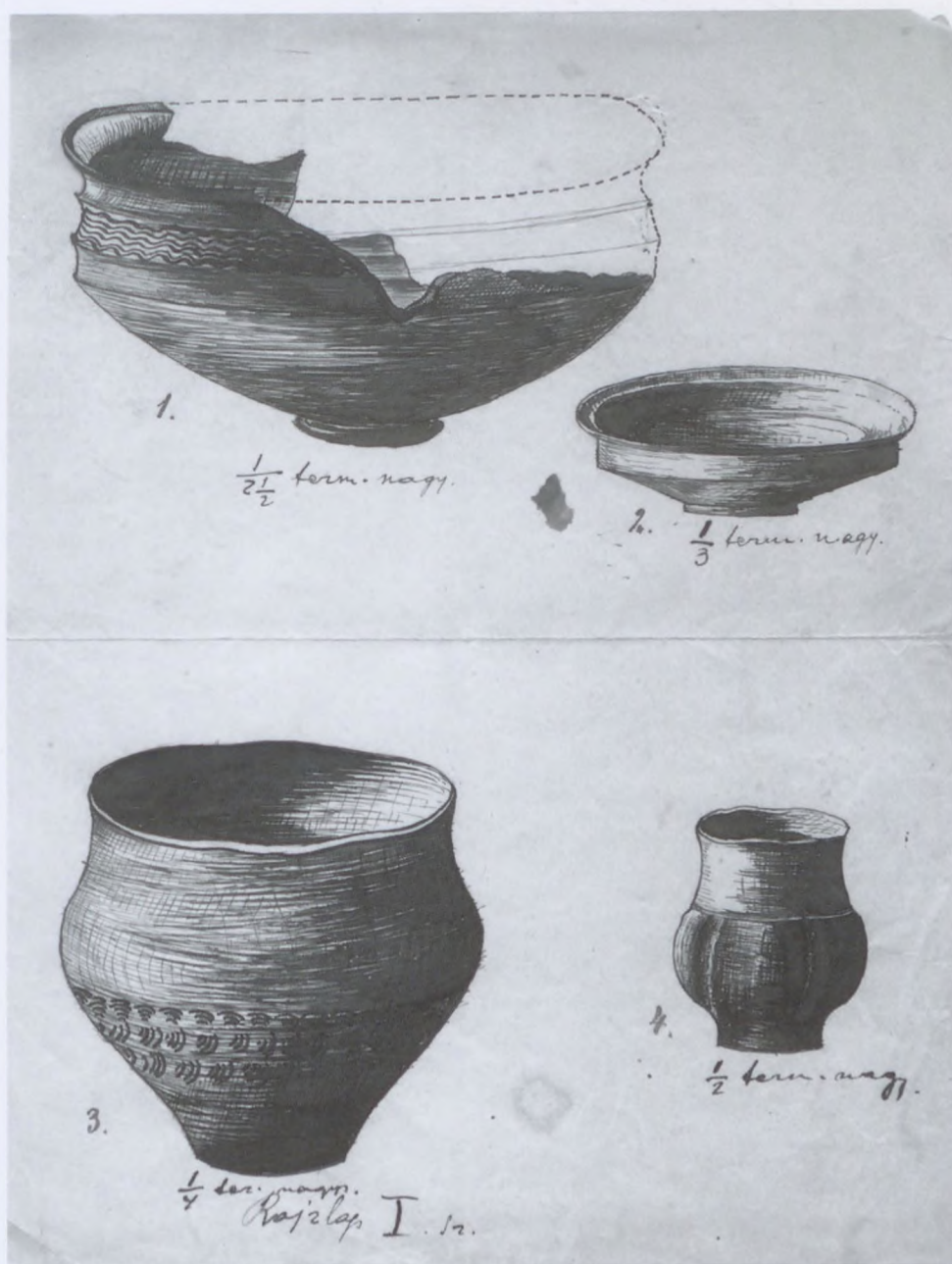
E levél és a hozzákapcsolt rajzok előzményét Hampel József László Móríc sz gyógszertár-tulajdonosnak 1894. július 19.-én írt levelében kereshetjük, melyben a múzeum tudomására jutott Dunaszerdahelyen előkerült ősrégi urnasírok ügyében kért tájékoztatást, mivel a tárgyak részben a gyógszertár tulajdonoshoz kerültek.¹⁰ Mint Hampel a gyógszertárnak jelzi, szíveskedjen „a megmentett tárgyakat megtekintés esetleg (ha megérdemlik) lerajzolás végett a n. muzeum igazgatóságához beküldeni”.¹¹ Válasz ekkor még nem érkezett csak majd fél évvel később. A gyógszertársz decemberi levelére megkésve ugyan, de válaszolt Hampel József, azonban a leletek megtekintésére illetve megszerzésére a Magyar Nemzeti Múzeum számára már nem került sor. Mint arról Beningernél olvashatunk az itt előkerült tárgyak egy része különféle gyűjteményekbe jutott, míg a másik nagyobb része elkallódott és valószínűleg megsemmisült. Szerencsénkre nem csupán László Iván levele maradt meg, hanem a Wenerell János helyi rajztanár által készített rajzok is, amelyek az aktához voltak csatolva (3–8. ábra). E rajzok méretarányosak és így lehetőségünk van több mint két tucat tárgy leírására, melynél a méretarányból kiszámolt megközelítő méretüket szintén feljegyeztük.¹² A tárgyak leírása során a rajzoló által feltüntetett számokat használtuk.

1. Kihajló peremű korongolt tál, az oldalának és a peremének a nagy része hiányzik. A kihajló perem alatt több sorban hullámvonal díszítés fut körbe. M: 10,7 (?) cm (3. ábra 1).

¹⁰ MNM Adattár 250/1894.

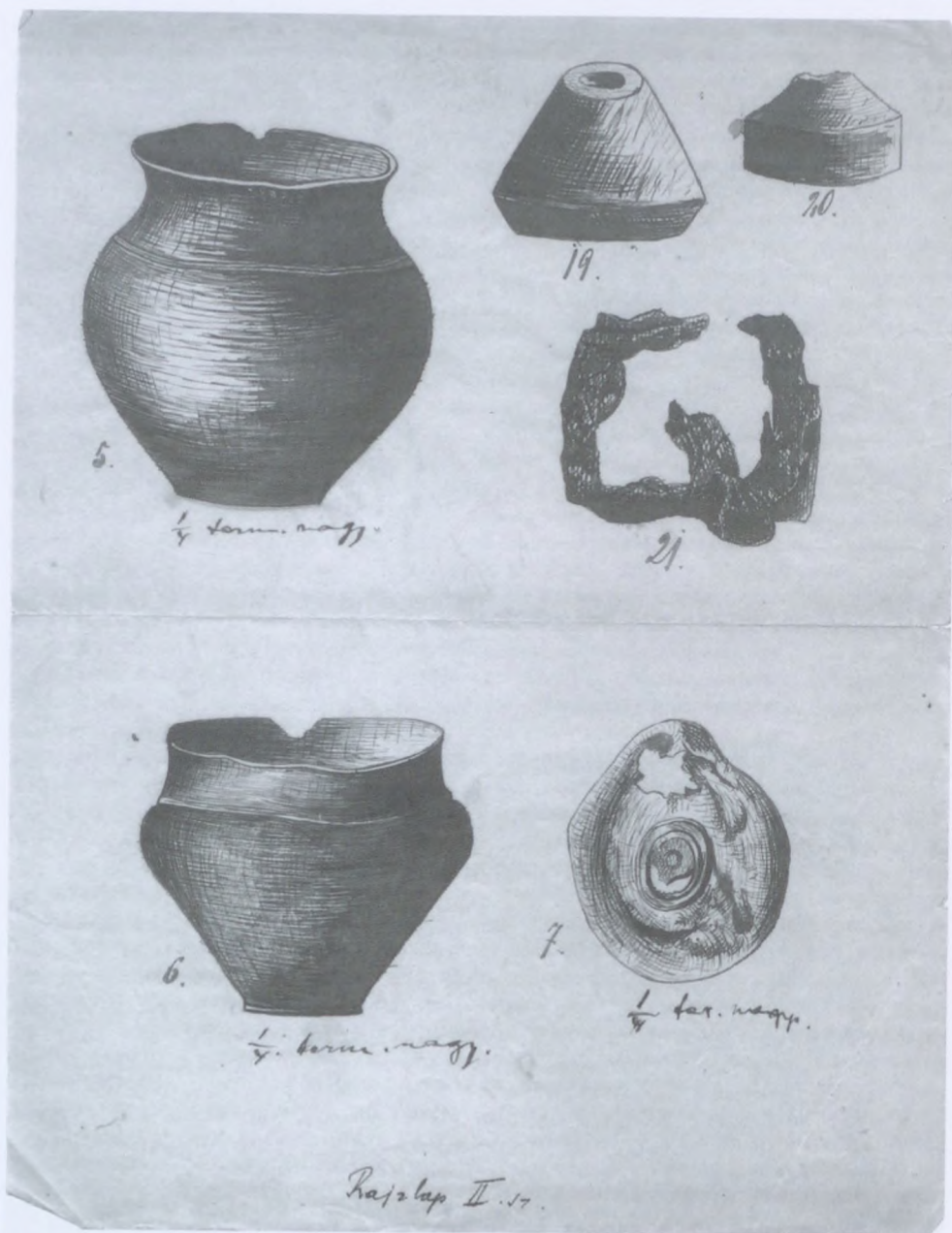
¹¹ MNM Adattár 250/1894.

¹² A tárgyak méretadatai a rajzokon alapulnak, azonban a kisebb-nagyobb fokú eltérések lehetnek, melyek a közgyűjteményekben található példányokkal való összehasonlítás során is megfigyelhetők. A feltüntetésük azonban viszonyítási alapot nyújthat, mely elősegítheti elemzésüket.

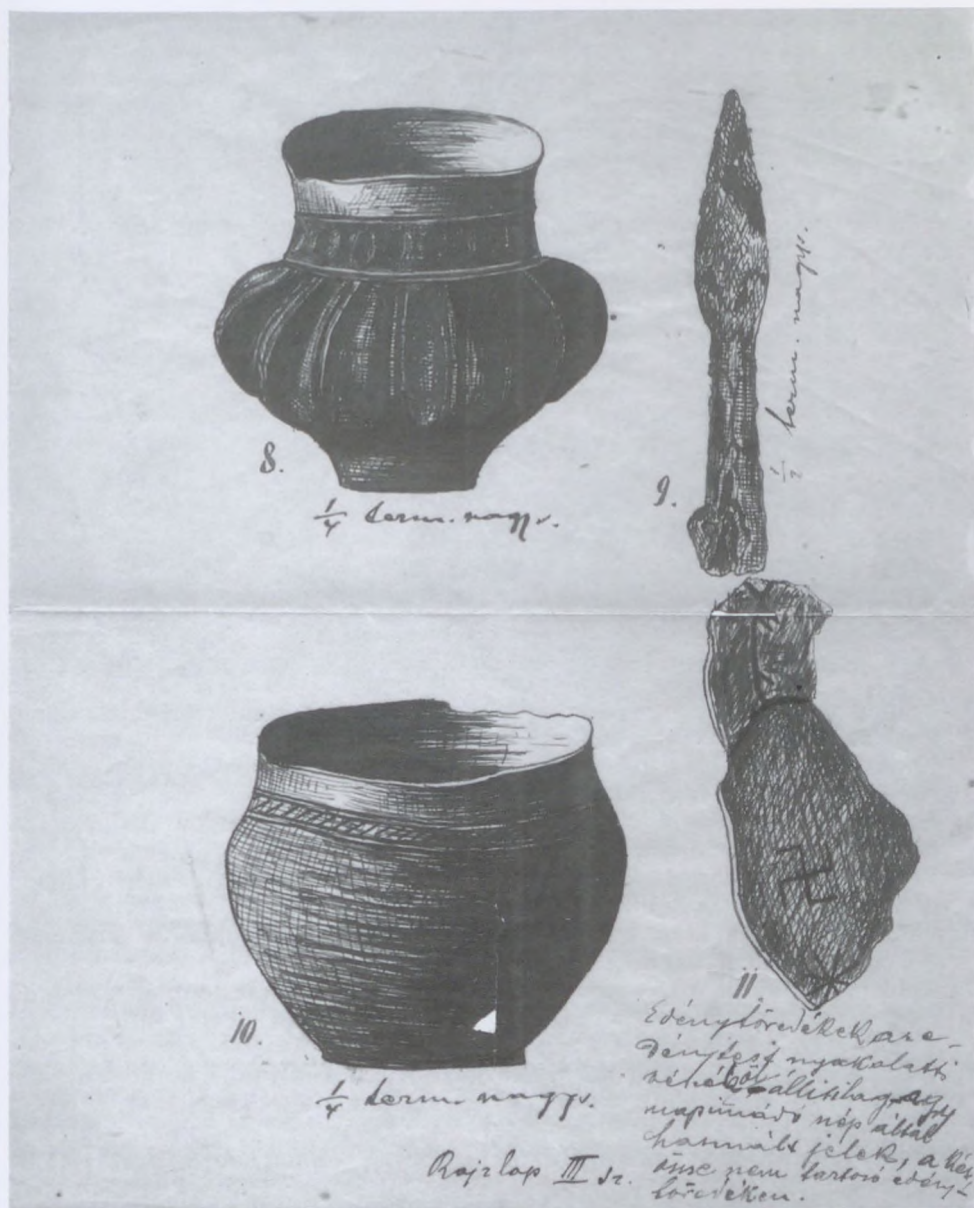
3. ábra. Wenerell János rajza a leletekről (MNM, Budapest)

Abb. 3 Zeichnung von János Wenerell über die Funde (UNM, Budapest)

4. ábra. Wenerell János rajza a leletekről (MNM, Budapest)

Abb. 4 Zeichnung von János Wenerell über die Funde (UNM, Budapest)

5. ábra. Wenerell János rajza a leletekről (MNM, Budapest)

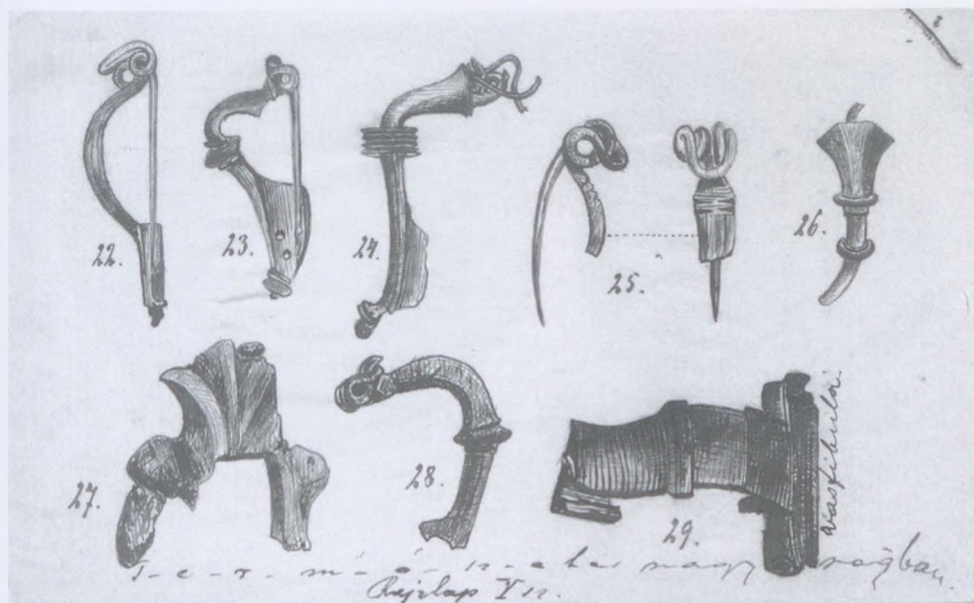
Abb. 5 Zeichnung von János Wenerell über die Funde (UNM, Budapest)

6. ábra. Wenerell János rajza a leletekről (MNM, Budapest)

Abb. 6 Zeichnung von János Wenerell über die Funde (UNM, Budapest)

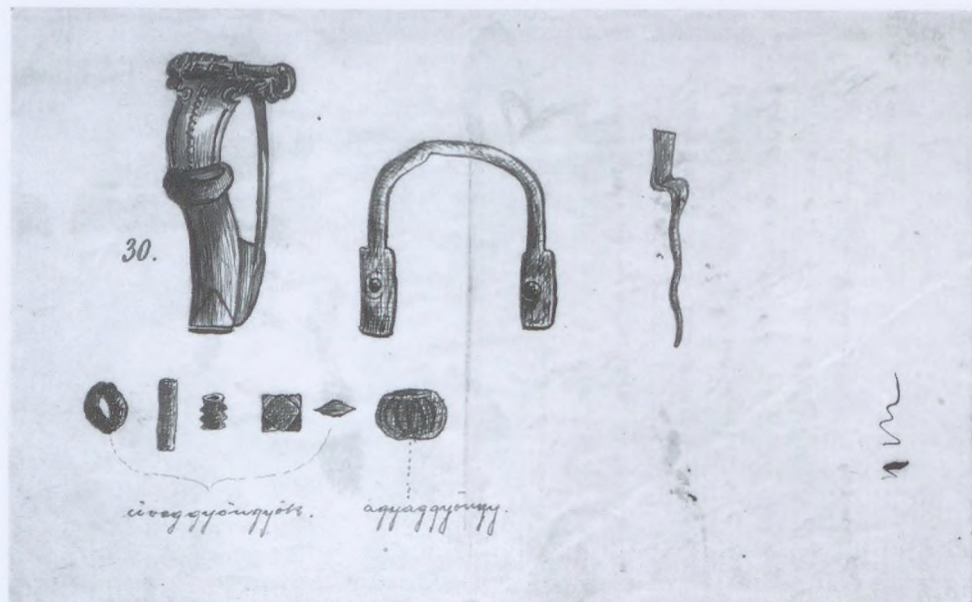
2. Szürkeshínű kihajlító peremű korongolt *tál*, a perem alatt függőleges oldala élesen törve kapcsolódik a talpgyűrűhöz. M: 4 (?) cm (3. ábra: 2).
3. Korongolt *fazék*, az oldalán a váll alatt egymást követve három sorban félkör alakú rovátkolt díszítések futnak körbe. M: 23,6 (?) cm (3. ábra: 3).
4. Hasas kis agyag *edény* oldalán körbefutó függőlegesen horpasztott díszítéssel. A has és nyak között körben hornyolt díszítés van. M: 7,6 (?) cm (3. ábra: 4).
5. Korongolt *fazék*, a nyak alatt körbefutó hornyolt díszítéssel. Az enyhén kihajlító peremből egy kis darab hiányzik. M: 24 (?) cm (4. ábra: 5).
6. Vállnál kiszélesedő *urna*, a váll és a nyak között rovátkolás fut körbe, a pereméből egy darab hiányzik. M: 18 (?) cm (4. ábra: 6).
7. Több helyen sérült, összenyomott *réz* *tányér*, amelynek fenekét duplán körbefutó rovátkolás díszíti. A fenekéből és oldalából nagyobb darab kitorlott. Átm.: 16,4 (?) × 19,6 (?) cm. (4. ábra: 7).
8. Hasas korongolt *urna*. Oldalán függőlegesen horpasztások futnak körbe, a nyakon két hornyolás között ellipszis formájú benyomott díszítések vannak. M: 22 (?) cm (5. ábra: 8).
9. Köpűs vas *lándzsahegy*, melynek a köpűje hosszabb mint a lándzsaél. H: 16,8 (?) cm (5. ábra: 9).
10. Korongolt *fazék*, a vállrésznél két hornyolás között körbefutó ferdén álló vágott díszítéssel. M: 20 (?) cm (5. ábra: 10).
11. Két darab *edénytöredék*, amelyek egyikén horogkereszt és csillag alakú karcolt díszítés, míg a másikon vonalas rajz látható. H.: 5,5 (?) cm. A rajzhoz a következő megjegyzést fűzték: „Edénytöredékek az edényttest nyakalatti részéből – állítólag egy napimádó nép által használt jelek, a két össze nem tartozó edénytöredéken.” (5. ábra: 11).
12. Korongolt *urna*, a nyaknál hornyolt díszítés, a peremből darabok kitorva. A hornyolástól a talpig az urna oldalát egymás alatt négy sorban – fésűsen – hullámvonal díszítés fut körbe. M: 18,4 (?) cm (6. ábra: 12).

7. ábra. Wenerell János rajza a leletekről (MNM, Budapest)

Abb. 7 Zeichnung von János Wenerell über die Funde (UNM, Budapest)

13. Koncentrikus körökkel díszített egymáshoz kapcsolódó *korongok*, feltehetően fémből. H: 2,3 (?) cm. (6. ábra: 13).
14. *Kampóformájú tárgy* a végén hurkolva. Feltehetően fémből. H: 2,1 (?) cm. (6. ábra: 14).
15. Fém *gomb*, alul kerek, felül pedig sokszögalakú résszel. M: 0,8-1 (?) cm. (6. ábra: 15).
16. Fém *szög* enyhén rombuszalakú fejjel. H: 2,5 (?) cm. (6. ábra: 16).
17. Bronz ivókürt szíjának *kapcsolóeleme*. A két meghajlított és egymásba kapcsolt bronzlemez két-két csap fogja össze. Az egyik zárt, a másik nyitott. H: 7,1 (?) cm. (6. ábra: 17).
18. Bronz ivókürt szíjának *kapcsolóelem*. A két meghajlított lemez csapok fogják össze, azonban míg az egyik csupán egyetlen, addig a másikon két csap található. A két kapcsolóelem egy ellipszis formájúra torzult karikához kapcsolódik. H: 4,2 (?) cm. (6. ábra: 18).
19. Kúp formájú *orsógomb*, agyagból. M: 2,6 (?) cm (4. ábra: 19).
20. Hengeres testű, majd kúp formára szűkülő *orsógomb*, agyagból. M: 2 (?) cm (4. ábra: 20).
21. Téglalap alakú sérült rozsdás *vas csat*. 4,8 x 3,8 (?) cm (4. ábra: 21).
22. Aláhajtott lábú bronz *fibula*, a tűtartó végén gombszerű díszítéssel. H: 5 (?) cm. (7. ábra: 22).
23. Erősen profilált bronz *fibula*. A tűtartó felületén két kör alakú áttöréssel, a végén pedig gombszerű díszítéssel. H: 4,2 (?) cm. (7. ábra: 23).
24. Sérült bronz *trombitafibula*. Mind a tűtartó, mind pedig a húros szerkezet sérült, a tű hiányzik. A hátán harmonikaszerű, az alján gombszerű díszítéssel. H: 4,8 (?) cm. (7. ábra: 24).

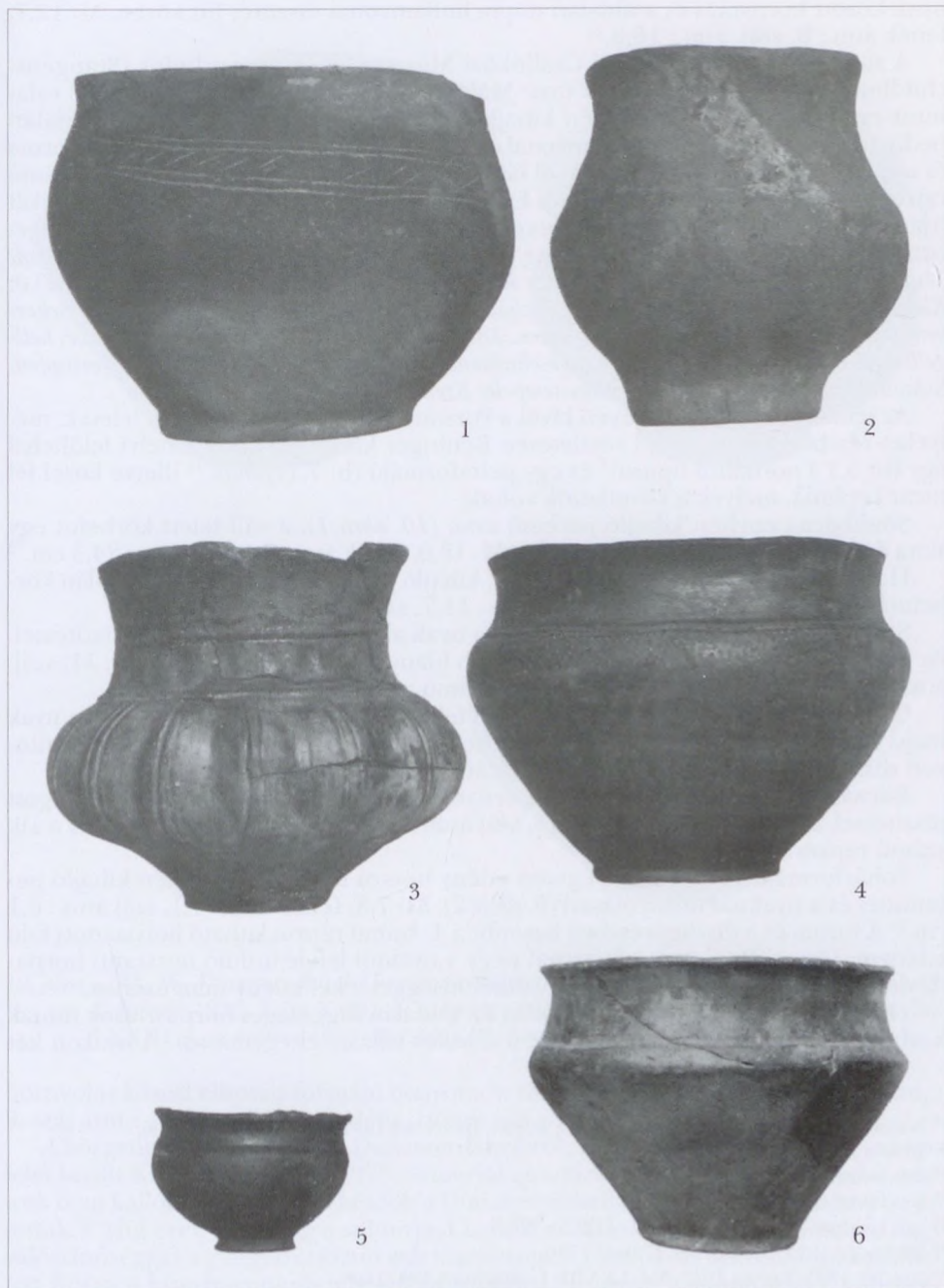
8. ábra. Wenerell János rajza a leletekről (MNM, Budapest)

Abb. 8 Zeichnung von János Wenerell über die Funde (UNM, Budapest)

25. Aláhajtott lábú bronz *fibula* töredéke, a hát kezdetén vízszintes rovátkolt díszítéssel. H: 2,3 (?) cm, tűvel h: 3,6 (?) cm. (7. ábra 25).
26. Erősen profilált bronz *fibula* töredéke, a háton két gombbal. A húros szerkezet és a tűtartó hiányzik. H: 3,5 (?) cm. (7. ábra 26).
27. Bronz edénytöredék (?). A palmettaszerűen kihajló díszítés egy belül téglalapformájú részhez csatlakozik, a külső felületen két oldalt gombokra emlékeztető kisdudorodások. H: 4 (?) cm. (7. ábra 27).
28. Bronz *szemesfibula* töredéke. A tűtartó része hiányzik. H: 3,7 (?) cm. (7. ábra 28).
29. Felsőhúros vas *fibula* a széles húros szerkezethez széles többszörösen tagolt test csatlakozik. A hát felső illetve alsó részén téglalap formájú kiszélesedő díszítmény. H: 4,6 (?) cm. (7. ábra 29).
30. Bronz *szemesfibula*, a hát felső részének két oldalán félkör alakú szemre emlékeztető kivágások. A hát közepén függőlegesen rovátkolt, a láb alján egyenlő háromszög alakú díszítmény. H: 4,9 (?) cm. (8. ábra 30).
- (31) Bronz vagy vas kengyelformájú *övreret*, két végén téglalapalakúra kalapálva, rajtuk a felfüggesztésre szolgáló lyukakkal h: 3,5 (?) cm, sz: 3,4 (?) cm. (8. ábra).
- (32) Bronz vagy vas *tű* többszörösen hajlítva 3,8 (?) cm. (8. ábra).
- (33) *Üveggyöngyök* – kerek: h: 0,9 (?) cm; hengeres h: 1,3 (?) cm; bordázott h: 0,6 (?) cm; sokszögű h: 0,7 (?) cm. (8. ábra)
- (34) Bordás díszítésű kerek *agyaggyöngy* M: 0,9 (?) cm, Sz: 1,3 (?) cm (8. ábra).

Dunaszerdahelyi, illetve a szomszédos településekre vonatkozó lelőhellyel különféle régészeti leletek jutottak a pozsonyi, a bécsi Naturhistorisches és a somorjai/schütt-somereini Csallóközi Múzeumba, illetve Khín Antal gyűjteményébe, melyek mint azt a későbbiekben látni fogjuk egy területről és azonos lelőhelyről származnak.

A bécsi Naturhistorisches Museumban stredai lelőhellyel egy kis szürke agyag csésze található (9. ábra 4), melynek enyhén kihajló pereme van és az ívelt test és a

9. ábra – Abb. 9 Dunaszerdahelyi kerámiaedények – Keramikgefässe aus Dunaszerdahely
 1. (BENINGER 1937, Taf. 20, 202), 2. (BENINGER 1937, Taf. 20, 203), 3. (BENINGER 1937, Taf. 20, 204), 4. (BENINGER 1937, Taf. 20, 205), 5. (BENINGER 1937, Taf. 20, 206), 6. (BENINGER 1937, Taf. 24, 247)

nyak között hornyolás és a oldalán dupla hullámvonal díszítés fut körbe. M: 12,7, fenék átm.: 9, száj. átm.: 18,8.¹³

A somorjai/schüttsomereini Csallóközi Múzeumba egy pajzsdudor (Stangenschildbuckel) került Kisudvarnok (ma: Málé Dvorníky, Szlovákia) lelőhellyel,¹⁴ valamint egy felhúzott vállú, enyhén kihajló peremű, a nyaknál hornyolt az oldalán pedig négy sorban fésűsen hullámvonal díszítésű urna (9. ábra 6).¹⁵ Ez utóbbi a forma és a díszítés illetve a kitört perem jól láthatóan későbbi pótlása alapján a 12. számú rajzon látható urnával azonosítható. Ezenkívül Beninger még a következő leleteket írja le:¹⁶ „Eine zweite Urne, schwarz, unverziert, schwach abgespachtelt; Boden leicht abgesetzt; an der oberen Schulterabgrenzung eine schwache Leiste; Rand gerade aufsteigend; Mundsäum gewulstet; H. 19,2; Dm. des Bodens 9,4; der Wölbung 21,8; d. Randes 20,0. Kleines provinzielles Schälchen. Dreifußschale. Zwei provinzielle Henkel. Provinziale Scherben mit ein und mehrreihigen Wellenlinien. Drei Rädchenmänderscherven, davon zwei hellgelb und mit feinsten Zählung. Eingeschnittene Fiedermuster. Keileinstiche. Fingertupfen. Schwungbogen. Wellenbänder. Eingestempelte Kreise.”

Az említett két gyűjteményen kívül a Pozsonyi Múzeumba is jutottak leletek, melyeket részben Eisner, majd részletesen Beninger közölt. Így szerdahelyi lelőhelyű egy (h: 5,1) norikumai típusú¹⁷ és egy peltaformájú (h: 7,1) *fibula*,¹⁸ illetve közel fél tucat kerámia, melyek a következők voltak:

Sötétbarna enyhén kihajló peremű urna (10. ábra 1), a váll felett körbefut egy sima és egy ferdén rovátkolt hornyolás. M: 18,6, fenék átm.: 14, száj átm.: 24,5 cm.¹⁹

Hasas csészeformájú urna (10. ábra 2), kihajló peremmel a nyak alatt duplán körbefutó hornyolással. M: 18,4, fenék átm.: 11,7, száj átm.: 23,5 cm.²⁰

Sötétbarna kavicsos *fazék* (10. ábra 3), a nyak alatt körbefutó hornyolt díszítéssel. Az enyhén kihajló pereméből egy kis darab hiányzik. M.: 19,1, fenék átm.: 11, száj. átm.: 18 cm.²¹ Ez az edény azonos az 5. számú rajzon láthatóval.

Graffitos szürke urna (10. ábra 4) a váll felett hornyolás fűt körbe, melyet a nyak majd az enyhén kihajló perem követ. A hornyolás alatt háromszög formájú pontozott díszítések találhatók. M: 19, fenék átm.: 11,5, száj átm.: 23,3 cm.²²

Barnás urna a vállrésznél a két hornyolás között körbefutó ferdén álló vágott díszítéssel. M: 20,3, fenék átm.: 14,8, száj átm.: 23,5 cm.²³ Ez az edény azonos a 10. számú rajzon láthatóval.

Pohárformájú lábas rosszul égetett edény hosszú nyakkal és enyhén kihajló peremmel és a nyaknál hornyolással (9. ábra 2). M: 7,8, fenék átm.: 4,1, száj átm.: 6,1 cm.²⁴ A forma és a díszítés részben hasonlít a 4. számú rajzon látható horpasztott falú edényre. Ugyan Beninger a leírásnál négy a nyaktól lefelé induló hosszanti horpadsárról emlékezik meg, mégis nagy valószínűséggel a két edény nem azonos.

Hasas korongolt szürke urna (9. ábra 3). Oldalán függőleges horpasztások futnak körbe, melyeket 16 kiugró bordaszerű díszítés választ el egymástól. A nyakon két

¹³ Naturhistorisches Museum Wien Inv. Nr. 62595. BENINGER 1937, 31, 106, Taf. 20, 206.

¹⁴ BENINGER 1937, 31, 105.

¹⁵ BENINGER 1937, 31, Taf. 24, 247.

¹⁶ BENINGER 1937, 31.

¹⁷ Ld. LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ 1961, 112, Nr. 30.

¹⁸ BENINGER 1937, 31. Inv. Nr. 1735 és 1736.

¹⁹ Inv. Nr. 1895; EISNER 1933, Taf. LXXIII, 1; BENINGER 1937, 105.

²⁰ Inv. Nr. 1896; EISNER 1933, Taf. LXXIII, 2; BENINGER 1937, 105.

²¹ Inv. Nr. 1898; EISNER 1933, Taf. LXXIII, 3; BENINGER 1937, 105.

²² Inv. Nr. 1894; EISNER 1933, Taf. LXXIII, 5; BENINGER 1937, 105-106, Taf. 20, 202.

²³ Inv. Nr. 1897; EISNER 1933, Taf. LXXIII, 6; BENINGER 1937, 106, Taf. 20, 203.

²⁴ Inv. Nr. 1848; BENINGER 1937, 106, Taf. 20, 204.

10. ábra – Abb. 10 Dunaszerdahelyi kerámiaedények – Keramikgefäße aus Dunaszerdahely.

1. EISNER 1933, Taf. LXXIII, 1; 2. EISNER 1933, Taf. LXXIII, 2; 3. EISNER 1933, Taf. LXXIII, 3, 4. EISNER 1933, Taf. LXXIII, 5.

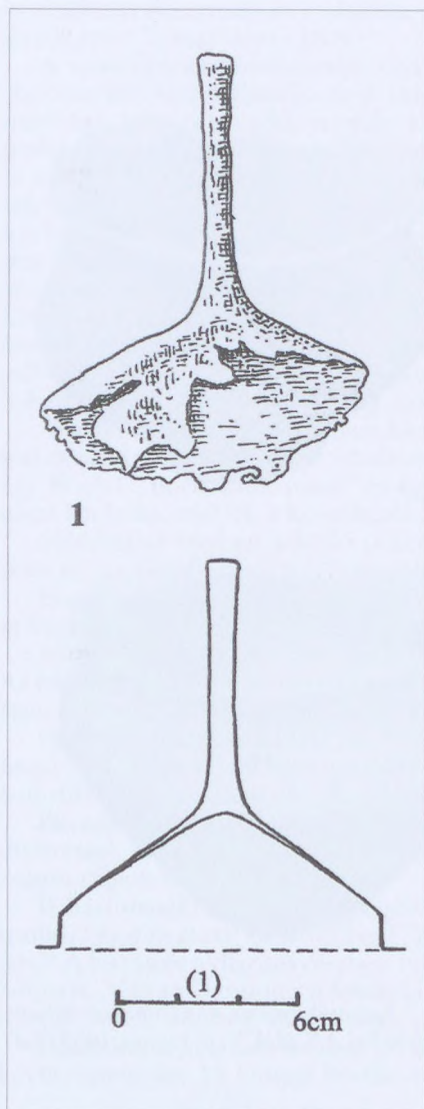
hornyolás között ellipszis formájú benyomott díszítések vannak. M.: 20,9, talp átm.: 9, száj átm.: 18,5 cm.²⁵ Ez az edény azonos a 8. számú rajzon láthatóval.

A közgyűjtemények mellett Dunaszerdahelyről, valamint Kisudvarnokról számos lelet került Khín Antal (1884–1973) somorjai gimnáziumi tanár gyűjteményébe, melyek nem kallódtak el, hanem később a Dunaszerdahelyi Múzeum gyűjteményébe jutottak.²⁶ Míg ezek egy része a somorjai Csallóközi Múzeumból, addig a másik nagy valószínűséggel a gyógyszerésztől származhatott. A Csallóközi Múzeumból kerülhetett hozzá a kisudvarnoki lelőhelyű *pajzsdudor* (11. ábra),²⁷ valamint egy felhúzott

²⁵ Inv. Nr. 1893; EISNER 1937, Taf. LXXIII, 4; BENINGER 1937, 106, Taf. 20, 205.

²⁶ PICHLEROVÁ–TOMČÍKOVÁ 2001, 111–112.

²⁷ BENINGER 1937, 31, 105. v. ö. PICHLEROVÁ–TOMČÍKOVÁ 2001, 128; 127, obr. 9, 1.

11. ábra A kisudvarnoki „antennás” pajzsdudor Khín Antal gyűjteményéből (PICHLEROVÁ–TOMČÍKOVÁ 2001, 127, obr. 9/1)

Abb. 11 Stangenschildbuckel mit dem Fundort Kisudvarnok aus der Sammlung von Antal Khín (PICHLEROVÁ–TOMČÍKOVÁ 2001, 127, obr. 9/1).

vállú, enyhén kihajló peremű, a nyaknál hornyolt az oldalán pedig négy sorban fésűsen hullámvonal díszítésű urna (12. ábra 1),²⁸ amely, mint azt már korábban jeleztük a forma és a díszítés alapján Wenerell 12. számú rajzon látható urnájával azonosítható (6. ábra 12). Ezek lelőhelyeként Khín Kisudvarnokot adta meg.²⁹

A vas „antennás” pajzsdudor töredékes, alsó része hiányos, a pálcátág ép. M: 13,4 cm, átm.: 12,4 cm.³⁰

Felhúzott vállú, enyhén kihajló peremű, a nyaknál hornyolt fekete színű urna, oldalán négy sorban fésűsen hullámvonal díszítés. M: 19 cm, száj átm.: 25 cm, talp átm.: 11,5 cm (12. ábra 1).³¹

Talán személyesen László Ivántól vagy Mórictól kapta, vagy azok halála után szerezte meg Khín azt a másik három kerámiaedényt, melyek a következők voltak:

Vállnál kiszélesedő kónikus testű urna, a váll és a nyak között rovátkolás fut körbe. M: 18 cm, száj átm: 20 cm, talp átm: 9 cm (12. ábra 2).³²

Szürkeszínű kihajló peremű korongolt tál, a perem alatt függőleges oldala élesen törve kapcsolódik a talpgyűrűhöz. M: 6 cm, száj átm: 18,5 cm, talp átm: 6 cm (12. ábra 3).³³

Vállnál kiszélesedő urna, a vállon rovátkolás fut körbe. M: 18,5 cm, száj átm: 16 cm, talp átm: 9,9 cm (12. ábra 4).³⁴

A Khín gyűjteményből származó korongolt tál formára és díszítésre azonos a Wenerell János által lerajzolt tállal (3. ábra 2), mint ahogy a kónikus testű urna is nagy hasonlóságot mutat a csorbult peremű urnával (4. ábra 6).

²⁸ BENINGER 1937, 31, Taf. 24, 247. v. ö. PICHLEROVÁ–TOMČÍKOVÁ 2001, 128; 129, obr. 10, 9.

²⁹ PICHLEROVÁ–TOMČÍKOVÁ 2001, 128.

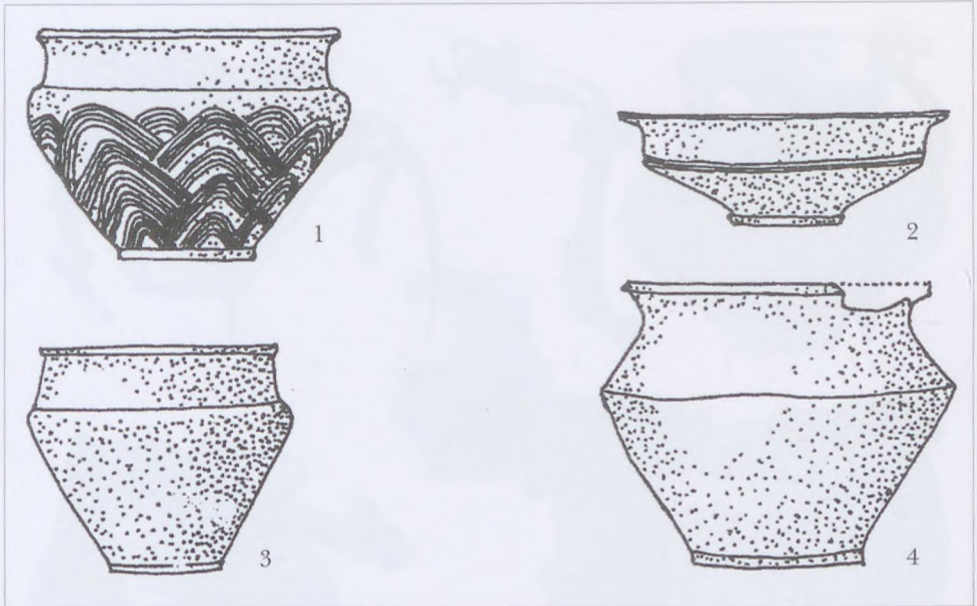
³⁰ Inv. Č. 72; PICHLEROVÁ–TOMČÍKOVÁ 2001, 128.

³¹ Inv. Č. 77; PICHLEROVÁ–TOMČÍKOVÁ 2001, 128.

³² Inv. Č. 76; PICHLEROVÁ–TOMČÍKOVÁ 2001, 128; 129, obr. 10, 11.

³³ Inv. Č. 74; PICHLEROVÁ–TOMČÍKOVÁ 2001, 128; 129, obr. 10, 10.

³⁴ Inv. Č. 75; PICHLEROVÁ–TOMČÍKOVÁ 2001, 128; 129, obr. 10, 13.

12. ábra – Abb. 12: A kisudvarnoki kerámiaedények Khín Antal gyűjteményéből – Keramikgefäße von Kisudvarnok aus der Sammlung von Antal Khín. 1: (PICHLEROVÁ–TOMČÍKOVÁ 2001, 129, obr. 10, 9.), 2: (PICHLEROVÁ–TOMČÍKOVÁ 2001, 129, obr. 10, 11.), 3: (PICHLEROVÁ–TOMČÍKOVÁ 2001, 129, obr. 10, 10.), 4: (PICHLEROVÁ–TOMČÍKOVÁ 2001, 129, obr. 10, 13.).

A múzeumokban található leletek közül számosat azonosíthatunk a Wenerell féle rajzon találhatók. Az edényekre vonatkozó múzeumi adatok és a László Iván levélben található leírás összevetése segítségével sikeresen tisztázhatók a lelőhelyükkel kapcsolatban felmerült kérdések.

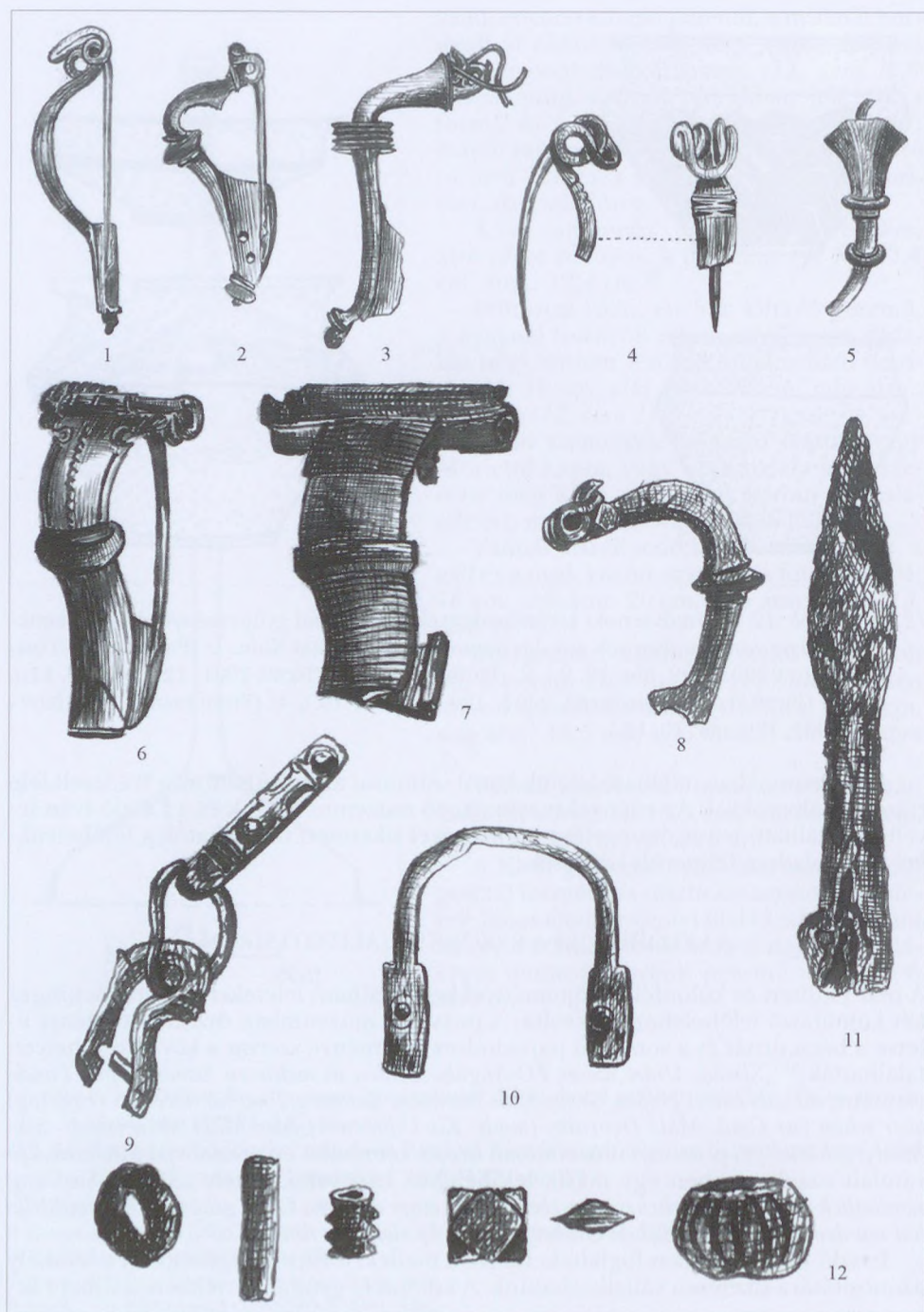
A LELŐHELY ÉS A REKONSTRUÁLHATÓ SÍROK

A már említett és különféle gyűjteményekben található leleteket Eduard Beninger két különböző lelőhelyhez kapcsolta. A pozsonyi múzeumban őrzött hét edényt illetve a bécsi urnát és a somorjai pajzsdudort véleménye szerint a következő helyen találhatták:³⁵ „*Streda. Unter dieser FO-Angabe werden in mehreren Sammlungen Funde verwahrt, die aus einem großen Gräberfelde stammen, das etwa 3 km nördlich des Ortes lag, aber schon zur Gmd. Malé Dvorníky (madj. Kis-Udvarnok) oder Maly Abon (madj. Sik-Abony) gehörte.*”. A pozsonyi múzeumban őrzött két fibulát és a Somorjai Múzeum kerámiáit ezzel szemben egy másik lelőhelyhez kapcsolta, amely „*Streda. Siedlung nordöstlich des Ortes, möglicherweise ebenfalls zu einer anderen Gmd. gehörig. Die Fundstelle hat mit dem spätkaiserzeitlichen Gräberfeld (FO 1) nichts zu tun.*”³⁶

László Iván levelében foglaltak, illetve a mellékelt rajzok segítségével a lelőhely azonosítására sikeresen vállalkozhatunk. A különféle gyűjteményekben található ke-

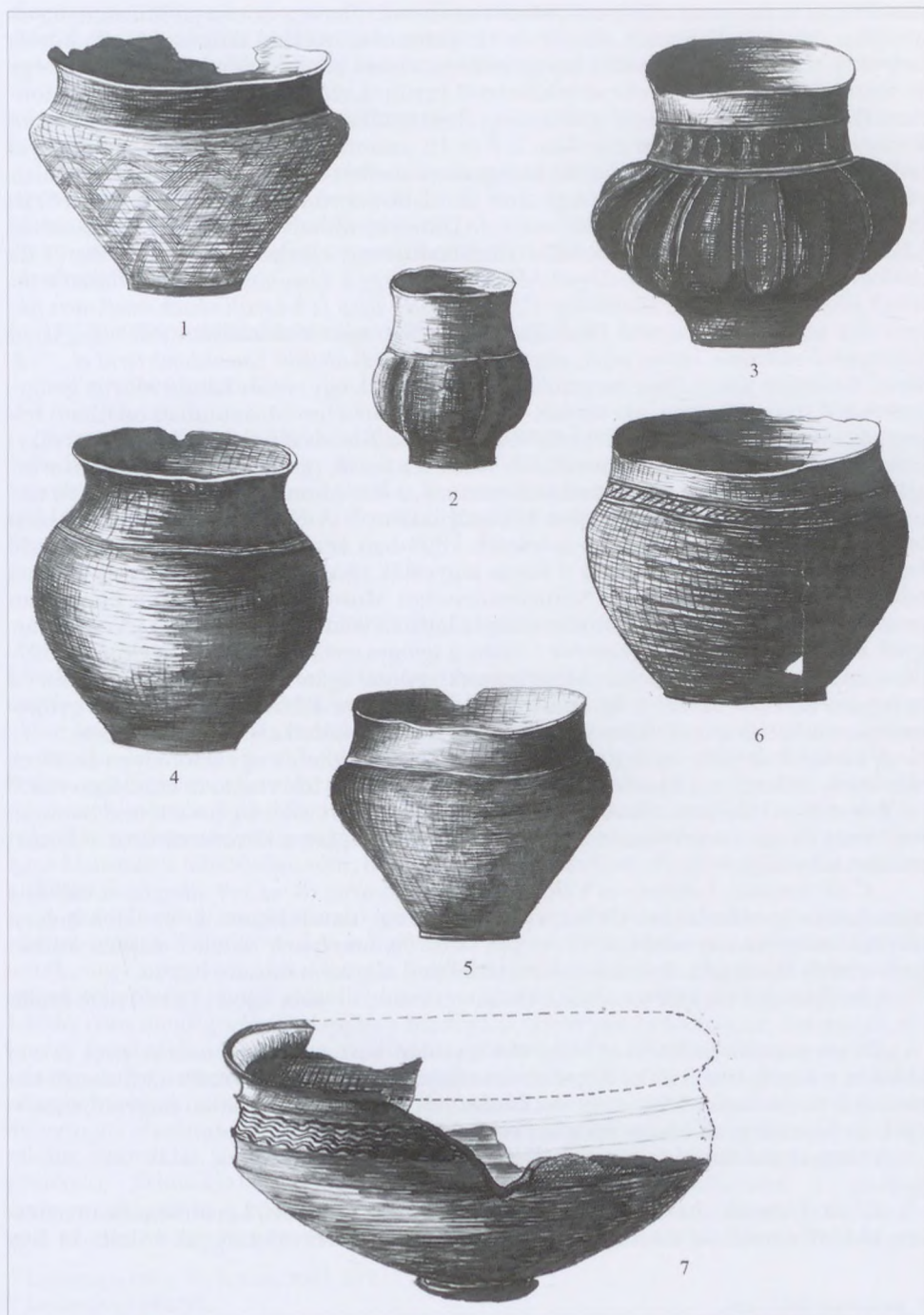
³⁵ BENINGER 1937, 31.

³⁶ BENINGER 1937, 31.

13. ábra 1–12. Fém tárgyak és gyöngyök a „dunaszerdahelyi” temetőből

Abb. 13 1–12. Metallgegenstände und Perlen aus dem Gräberfeld von „Dunaszerdahely”

14. ábra 1–7. Kerámiaedények a „dunaszerdahelyi” temetőből

Abb. 14 1–7. Keramikgefäße aus dem Gräberfeld von „Dunaszerdahely”

rámiák egy része, mint a Pozsonyi Múzeum három, illetve a Somorjai Múzeum egyik urnája a rajzokon látható 5., 8., 10. és 12. számú edényekkel azonos. Mégha a lelőhelyükre vonatkozóan a leltári bejegyzéseken eltérő adatok olvashatóak, mégis egy és nem két egymástól távol eső lelőhelyről kerültek elő. Ennek részben ellentmondani látszik, hogy Khín Antal gyűjteményében található leletek, melyek közül három kerámia azonos a Wenerell rajzokon 2, 6 és 12. számúakkal, Kisudvarnok lelőhellyel lettek leltározva. Beninger a leltári bejegyzések mellett a leletek eltérő datálása miatt vélelmezte, hogy egy kora- és egy attól távolabb fekvő későcsászárkori telepről illetve temetőből származhatnak, melyek Dunaszerdahely környékén találhatóak. László Iván levele alapján azonban nyilvánvaló, hogy egy helyen ásták ki őket. Ez a lelőhely pedig a „*Nevezett községtől EENy-ra, mintegy 2 Kom-tával ... parcellázott területnek felszínén található.. Közéltőleg 1 □ Km felületű telep és a körüli részek emelkedett fekvésű síkot képez. Az urnatemetőt EK és Dny-ti oldalról az egész alsócsallóközre jellemző egykorú folyómedrek változatos iránya jelöli, míg K és Ny-ról emelkedettebb homokdomb terül el...*” (2. ábra). Beninger könyvében megemlíti, hogy a leletek egy részét László Mórítz gyógyszerésztől szerezték meg, aki azokat – a Naturhistorisches Museumban található feljegyzés alapján – 1885 és 1900 között gyűjtötte a Kisudvarnok (ma Malé Dvorníky) felé vezető út melletti urnatemetőből.³⁷ A leletek másik részét Swoboda gyógyszerész ajándékozta 1897-ben a Pozsonyi Múzeumnak, a Kis-Abonyhoz (ma Malý Aboň) tartozó Ador majorságot megjelölve lelőhelyükként.³⁸ A Hampel Józsefnek címzett levél alapján nyilvánvaló, hogy a leletek 1893-ban kerültek elő és jutottak László Iván gyógyszerészhez. Hogy az ő nevét jegyezték tévesen fel vagy az egyik rokona adta el a leletek egy részét a Naturhistorisches Museumnak az adatok hiányában nem dönthető el, mindenesetre az őáltala leírt és Wenerell János által lerajzolt tárgyak közül Swoboda gyógyszerész – talán a gyógyszerészár következő bérlője – 1897-ben néhányat a Pozsonyi Múzeumnak adott ajándékba. Talán szintén a gyógyszerészekről került a kerámiaedények egy része Khín Antal somorjai gyűjteménye, mellyel kapcsolatban azonban nem állnak rendelkezésünkre források.

A László Iván-féle levél alapján bizonyos, hogy a leletek egy lelőhelyen kerültek elő, amely csakugyan a Kisudvarnok (ma Malé Dvorníky) felé vezető út közelében volt.³⁹

A levélben található adatok, illetve a rajzok alapján több sír összetétele határozható meg és így a rendelkezésünkre álló leírások alapján a következő sírok rekonstruálása lehetséges:

„A” sír: urnasír. Leletek: a) Vállnál kiszélesedő urna (6. sz.) (4. ábra 6), a váll és a nyak között rovátkolás fut körbe, a pereméből egy darab hiányzik. b) Több helyen sérült, összenyomott réztányér (7. sz.) (4. ábra 7), amelynek fenekét duplán körbefutó rovátkolás díszíti. A fenekéből és oldalából nagyobb darab kitörött.

A levél leírása alapján az urnát a réztányér fedte, további leletet László nem említ.

„B” sír: urnasír. Leletek: a) Nagy öblös szürke-barna színű urna, amelynek északi oldalán a fenék részénél b) Kétrétre összelapított vékonyfalú rézüst. c) 3 darab háromszorosan összehajlított nagy vas lándzsa. d) Meghatározhatatlan nagyobb vastárgyak. e) A vastárgyak között fél maréknyi sötét kénsárga színű por.

A tárgyak azonosítása a rajzokon láthatókkal nem lehetséges.

„C” sír: Urnasír. Leletek: a) Elmállott anyagú grafitozott, körönként az urnates-ten kidomborodással díszített urna, amelyben a következő tárgyak voltak. b) Egy

³⁷ BENINGER 1937, 105.

³⁸ BENINGER 1937, 105.

³⁹ A lelőhely pontos beazonosítását Dr. Vladimír Varsikkal (AÚSAV, Nitra) végeztük el ld. erről: Prohászka-VARSIK 2009.

darab öntött bronz *karikagyűrű* c) Két darab ismeretlen célú *vasszilánk*. d) Egy darab *gyanta*. Az urna keleti oldalán vele érintkezve, e) hasas kis *edény* (4. sz.) (3. ábra 4), amely oldalán függőlegesen horpasztott díszítés fut körbe.

„D” sír: csontvázas. Észak–déli tájolású

„E” sír: csontvázas. Északkelet–délnyugati tájolású. Leletek: a) A koponyatetővel egy vonalban szürkeshűnű korongolt *tál* (2. sz.) (3. ábra 2), amelyben egy b) fényes barna mázú *csupor* egyharmad része volt. c) szabadkézzel készült *csésze* a jobb válltól 30 cm-re. d) Két *fejés-szöggel* összetartott 9 cm² méretű *vörösrézlap* a csontváz derék-részének bal oldalán.

„F” sír: csontvázas. Északkelet–délnyugati tájolású

„G” sír: lócsontváz (?).

A rendelkezésünkre álló adatok alapján 7 sír (A-G) leírása volt lehetséges. László Iván helyszínen tett megfigyeléseinek köszönhetően a hamvasztásos, urnás temetkezések mellett csontvázas sírokról is beszámolt, amelyek mint a temető értékelésénél látni fogjuk a délnyugat-szlovákiai hasonló temetők tekintetében jutnak igen fontos szerephez.

TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK

László Iván szerencsénkre levelében részletesen beszámol a temetkezési szokásokról, amelyek urnás illetve csontvázas temetkezések voltak. Az előkerült lócsontváz ugyanakkor számos problémát vet fel, mivel a császárkori – csontvázas vagy hamvasztásos – temetkezések mellé nem helyeztek lovat. Ez a szokás ugyanis a koraközépkori lovas népek egyik jellemzője volt, amelynél azonban szintén megfigyelhetők eltérések. Az avarok sokszor egész lovat/lovakat helyeztek az elhunytak mellé, míg a magyaroknál a részleges lovas temetkezés különféle változatai a jellemzőek. De nem zárható ki annak a lehetősége sem, hogy egy a koraujkorban elhullott állat csontvázára bukkantak.

A germánoknál meghatározó temetkezési szokás volt a császárkorban a halottak elhamvasztása.⁴⁰ Ezt követően a hamvakat vagy urnába illetve valamilyen edénybe tették, vagy a sírgödör aljára szórták, melléhelyezve az elhunyt tárgyait.⁴¹ Felvetődött annak lehetősége, hogy a mellékleteket a hamvakkal együtt faládjába helyezték.⁴² László Iván megfigyelései alapján a hamvakat urnákban helyezték el, ám ennek ellenére nem zárható ki, hogy szórthamvas temetkezések is lehettek a temetőben. László szerint az urnák a földfelszín és a homokréteg közötti mintegy méteres földrétegben voltak, amely megegyezik a hasonló urnás temetkezésekkel. A Felvidék délnyugati részének koracászárkori nagy temetőiben – mint az ábrahími (ma: Abrahám, Szlovákia), jókai (ma: Kostolná pri Dunaji, Szlovákia) és a diószegi (ma: Sladkovičovo, Szlovákia)⁴³ – kiugróan magas számban jelentkeznek a gazdag urnatemetkezések. A későcsászárkorban továbbra is az urnatemetkezések dominálnak, azonban vagy szegényesek, vagy teljesen hiányoznak a mellékletek.⁴⁴ Ez egya-

⁴⁰ LICHARDUS 1984, 45; KOLNIK 2003, 637.

⁴¹ LICHARDUS 1984, 45.

⁴² MITHAY 1989, 68.

⁴³ KOLNIK 1971, 550. Ld. a temetők közzétételét: KOLNIK 1980.

⁴⁴ KOLNIK 1964, 24–26; KOLNIK 2003, 637.

ránt megfigyelhető a besenyői (ma Bešenov, Szlovákia),⁴⁵ ocskói⁴⁶ (ma Očkov, Szlovákia) és a vizkeleti⁴⁷ (ma Černý Brod, Szlovákia) temetők esetében. Ugyanakkor az urnás temetkezés jellemző a Pannonia provincia területéről ismert germán sírok és temetők – mint a vínár-cseraljai – esetében is.⁴⁸ Mint arról a későbbiekben még szó esik, a dunaszerdahelyi/kisudvarnoki urnák egy része a 3–4. századra jellemző típust képvisel, így valószínűleg számolhatunk későcsászárkori urnás temetkezésekkel a lelőhelyről. Ezt támasztja alá a László levélben található leírása az urnás temetkezéseknek. Míg a mellékletek alapján az „A” és „B” sírok bizonyosan az 1. századra tehetők, addig a „C” temetkezés a Faltenbecher barbár utánpótlás alapján, mint arról a későbbiekben még szó lesz, a későcsászárkorra datálható.

Az urnás temetkezésekhez hasonló probléma jelentkezik a három csontvázas temetkezéssel kapcsolatban, melyek tájolását, illetve az egyik mellékleteit László Iván bemutatta levelében. Míg az egyik észak-déli, addig a másik kettő pedig északkelet-délnyugati tájolású volt. Az egyik északkelet-délnyugati tájolású, általam „E” sírként jelölt, temetkezést a koponya mellé helyezett és Wenerell által lerajzolt tál (3. ábra: 2) a párhuzamai alapján, mint pl. a szinte teljesen megegyező darab a párkányi (ma Šturovo, Szlovákia) telepről, a későrómai korra datálható.⁴⁹ Az urnatemetkezések dominanciája mellett a 4. századtól kezdve kezdenek megjelenni a csontvázas temetkezések, melyek a későcsászár- és koranépvándorlás korra kiszorítják a halottak elhamvasztásának szokását. A másik északkelet-délnyugati, valamint az észak-déli tájolású csontvázas temetkezés esetében, mivel mellékleteikről László Iván nem emlékezik meg, így a késői datálás mellett nem zárható ki annak lehetősége, hogy az 1. századra helyezhetők. Ugyanis a jókai és ábrahádi temetőkben kisebb számban, de jelentkeznek csontvázas temetkezések, melyek mellékletei – A 45-ös, 60-as, 67-es és 68-as fibulák – az 1. század első felére datálják a sírokat.⁵⁰ Ugyancsak megfigyelhető a korhasztásos temetkezés a korszak felső rétegéhez tartozó sírokban. A nagymagasfalui (ma Vysoká pri Morave, Szlovákia) azonban kelet-nyugati,⁵¹ a zohori pedig északnyugat-délkeleti tájolású volt.⁵² A csontvázas temetkezések megjelenését elsősorban a kelta hatásokkal magyarázzák,⁵³ és a Púchoz-kultúra szomszédsága miatt nem zárható ki annak lehetősége, hogy innen származó személyek temetkeztek a délnyugat-felvidéki germán temetőkbe. A kora népvándorlás kori temetőkben, mint pl. az ábrahádi, a nyugat-keleti,⁵⁴ néha északkelet-délnyugati tájolás a jellemző,⁵⁵ ugyanakkor előfordulnak észak, északnyugat-dél, délkeleti tájolású sírok is, mint a Diószeg II. A sír, melyet a későrómai üveggyöngyök, aláhajtott lábú fibulák datálnak a 4. századra.⁵⁶ A koracsászárkori temetkezéseknél a nyugat-keleti, mint pl. Ábrahám 3.,⁵⁷ 121.,⁵⁸ 135.,⁵⁹ vagy a 144. sír,⁶⁰ mellett az északnyugat-délkeleti

⁴⁵ KOLNIK 1961, 277–278. Ugyan a temetőben néhány 2. századi urnásír jelzi, hogy talán már ekkortól folyamatosan temetkeztek ide. Sajnos a temető középső része áldozatul esett a homokbányászatnak.

⁴⁶ KOLNIK 1956.

⁴⁷ KOLNIK 1975.

⁴⁸ MITHAY 1989.

⁴⁹ KOLNIK 1962, 379, Obr. 131, 5.

⁵⁰ KOLNIK 1971, 550–551; LICHARDUS 1984, 50–57; KOLNIK 2003, 637

⁵¹ ONDROUCH 1957, 234.

⁵² ONDROUCH 1957, 237.

⁵³ LICHARDUS 1984, 62–67..

⁵⁴ KOLNIK 1973, 396.

⁵⁵ KOLNIK 1973, 365.

⁵⁶ KOLNIK 1980, 163–164, 328, Taf. CLXV.

⁵⁷ KOLNIK 1980, 22, 175, Taf. XII.

⁵⁸ KOLNIK 1980, 50–51, 202, Taf. XXXIX.

⁵⁹ KOLNIK 1980, 54, 206, Taf. XLIII.

⁶⁰ KOLNIK 1980, 56, 208, Taf. XLV.

(Abrahám 4. sír⁶¹ Diószeg 27.⁶² és 28. sír⁶³) tájolás figyelhető meg. Vannak azonban észak, északkelet-dél, délnyugati – mint pl. Ábrahám 124. sír,⁶⁴ – sőt észak-déli tájolásúak. Ez utóbbira az ábrahái 138. sír a legjobb példa, melyet ugyan kiraboltak, azonban a benne hagyott szemes fibula az 1. század második negyedére datálja.⁶⁵ E példák alapján az észak-déli „D” sír nagy valószínűséggel a kora-, a másik északkelet-délnyugati „F” csontvázas temetkezés pedig a későcsászárkorra datálható. A temetkezési szokások az emlékanyaghoz hasonlóan jelzik, hogy a temetőbe a kora- és későcsászárkorban egyaránt temetkeztek.

A LELETEK ÉRTÉKELÉSE

Fémedények

Eduard Beninger a dunaszerdahelyi temető gazdagságának hangsúlyozásánál kiemelte, hogy számos bronz edény találtak, melyek azonban nem kerültek a múzeumokba.⁶⁶ Ezt erősíti meg, hogy László Iván levelében beszámol a lelőhely felszínén heverő fém leletek között talált különféle edénytöredékekről. Míg ezekre bővebben nem tért ki, addig részletesebben olvashatunk két bronz edényről, melyek egyikét Wenerell lerajzolta (4. ábra 7).

A „B” urnás sírban László egy kétrétre összelapított vékonyfalú rézüstöt említ meg, amit azonban részletesebb leírás, valamint rajz hiányában nem lehet pontosan meghatározni. A szlovákiai leletanyagban bronz üst – Eggers 6-os típusú – a jókai temető 35. hamvasztásos sírjából került napvilágra,⁶⁷ amely sírt a mellékletek alapján Claudius uralkodására datáltak.⁶⁸ A „B” sírt a további mellékletek leírása alapján mindenképpen a koracsászárkorra datálhatjuk. Szerencsésebb helyzetben vagyunk a másik bronz edénnyel, mely az „A” hamvasztásos temetkezés urnáját fedte. A rajz alapján a kerek tányér formájú bronz edény centrikus körökkel díszített talpából, valamint az oldalából egy-egy darab kitörött. E sérülések közül a perem alatti segíthet az edény tipológiai besorolásánál. A hasonló formájú tányérok egyik csoportjánál a perem alatti részhez nyél csatlakozik. Így a rajzot egy sérült nyeles pateráról készítették, mely az Eggers 154 vagy a 155 típusba sorolható.⁶⁹ Mivel a rajz a patera külső részét ábrázolja, így a fenék koncentrikus körei a talpát jelentik, mely az Eggers 155 (Bronzekasserolle mit Widderkopf) típus jellemzője.⁷⁰ A bronz merítők szakrális és a halotti kultuszhoz kapcsolódó edényekkel együtt fordulnak elő a provinciákban. Igen gyakran bronz kannákkal együtt használták őket, amelyre építve H. U. Nuber tipokronológiai rendszert épített fel.⁷¹ Az Eggers 154 típus Augustus uralkodása idején terjedt el és Eggers 124 típusú bronz kannákkal együtt kerül elő, ezért Nuber a Hagenow típus D. készleteként határozta meg őket és datálta a B1_a időszakra.⁷² Alig pár évtizeddel később, Claudius császár idejétől jelentkezik az Eggers

⁶¹ KOLNIK 1980, 23, 176, Taf. XIII.

⁶² KOLNIK 1980, 137, 299, Taf. CXXXVI.

⁶³ KOLNIK 1980, 138, 299, Taf. CXXXVI.

⁶⁴ KOLNIK 1980, 52, 204, Taf. XLI.

⁶⁵ KOLNIK 1980, 22, 206, Taf. XII.

⁶⁶ BENINGER 1937, 105.

⁶⁷ KRASKOVSKÁ 1978, 9, Pl. II/2; KREKOVIC 1987,

⁶⁸ KRASKOVSKÁ 1978, 22.

⁶⁹ EGGERS 1951, 48, 174, Beilage 66, Karte 44.

⁷⁰ EGGERS 1951, 48.

⁷¹ NUBER 1972, 38.

⁷² NUBER 1972, 45; KRASOVÁ 1998, 38.

155 típus a leletanyagban, melynek párját az Eggers 125/126 típusú kannák jelentik. Nuber őket a Milingen típus, E készletébe sorolta, melynek gyártása elsősorban a B2_a időszakban kezdődik azonban egészen a 3. századig megfigyelhető.⁷³ A készletek kialakulását görög területeken és Kisázsiaián feltételezik, ahonnan a délitáliei műhelyek átveszik, majd a későbbiekben a provinciákban is megkezdik a gyártását.⁷⁴

Eggers 155 típusú paterák a délnyugat-szlovákiai leletanyagban eddig gazdag mellékletű germán temetkezésekből ismertek, melyekben épp állapotban számos más bronzedény kíséretében kerültek elő. E sírok nagy része, mint a nagymagasfalu (ma Vysoká pri Morave, Szlovákia),⁷⁵ a zohori 5., a jókai 10., és a pozsony-dévényi (ma Bratislava-Devín, Szlovákia) az 1. század második és a 2. század első felére keltezhető.⁷⁶ Kivételt jelent a strázsai (ma Krakovany-Stráže, Szlovákia) második fedelmi temetkezés, melyet a további mellékletek a 3. század végére datálnak.⁷⁷ A dunaszerdahelyi patera már sérült állapotban, mint egy urna fedője volt a sírban. Ezen urna rajza (4. ábra 6) Wenerell Jánosnak köszönhetően rendelkezésünkre áll, és mint arról a későbbiekben még szó lesz az 1. századi germán kerámia jellegzetes formája közé tartozik. Így e tekintetben a „B” sír pateráját az 1. század közepére, második felére datálhatjuk.

Talán egy bronzedényt díszíthetett a 27. számú rajzon (7. ábra 27) látható egyik oldalán téglalap alakban kivágott, a másikon pedig íves virágszerűen kidomborodó felületű fémtárgy, amit nagy valószínűséggel edényre applikált díszítménynek kell tekintenünk.

Fibulák

A bronzedények mellett László Iván levelében különféle fibulákra is utal, melyeket a lelőhelyen találtak. Az irodalmi adatok alapján Dunaszerdahelyről csupán egy norikumi és egy pelta formájú fibula jutott a múzeumokba.⁷⁸ A lelőhely datálása szempontjából a kerámiaanyag mellett fontos szerepet játszanak a lerajzolt fibulák, melyek között különféle korú és típusú darabok egyaránt megtalálhatóak.

A temető kezdetének meghatározásához nyújt fontos támaszt a Wenerell rajzain látható két szemes – A 45-ös – fibula, míg azonban az egyik kitűnően azonosítható, épp példány (8. ábra 30), addig a másik töredékes, tűtartója letörött és mivel oldalnézetből ábrázolta (7. ábra 28), így a kengyel íve, illetve a kengyelfej oldalán látható dudor teszik lehetővé a meghatározását. A Kr. u. 1. század meghatározó fibulatípusát a kengyelfejen található szemszerű díszítés miatt nevezik szemesnek, mely fajta igen széles körben terjedt el.⁷⁹ Egyaránt ismert a Rajna- és Duna-menti tartományokból a barbaricumból,⁸⁰ ahol azonban a korai típushoz tartozó példányoknak a Cseh medencében kiemelkedő leletsűrűséget mutatnak, ugyanezen fibulák tűnek fel a délnyugat-szlovákiai korai temetőkben.⁸¹ Az ún. cseh szemes fibulákra – A 45b típus – a széles cakkos díszítésű kengyel, illetve a láb felső részén vésett három-

⁷³ NUBER 1972, 45; BERKE 1990, 20; KRASOVÁ 1998, 38–39.

⁷⁴ NUBER 1972, 38; KRASOVÁ 1998, 38.

⁷⁵ ONDROUCH 1957, Tab. 6.

⁷⁶ KRASKOVSKÁ 1976, 440; KRASKOVSKÁ 1978, 29.

⁷⁷ ONDROUCH 1957, Tab. 34; KRASKOVSKÁ 1978, 19–20.

⁷⁸ BENINGER 1937, 31; LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ 1961, 112, Nr. 30.

⁷⁹ ALMGREN 1923, 22; COSACK 1979, 57–58.

⁸⁰ KUNOW 1998, 106–107.

⁸¹ COSACK 1979, 58; KUNOW 1998, 93, 108, Abb. 6; ELSCHKE 2006, 193–194. Ld. pl. Ábrahám 80., 81., 86., 100. sírjában. KOLNIK 1980. v.ö. DROBERJAR 1999, 62–63, 74–75.

szög jellemző,⁸² ugyanakkor egyaránt előfordulnak zárt és nyitott szemekkel.⁸³ A szemes fibulák korai sorozata kétségtelenül germán fibulatípus, amit azonban a tartományok kézművesei utánozni kezdtek.⁸⁴ Elsősorban párosával viselik őket, használatuk súlypontja az 1. század első negyedére, harmadára esik.⁸⁵ Ugyanebbe a sorozatba tartozik az épp állapotú dunaszerdahelyi darab, míg a másik pontos meghatározása az oldalnézet és töredékessége miatt nem lehetséges. E fibula jelzi a temető korai indítását és a kapcsolatot a Kárpátoktól északnyugatra eső germán kultúrkörrel.

Szintén korai a 26. sz. fibulatöredék (7. ábra 26), mely a kétgombos fibulák sorába tartozik. A tütartó rész hiánya és az ábrázolás nézete miatt nem dönthető el, hogy az A 236-os típus melyik altípusába sorolható. Az A 236-os fibulák Augustus uralkodásának idején tűnnek fel, azonban még a 2. és 3. században viselik őket,⁸⁶ amit alátámaszt a besenyői 2. század középső harmadára datált A sírban talált példány.⁸⁷ A késő La Tène formákból Noricum és Pannonia területén a Krisztus születése körüli időben alakul ki a forma, melynek jellemzője a kengyelt díszítő két gomb.⁸⁸ A bronzból és ritkábban ezüsből készült fibulák a női viselethez tartoztak és gyakori mellékletei a délnyugat-szlovákiai temetőknek.⁸⁹ Dunaszerdahelyi lelőhellyel már ismert volt egy példány, amelyhez újabb import darab csatlakozik, amely nagy valószínűséggel az 1. század első feléből származott.

Ugyancsak erre a időszakra tehető az erősen profilált A 68-as fibula (7. ábra 23), amely a legelterjedtebb koracsászárkori fibulaformák közé tartozik a barbarikumban. Ezek egy része ugyancsak importként érkezett a germánokhoz. Az Észak-Itáliában és az alpi területeken a La Tène formákból kialakult típus széles körben terjedt el a közép-európai barbarikumban.⁹⁰ A leletek alapján viselése a Claudius-Vespasianus (Kr.u. 40 és 70 között) uralkodására esik, amely a B1_b és c kronológiai szintnek felel meg. Míg a korai fibulákra a hosszúkás és vékony test, illetve a tütartó felületén három kör alakú lyuk, addig a későbbiekre - mint a dunaszerdahelyi példány esetében - a tömörsébb test és a felület csupán kétszeres átlukasztása jellemző.⁹¹ Ezen késői példányok még az 1. század végén és a 2. század elején is előfordulnak. Az A 68-as típusú fibulák a délnyugat-szlovákiai germán temetőkben nagy számban kerültek elő, többnyire fegyvermellékletes sírokból, melyek a B1_{a-c} időszakra helyezhetők.⁹² Míg a Cseh területen a B1_a időszakban - Marobodus királysága idején - ritkán figyelhetők meg, addig a Morva alsó vidékén valamint a középső Duna vidékén, mely Vannius királyságának befolyási területét jelentette, nagy számban fordulnak elő és nagy valószínűséggel innen sugároztak ki más területekre is.⁹³

Egy generációval későbbi időszak jellemző fibulatípusa a trombitafibula (7. ábra 24), mely az A 77 típusba sorolható. A bronzból, de ritkán vashból és ezüsből készült fibulákkal már a claudiusi-koraflaviusi időszaktól számolni kell a közép-európai barbarikumban,⁹⁴ melyet együttes előfordulásuk az A 68-as típussal jelez.⁹⁵ Viselésük a

⁸² DROBERJAR 1999, 74–75.

⁸³ DROBERJAR 1999, 61–64.

⁸⁴ COSACK 1979, 59–63.

⁸⁵ COSACK 1979, 62–63; KUNOW 1998, 104.

⁸⁶ GARBSCH 1965, 27.

⁸⁷ KOLNIK 1961, 220, Taf. I, b.

⁸⁸ ALMGREN 1923, 109; PEŠKAR 1972, 75.

⁸⁹ KOLNIK 1971, 551; KOLNIK 1977, 149.

⁹⁰ ALMGREN 1923, 35; MOTYKOVÁ-ŠNEIDROVÁ 1965, 117; PEŠKAR 1972, 76–78; MACZYNSKA 2001, 165.

⁹¹ KOLNIK 1977, 157; MACZYNSKA 2001, 165.

⁹² KOLNIK 1977, 157; MACZYNSKA 2001, 167, 170–171.

⁹³ MACZYNSKA 2001, 167.

⁹⁴ DABROWSKA 1998, 149–150.

⁹⁵ DROBERJAR 1999, 84; TEJRAL 2001, 203–204.

datálható leletek alapján egészen a 2. század közepéig figyelhető meg.⁹⁶ A római provinciális változatai az 1. század végétől a 2. század első harmadáig jelentkeznek.⁹⁷ A dunaszerdahelyi S formájú testű, lábgombos példány az 1. század utolsó harmadára, a 2. elejére tehető,⁹⁸ amit a többi datált leletkörnyezetből származó példány alapoz meg.⁹⁹

A Felvidék délnyugati részének leletanyagában idegen a dunaszerdahelyi vasfibula (7. ábra 29), amely Almgren V. csoportjának 2. sorozatába tartozik és az A 97-es típus egyik változata.¹⁰⁰ Jellemzője a kengyelfejnél és a kengyel középső részénél található négyszögletes kiemelkedő és kiszélesedő díszítés. Hasonló darabok Lengyelország északi részéről, a Wielbark kultúra területéről ismertek,¹⁰¹ melyek a női viselethez tartoztak a 2. században.¹⁰² A Csallóközbe kerülésének hátterében nem csupán a kereskedelmi kapcsolatok állhattak, hanem a markomann-szarmata háborúk előtti és alatti megjelenése a Wielbark- és Przeworsk-kultúra hordozóinak, amelyre számos temetkezés és lelet utal a dunavidéki barbaricum temetőiből.¹⁰³

A 3. századtól széles körben jelentkezik Közép- és Kelet-Európában az aláhajtott lábú fibulák dívatja, melyeket Almgren a VI. csoportba sorolt.¹⁰⁴ Wenerell egy épp és egy sérült példányt rajzolt le. Míg az épp (7. ábra 22) a hegyesen és gombban végződő tűtartójú altípusba tartozik, addig a másik (7. ábra 25) pontos besorolását nem lehet elvégezni. A kvádok lakta területeken figyelhető meg a hegyesen, gombban végződő tűtartójú aláhajtott lábú fibulák nagyfokú koncentrációja.¹⁰⁵ A 3. században induló hamvasztásos temetők, mint pl. Alsólóc (ma Dolné Lovčice, Szlovákia), Ocskó, Besenyő vagy Ivánka,¹⁰⁶ gyakori mellékletei. Használatuk a 3. század második felétől kezdődik és az egész 4. században jellemző.¹⁰⁷

Viseleti tárgyak, csatok és övdíszek

A fibulák mellett a László Iván által említett egyéb bronz tárgyak közül többet is le rajzolt Wenerell, amelyek egy részét a rajz hiányosságai miatt csak feltételesen tudjuk a császárkori leletanyagba sorolni. A két bronz kapcsolóelem (6. ábra 17–18.) esetében szerencsére a párhuzamok segítenek, mivel ezek a germánoknál széles körben elterjedt ívó kürtök tartozékaival mutatnak azonosságot.¹⁰⁸ Az ezüstből és bronzból készült veretek, szíjelosztók széles körben már az 1. század elejétől megjelennek a harcosok sírjaiban, amely súlypontja a Csehországra és Szlovákia délnyugati részére esik.¹⁰⁹ Ugyanakkor egyaránt megtalálhatóak a Lübsow-típusú fejedelmi te-

⁹⁶ DABROWSKA 1998, 150; TEJRAL 2001, 205–206.

⁹⁷ PEŠKAR 1972, 82–85; TEJRAL 2001, 203–204.

⁹⁸ PEŠKAR 1972, 83.

⁹⁹ KOLNIK 1971, 552; KOLNIK 1977, 154.

¹⁰⁰ ALMGREN 1923, 48–51.

¹⁰¹ HAUPTMANN 1998, 164–165.

¹⁰² HAUPTMANN 1998, 159–160.

¹⁰³ KOLNIK 1980, 9; BELJAK–KOLNIK 2006, 87–88, 93.

¹⁰⁴ ALMGREN 1923, 71–75.

¹⁰⁵ PEŠKAR 1972, 118.

¹⁰⁶ BÓNA 1963, 241, Taf. 44.

¹⁰⁷ LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ 1961, 108, 119–122; KOLNIK 1965, 234–235; PEŠKAR 1972, 118–120.

¹⁰⁸ REDLICH 1977, 63.

¹⁰⁹ REDLICH 1977, 63; DROBERJAR 1999, 54–55; ANDRZEJOWSKI 2002, 321–324. A kiegészítők és elemek feldolgozása és tipológiájuk: ANDRZEJOWSKI 1991, 120: a kapcsolóelemek a felső lemez díszítése és a bázis profilja alapján 11 típusba sorolta.

metkezesekben és a középréteg sírjaiban.¹¹⁰ A két kapcsolóelemhez hasonló volt a diószegi 35.¹¹¹ és 51. sírban¹¹² talált darabokkal. Tipológiai besorolásukat Andrzejowski alapján végezhetjük el, mely szerint a 17. számú az Andrzejowski S 9 típushoz hasonló és a B1, valamint B2 időszakra tehető.¹¹³ A 18. pedig Andrzejowski S 8 típushoz hasonló és a sírmellékletek alapján a B2 időszakban használják.¹¹⁴ A római provinciális leletanyagban megfigyelhető hasonló kivitelű elemeket széjszorítóként azonosították,¹¹⁵ melyek feltehetően lószerszámmal tartoztak és az 1. századra datálták őket.¹¹⁶ A két kapcsolóelem a párhuzamok alapján az 1. század elejétől a 2. század utolsó harmadáig lehetett használatban.

Az íves két végén készülő és átlukasztott veret (8. ábra) talán egy övhöz tartozott, hasonlóak egyaránt ismertek 1. (Ábrahám 96,¹¹⁷ 189¹¹⁸ és Diószeg 12. sír¹¹⁹) és 2. századi (Besenyő 69. sír)¹²⁰ temetkezésekből.

A téglalap alakú vas csat (4. ábra: 21) az ókortól a 19. századig egyaránt megfigyelhető, bár hasonló került elő Šaratice későcsászárkori temető 51. sírjából.¹²¹

Sokkal nehezebb a többi fém tárgy meghatározása. A kettősspirál díszítés (6. ábra 13) talán olyan veret volt, mint a Jóka 23. sírjában talált kettős példány,¹²² de a díszítés szokatlansága miatt felmerül annak lehetősége, hogy esetleg egy őskori, urnamezős kultúrára jellemző szemüvegfibulát próbált megőrkíteni Wenerell.¹²³ Ehhez hasonlóan talán szintén őskori a kampó (6. ábra: 14), mint ahogy a gomb (6. ábra 15) esetében inkább középkor- vagy újkori eredetét feltételezhetjük.

Fegyverek

László Iván Hampelnek írt levelében több lándzsát említ, melyek mellékletekként illetve szórványként kerültek elő. A „B” urnasír mellett három darab háromrétre hajlított nagy vaslándzsa volt, melynek rajzát azonban nem mellékelte. Csupán egyetlen fegyvert, egy igen érdekes lándzsacsúcsot (5. ábra 9) rajzolt le Wenerell, melynek jellemzője, hogy a köpűs része hosszabb, mint a lándzsacsúcs. A lándzsa-hegyen nem látszik a csúctól a szárig húzódó borda, melynek hiánya a későkelta lándzsacsúcsokra jellemző, azonban a koracsászárkortól kezdve egyre gyakrabban jelentkeznek.¹²⁴ Rövid hegyű és hosszú köpűvel bíró példányok a késő La Tén leletanyagban már megfigyelhetőek.¹²⁵ Átvételük és elterjedésük azonban nem széleskörű a germánoknál. Míg azonban a germán lándzsáknál a köpű kisebb hosszúságú, mint az él, addig a dunaszerdahelyi példányt a hosszú köpű és a kis méretű keskeny él jellemzi, amely Kaczanowski IX. típus, 2. változata.¹²⁶ Hasonló de szélesebb fejű

¹¹⁰ DROBERJAR 1999, 55; ANDRZEJOWSKI 2002, 318–320.

¹¹¹ KOLNIK 1980, Taf. CXLII, n1.

¹¹² KOLNIK 1980, Taf. CXLIX, m1-m2.

¹¹³ ANDRZEJOWSKI 1991, 62, 120.

¹¹⁴ ANDRZEJOWSKI 1991, 62, 120.

¹¹⁵ GSCHWIND 2004, 117, 308, Kat. Nr. B5, Taf. 16, B5, Taf. 25, C25.

¹¹⁶ GSCHWIND 2004, 117.

¹¹⁷ KOLNIK 1980, Taf. XXXI, d.

¹¹⁸ KOLNIK 1980, Taf. LIV, b.

¹¹⁹ KOLNIK 1980, Taf. CXXX, g.

¹²⁰ KOLNIK 1961, 290, Tab. IX, g.

¹²¹ TRNÁČKOVÁ 1960, 567, Obr. 3, 1.

¹²² KOLNIK 1980, 104, 251, Taf. LXXXVIII, r1 és r2

¹²³ NOVOTNÁ 2001, 51.

¹²⁴ JAHN 1916, 55, 80–84; WESKI 1982, 12–13.

¹²⁵ PIETA 2005, 41, 62, Taf. II, 7 (Nimnice).

¹²⁶ KACZANOWSKI 1995, 20, 63.

lándzsa Dobrichov Pičhora 3. sírjából került el, amit az 1. század első harmadára datálnak.¹²⁷ Ugyancsak első századi a jókai temető 48. sírjában talált darab.¹²⁸ Hasonló lándzsák a közép-német leletanyagban és a Przeworsk-kultúra területén egyaránt megtalálhatóak.¹²⁹ Minden bizonnyal ebből a temetőből származott a Khín-gyűjtemény antennás pajzsdudora, amely a B 2 időszakra datálható.¹³⁰

Eszközök és gyöngyök

A Wenerell rajzokon látható két agyag orsógomb datálása az orsógombok császár- és népvándorlás kori folyamatos használata miatt pontosan nem végezhető el. Így pl. a csonka kúp formájú gombok (4. ábra: 19) egyaránt megtalálhatók a kora- (Diószeg 6. sír),¹³¹ valamint későcsászárkori (Ocskó 8. sír,¹³² a maierschi 4. századi telepről¹³³) leletanyagban. A másik darab (4. ábra 20) legjobb párhuzama pedig az ocskói temető 14. sírjából ismert.¹³⁴

Az egyik rajzon (8. ábra) fél tucat különféle gyöngy látható, melyek egy részének viselése az egész császárkorra, míg másoké csupán egy korszakra jellemző:

A kerek üvegyöngy típusa az 1. század közepétől a koranépvándorlás korig figyelhető meg a leletanyagban,¹³⁵ ugyanakkor a súlypontja a későcsászárkorra esik (ld. az ábrahámi koranépvándorlás kori temető 3.,¹³⁶ 4.,¹³⁷ illetve Diószeg II A sírjában).¹³⁸

A cső formájú gyöngyöket a 3. század közepétől a koranépvándorlás korig viselték.¹³⁹ Az osztott gyöngyök a kerekhez hasonlóan az 1.-től az 5. századig voltak használatban.¹⁴⁰

A poliéder formájú üvegyöngyök a későcsászárkor jellemző gyöngyei. E típusok a 3. század elejétől tűnnek fel és leggyakrabban a 4. században viselték őket.¹⁴¹

Lencseformájú gyöngyöket, mint pl. a Diószeg II A sírban talált darabok is jelzik,¹⁴² elsősorban a 4. században viselték.

Bordázott agyaggyöngyök már Claudius uralkodása alatt megjelennek a barbaricum leletanyagában (Diószeg 6. sír¹⁴³) és egészen a népvándorláskorig (pl. a křenovicei csontvázas sír¹⁴⁴) tartoznak az ékszerek közé.¹⁴⁵ A legtöbb példány azonban a 2. századi leletkörnyezetből származik.¹⁴⁶

¹²⁷ DROBERJAR 1999, 102, Abb. 24, 7, 103–104.

¹²⁸ KOLNIK 1980, 272, Taf. CIX, b.

¹²⁹ DROBERJAR 1999, 104.

¹³⁰ ZIELING 1989, 50, 58.

¹³¹ KOLNIK 1980, 292, Taf. CXXIX, b.

¹³² KOLNIK 1956, 266, Obr. 13, 1.

¹³³ POLLAK 1980, Taf. 42, 4, 8; 59, 20, 25, 30

¹³⁴ KOLNIK 1956, 266, Obr. 13, 4.

¹³⁵ TENPELMANN–MACZYNSKA 1985, 31. A III. csoportba sorolta.

¹³⁶ KOLNIK 1973, Tab. III, 3, 16–23.

¹³⁷ KOLNIK 1973, Tab. III, 2.

¹³⁸ KOLNIK 1980, 328, Taf. CLXV, e.

¹³⁹ TENPELMANN–MACZYNSKA 1985, 39. A XVI. csoportba sorolta.

¹⁴⁰ TENPELMANN–MACZYNSKA 1985, 33, 35. A Xa. csoportba sorolta.

¹⁴¹ TENPELMANN–MACZYNSKA 1985, 37–38. A XIV. csoportba sorolta. Ld. pl. Ábrahám 4. sírjában (KOLNIK 1973, Tab. III, 2.) és a Diószeg II A sírban (KOLNIK 1980, 328, Taf. CLXV, e).

¹⁴² KOLNIK 1980, 328, Taf. CLXV, e.

¹⁴³ KOLNIK 1980, Taf. CXXIX, b.

¹⁴⁴ TEJRAL 1975, Taf. 8, 2.

¹⁴⁵ TENPELMANN–MACZYNSKA 1985, 87–88. A XVIII. csoportba sorolta.

¹⁴⁶ TENPELMANN–MACZYNSKA 1985, 39–40.

Kerámia

A dunaszerdahelyi/kisudvarnoki temető datálásánál a múzeumokba került különféle kerámiaedények játszottak fontos szerepet, melyek különféle korszakokra jellemző típusokat képviselnek. Koracsászárkori a felhúzott vállú urna (4. ábra 6) (Droberjar 3605),¹⁴⁷ melyet a nagy típusgazdagság és a széles körű közép-európai elterjedés jellemez. Az Elba menti germán barbaricumban már a B1_b időszakban megjelenik,¹⁴⁸ és az 1. századi temetkezések (Mistelbach 7. sír,¹⁴⁹ Malacka (ma Malacky, Szlovákia) sír,¹⁵⁰ Ábrahám 96., 179., 225. sírjaiban¹⁵¹ és Diószeg 22.,¹⁵² 71. sírjában¹⁵³) melléklete.¹⁵⁴ Néhány 2. századi sírban szintén megtalálható (Abrahám 69. sír,¹⁵⁵ Besenyő 85. sír¹⁵⁶), sőt még Pannoniából is ismert, amit a kismartoni (ma Eisenstadt, Ausztria) urna jelez.¹⁵⁷ A délnyugat-szlovákiai megjelenése és használata a párhuzamok alapján az 1. század középső harmadával kezdődik és tart a 2. század végéig.¹⁵⁸

Formára (Droberjar 3605)¹⁵⁹ az előbbivel azonos a fésűs, hullámos díszítésű urna (6. ábra 12), melynek díszítése (Droberjar 340) számos koracsászárkori edénytípuson jelentkezik.¹⁶⁰

A délnyugat-szlovákiai temetők sírjainak (Jóka 10., 36., 50. és Diószeg 32., 36., 49. sír) fésűs díszítésű edényeit az egyéb mellékletek alapján B1_b datálják.¹⁶¹ Ugyan a fésűs díszítés az 1. és 3. század között jelentkezik,¹⁶² mégis a díszítés és forma együttes megjelenése az 1. század középső harmadára, második felére datálják az edényt.¹⁶³

Díszítés és forma alapján ugyancsak a koracsászárkori germán edényspektrumba sorolható az oldalán rövid fésűs díszítések borított edény (3. ábra 3). A forma (Droberjar 2110)¹⁶⁴ és a díszítés (Droberjar 350) egyaránt a B2-B2/C1 idősakra tehető.¹⁶⁵ Hasonlóak ismertek még Kismartonból,¹⁶⁶ Érsekújvárról (ma: Nové Zámky, Szlovákia),¹⁶⁷ illetve a mistelbachi és ábrahámi, diószegi temetőkből.¹⁶⁸ A dunaszerdahelyivel szinte azonos a diószegi 19. sír edénye.¹⁶⁹ Bár a vínár-cseraljai temető 9. sírjából származó példányt a 2. század elejére datálták,¹⁷⁰ a pozsony-dubrovkai da-

¹⁴⁷ DROBERJAR 1997, 59.

¹⁴⁸ DROBERJAR 1999, 47.

¹⁴⁹ MITTSCHE-MÄRHEIM 1956, 195, Abb. 5; POLLAK 1980, Taf. 66, 4.

¹⁵⁰ KRASKOVSKÁ 1956, 731, Obr. 275, 4; BÓNA 1963, 244.

¹⁵¹ KOLNIK 1980, Taf. LXIV, a.

¹⁵² KOLNIK 1980, 297, Taf. CXXXIV, a.

¹⁵³ KOLNIK 1980, 321, Taf. CLVIII, a.

¹⁵⁴ BÓNA 1963, 264; HALÁŠOVÁ 2010, 580, 584.

¹⁵⁵ KOLNIK 1980, 191, Taf. XXXVIII, a.

¹⁵⁶ KOLNIK 1961, 294, Tb. XIII, a.

¹⁵⁷ BÓNA 1963, 244, Taf. XXXVII, 5.

¹⁵⁸ PERNÍČKA 1966, 28-29.

¹⁵⁹ DROBERJAR 1997, 59.

¹⁶⁰ DROBERJAR 1997, 35.

¹⁶¹ KOLNIK 1977, 154; HALÁŠOVÁ 2010, 583-584.

¹⁶² PERNÍČKA 1966, 75-76.

¹⁶³ Ld. például az ezzel szinte azonos darabot a Sitbořice 1. sírban: PERNÍČKA 1966, Taf. V, 7.

¹⁶⁴ DROBERJAR 1997, 48.

¹⁶⁵ BÓNA 1963, 262-263; POLLAK 1980, 186-196; DROBERJAR 1997, 35, 67.

¹⁶⁶ BÓNA 1963, Taf. XXXVII, 5.

¹⁶⁷ BÓNA 1963, Taf. XLVIII, 11 és 14.

¹⁶⁸ Ábrahám 105. sír: KOLNIK 1980, 199, Taf. XXXVI, a. és 137. sír: KOLNIK 1980, 207, Taf. XLIV, a.

¹⁶⁹ KOLNIK 1980, 298, Taf. CXXXV, a.

¹⁷⁰ MITHAY 1989, 53, 66. 16. kép: 1.

rabok¹⁷¹ tekintetében a Claudiustól a Flaviusokig/talán Trajanus uralkodásáig tartó időszakra helyezhetjük készítését.¹⁷²

Már a 3. század (C2) kerámiaművességének terméke a kanerullás edény (5. ábra 8), melyhez hasonló az Ózd-Stadion 36. lelőhelyen egy gödörben talált kézzel formált grafitos felületű edény, nyak alatt benyomott, a hasrészen horpasztásra emlékeztető díszítéssel.¹⁷³ A bordázott edények tipikus későcsászárkori kvád kerámiatípusba tartoznak,¹⁷⁴ ugyanakkor megfigyelhetők kapcsolataik a morva anyagban is.¹⁷⁵ A dunaszerdahelyi edényhez hasonló az alsólóci és az ocskói urnatemetőkből ismertek, amely a 3–4. századi használatukat mutatja.¹⁷⁶ Az ocskói darab alapján a dunaszerdahelyi edényt a 3. század közepére, második felére datálhatjuk.¹⁷⁷

A hasas kihajló szájú fazék (4. ábra 5) párhuzamai a 2. és 3. századi leletanyagból ismertek. Míg a Köbölkút (ma Gbelce) 1/61 sír urnáját,¹⁷⁸ a további mellékletek a 2. század közepére datálják,¹⁷⁹ addig az ábrahámi,¹⁸⁰ besenyői¹⁸¹ vagy a pozsonyivánkai¹⁸² darabok már a későcsászárkori használat mellett tanúskodnak. Szinte azonos edény került elő a lábi 1/47. objektum 3. századi kultúrrétegéből.¹⁸³

A 3. századtól az Elba-vidéki területekről érkező hatásra jelenek meg a kvád leletanyagban a gyorskorongon készült edények, melyekből két tálat örökített meg Wenerell. A gyorskorongon készült talpas tállal (3. ábra 2) szinte teljesen megegyező került elő a párkányi (ma Šturovo, Szlovákia) telepen, melyet a késő római korra datáltak.¹⁸⁴ A másik tála az oldalán található hullámvonalas díszítés a jellemző (3. ábra 1). Hasonló gyorskorongolt kerámia Alsó-Ausztriában, a Morva mentén és Dél-nyugat-Szlovákiában széles körben elterjedt a 3. századtól egészen a 4. század végéig.¹⁸⁵ Használati edényként, illetve mint sírkerámia is szerepet játszott.¹⁸⁶ Így a vízkeleti 20. sír¹⁸⁷ és az ocskói temető edényei datálják a dunaszerdahelyi tálat a 3. század második felére.¹⁸⁸

Szintén a későcsászárkorra tehető a valószínűleg kézzel formált fazék, mely nyak alatti részén rovátkolt díszítés fut körbe (5. ábra 10). Rovátkolt díszítés a germán kerámián a 3. századtól (ld. pl. a Besenyő 57. sírjában)¹⁸⁹ egészen a koranépándorlás korig egyaránt megfigyelhető. A dunaszerdahelyi fazékkal szinte azonos darab került elő Komárom-Szőny 4. temetőjének 21., téglákkal bélelt sírjából, amelyben még egy csontfésű és I. Licinius középbronza volt.¹⁹⁰ Ez alapján az edényt a 4. század első harmadára datálhatjuk.

¹⁷¹ ELSCHKE 1995, 48, Abb. 4, 15–16; 49, Abb. 5, 11; 50, Abb. 6, 9, 13.

¹⁷² ELSCHKE 1995, 52; HALÁSOVÁ 2010, 582–583.

¹⁷³ PÁRDUZ–KOREK 1959, 162–163, 162, Taf. I/17.

¹⁷⁴ BÓNA 1963, 268–269.

¹⁷⁵ TEJRAL 1975, 7–11.

¹⁷⁶ PÁRDUZ–KOREK 1959, 188.

¹⁷⁷ KOLNIK 1956, 271, Obr. 15, 1 és 286.

¹⁷⁸ BELJAK–KOLNIK 2006, 66, Obr. 9, 1.

¹⁷⁹ BELJAK–KOLNIK 2006, 86–87.

¹⁸⁰ KOLNIK 1973, 388, Obr. 31, 8, 10.

¹⁸¹ KOLNIK 1961, 298, Tab. XIX, 1.

¹⁸² 10. sír: KRASKOVSKÁ 1965, 164, 179, Tab. II, 7. és 15. sír: KRASKOVSKÁ 1965, 164, 180, Tab. III, 12.

¹⁸³ ELSCHKE 2005, 266, Tab. V, 17.

¹⁸⁴ KOLNIK 1962, 379, Obr. 131, 5; KOLNIK 1964, 10–15.

¹⁸⁵ POLLÁK 1997, 166; POLLÁK 1999, 210.

¹⁸⁶ ŠVAŇA 2010, 489–491.

¹⁸⁷ KOLNIK 1975, 345, Obr. 6, 19.

¹⁸⁸ KOLNIK 1956, 273, Obr. 17. pl. 7. sír: KOLNIK 1956, 292, Tab. III, 8.

¹⁸⁹ KOLNIK 1961, 279, 299, Tab. XX, 3; BÓNA 1963, 283.

¹⁹⁰ BARKÓCZI 1961, 108, 107, 32. ábra: 2; BÓNA 1963, Taf. 42, 5.

A kisméretű pohár (3. ábra 4) a római tartományokból jól ismert bordázott falu edényekkel, az ú. n. Faltenbecherekkel mutat rokonságot.¹⁹¹ A megformálás alapján azonban nagy valószínűséggel nem provinciális termék, hanem germán utánzat lehetett.¹⁹² Erre utalhat a szájperemről hiányzó gyűrű, valamint a hosszúkasan ovális bordák kidolgozatlansága, illetve a hosszabb nyak.¹⁹³ A római üveg-, fém- és kerámiaedények formavilága hatással volt a germán anyagművességre, amely igyekezett azokat utánözni. A technikai kivitelezés hiányosságai illetve a barbarikumi ízlés hatása miatt azonban több szempontból különböznek a másolatok az eredetitől.¹⁹⁴ Igen széles körben utánozták a római bordázott falu edényeket,¹⁹⁵ azonban a germán példányok abban különböztek a rómaiaktól, hogy az előkép és a területileg kialakult forma egyfajta keverékét alkották.¹⁹⁶ Megjelenésük a barbaricumi edényművességben a 3. század középső harmadától kezdődik,¹⁹⁷ és hosszú ideig készülnek, amit a 4–5. századi darabok is mutatnak.¹⁹⁸ A római Faltenbecherek azonban már a koracsászárkortól a római fazekasok árukészletéhez tartoztak,¹⁹⁹ utánzataik ennek ellenére a későcsászárkorban tűnnek fel. Előfordulásuk az Elba-vidéktől egészen a Przeworsk illetve a Maroszentanna-Csernyachov kultúráig megfigyelhető.²⁰⁰ A dunaszerdahelyi edény esetében az előkép csupán nagy vonalakban tükröződik és a germán jellemzők dominálnak. Míg a provinciális temetkezésekben elsősorban hamvasztásos sírokban jelentkeznek, addig a barbarikumban széles körben, egyaránt megtalálhatóak a fejedelmi temetkezésekben (Hassleben, Sackrau, Leuna 1926/3. sír stb.), a köznépi temetőkben és a telepek anyagában.²⁰¹

Az egyik rajzon (5. ábra 11) két össze nem illő edénytöredéken különféle jelekkel ábrázolt Wenerell, melyhez feljegyezte, hogy mindkettő egy-egy edény nyakalatti részéhez tartozott. Véleménye szerint e jeleket egy napimádó nép használhatta. A horogkereszt, csillag, rozetta és más vonalas ábrázolások díszítő- illetve vallási motívumként széles körben megtalálhatóak mind a római császárkorra datált germán kerámián, mind pedig a fémtárgyakon.²⁰² A közép-európai germán kerámia kedvelt díszítőmotívuma az edények testét és alját díszítő horogkereszt, mely többféleképpen is jelentkezik, és számos császárkori délnyugat-szlovákiai lelőhelyről ismert (ld. pl. Jóká, Ocskó, Ábrahám és Zohor).²⁰³

A TEMETKEZÉSEK ÉS A TEMETŐ ÉRTÉKELÉSE

A dunaszerdahelyi – valójában kisudvarnoki – temető datálásával kapcsolatban többféle álláspont található a szakirodalomban. Míg Eisner a 3. századra datálta,²⁰⁴ addig Beninger a múzeumokban található leleteknél megfigyelhető kronológiai különbségek, illetve a rendelkezésre álló adatok alapján egy kora- és egy későcsászárkori le-

¹⁹¹ Ld. GÖSE 1984, 18.

¹⁹² Ld. a lelőhelyek katalógusát: ZUCH 2009, 471–473.

¹⁹³ HEGEWISCH 2005, 276–278, 284.

¹⁹⁴ A római edényművesség termékeinek germánok általi utánzásával behatóan M. Hegewisch foglalkozott: ld. HEGEWISCH 2005.

¹⁹⁵ KREKOVIČ 1981, 357–359.

¹⁹⁶ SCHULZ 1933, 39; SCHULZ 1953, 59; HEGEWISCH 2005, 280.

¹⁹⁷ KREKOVIČ 1981, 357–359; ZUCH 2009.

¹⁹⁸ SCHULZ 1933, 39; SCHULZ 1953, 59; HEGEWISCH 2005, 291.

¹⁹⁹ BÓNIS 1942, 16–17; GÖSE 1984, 18.

²⁰⁰ ZUCH 2009

²⁰¹ SCHULZ 1933, 39; SCHULZ 1953, 59; ZUCH 2009, 465–469.

²⁰² KOLNIK 1984, 41–43.

²⁰³ KOLNIK 1984, 43.

²⁰⁴ EISNER 1933, 210: „Popelnicové hroby z Dunaské Stredy jsou však asi ze 3. stol. po Kr.”.

lőhellyel számolt.²⁰⁵ Véleménye szerint a későrómai temetőnek ugyanakkor semmi köze sem volt a koracsászárkori telephez vagy temetőhöz.²⁰⁶ A 20. század második felében megjelent publikációkban 3–4. századi temető mellékleteiként foglalkoztak a „dunaszerdahelyi” urnákkal.²⁰⁷ László Iván levele illetve a leletek vizsgálata alapján kétségtelen, hogy egyetlen lelőhelyről és temetőből származnak a tárgyak. A korábbi vélemények elsősorban a kerámia kronológiájára alapozódtak, szerencsénkire a László levélhez csatolt Wenerell rajzokon fibulák, veretek és gyöngyök szintén ábrázolásra kerültek. Kronológiai helyzetük a következőképpen jelzi a temető használatát a római császárkorban:

A legkorábbi, a Kr. u. 1. század második negyedére (B1_b), középső harmadára (B1_c) datálható leletek közé tartoztak az A 45-ös szemes-, az A 68-as erősen profilált fibulák, valamint a noricumi A 236-os fibula töredéke. A párhuzamos darabok alapján szintén korai a köpűs lándzsahegy. A század második felére (B1_c), illetve a 2. század elejére (B2) tehető a vállas urna, a vállas urna fésűs díszítéssel, az Eggers 155-ös bronz serpenyő, a trombitafibula, az Almgren V. csoport 2. sorozatába tartozó vasfibula és az ivókürt vagy lőszerszám kapcsolóelemei. A rövid fésűs díszítésű urna szintén erre az időszakra helyezhető.

A 3. századra (C2) esik a korongolt tál oldalán hullámvonalas díszítéssel, a „Faltenbecher” barbár utánzata, a hasas urna és a kanerullás edény. Már a 4. századra (C3) tehető a perem alatt rovátkolt edény, a tál, az aláhajtott lábú fibulák, a sokszög alakú gyöngy.

A mellékletek alapján a temetőt a Kr. u. 1. század második negyedében nyitják meg. Az urnás temetkezés egy része kétségtelenül a koracsászárkorra tehető, de az urnák egy részének tekintetében bizonyos, hogy későcsászárkori urnasírok is lehetnek a temetőben (ld. pl. a besenyői temetőt). Ugyanez vonatkozik a csontvázas temetkezésekre, melyek közül az egyik – „E” sír – a mellékletek lapján 3.– 4. századi, míg a másik kettő esetében a koracsászárkorra való datálásuk is feltételezhető. A „dunaszerdahelyi”/kisudvarnoki temető leletanyagát és temetkezési szokásait tekintve jól kapcsolódik a nagyszombati löszmagaslatról ismert temetőkhez (Ábrahám, Jóna és Diószeg).²⁰⁸ Míg azonban ezek a 2. század második felében feladásra kerülnek,²⁰⁹ itt a későcsászárkorra tehető mellékletek szintén megtalálhatóak. Ezek és egyes Morva menti temetők – mint pl. a zohori²¹⁰ – a Kr. u. 1. század első harmadában egy olyan germán népesség megtelepedését jelzik a területen, mely anyagi kultúrájának gyökerei a Cseh-medencében élő markomannokhoz vezethetők vissza.²¹¹ Ugyanakkor a Római Birodalommal szoros politikai, gazdasági kapcsolatokban állt, amit a római eredetű tárgyak (bronzedények, üvegek, fibulák) támasztanak alá.²¹² E temetőket részben a Marobodus és Catualda kíséretéből szerveződött és a rómaiak által vezérelt Vanniusról elnevezett germán királysággal a regnum Vannianummal hozták kapcsolatba, másrészt a kvádok megtelepedésével.²¹³ Míg a regnum Vannianum történetét Tacitus, ha röviden is, de ismerteti annalesében,²¹⁴ addig a kvádok megtelepedésével kapcsolatban csupán a régészeti anyagra támasz-

²⁰⁵ BENINGER 1937, 31. A későcsászárkori temetőt a 3. század végétől a 4. század közepéig datálta.

²⁰⁶ BENINGER 1937, 31, 105. A koracsászárkori telepet vagy temetőt az 1. és 2. századra helyezte.

²⁰⁷ Ld. pl. TEJRAL 1975, 12–15; KOLNIK 19 Titus Kolnik szintén a későcsászárkori temetők közé sorolta a dunaszerdahelyit: KOLNIK 1980, 9–12.

²⁰⁸ KOLNIK 1980; KOLNIK 2003, 631.

²⁰⁹ KOLNIK 1971, 550–551.

²¹⁰ ELSCHKE 2006.

²¹¹ KOLNIK 1971, 553; KOLNIK 2003, 636.

²¹² KOLNIK 1977, 164–170.

²¹³ KOLNIK 1977, 164–167; KOLNIK 2003, 631–632.

²¹⁴ Tacitus, Annales II, 63, 6 és II, 29–30 v.ö. KLOSE 1934, 96–98; KOLNIK 1977, 164–171.

kodhatunk.²¹⁵ Kr. u. 50-ben a szomszéd germán népek intervenciója és a római kormányzat pozitív semlegessége vetett véget Vannius királyságának, aki kíséretével a római határhoz menekült, ahol befogadásra került és embereit pedig a tartományban leteleptették.²¹⁶ Királyságát unokaöccsei – Vangio és Sido – osztották fel egymás között,²¹⁷ amely talán magyarázatul szolgál a Morva és a szlovákiai császárkori leletanyagban jelentkező különbségekre az 1. század második felétől.²¹⁸ A négy császár évében már a szvébek vezetőiként vett részt – Sido és Italicus – Vespasianus oldalán a cremonai csatában.²¹⁹ Az 1. században oly kiválóan működő római-szvéb/kvád kapcsolatok Domitianus uralkodása idején érnek véget, amikor a szvéb háborúban a kvádok már a rómaiak ellenségei. Sajnos a szvéb háborúval kapcsolatban meglehetősen homályosak a forrásokban található adatok. A „dunaszerdahelyi”/kisudvarnoki temető ugyanakkor indulhatott, mint az említett Morva menti és a nagyszombati löszmagaslatról ismert temetők. A római bronzedények és egyéb mellékletek alapján ugyanahhoz a körhöz tartozik, ami arra utal, hogy a regnum Vannianumhoz/kvádokhoz köthető népesség már ekkor kiterjesztette uralmát a Csallóköz területére is. A „dunaszerdahelyi”/kisudvarnoki temetőt a 2. század első felében még bizonyosan használták és talán csak a markomann-szarmata háborúk római offenzívái okozhattak törést,²²⁰ de a rendelkezésünkre álló adatok hiányosságai miatt nem zárható ki a folyamatos használata sem. Ennek ugyanakkor némileg ellentmond, hogy a többi lelet a 3. század közepétől a 4. század második feléig/végéig datálható. Így mintha a germánok a 3. század középső harmadától kezdtek volna ismét a lelőhelyen temetkezni, amely az aláhajtott lábú fibulák, edények és gyöngyök alapján a 4. században is folytatódott. A többi Morva, alsóausztriai és dél-nyugat szlovákiai koracsászárkori temetőt vagy már az 1., vagy a 2. század folyamán felhagyják, az új temetők pedig más területeken nyílnak.²²¹ A diószegi temetőtől mintegy 500 méterre került elő a későcsászárkori temetkezés,²²² ugyanakkor a temetőben talált többi csontvázas sír az urnás temetkezésekkel egykorú. Talán a „dunaszerdahelyi”/kisudvarnoki temető hasonló lehetett a besenyői urnás temetőhöz, melynek korai része, néhány 2. század második felére datált sírt kivéve, áldozatul esett a homokkitermelésnek.

A „dunaszerdahelyi”/kisudvarnoki temetőből származó leletek párhuzamaik alapján szervesen kapcsolódnak a Felvidék délnyugati részén és a Morva alsó folyása mentén előkerült emlékanyaghoz és jelzik a germánok – kvádok megjelenését az 1. század második negyedétől, harmadától a Csallóköz területén.

²¹⁵ BENINGER 1940.

²¹⁶ Talán az ő régészeti emlékanyaguk került elő a vínár-cseraljai temetőben: ld. MITHAY 1989.

²¹⁷ Tacitus, *Annales* II, 29–30.

²¹⁸ TEJRAL 1970, 192; KOLNIK 1971, 554^f KOLNIK 1977, 164.

²¹⁹ Tacitus *Historia* III. 5. 21 és III. 21. 2; KOLNIK 2003, 632.

²²⁰ KOLNIK 1971, 554; KOLNIK 1980, 9.

²²¹ KOLNIK 1980, 9.

²²² KOLNIK 1980, 163–164.

IRODALOM

- ALMGREN 1923: Almgren, O., *Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen*. Mannus-Bibliothek 32. Leipzig.
- ANDRZEJOWSKI 1991: Andrzejowski, J., Okucia rogów do picia z młodszego okresu przedrzyńskiego i okresu wpływów rzymskich w Europie środkowej i Północnej (Próba klasyfikacji i analizy chronologiczno-terytorialnej). – Mountings for Drinking-Horns from the Late Pre-Roman and Roman Periods in Central and Northern Europe (An Attempt of Classification and Chronological-Territorial Analysis). *Materiały starożytnej wczesnośredniowiecznej* 6. 7–120.
- ANDRZEJOWSKI 2002: Andrzejowski, J., Die Trinkhornbeschläge. In: J. Peška–J. Tejral, *Das germanische Königsgrab von Mušov in Mähren*. 2. Mainz. 311–328.
- BARKÓCZI 1961: Barkóczy L., Adatok Brigetio későrómai történetéhez – Angaben zur spätrömerzeitlichen Geschichte Brigetios. *FoArch* 13. 95–115.
- BELJAK–KOLNIK 2006: Beljak, J.–Kolnik, T., Germánske hroby z Čaky a Gbeliec – Die germanischen Gräber aus Čaka und Gbelce. *SlovArch* 44. 57–94.
- BENINGER 1937: Beninger, E., *Die germanischen Bodenfunde in der Slowakei*. Leipzig.
- BENINGER 1940: Beninger, E., Die Quaden. In: Reinerth, H. (Hrsg.): *Vorgeschichte der deutschen Stämme II. Die Westgermanen*. Berlin. 669–744.
- BERKE 1990: Berke, S., *Römische Bronzegefäße und terra sigillata in der Germania Libera*. Münster.
- BÓNA 1963: Bóna I., Beiträge zur Archäologie und Geschichte der Quaden. *ActaArchHung* 15. 239–307.
- BÓNIS 1942: Bónis É., A császárkori edénművesség termékei Pannoniában (A terra sigillatákon kívül) I. A korai császárkor anyaga. *DissPann* II/20. Budapest.
- CHROPOVSKÝ–HROMODA–VARSÍ 1991: Chropovsky, B.–Hromoda, J.–Varsík, V., Druhé sezóna záchrenného vyskumu v Čalove. *AVANS* 1989. Nitra 1991, 44–45.
- COSACK 1979: Cosack, E., *Die Fibeln der Älteren Römischen Kaiserzeit in der Germania libera (Dänemark, DDR, BRD, Niederlande, CSSR). Eine technologisch-archäologische Analyse*. Teil I. Armbrust, Rollenkappenfibeln, Augenfibeln. Neumünster.
- DABROWSKA 1998: Dabrowska, T., Die kräftig profilierten Fibeln Almgren Gruppe IV, Fig. 74–84 (Trompetenfibeln) – mit einem Ausblick auf die östlichen Formen. In: *100 Jahre Fibelformen nach Oscar Almgren. Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg* 5. Hrsg. J. Kunow. Wünsdorf 1998, 149–156.
- DROBERJAR 1997: Droberjar, E., *Studien zu den germanischen Siedlungen der älteren römischen Kaiserzeit in Mähren*. Prag.
- DROBERJAR 1999: Droberjar, E., *Dobrichov-Piňhora. Ein Brandgräberfeld der älteren römischen Kaiserzeit in Böhmen (Ein Beitrag zur Kenntnis des Marbod-Reichs)*. Prag.
- EGGERS 1951: Eggers, H. J., *Der römische Import im freien Germanien*. Atlas der Urgeschichte. Bd. 1. Hamburg.
- EISNER 1933: Eisner, J., *Slovensko v praveku*. Bratislava.
- ELSCHEK 1995: Elschek, K., Die germanische Besiedlung von Bratislava-Dúbrovka während der älteren römischen Kaiserzeit. In: *Kelten, Germanen, Römer im Mitteldonauegebiet vom Ausklang der Latène – Zivilisation bis zum 2. Jahrhundert*. Hrsg.: J. tejral et alii. Brno–Nitra. 39–52.
- ELSCHEK 2005: Elschek, K., Bratislava-Devínska Nová Ves, objekt 3/1996 a Láb (okr. Malacky), objekty 1–2/1997. *Zborník SNM 99 Archeológia* 15. 255–274.
- ELSCHEK 2006: Elschek, K., Die spätlatènezeitliche und römerzeitliche Besiedlung des linken Marchufers und das germanische Herrschaftszentrum von Zohor (Westslowakei). In: *Legionsadler und Druidenstab. Vom Legionslager zur Donaumetropole. Textband*. Hrsg.: F. Humer. Deutsch-Altenburg. 190–197.
- GARBSCHE 1965: Garbsch, J., *Die norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert*. MBV 5. München.
- GOSE 1984: Gose, E., *Gefäßtypen der römischen Keramik in Rheinland*. Köln–Bonn.
- GSCHWIND 2004: Gschwind, M., *Abusina. Das römische Auxiliarkastell Eining an der Donau vom 1. bis 5. Jahrhundert n. Chr.* MBVF 53. München.
- HALÁŠOVÁ 2010: Halášová, L., Germánska keramika zo žiarových hrobov 1. storočia N. L. v Čechách a na

- Slovensku. In: *Archeológia Barbarov 2009*. Hrsg.: J. Beljak et alii. Nitra. 579–595.
- HAUPTMANN 1998: Hauptmann, Th., Studien zu den Dreisprossenfibeln. In: *100 Jahre Fibelformen nach Oscar Almgren. Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg 5*. Hrsg. J. Kunow. Wünsdorf. 159–173.
- HEGEWISCH 2005: Hegewisch, M., Germanische Adaptationen römischer Importgefäße. *BRGK* 86. 197–348.
- HROMEDA-VARSÍK 1992: Hromeda, J.–Varsík, V., Tretin sezona vskumu vo Velkom Mederi. *AVANS* 1990. Nitra. 47–48.
- HUNKA-KOLNIKOVÁ 1999: Hunka, J.–Kolníková, E., Prírastky mincí v archeologickú ústavu SAV. *AVANS* 1997. Nitra. 58–65.
- JAHN 1916: Jahn, M., *Die Bewaffnung der Germanen in der älteren Eisenzeit etwa von 700 v. Chr. bis 200 n. Chr.* Mannus 16. Würzburg.
- KACZANOWSKI 1998: Kaczanowski, P., *Klasyfikacja grobów broni drzewcowej kultury przeworskiej z okolic rzymskiej*. Kraków.
- KALOUSEK-PERNÍČKA 1956: Kalousek, Fr.–Perníčka, M.R., Die römische Siedlung bei Vícemilice in Mähren. *Sborník Prací Filosofické Fakulty Brněnské University*. 42–90.
- KASTRZEWSKI 1919: Kastrzewski, J., *Die ostgermanische Kultur der Spätlatènezeit*. Leipzig.
- KLOSE 1934: Klose, J., *Roms Klientel-Randstaaten am Rhein und der Donau. Beiträge zu ihrer Geschichte und rechtlicher Stellung im 1. und 2. Jahrhundert n. Chr.* Breslau.
- KOLNÍK 1956: Kolník, T., Popolnicové pohrebisko z mladšej doby rímskej a počiatku doby st'ahovania národov v Očkove pri Piešťanoch. – Ein Urnengräberfeld aus der spätrömischen Kaiserzeit und vom Anfang der Völkerwanderungszeit in Očkov bei Piešťany. *SlovArch* 4. 233–300.
- KOLNÍK 1961: Kolník, T., Pohrebisko v Bešenove (príspevok k štúdiu doby rímskej na Slovensku) – Ein römisch-zeitliches Gräberfeld in Bešenov. *SlovArch* 9. 219–299.
- KOLNÍK 1962: Kolník, T., Nové sídliskové nálezy z doby rímskej na Slovensku. – Neue Siedlungsfunde aus der Römerzeit in der Slowakei. *AR* 14. 344–379.
- KOLNÍK 1964: Kolník, T., Zu neuen römisch-barbarischen Funden in der Slowakei und ihrer Chronologie. *StudHistSlov* 2. 7–50.
- KOLNÍK 1965: Kolník, T., K typológii a chronológii niektorých spón z mladšej doby rímskej na juhozápadnom Slovensku – Zur Typologie und Chronologie einiger Fibeln aus der jüngeren römischen Kaiserzeit in der Südwestslowakei. *SlovArch* 13. 183–236.
- KOLNÍK 1971: Kolník, T., Prehľad a stav bádania o dobe rímskej a stahovaní národov. – Übersicht und Stand der Erforschung der römischen Kaiserzeit und Völkerwanderungszeit. *SlovArch* 19. 499–558.
- KOLNÍK 1973: Kolník, T., Pohrebisko z doby stahovania národov v Abraháme. – Völkerwanderungszeitliches Gräberfeld in Ábrahám. *SlovArch* 21. 359–399.
- KOLNÍK 1975: Kolník, T., Žiarové pohrebisko z neskorej doby rímskej a zo začiatku stahovania národov v Čiernom Brode. – Brandgräberfeld aus der spätrömischen Kaiserzeit und der beginnenden Völkerwanderungszeit in Čierny Brod. *SlovArch* 23. 341–378.
- KOLNÍK 1977: Kolník, T., Anfänge der germanischen Besiedlung in der Südwestslowakei und das Regnum Vannianum. In: *Symposium Ausklang der Latène Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung im Mittleren Donaugebiet*. Hrsg. Chropovský, B. Bratislava. 143–173.
- KOLNÍK 1980: Kolník, T., *Römische Gräberfelder in der Slowakei I*. Bratislava.
- KOLNÍK 1984: Kolník, T., *Römische und germanische Kunst in der Slowakei*. Bratislava.
- KOLNÍK 2003: Kolník, T., *Quaden. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 23. 631–640.
- KRASKOVSKÁ 1955: Kraskovská, L., Nález žiarových hrobov v Bratislave. *AR* 7. 486–487, 478–479.
- KRASKOVSKÁ 1956: Kraskovská, L., Popolnicové hroby v Malackoch. *AR* 8. 731, 692.
- KRASKOVSKÁ 1959: Kraskovská, L., Hroby z doby rímskej v Zohore – Gräber aus der römischen Zeit in Zohor. *SlovArch* 7. 99–141.
- KRASKOVSKÁ 1965: Kraskovská, L., Popolnicové pohrebisko v Ivanke pri Dunaji. – Das Urnengräberfeld in Ivanka pri Dunaji. *SlovArch* 13. 163–182.
- KRASKOVSKÁ 1976: Kraskovská, L., Rímske bronzové nádoby na Slovensku. *SlovArch* 24. 429–441.

- KRASKOVSKÁ 1978: Kraskovská, L., *Roman Bronze Vessels from Slovakia*. BAR Int. Ser. 44. Oxford.
- KRASOVÁ 1998: Krasová, Z., *Die römischen Bronzegefäße in Böhmen*. Praha.
- KREKOVÍČ 1981: Krekovič, E., Rímska importovaná keramika na Slovensku. – Römische Importkeramik in der Slowakei. *SlovArch* 29. 341–377.
- KREKOVÍČ 1987: Krekovič, E., Rímské importy na Slovensku. *PA* 78. 231–282.
- KUNOW 1998: Kunow, J.: Die Hauptserie der Augenfibeln: Gruppe III. Fig. 45–54. In: *100 Jahre Fibelformen nach Oscar Almgren. Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg* 5. Hrsg. J. Kunow. Wünsdorf. 93–118.
- LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ 1961: Lamiová-Schmiedlová, M., *Spony z doby rímskej na Slovensku – Die Fibeln der Römerzeit in der Slowakei*. ŠtZ 5. Nitra.
- LICHARDUS 1984: Lichardus, J., *Körpergräber der frühen Kaiserzeit im Gebiet der südlichen Elbgermanen*. Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 43. Bonn.
- MACZYNSKA 2001: Maczynska, M., Das Verbreitungsbild der Fibeln A.67/68 und A.68 im Barbaricum. *SlovArch* 49. 165–179.
- MITHAY 1989: Mithay, S., A Vinár-cseraljai korarómai temető. – Frühromischer Friedhof in Vinár-Cseralja. *Acta Musei Papensis* 2. 49–75.
- MITSCHA-MÄRHEIM 1956: Mitscha-Märheim, H., Das germanische Brandgräberfeld am Galgengrund in Mistelbach, N.Ö. *ArchAust* 19/20. 186–215.
- NOVOTNÁ 2001: Novotná, M., *Die Fibeln in der Slowakei*. PBF XIV, 11. Stuttgart.
- NUBER 1972: Nuber, H. U., Kanne und Griffschale. Ihr Gebrauch im täglichen Leben und die Beigabe in Gräbern der römischen Kaiserzeit. *BRGK* 53. 1–232.
- ONDROUCH 1957: Ondrouch, V., *Bohaté hroby z doby rímskej na Slovensku*. Bratislava.
- PÁRDUCZ-KÖREK 1959 Párducz M.–Korek J., Eine Siedlung aus der Kaiserzeit in Ózd. *ActaArchHung* 10. 159–193.
- PERNIČKA 1966: Perníčka, R.M., *Die Keramik der älteren römischen Kaiserzeit in Mähren*. Brno.
- PEŠKAR 1972: Peškar, I., *Fibeln aus der römischen Kaiserzeit in Mähren*. Praha.
- PIETA 2005: Pieta, K., Spätlaténezeitliche Waffen und Ausrüstung im nördlichen Teil des Karpatenbeckens. *SlovArch* 53. 35–84.
- PICHLEROVÁ-TOMČIKOVÁ 2001: Pichlerová, M.–Tomčíková, K., Archeologické nálezy zo Žitného ostrova. Zbierka Anthala Khína. – Archäologische Funde aus Žitny ostrov (Schüttinsel). Die Sammlung von Antal Khín. *Zbornik SNM* 95 *Archéológia* 11. 111–134.
- POLLAK 1980: Pollak, M., *Die germanische Bodenfunde des 1.–4. Jahrhunderts n. Chr. im nördlichen Niederösterreich*. Wien.
- POLLAK 1995: Pollak, M., Die germanische Drehscheibenkeramik vom Oberleiserberg. In: *Neue Bei-träge zur Erforschung der Spätantike im mittleren Donauraum*. Hrsg.: J. Tejral et alii. Brno. 165–170.
- POLLAK 1999: Pollak, M., Die germanische Funde vom Oberleiserberg (Niederösterreich). In: *Germanen beiderseits des spätantiken Limes*. Hrsg.: Th. Fischer et alii. Köln–Brno. 207–214.
- PROHÁSZKA-VARSÍK 2009: Prohászka P. – Varsík, V., Nové poznatky o osídlení Velkého Žitného ostrova v dobe rímskej – Neue Angaben zur Besiedlung der Grossen Schüttinsel in der römischen Kaiserzeit. In: Karwowski, M./Droberjar, E. (eds.), *Archeologie Barbarzynców 2008. powazania i kontakty w swiecie barbarzyńskim*. Collectio Archeologica Resoviensis 14. Rzeszow. 187–209.
- REDLICH 1977: Redlich, Cl., Zur Trinkhornsitte bei den Germanen der älteren Kaiserzeit. *PZ* 52. 1, 61–102.
- SCHULZ 1933: Schulz, W., *Das Fürstengrab von Hassleben*. RGF 7. Berlin–Leipzig.
- SCHULZ 1953: Schulz, W., *Leuna Ein germanischer Bestattungsplatz der spätrömischen Kaiserzeit*. Berlin.
- ŠVAŇA 2010: Švaňa, K., Germánska na kruhu točená keramika z kvádskych pohrebísk juhozápadného Slovenska. In: *Archeológia Barbarov 2009*. Hrsg.: J. Beljak et alii. Nitra. 489–500.
- TEJRAL 1970: Tejral, J., Počátky doby rímské na Moravě z hlediska hrobových nálezů. – Die Anfänge der römischen Kaiserzeit vom Gesichtspunkt der Grabfunde. ŠtZ 18. 107–193.
- TEJRAL 1975: Tejral, J., *Die Probleme der späten römischen Kaiserzeit in Mähren*. Praha.
- TEJRAL 1977: Tejral, J., Die älteste Phase der germanischen Besiedlung zwischen Donau und March. In: *Symposium Ausklang der Latène-Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung im mittleren Do-*

- naugebiet*. Bratislava. 307–342.
- TEJRAL 1985: Tejral, J., Spätromische und völkerwanderungszeitliche Drehscheibenkeramik in Mähren. *ArchAust* 69. 122–198.
- TEJRAL 2001: Tejral, J., Die germanische Silberfibel von Mušov und ihr archäologisch-historisches Umfeld. *SlovArch* 49. 203–247.
- TENPELMANN-MACZYNSKA 1985: Tenpeltmann–Maczynska, M., *Perlen im mitteleuropäischen Barbaricum*. RGF 43. Mainz.
- TRNÁČKOVÁ 1960: Trnáčková, Z., Žárové pohřebiště z pozdvní doby římské v Šaraticích – Das Brandgräberfeld aus der späteren Kaiserzeit von Šaraticice. *PA* 51. 561–610.
- VARSÍK 1992: Varsík, V., Vyskum vo Velkom mederi v roku 1991. *AVANS* 1991. Nitra. 120–122.
- VARSÍK 2002: Varsík, V., Besiedlung in der älteren Kaiserzeit am östlichen Rand von Bratislava. *SlovArch* 50. 127–152.
- WESKI 1982: Weski, T., *Waffen in germanischen Gräbern der älteren römischen Kaiserzeit südlich der Ostsee*. BAR Int. Ser. 147. Oxford.
- ZIELING 1989: Zieling, N., *Studien zu germanischen Schilden der Spätlatène- und der römischen Kaiserzeit im freien Germanien*. BAR Int. Ser. 505. Oxford.
- ZUCH 2009: Zuch, K., Puchay faldziste z terenu środkowoeuropejskiego Barbaricum jako przykład adaptacji wzorców rzymskich. – Indented beakers of european Barbaricum as the example of adaptation of roman influences. In: Karwowski, M./Droberjar, E. (eds.), *Archeologie Barbarzynców 2008. powazania i kontakty w swiecie barbarzyńskim*. Collectio Archeologica Resoviensis 14. Rzeszów. 461–477.

BEMERKUNGEN ZUR RÖMERZEITLICHEN GESCHICHTE DER GROSSCHÜTTINSEL ODER NEUE ANGABEN ÜBER EIN IN VERGESSENHEIT GERATENES QUADISCHES GRÄBERFELD

Am südwestlichen Rand der Slowakei befindet sich die Großschüttinsel, die durch den Hauptdonaustrom im Süden und die Kleindonau im Norden begrenzt ist. Seit Mitte der 1980-er Jahre brachten die archäologische Ausgrabungen wichtige Angaben zu ihrer römischerzeitlichen Geschichte. Früher kamen die kaiserzeitlichen Funde nur sporadisch vor. Erst die Freilegung der römischen Siedlung von Vámostelek (heute Velky Meder, Slowakei) in den Jahren 1988–1992 veränderte das frühere Bild über ihre Besiedlung. Leider das dazu gehörige Gräberfeld wurde bisher nicht lokalisiert und so stehen uns bloss Siedlungs- bzw. Streufunde zur Verfügung.

Über ein germanisches Gräberfeld in der Großschüttinsel befinden sich Angaben in der Literatur. Gegen Ende des 19. Jahrhunderts gelangten mit dem Fundort Dunaszerdahely (heute Dunajská Streda, Slowakei) bzw. Kisudvarnok (heute Malé Dvorníky, Slowakei) einzelne Funde in den Museen von Pressburg und Wien, sowie in einer Privatsammlung. Die Urnen aus dem Stadtmuseum in Pressburg veröffentlichte zuerst J. Eisner. Sie wurden dann mit den Stücken aus dem Naturhistorischen Museum zusammen von E. Beninger wieder bearbeitet. Beninger beschäftigte sich auch mit der Lokalisierung ihrer Fundstellen und wegen der chronologischen Unterschiede einzelner Keramiktypen nahm er an, dass sich nördlich von Dunaszerdahely neben einem frühkaiserzeitlichen Gräberfeld auch eine spätkaiserzeitliche Siedlung befand. Später wurden weitere Artefakte aus der Sammlung von Antal Khín veröffentlicht.

Zur Klärung der Fundstelle bzw. Chronologie des Gräberfeldes kann ein Brief mit mehreren Zeichnungen beitragen. Der wurde von dem Dunaszerdahelyer Apotheker Iván László verfasst und an József Hampel geschickt. Er wird heute im Archiv des Ungarischen Nationalmuseums aufbewahrt. Nach László kamen 1893 bei Erdarbeiten zahlreiche Tongefässe, Fibeln und sonstige Metallgegenstände usw. ans Tageslicht. Er sammelte die meisten Objekte zusammen und beschrieb sogar einige Gräber, welche wir so rekonstruieren können:

Grab "A" – Urnengrab. Funde: a) Urne mit aufgezogenem Schulter und Kammtichverzierung (Abb. 4: 6), aus ihrem Rand ist ein Stück ausgebrochen. b) beschädigte und verbogene bronzene Griffschale (Abb. 4: 7), aus ihrem Boden und Wand ist ein Stück ausgebrochen

Nach dem Brief wurde die Urne durch die Griffschale bedeckt. László erwähnte bei dem Grab keine weiteren Funde.

Grab "B" – Urnengrab. Funde: a) grosse bauchige gräulichbraune Urne, an deren nördlicher Seite, bei ihrem Bodenteil befand sich b) ein zweifachgebogener dünnwandiger Kupferkessel. c) drei dreimal gebogene grosse Eisenlanzen. d) unbestimmbare grössere Eisengegenstände. e) zwischen den Eisengegenständen war eine halbe Handvoll vom dunklen schwefelgelben Pulver.

Die Identifizierung dieser mit den gezeichneten Gegenständen ist nicht möglich.

Grab "C" – Urnengrab. Funde: a) verwitterte, graphitierte Urne mit runden, gewölbten Verzierungen, in der sich folgende Gegenstände befanden: b) ein gegossener bronzener Fingerring. c) zwei Eisensplitter mit unbekanntem Zweck. d) ein Harzstück. An der nördlichen Seite der Urne befand sich e) der kleine Faltenbecher (Abb. 3: 4).

Grab "D" – Körpergrab. N–S orientiert.

Grab "E" – Körpergrab. NO–SW orientiert. Funde: a) in gleicher Linie mit der Schädeldecke war die graue scheibengedrehte Schüssel (Abb. 3: 2), in der sich b) ein Drittel eines braunglasierten Töpfchen befand. c) 30 cm vom linken Schulter kam ein freihändig gemachter Becher zum Vorschein. d) am linken Teil des Skellettrumpfes wurde ein durch zwei Nietnagel zusammengehaltenes 9 cm2 grosses Kupferblatt gefunden.

Grab "F" – Körpergrab. NO–SW orientiert.

Grab "G" – Pferdegerippe (?).

Neben den Urnengräber wurden auch drei Körpergräber mit nordost-südwestlicher bzw. nord-südlicher Orientierung freigelegt. Pferdegerippen fehlen bisher aus den kaiserzeitlichen Gräberfelder der Südwestslowakei, so gehört das Gerippe entweder in die Völkerwanderungszeit oder in die späteren Epochen. Zum Brief sind Skizzen der Funde vom Zeichenlehrer J. Wenerell beigefügt. Bei den Tongefässen ist es klar, dass es sich teilweise um Urnen handelt, die später in die Museen und in die Sammlung von Khín gelangten. Also die Funde aus Dunaszerdahely und Kisudvarnok stammten aus einem Fundort, wo 1893 ein Gräberfeld gestört wurde. Wichtig sind die Zeichnungen über die Metallfunde, die leider verschollen sind. Es handelt sich um römische Bronzegefässe, zum Beispiel eine Griff-schale Eggers 155, und Fibeln aus verschiedenen Epochen. In die ältere Kaiserzeit gehören die Fibeln vom Typ A 45, A 68, die Trompetenfibel, die Eisenfibel aus Almgren Gruppe V. Serie 2. und in die jüngere Kaiserzeit kann man die Fibeln mit umgeschlagenem Fuss datieren. Sehr bedeutend ist dabei eine Augenfibel A 45b aus der ersten Hälfte des 1. Jahrhunderts, die dem ältesten Horizont der quadischen Besiedlung in der Slowakei angehört. Daneben wurden noch Perlen, Trinkhornbeschläge und Spinnwirtel gezeichnet. Zwischen den Tongefässen befanden sich neben den Urnen mit aufgezogenem Schulter auch Drehscheibenwaren und Gefässe mit gerillter und eingedrückter Verzierung. Besonders interessant ist der kleiner Becher, was in Serie der germanischen Nachahmungen von römischen Faltenbecher der jüngeren Kaiserzeit gehört und wurde nach László im Urnengrab „C" gefunden.

Über die Datierung des Gräberfeldes von Dunaszerdahely – eigentlich Kisudvarnok – befinden sich verschiedene Ansichten in der Fachliteratur. Eisner datierte es ins 3. Jahrhundert, Beninger rechnete wegen der chronologischen Unterschiede der in Museen befindlichen Urnen bzw. zur Verfügung stehenden Angaben mit einer früh- und einer spätkaiserzeitlichen Fundstelle. In der Veröffentlichungen nach dem zweiten Weltkrieg wurden die Urnen als Beigaben eines Gräberfeldes aus dem 3. und 4. Jahrhundert besprochen.

Die Gräber und die Gegenstände können zur chronologischen Einordnung des Gräberfeldes beitragen:

In zweiten Viertel (B1b), bzw. mittleren Drittel (B1c) des 1. Jahrhunderts gehören die Fibel A 45, A 68, bzw. das Bruchstück einer norischen Fibel Typ A 236. Auch in diese Epoche können wir die Lanzenspitze datieren. In die Periode (B1c), bzw. (B2) können wir die Urne mit aufgezogenem Schulter, die Urne mit Kammstrichverzierung, die bronzene Griffschale Eggers 155, die Trompetenfibel, die Eisenfibel aus Almgren Gruppe V. Serie 2. und die Befestigungsbeschläge zu Trinkhornriemen setzen. Die Vase mit Kammstrichbögen gehört auch in diese Epoche.

Ins 3. Jahrhundert (C2) fällt die scheibengedrehte Schüssel mit Wellenlinienverzierung, die barbarische Nachahmung eines „Faltenbechers", der bauchige Topf und das Gefäss mit eingedrückter Verzierung. Schon ins 4. Jahrhundert (C3) kann man den Topf mit eingraviert Verzierung unter seinem Rand, die scheibengedrehte Schüssel, die Fibel mit umgeschlagenem Fuss, einige der Perlen setzen.

Anhand der Beigaben wurde das Gräberfeld im zweiten Viertel des 1. Jahrhunderts angelegt. Ein Teil der Urnengräber gehört in die ältere Kaiserzeit, aber in

Hinsicht der Gefäßformen muss man auch das Vorhandensein jungkaiserzeitlichen Urnenbestattungen annehmen. Das gleiche betrifft die Körperbestattungen, eine – Grab „E“ – gehört nach ihren Beigaben ins 3.-4. Jahrhundert, aber bei den zwei anderen ist eine frühkaiserzeitliche Datierung auch möglich. Das Gräberfeld von „Dunaszerdahely“/Kisudvarnok knüpft sich nach seinem Beigaben und Bestattungssitten gut an andere Gräberfelder (Abrahám, Kostolná pri Dunaji, Sládkovičovo) am Südrand der Tnavaer Lößtafel. Aber Diese Gräberfelder werden einerseits mit dem aus der Gefolgschaft von Marbod und Catualda organisierten und nach ihrem Anführer Vannius benannten regnum Vannianum, anderseits mit der Ansiedlung der Quaden in Verbindung gebracht. Aber in Dunaszerdahely/Kisudvarnok wurden die Gräber nicht nur im 1. und 2. Jahrhundert angelegt, sondern sind auch spätrömische Bestattungen vorhanden. Ob das Gräberfeld kontinuierlich oder nur zeitweise belegt war, können wir mangels weiterer Funde und Angaben nicht entscheiden.

Nach den Funden knüpft sich das Gräberfeld von „Dunaszerdahely“/Kisudvarnok eng an das Fundmaterial in der Südwestslowakei, Niederösterreich und Mähren und zeigt die Niederlassung der Germanen/Quaden ab dem zweiten Viertel des 1. Jahrhunderts auf dem Gebiet der Großschüttinsel.

TARSOLYLEMEZ PERM KÖRNYÉKÉRŐL

Andrej M. BELAVIN – Natalja B. KRILASZOVA

A 9. sz. végétől a 10. sz. közepéig Kelet-Európa számos műveltségében megtalálhatók a fémveretekkel díszített bőrtarsolyok. (I. ábra) A leggyakoribb fajtájuk az volt, amelyen a tarsoly széleit fémpántokkal fogják össze, vagy a tarsoly szélén egyetlen pántszalag fut végig. E tarsolyok előkerültek a Volgai Bolgárországban (mintegy 25 példány), Perm vidékén (mintegy 30 db), a Nyugat-Urál udmurtiai szakaszán (mintegy 10 db), a Volga–Vjátka folyóközben (húsznál több).¹ Különösen sok, veretekkel díszített tarsoly látott napvilágot a honfoglaló magyarság sírjaiban.² Néhány darabot ismerünk a mordvinoknál és a viking birkai temetőből.³ A tarsolyok általában körte alakúak voltak, alsó részüket íveltrel formálták, szájuk pedig kiszélesedik. Ahogy azonban a cseremiszföldi és az udmurtiai kacskasuri temető leletei tanúsítják, ettől eltérő alakú tarsolyokat is viseltek.⁴ Mivel a sírokban a bőr csak apró darabokban marad meg – sokszor csak a fémveretek mellett –, a tarsolyok alakját igen nehéz megítélnünk. A legépebben ránk maradt példányok azonban azt igazolják, hogy a tarsolyok szíronybőrből készültek, a kacskasuri temető tarsolyának felületére méhsejt alakú díszítést préseltek,⁵ a varni temető 173. sírjában lelt példányt pedig vörös színűre festették.⁶ Hasonló préselt méhsejt alakú díszítést figyeltek meg a cseremiszföldi tarsolyokon is.⁷ Hat, méhsejt alakú díszítésű, préselt, szíronybőr tarsoly került elő az őscseremiszből dubovói temetőben.⁸ G. A. Arhipov azonban azt is megjegyezte, hogy felületükre különböző ornamentikát préseltek. E. P. Kazakov véleménye szerint az ilyenfajta bőroket („bagariákat”) a volgai bolgár tímárok állították elő.⁹ L. A. Golubjeva pedig azt a megjegyzést fűzte e kérdéshez, hogy a cseremiszföldi tarsolyokat ezüstfonállal varrták ki.¹⁰ A tarsolyok szélét általában kettőbe hajtott rézlemezkekkel vagy szintén kettőbe hajtott kis pántokkal szegték be.¹¹ Ezek az övtarsolyok meglehetősen jellegzetes tárgyai voltak a korszak volga-uráli férfi viseletének. Az Urál előterében a pikkelyszerűen egymásra helyezett pántok voltak a jellemzőek.¹²

Különösen sok veretes tarsolyt ismerünk Magyarországról,¹³ amelyek párhuzamai a Volga–Káma vidékén, Sarkelben, az Észak-Kaukázusban, a Baltikumban és Dél-Svédországban láttak napvilágot. Dienes István úgy vélte, hogy a veretes tarsolyok valószínűleg a tarsolylemezek előfutárai lehettek.¹⁴

¹ ARHIPOV 1976, 226–227; SZEMJONOV 1980, IX. t. 6; IVANOV 1991, 10. kép 13–14; KAZAKOV 2001a, 173; KRILASZOVA 2007, 224.

² FODOR 1996, Fig. 94, 155, 186, 207, 444.

³ KAZAKOV 2001a, 173.

⁴ IVANOV 1991, 149.

⁵ IVANOV 1991, 149.

⁶ SZEMJONOV 1980, 51.

⁷ ARHIPOV 1973, 156–157. 44–45. kép; 2/6. kép.

⁸ ARHIPOV 1984, 124. 14. kép 1–4.

⁹ KAZAKOV 2001a, 173.

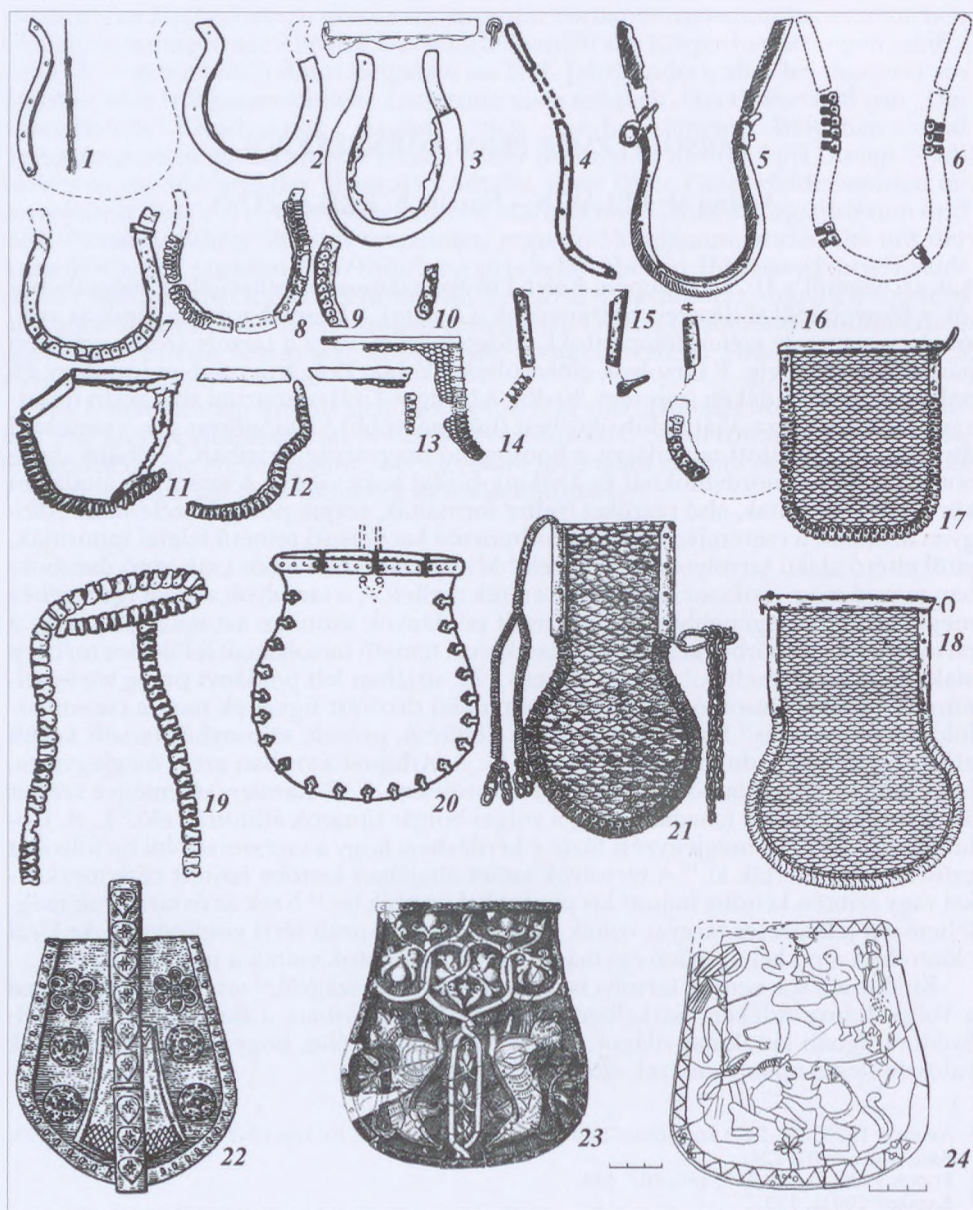
¹⁰ GOLUBJEVA 1987, 111.

¹¹ ARHIPOV 1984, 124. 14. kép 1–4.

¹² KRILASZOVA 2007, 224.

¹³ DIENES 1964; RÉVÉSZ 1996, 133–144.

¹⁴ DIENES 1973, 206–207, 216; BÁLINT 1988, 119.

I. ábra Az övtarsolyok lelőhelyei. -1. Rozsgyesztvenkai telep. -2. Pistai. -3, 9-12. Bajánovói temető. -4-6. Tánkejevka. -7-8, 19. Rozsgyesztvenkai temető. -13-14. Dubovo. -15. Balimeri. -16. Lebjázsszki sír. -17-18. Kachkasur. -20. Varni. -21-23. Veszelovo. -24. Perm környéke.

Fig. 1 Distribution of pouch plates. 1. Rozhdestvenka settlement, 2. Pishtai, 3, 9-12. Bayanovo cemetery, 4-6. Tankayevka, 7-8, 19. Rozhdestvenka cemetery, 13-14. Dubovo, 15. Balimeri, 16. Lebyashski grave, 17-18. Kachkasur, 20. Varni, 21-23. Veselovo, 24. Perm area

Láthatjuk tehát, hogy az ilyenfajta tarsolyok a honfoglaló magyaroknál és azokban a nyugat-uráli kultúrákban fordulnak elő a leggyakrabban, ahol jelentős ugor népelemek feltételezhetők.

A honfoglalás kori magyar temetőekben eléggé gyakran fordulnak elő olyan tarsolyok, amelyeknek fedőlapját aranyozott ezüst, vagy réz lemezek fedik. E lemezek felülete esetenként díszítetlen,¹⁵ ám jóval gyakoribbak a palmettákkal díszített példányok.¹⁶ Csak egyetlen van köztük, amelynek felületét a növényi ornamentika mellett fantasztikus állatalakok díszítik, a tiszabezdédi példány.¹⁷ Itt az életfa felső részének két oldalán szenmuvr-szerű két állatalak helyezkedik el.¹⁸

A Kárpát-medencében gyakori tarsolylemezek azonban keleten rendkívül ritkák. Tulajdonképpen csak egy ilyen példányt ismerünk az őscseremiszi veszelovói temetőből. (1. ábra 25.) Ez vékony aranyozott ezüstlemez, amelyen az életfa két oldalán két ágaskodó oroszlán alakja látható.¹⁹ V. P. Darkevics véleménye szerint e tárgy két-ségkívül Kárpát-medencei import.²⁰ A veszelovói lemez a magyar lemezekhez hasonlóan a 10. századra keltezhető.²¹

Az elmondottak miatt érdeklődésre tarthat számot a Perm környékén előkerült újabb tarsolylemez. (1. ábra 24, 2–3.) Sajnos, a jeles tárgyat kincskereső álrégészek találták, nekünk csupán néhány, eléggé rossz minőségű fénykép áll a rendelkezésünkre. (2. ábra) A lelőhelyet a Permi Területen belül nem sikerült pontosítanunk. Abból ítélve azonban, hogy a tárgyat másodlagosan szemfedőként használták (a szem és a száj helyét a lemezből kivágták), joggal következtethetünk arra, hogy az illegális „ásatók” által feldúlt temető egyik sírjából került elő.

A trapézra emlékeztető alakú lemez méretei: 11–15 × 15,5 cm. A lemez előlapján lévő ábrázolások vonalait véséssel és poncolóvassal alakították ki. (3. ábra) A lemez alsó részén olyanfajta kompozíció helyezkedik el, amely némileg a tiszabezdédire és a veszelovóira emlékeztet: az életfa két oldalán a hátsó lábain ülő oroszlán és párdúc látható. V. P. Darkevics feltételezte, hogy a veszelovói oroszlánok alakját a 9. századi közép-ázsiai fémedényekről kölcsönözték.²² Alighanem nagyobb érdeklődésre tarthat azonban számot a lemez felső részén lévő kompozíció. Ennek közepén egy szarvas látható, amelyet egy ember tart féken (vagy etet?). Az antropomorf alak megjelenítése igen elnagyolt, hosszú, csaknem bokáig leérő ruhát hord, a jobb kezén karperec van. Bár nemi jellege nincs hangsúlyozva, férfinak tűnik (amit talán robusztus és merev körvonalai érzékeltetnek). Bal karja könyökben be van hajlítva, bal keze a szarvas szájánál van, jobb kezét pedig magasra emelve egy félköríves tárgyat tart. A „solymász-ábrázolások” lemezek alapján valószínű, hogy jobb kezében szarvat tart. A szarvas hátán ragadozó madár ül, amely hasonlít a bimetal csiholók fogantyúján látható figurákhoz, amelyeket az Urál-vidéki ugorok mesés madaraként (az ún. Karsz) értelmeznek.²³ E férfi háta mögött egy lebegő alak látszik, „áldást osztó” kéztartással, lehetséges, hogy valamiféle női istenség megjelenítése. Lejjebb, a lemez jobb oldali szegélye mellett futó coboly alakja látszik, hátán álló kutyával. Mögöttük még egy másik, értelmezhetetlen ábrázolás van. A lemez szegélyszávon ke-retezi, amely felületének nagy részét farkasfog-minta tölti ki, a hátteret aranyozták, amelyből élénken tűnik elénk az alakok és a szegély fehér ezüst színe.

¹⁵ FODOR 1996, 95, 153, 154, stb.

¹⁶ FODOR 1996, 72–73, 88, 112, 120, 126, stb.

¹⁷ FODOR 1996, 182–183.

¹⁸ DARKEVICS 1976, 170.

¹⁹ ERDÉLYI 19 1961; DIENES 1972, 23. kép; ARHIPOV 1973, 49. kép.

²⁰ DARKEVICS 1976, 173. Vö. FODOR 1979, 69–70; 2008, 167–169; 2010, 267.

²¹ ARHIPOV 1976, 125–127.

²² DARKEVICS 1976, 170.

²³ KRILOSZOVA 2006, 64–73.

2. ábra A permi tarsolylemez fényképe.

Fig. 2 Photo of the Perm pouch plate

Itt nem bocsátkozunk az ábrázolt jelenet megfejtésének problémáiba. Valószínű, hogy valamilyen mítikus történet és az ugor istenség, Mir Susne Xum (a Világügylő férfi) megjelenítése lehet. Számunkra itt sokkal fontosabb, hogy a bemutatott lemez kétségkívül helyi készítmény, amit egyértelműen igazolnak az említett állatalakok, amelyek egy része a tajga övezetében él, másrészt az alakok technikai kivitele, ami különbözik a magyar lemezek poncolásos technikájától. Ezzel kapcsolatban igen fontos N. V. Fjodorova megfigyelése, aki az uráli és nyugat-szibériai ezüstök egyik fontos jellegzetességére mutatott rá, a vonalak véséssel való kialakítására (késsel vagy vésővel). A hasonló vésett rajzok nagy számban fordulnak elő, másodlagos ábrázolásként edényeken, bronz és ezüst lemezeken és tükrökön. A vésés technikájával gyakran találkozunk a nagyméretű „solymász” tálakon és lemezeken is, amelyeken lovas solymászt jelenítettek meg, a sólyom a lovas karján ül, feje fölött a nap és a hold látható, lába alatt pedig különböző állatalakok sorjáznak.

Emellett az Urál nyugati oldalán és Nyugat-Szibériában előkerült edények közt Fjodorova elkülönített egy „korai volgai bolgár” és egy „magyar-uráli” fémművészeti csoportot is, amelyek alakjukat és technikai kivitelüket tekintve bizonyos rokonságot mutatnak egymással.²⁴ A vésett és a poncolt vonalak együttes alkalmazása a „korai bolgár” csoportba sorolt edényekre jellemző, amit a szóban forgó tarsolylemezen is megfigyelhetünk. A karcolt díszítésű és a tágabb értelemben vett nyugat-szibériai fémművesség között olyan emlékek képeznek összekötő kapcsot, mint a két lovast ábrázoló lemezek, amelyek a Szinja folyónál kerültek elő.²⁵ A lemezeket ismertető A.

²⁴ FJODOROVA 2003, 142–143.

²⁵ FJODOROVA 2003, 146–147.

V. Baulo megjegyezte, hogy a rajzok vonalait két ütemben alakították ki: előbb egy éles tárggyal karcolták fel a vonalakat, majd vésővel finomították azokat.²⁶ Hasonló módon díszítették a Perm környéki rablóásatáson előkerült tarsolylemezt is. Itt is jól látszik a vonalak kétféle módon való kialakítása. Az ötvöstárgyak ezen csoportjának közös vonása még a háttér aranyozása, ami megfigyelhető a Szinja folyónál talált lemezeken is. A tarsolylemezt és a színjai lemezt még egy vonásuk fűzi egybe – az alakok megformálásának kezdetlegessége, ami közel áll a keleti ezüstedényeken látható másodlagosan bekarcolt figurákhoz, a Káma-vidéki dilettáns „mesterek” selymász-figuráihoz, amelyek a volgai bolgár ötvösök kvalitásos ábrázolásait utánozzák. Nézetünk szerint ez a „primitivizmus” nem az uráli és nyugat-szibériai mesterek művészi kvalitásainak hiányával magyarázható, hanem azokkal a hagyományokkal, amelyek változatlan formában éltek körükben az őskortól kezdődően egészen a néprajzi jelenkorig, s szigorúan előírták az alakok megformálásának szabályait. Korántsem véletlen, hogy az Ob felső szakasza és a Káma felső szakasza közti óriási területen, amelyen főként ugor népcsoportok éltek, az ábrázoló művészet meglepő azonosságát tapasztalhatjuk a fémművességben, de a sziklarajzokon, valamint a csont- és fafaragásban is.

Korábban a kutatók úgy vélték, hogy az Urál nyugati oldalán és Nyugat-Szibériában előkerült nagyszámú ezüst edény volgai bolgár műhelyekben készült. Az utóbbi időben azonban – beható vizsgálatok után – több kutató is (N. V. Fjodorova, K. A. Rudenko, A. M. Belavin, Ju. A. Podoszenova és mások) arra az álláspontra jutott, hogy ötvösműhelyek alakultak ki (még hozzá sajátos technológiai irányzatokat képviselő műhelyek) Perm körzetében, s lehetséges, hogy Nyugat-Szibériában is. Ezekben kétségkívül olyan mesterek dolgoztak, akik volgai bolgár műhelyekben tanultak, vagy maguk a bolgár ötvösök szegődtek ide, műveik azonban nem hagynak kétséget afelől, hogy a mesterek és a megrendelők kapcsolatai jóval szorosabbak voltak, mint korábban véltük, s e kontaktusok közvetlenek, voltak, nem pedig a bolgár és más kereskedők közvetítésével valósultak meg.²⁷ N. V. Fjodorova például úgy véli, hogy a „magyar-uráli” típusú edények készülő helye az Urál nyugati oldalának déli része, Magna Hungaria területe lehetett.²⁸ A. V. Baulo véleménye szerint a színjai edénykét olyan ugor mester készíthette, aki egy volgai bolgár műhelyben szerzett gyakorlatot, később azonban az uráli mitológia hagyományainak szellemében dolgozott.²⁹ Az ötvösművészet nyomaival találkozunk a rozsgyesztvenkai lelőhelyen, az adjukari és az indakari erődített településeken. Az itt előkerült ötvöstárgyakat is készíthették ugor mesterek valamelyik Perm-vidéki műhelyben.

Tarsolylemezünk figyelemre méltó vonása az is, hogy másodlagosan halotti maszkként használták fel. A halotti maszkok használata jellemző vonása az ősi ugor halottas szokásoknak.³⁰ A halott arcát szemfedővel takarták le majd erre ezüstmaszkot (ritkábban aranymaszkot), pénzérméket, verteket vagy egyszerű fémlemezeket varrtak. A 6–9. században az egész arcot elfedő halotti maszkokat, valamint szem- és szájlemezeket is használtak. A legkorábbi darabokat a harinói halomsírokban lelték a permi körzetben és a Komi Köztársaságban. Későbbben elsősorban a lomovátovói temetőben terjedtek el. Néhányat találtak Baskíriában is. A 10. századi honfoglalás kori magyar temetőben is számos helyen előfordultak, a rakamazi temetőben arany szem- és szájlemezt leltek.³¹ A 9. században jelentek meg azok a maszkok,

²⁶ BAULO 2001, 123.

²⁷ FJODOROVA 2003, 147.

²⁸ FJODOROVA 2003, 141.

²⁹ BAULO 2004, 57.

³⁰ KAZAKOV 2001, 160; BELAVIN–KRILASZOVA 2008.

³¹ DIENES 1963; FODOR 1973; 1982, XI. t.)

3. ábra A permi tarsolylemez rajza

Fig. 3 Drawing of the Perm pouch plate

amelyeket E. P. Kazakov fél arclemezeknek nevez.³² Ezek tulajdonképpen kettévágott arclemezek, felső részük a szemeket és az orrot, az alsó pedig a szájat és az állat takarják. A bajanovói temető ásatása alkalmával (2005–2008) több alkalommal figyeltünk meg a kétrészes maszk és a teljes arclemez közti átmeneti szemfedőt. A 9. sz. végére keltezhető sírsorban még két részes maszkokat találtunk, míg a 10. sz. elejére tehető sírsorban már az egész arcot fedő arclemezeket figyeltünk meg. Valószínű, hogy ez a szemfedő-típus viszonylag rövid ideig lehetett használatban – a 10. század elején, egyszerre a későbbi időre jellemző arclemezekkel. Ezt alátámasztja az a megfigyelés is, hogy a bajanovói temetőben egy sírsorban fordul elő a fél maszk és az arclemez. A 10. századi és a 11. század eleji – ovális, néha trapéz alakra emlé-

³² KAZAKOV 1968, 230–239.

keztető, a szemek és az orr helyén kivágott, néha az orrot csak jelölő – arclemezszerű maszkok elsősorban Perm környékén és a Volgai Bolgárországban fordulnak elő.

A tarsolylemezről kialakított maszk a fél arclemezek csoportjába tartozik s a 9. század végére, vagy a 9–10. sz. fordulójára keltezhető. Ennek alapján a permi tarsolylemez a legkorábbi hasonló lemezek egyike lehet. Így joggal következtethetünk arra, hogy a tarsolylemezek kialakulásának forrásvidéke a magyarság Urál-vidéki hazájában kereshető.

Fordította: Fodor István

IRODALOM

- ARHIPOV 1973: Архипов, Г.А., Марийцы IX–XI вв. Йошкар-Ола.
- ARHIPOV 1976: Архипов, Г. А., Марийский край в памятниках археологии. Йошкар-Ола.
- ARHIPOV 1984: Архипов, Г. А., Дубовский могильник. In: Новые памятники археологии Волго-Камья. Археология и этнография Марийского края, вып. 8. Йошкар-Ола, 113–139.
- BAULO 2001: Бауло, А. В., Богатырь и невеста (серебряное блюдо с реки Сыня). In: Археология, этнография и антропология Евразии, 2/б. 123–127.
- BAULO 2004: Бауло, А. В., Атрибуция и миф. Металл в обрядах обских укров. Новосибирск.
- BÁLINT 1988: Балинт, Ч., Археология эпохи обретения венграми Родины (часть 1). In: Проблемы древних венгров на Южном Урале. Ред. А. Х. Пшеничный и др. Уфа. 112–139.
- Belavin–Krilasova 2008: Белавин, А. М. – Крыласова, Н. Б., Погребальные лицевые покрытия как угорский маркер. In: Между прошлым и будущим: исторический опыт национального развития. Материалы Всероссийской конференции, посвященной 20-летию ИИиА УРО РАН. Екатеринбург. 47–51.
- GOLUBJEVA 1987: Голубева, Л. А., Марийцы. In: Финно-угры и балты в эпоху средневековья. Ред. В. В. Седов. Археология СССР. Москва. 107–115.
- DARKEVICS 1876: Даркевич, В. П., Художественный металл Востока. Москва.
- DIENES 1963: Dienes I., Honfoglalóink halottas szokásainak egyik ugor kori eleméről. Über ein aus der ugrischen Zeit stammendes Element der Bestattungssitten der landnehmenden Ungarn. – Об одном элементе погребального обряда угорской эпохи у венгров-завоевателей родины. *ArchÉrt* 90. 108–112.
- DIENES 1964: Dienes I., Honfoglalás kori tarsolyainkról. – Les aumônières hongroises de l'époque de la conquête. *FolArch* 16. 79–112.
- DIENES 1973: Dienes I., Honfoglalás kori veretes tarsoly Budapest-Farkasrétről. – Beschlagverzierte landnahmezeitliche Tasche von Budapest-Farkasrét. *FolArch* 24. 177–217.
- ERDÉLYI 1961: Erdélyi I., Újabb adatok a tarsolylemezek stílusának elterjedéséhez Kelet-Európában. – Новые данные о распространении стиля блях сумок в Восточной Европе. – Neuere Angaben zur Verbreitung des Taschenblehstils in Osteuropa. *ArchÉrt* 88. 95–100.
- FJODOROVA 2003: Федорова, Н. Б., Торевтика Волжской Болгарии. Серебряные изделия X–XIV вв. из Зауральских коллекций. In: Труды Камской археолого-этнографической экспедиции. Вып. III. Пермь. 138–153.
- FODOR 1973: Fodors I., Honfoglalás kori régészetiünk néhány őstörténeti vonatkozásáról. – Über einige frühgeschichtliche Beziehungen unsener landnahmezeitlichen Archäologie. *FolArch* 24. 159–176.
- FODOR 1979: Fodor, I., Einige Beiträge zur Entfaltung der ungarischen Kunst der Landnahmezeit. *Alba Regia* 17. 65–73.
- FODOR 1982: Fodor, I., *In Search of a New Homeland. The Prehistory of the Hungarian People and the Conquest.* Budapest
- FODOR 1996: Fodor, I. (ed.), *The Ancient Hungarians.* Exhibition Catalogue. Budapest
- FODOR 2008: Fodor I., Az őcseregisz tarsolylemez. In: Bereczki András–Csepregi Márta–Klima László (szerk.): *Ünnepi írások Bereczki Gábor tiszteletére.* (Uralisztikai Tanulmányok, 19.) Budapest. 163–171. CD, ELTE Finnugor Tanszék.

- FODOR 2010: Fodor, I., Die Taschenplatte von Veselőovo. In: *Congressus XI Internationalis Fenno-Ugristarum*. Pars II. Red. S. Csúcs et al. Piliscsaba. 266–267.
- IVANOV 1991: Иванов, А. Г. Качкашурский могильник IX–XIII вв. в бассейне р. Чепцы. In: *Материалы по погребальному обряду удмуртов*. Ижевск. 136–180.
- KAZAKOV 1968: Казаков, Е. П., О назначении погребальных лицевых покрытий Танкеевского могильника (об одном элементе погребального обряда). Ученые записки ПГУ, 191. Пермь. 230–239.
- KAZAKOV 2001: Казаков, Е. П., Волжские болгары и угорский мир Урало-Поволжья. In: XV Уральское археологическое совещание. Тезисы докладов международной научной конференции. Оренбург. 160.
- KAZAKOV 2001a: Казаков, Е. П., О некоторых группах деталей поясного набора волжских болгар IX–XI вв. In: *Культуры евразийских степей второй половины I тыс. н. э. Том 2*. Ред. Д. А. Сташенков и др. Самара. 170–179.
- KRILASZOVA 2006: Крыласова, Н. Б., Об интерпретации кресал с сюжетом, известным в историографии как «Один и вороны». Российская археология, No. 4. 64–73.
- KRILASZOVA 2007: Крыласова, Н. Б., *Археология повседневности*. Пермь.
- RÉVÉSZ 1996: Révész L., *A karosi honfoglalás kori temetők. – Die Gräberfelder von Karos aus der Lansnahmezeit*. Budapest.
- SZEMJONOV 1980: Семенов, В. А., Варнинский могильник. In: *Новый памятник помоской культуры*. Ред. В. Ф. Генинг. Ижевск. 5–135.

A POUCH PLATE FROM THE PERM AREA

Andrej M. BELAVIN – Natalja B. KRILASOVA

Leather pouches adorned with metal mounts were widely used in several cultures of Eastern Europe from the late 9th to the mid-11th century (Fig. 1). The most widespread variant was edged with one or more metal bands. Metal fittings of this type have been found in Volga Bulgaria (25 pieces), in the Perm region (30 pieces), along the Udmurt section of the western Ural (10 pieces) and in the Volga–Vyatka Interfluve (30 pieces).¹ An especially high number of pouch plates and metal mounts adorning pouches have been brought to light from the burials of the ancient Hungarians in the Carpathian Basin.² A few specimens have been reported from the Mordvin lands and the Viking cemetery at Birka.³ Most pouches were pear-shaped with a wide mouth and a curved lower half. On the testimony of the finds from the Cheremis lands and the Kachkasur cemetery in Udmurtia, pouches with a different shape were also worn.⁴ Seeing that very little has survived of the pouches themselves, usually no more than a few leather scraps near the metal mounts, the shape of a particular pouch can rarely be reconstructed. The best-preserved fragments indicate that pouches were made from tawed leather; the specimen from the Kachkasur cemetery was decorated with stamped honeycomb motifs,⁵ while the pouch from Grave 173 of the Varni cemetery had been dyed red.⁶ Pouches adorned with a similar stamped honeycomb pattern are known from the Cheremis lands too:⁷ the ancient Cheremis cemetery at Dubovo yielded six pouches of Muscovy leather stamped with a honeycomb design.⁸ G. A. Arhipov noted that the pouches from this region had been adorned with a variety of other decorative motifs too. In E. P. Kazakov's opinion, the leather known as Muscovy leather (*bagaria*) was produced by Volga Bulgar tanners.⁹ L. A. Golubeva has pointed out that the pouches from the Cheremis lands were embroidered with silver.¹⁰ Pouches were often edged with copper plates folded in two or small metal bands, similarly folded in two.¹¹ Pouches embellished with metal adornments were typical accessories of the Volga–Uralian male costume. Pouches fitted with metal bands arranged in a scale-like design were the most widespread in the Uralian foreland.¹²

¹ ARHIPOV 1976, 226–227; SZEMJONOV 1980, IX. Pl. 6; IVANOV 1991, Fig. 10. 13–14; KAZAKOV 2001a, 173; KRILASOVA 2007, 224.

² FODOR 1996, Fig. 94, 155, 186, 207, 444.

³ KAZAKOV 2001a, 173.

⁴ IVANOV 1991, 149.

⁵ IVANOV 1991, 149.

⁶ SZEMJONOV 1980, 51.

⁷ ARHIPOV 1973, 156–157. Figs 44–45. kép; Fig. 2/6.

⁸ ARHIPOV 1984, 124. Fig. 14. 1–4.

⁹ KAZAKOV 2001a, 173.

¹⁰ GOLUBEVA 1987, 111.

¹¹ ARHIPOV 1984, 124. Fig. 14. 1–4.

¹² KRILASOVA 2007, 224.

Countless metal pouch adornments from Hungary¹³ have their counterparts among the finds from the Volga–Kama region, Sarkel, the northern Caucasus, the Baltic region and southern Sweden. István Dienes believed that pouch plates developed from the fusion of smaller metal mounts.¹⁴

Pouches of this type were most popular among and most frequently worn by the ancient Hungarians and in the western Uralian cultures whose ethnic make-up included a significant Ugric element.

The cemeteries of the Hungarian Conquest period have yielded several silver gilt and copper pouch plates which had originally covered the pouch lid. These plates are occasionally unadorned,¹⁵ although most are lavishly decorated with an exuberant palmette design.¹⁶ The single piece on which the foliate design is complemented by mythical creatures recalling peacock-dragons (*senmuru*) comes from Tiszabездéd:¹⁷ the Tree of Life in the centre is flanked by *senmuru*-like animal figures.¹⁸

Pouch plates of the type so widespread in the Carpathian Basin, however, are very infrequent in the east. Only a few comparable pieces are known, one of these being the pouch plate from the ancient Cheremis cemetery at Veselovo (*Fig. 1. 25*). According to Vladislav P. Darkevich, the delicate silver gilt plate decorated with a Tree of Life motif flanked by two lions standing on their hind legs¹⁹ was an import from the Carpathian Basin²⁰ and it should therefore be dated to the 10th century like its Hungarian counterparts.²¹

In the light of the above, a pouch plate found in the Perm area (*Fig. 1. 24, Figs 2–3*) definitely merits attention. Unfortunately, this remarkable plate was discovered by treasure hunters and we have nothing but a few poor-quality photographs to go by (*Fig. 2*). The exact findspot in the Perm Territory is not known. However, judging from the fact that the plate had been secondarily re-used as a funerary mask (the eyes and the mouth had been cut out), it seems likely that it was one of the grave goods in the cemetery plundered during the illicit excavation conducted by the treasure hunters.

The trapezoidal plate measures 11–15 cm by 15.5 cm. The design on the plate was created by engraving and punching (*Fig. 3*). The lower part of the plate, decorated with a Tree of Life motif and the figures of a lion and a panther sitting on their haunches, recalls the composition of the Tiszabездéd and Veselovo pouch plates. Darkevich believed that the lion figures on the Veselovo pouch plate had been adopted from Central Asian metal vessels of the 9th century.²² The composition of a man bridling (or feeding) a deer on the upper part of the Perm pouch plate is more intriguing. The human figure, clad in a long robe reaching to the ankles and sporting a bracelet on the right arm, is portrayed rather clumsily. Although the sex

¹³ DIENES 1964; RÉVÉSZ 1996, 133–144.

¹⁴ DIENES 1973, 206–207, 216; BÁLINT 1988, 119.

¹⁵ FODOR 1996, 95, 153, 154, etc.

¹⁶ FODOR 1996, 72–73, 88, 112, 120, 126, etc.

¹⁷ FODOR 1996, 182–183.

¹⁸ DARKEVICS 1976, 170.

¹⁹ ERDÉLYI 19 1961; DIENES 1972, *Fig. 23.*; ARHIPOV 1973, *Fig. 49.*

²⁰ DARKEVICS 1976, 173. Vö. FODOR 1979, 69–70; 2008, 167–169; 2010, 267.

²¹ ARHIPOV 1976, 125–127.

²² DARKEVICS 1976, 170.

is not indicated, it seems likely that the figure is a man (judging from the robust and rigid contours). The left arm is bent at the elbow, with the left hand extending to the deer's mouth, while the right hand grasping a semicircular artefact is held high. The plates adorned with depictions of falconers suggest that he is holding a horn in his right. The bird of prey perched on the deer's back is generally interpreted as the mythical bird (*Kars*) of Ugric legends.²³ Hovering behind the man is another figure with hands raised in the benediction gesture, perhaps the representation of a female deity. A running pine marten with a dog on its back can be seen by the right edge of the plate; there is an enigmatic depiction behind them. The plate is edged with a band filled with a zig-zag pattern. The background is lavishly gilt, highlighting the white silvery hue of the design and the border.

We shall not be concerned here with the possible interpretation of the scene. It seems likely that it depicts a mythological narrative and that the main figure portrays Mir Susne Xum, the World Surveyor Man of Ugric mythology. More important is the fact that the Perm pouch plate was crafted by a local goldsmith as shown by the animal figures, some of which roamed the taiga region, and by the technical execution of the figures which differs markedly from the decorative technique of the Hungarian pieces. Natalia V. Fedorova has called attention to the fact that the silverwork from the Urals and western Siberia was decorated with engraving (using knives and chisels). Comparable engraved designs occur as secondary depictions on metal vessels, as well as on bronze and silver plates and mirrors. Engraving is often encountered on the large "falconer" bowls and plates portraying mounted falconers, with the falcon perching on the rider's arm, the Sun and Moon above them and a medley of the most diverse animals below.

Fedorova distinguished an early Volga Bulgarian and a Hungarian-Uralic class of metalwork among the metal vessels from the western Urals and western Siberia, which were definitely related in terms of vessel forms and technical execution.²⁴ The joint occurrence of engraved and punched designs as seen on the Perm pouch plate is a typical trait of the vessels assigned to the early Bulgarian group. The link with engraved patterns and western Siberian metalwork in the broader sense is provided by relics such as the vessels portraying two riders found by the River Synya.²⁵ Arkady V. Baulo, who published the finds, noted that the design had been created in two successive steps: the main outlines were engraved first using a sharp tool, while the finer details were subsequently added with a chisel.²⁶ The design of the Perm pouch plate was created using a similar procedure as shown by the two techniques used in creating the lines of the depictions. One shared trait of this metalwork is the lavish gilding of the background, which can be observed on the pieces found by the River Synya. Another similarity between the Perm pouch plate and the metal finds from the River Synya is the clumsy rendering of the human figures, recalling the secondarily engraved figures on eastern silver vessels and the falconer figures drawn by the less skilled craftsmen of the Kama region, who tried to copy the elegant designs of the Volga Bulgarian goldsmiths. In our view, however, this clumsiness should not

²³ KRILOSZOVA 2006, 64–73.

²⁴ FJODOROVA 2003, 142–143.

²⁵ FJODOROVA 2003, 146–147.

²⁶ BAULO 2001, 123.

be explained by the lack of artistic skills among Uralian and western Siberian craftsmen, but rather by different strands of tradition which can be traced from prehistory to our own age, in which the portrayal of human and other figures had strict rules. It is not mere chance that a remarkable similarity can be noted in the style of art ranging from metalwork to rock engravings, bone and woodcarving in the vast territory between the Upper Ob region and the upper reaches of the Kama, a territory mainly peopled by Ugric groups.

It was earlier believed that the silver vessels found in the western Urals and western Siberia had been produced in Volga Bulgarian workshops. More recent studies by Fedorova, K. A. Rudenko, A. M. Belavin, Yu. A. Podosenova and others have shown that there were several goldsmithing workshops active in the Perm region and, possibly, in western Siberia too. These workshops represented a distinct technological tradition. Some of the craftsmen working in these workshops had undoubtedly learnt the tricks of their trade in Volga Bulgarian workshops and it is also possible that some Bulgarian goldsmiths had actually worked in these workshops. The metalwork turned out by these workshops leaves no doubt that contact between the goldsmiths and their customers was much more personal than earlier assumed and that these contacts were direct, not mediated by Bulgarian and other merchants.²⁷ Fedorova has argued that the vessels of the Hungarian-Uralian group had been made in Magna Hungaria, in the southerly regions of the western Urals.²⁸ Baulo believed that the Synya vessels were produced by an Ugric craftsman who had spent his apprentice years in a Volga Bulgarian workshop, but whose works were conceived in the spirit of the traditions of Uralian mythology.²⁹ Relics of this metalwork, probably made by Ugric craftsmen in one of the Permian workshops, are known from the Rozhdestvenka site, as well as from the fortified settlements at Adyukar and Indakar.

Another interesting feature of the Perm pouch plate is that it had been secondarily re-used as a funerary mask. The use of funerary masks is a typical feature of ancient Uralian funerary rites.³⁰ The face of the deceased was covered with a shroud onto which the mourners placed a silver or, more rarely, a golden mask, coins or mounts. In some cases, simple metal plaques were sewn onto the shroud. In the 6th–9th centuries, funerary masks covering the entire face and simple metal eye and mouthpieces were both used. The earliest pieces are known from the Harino burial mounds in the Perm area and the Komi Republic. Later examples can be quoted from the Lomovatovo cemeteries, and a few pieces have also been reported from Bashkyria. Funerary eye and mouthpieces have also been recovered from the 10th century burials of the Hungarian Conquest period; the burial ground at Rakamaz, for example, yielded golden finds of this type.³¹ Masks described as half face masks by E. P. Kazakov made their appearance in the 9th century.³² These masks were actually funerary masks cut in half, with the upper part covering the eyes and the nose, and the lower part the mouth and the chin. The transitional forms between the two-

²⁷ FJODOROVA 2003, 147.

²⁸ FJODOROVA 2003, 141.

²⁹ BAULO 2004, 57.

³⁰ KAZAKOV 2001, 160; BELAVIN–KRILASZOVA 2008.

³¹ DIENES 1963; FODOR 1973; 1982, Pl. XI.)

³² KAZAKOV 1968, 230–239.

part masks and the single masks covering the entire face could be clearly observed during the excavation of the Bayanovo cemetery between 2005 and 2009. Two-part masks were the norm in the burials of the grave rows dating from the late 9th century, while the burials in the grave rows from the early 10th century all contained masks covering the entire face, suggesting that the mask type had been used for a brief period, probably at the onset of the 10th century, alongside the masks used during later periods. This is supported by the observation that half masks and face masks occur in burials of the same grave row. The oval and trapezoidal face masks of the 10th and early 11th century, characterized by eye and mouth shaped cut-outs (although in some cases, only the nose was indicated), principally occur in the Perm area and in Volga Bulgaria.

The mask created from the pouch plate can be assigned to the group of half masks and can be dated to the late 9th century or the turn of the 9th–10th centuries. The Perm pouch plate can thus be regarded as one of the earliest pouch plates among similar finds. We may therefore conclude that the origins of pouch plates can be sought in the Uralian homeland of the ancient Hungarians.

Translated by Magdalena Seleanu

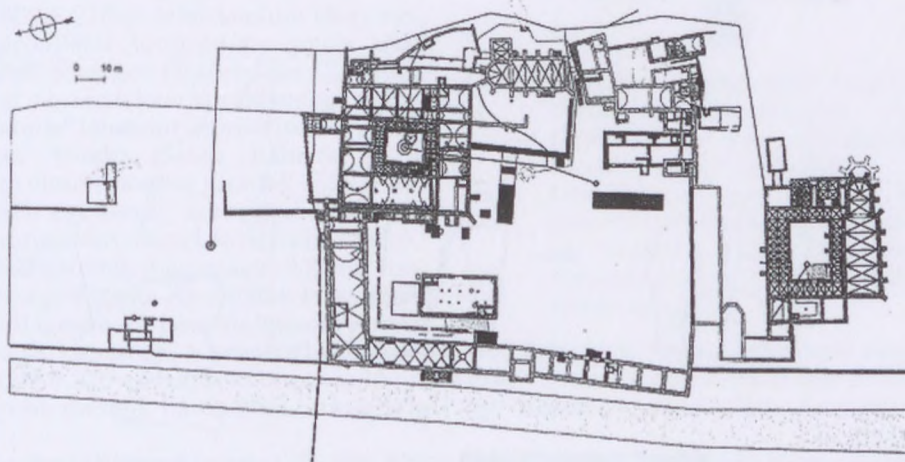
KÉT HÁROMLÁBÚ BRONZEDÉNY TÖREDÉK A MÁTYÁS KIRÁLY MÚZEUM GYŰJTEMÉNYÉBŐL

POLGÁR Balázs

1. A LELEŐHELY

A visegrádi Szűz Mária ferences kolostort 1424-ben alapította Luxemburgi Zsigmond. A kolduló barátok kezdetben a régészetileg egyelőre pontosan nem lokalizálható Szent György királyi palotakápolnát kapták meg adományképpen, azonban nem sokkal az alapítást követően az uralkodó a királyi palota közvetlen közelében, a korábban a város szerves részét képező területen új kolostori épület és templom építésébe kezdett (1. ábra).¹ A kolostor romjaira 1962-ben bukkant rá Héjj Miklós. A feltárás 1981-ben vette kezdetét, a kolostor azonosítására pedig 1987-ben került sor. A munkálatokat 1990 óta az ELTE Régészeti Tanszék és a Mátyás Király Múzeum közös program keretében végzi.²

A visegrádi Szűz Mária ferences kolostor kerengőudvarán 1998-ban indultak meg a kutatások. A kerengőudvar területén zajló feltárások folyamán több 14. századi, paticsos szerkezetű épületrészlet maradványai láttak napvilágot. A munkálatok során több kemencerészlet, cölöplyukak, egy gabonátároló verem és egy köves útrészlet is

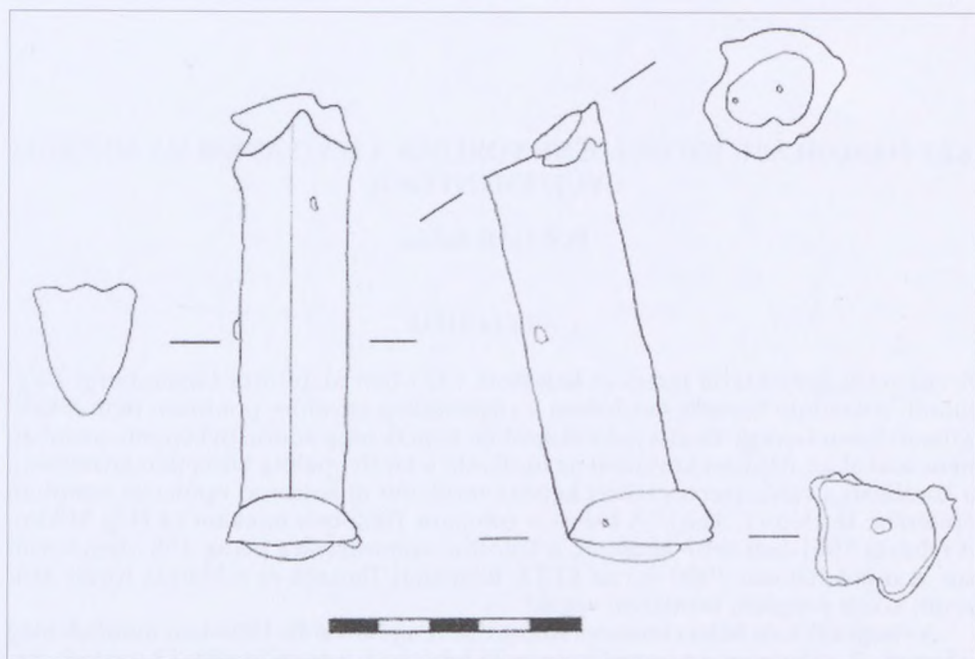

1. ábra. A visegrádi királyi palota és a Szűz Mária ferences kolostor. (Buzás Gergely rajza.)
Forrás: BUZÁS–MÉSZÁROS 2008, 103.

Abb. 1 Der königliche Palast und das Franziskanerkloster der Heiligen Maria in Visegrád.
(Zeichnung von Gergely Buzás.) Quelle: BUZÁS–MÉSZÁROS 2008, 103.

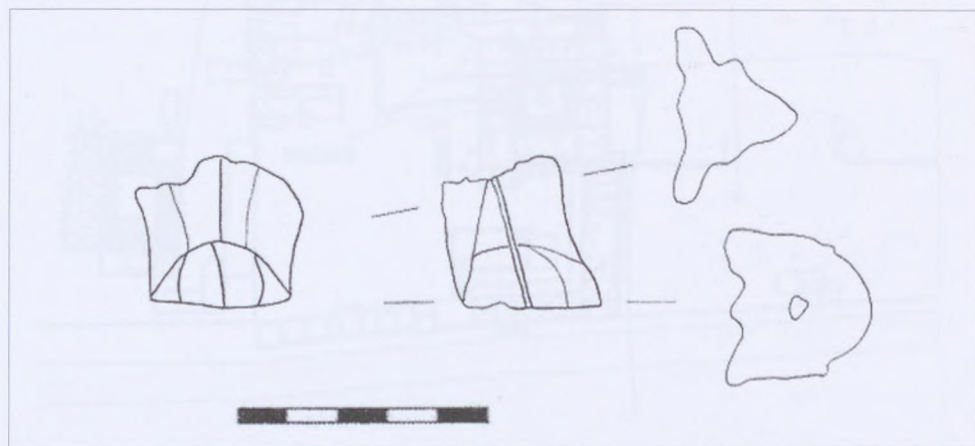
¹ BUZÁS–MÉSZÁROS 2008, 97–98; LASZLOVSKY 2004, 68.

² BUZÁS–LASZLOVSKY–PAPP–SZÉKÉR–SZÓKE 1994, 283, 285.

2. ábra. Háromlábú bronzedény, patás állat lábát formázó lábtöredéke (MKM, Visegrád).

Abb. 2 Das Bein eines Huftieres formendes Beinfragment von einem dreibeinigen Bronzegefäß. (MKM, Visegrád.)

3. ábra. Háromlábú bronzedény oroszlánlábát formázó lábtöredéke (MKM, Visegrád).

Abb. 3 Eine Löwenpfote formendes Beinfragment eines dreibeinigen Bronzegefäßes. (MKM, Visegrád.)

előkerült.³ Valamennyi épületrészlet esetében kimutatható volt két, tűzvész okozta pusztulási rétegsor. A legkorábbi pusztulási réteget II. Henrik cseh király 1307–1310-es parvusa⁴, a későbbi pusztulási rétegsort Nagy Lajos 1343-as denárja⁵ segítette keltezni. A jelenlegi ásatási megfigyelések alapján a második tűzvészt követően a területet szeméttel kevert földdel töltötték fel. Egyelőre nem ismerünk a ferences kolostor kerengőudvaráról olyan objektumot, amely megélte volna a Zsigmond-kort.

2. A VISEGRÁDI HÁROMLÁBÚ BRONZEDÉNY TÖREDÉKEK

1999-ben a ferences kolostor kerengőudvarának ÉNy-i részén nyitott szelvényből, a késő Anjou-korban, illetve a korai Zsigmond-korban keletkezett, vas-, kerámia- és állatcsontleletekben gazdag feltöltési rétegsorból két különböző, háromlábú bronzedény töredéke látott napvilágot. A 2009.8.278-as leltári számú tárgy egy háromlábú bronzedény, patás állat lábát formázó lábtöredéke (2. ábra). Ezt a bronzleletet korábban egy aquamanile⁶ lábaként azonosították, azonban Tomka Gábor felhívta rá a figyelmet, hogy a töredék sokkal inkább egy *Grape*, azaz egy háromlábú bronzedény részeként értelmezhető. A lábtöredék magassága: 9,2 cm, szélessége 2,2 cm. Az oldalán és az alján utólagosan el nem dolgozott öntési hibák láthatóak, a tetejénél utólagos javítás, forrasztás nyoma figyelhető meg. A 2009.8.279-es leltári számot viselő bronztárgy vélhetően egy az előbbinél jóval nagyobb méretű, háromlábú bronzedény (vagy mosdótál) oroszlánlábát formázó láb-

4. ábra Szent Vitus mártírhalálát megjelenítő hársfaszobor Nürnbergből. (1520, Germanisches Nationalmuseum.)
Forrás: KAHSNITZ 1986, 255.

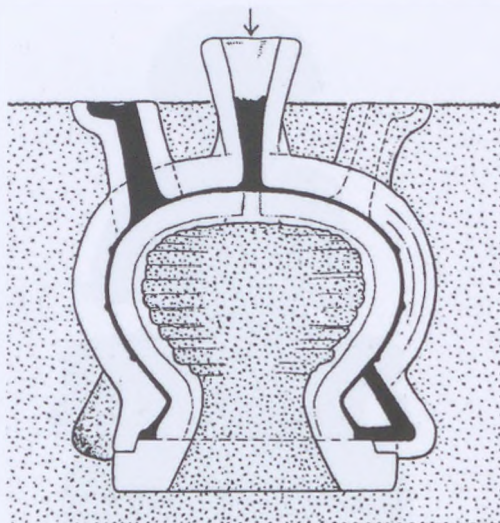
Abb. 4 Den Opfertod vom Heiligen Vitus darstellende Statue aus Lindenholz aus Nürnberg. (1520, Germanische Nationalmuseum.) Quelle: KAHSNITZ 1986, 255.

³ A visegrádi ferences kolostor 1998–2009. évi ásatási naplói. (Kézirat, Mátyás Király Múzeum, Visegrád.) Összefoglalva lásd: BUZÁS 2003. 231; SZÓKE–BUZÁS 2003. 172–173; SZÓKE–BUZÁS–KOCIS–KOVÁCS–LASZLOVSKY 2004. 264–265.

⁴ Az érem meghatározását Tóth Csaba végezte el. (DÖNEBAUER 1888, 78., XVIII/810.)

⁵ C. N. H. II. 72.6.

⁶ Az aquamanile nemesfémből, bronzból vagy sárgaréz (messing) készített, az egyházi és a világi szférában egyaránt a kézmosáshoz használt víz, illetve talán bor tárolására használt, külön be- és kiöntőnyílással ellátott figurális edény. Az aquamanilek leggyakrabban állatalakot (így például lovat vagy oroszlánt), emberi fejet vagy büsztöt mintáztak. A keveréklények, így griffek, szirének vagy kentaurok alakját mintázó darabok viszonylag ritkábbak. Az európai aquamanile gyártás középkori fellegrára a Rajna-Maas-vidék volt. (LOVAG 1983, 1, 16.)

5. ábra. A háromlábú bronzedények öntéstechnikája. Forrás: RECH 2004, 199.

Abb. 5 Die Gießereitechnik der dreibeinigen Bronzegefäße. Quelle: RECH 2004, 199.

alakjukban csak kisebb változás figyelhető meg az idő múlásával, nem is beszélve arról, hogy ezek az edények – a végrendeletek tanúsága szerint – huzamosabb ideig is használatban lehettek. Datálásuk képi ábrázolások és a kísérőleletek alapján végezhető el.⁹ A háromlábú bronzedények tipokronológiáját Hans Drescher dolgozta ki.¹⁰ Drescher tipológiája szerint a gömbszerű testtel és 0,5 cm-nél nagyobb oldalvastagsággal rendelkező darabok 1200 körülre keltezhetőek. A 13. század végére az élesebb válltöréssel és tölcsészerűen kiszélesedő szájjal, 1,2-3,3 mm-es oldalvastagsággal rendelkező edények terjedtek el.¹¹ Ez a forma igen hosszú ideig használatban maradt, ezt bizonyítja a Nürnbergi Germanisches Museumban őrzött, Szent Vitus mártírhalálát megjelenítő, hársfából készített, 1520-ra keltezhető szoborcsoha is (4. ábra).¹²

A háromlábú bronzedényeket készítő mestereket a német kútfők *Gropengeter*, *Grapengiesser*, *Grapengeter* néven említik. Egyes esetekben a bronzedény-készítő mesterek magukat harangöntőnek (*Glockengiesser*) is nevezték, ez alapján feltételezhető, hogy a bronzedények és harangok öntésével foglalkozó mesterek nem különültek el egymástól élesen.¹³ A háromlábú bronzedényeket az aquamailékhoz hasonlóan viaszszelvényes eljárással készítették (5. ábra). A viaszszelvényes eljárás folyamán egy agyagból készített magon viaszból megformázták az elkészítendő tárgyat, ezután került sor a szelelőnyílások és öntőcsatornák kiképzésére. Ezt követően a mintát – az edénytesteken látható varratnyomok tanulsága alapján – több, egymáshoz illesztett

töredéke (3. ábra). A töredék magassága: 3,1 cm, szélessége: 3 cm. A fentebb tárgyalt darabbal ellentétben ez a töredék igen gondos kiképzésű.

3. ADATOK A HÁROMLÁBÚ BRONZEDÉNYEKHEZ

A háromlábú bronzedények Európában különösen a kései 13. század folyamán terjedtek el az észak-német területeken és Skandináviában.⁷ A kisebb méretű edényeket a kézmosásra szánt víz tárolására, illetve melegítésére, nagyobb méretű társaikat főzésre használhatták. A grapék konyhai használatának feltevését erősíti az a tény, hogy a középkori német írott források az északnyugat-német területekre vonatkozóan említést tesznek egy *Grapenbratennen* nevezett (, az elnevezés alapján kifejezetten grapékban készített) húsételről.⁸ A háromlábú bronzedényeket nehéz keltezni, mivel

⁷ ALPER 2009, 489.

⁸ RECH 2004, 198.

⁹ BENKÓ 2005, 3.

¹⁰ A háromlábú bronzedények tipológiájához lásd: DRESCHER 1968, 23–33. és DRESCHER 1982, 157–174.

¹¹ KRABATH 2001, 33–34

¹² KAHNITZ 1986, 254–255.

¹³ RECH 2004, 197.

részből álló agyagköpennyel látták el. (Az agyagköpenyt és a magot bronzból készített szegekkel rögzítették egymáshoz.) A kiégetést követően az öntőmintából távozó viasz helyébe bronzot öntöttek. A háromlábú bronzedényeket a lábaikkal felfelé öntötték, így tulajdonképpen az edény lábai funkcionálhattak öntőcsatornaként. A bronz megszilárdulását követően szétérték a külső agyagköpenyt, és eltávolították a belső magot, a szelelőnyílásokat, a külső köpenyt és a magot egymáshoz rögzítő bronz szegeket. Majd végül eldolgozták az öntés során keletkezett egyenetlenségeket az edény testen.¹⁴

Az edények töredékes mivolta miatt sok esetben nehéz következtetni azok eredeti űrtartalmára. A szakirodalomban „átlagos” méretűnek nevezett, 2-3 kg-os darabok 2-5 literes űrtartalommal rendelkeztek. (A szászországi Heiligengrabe kolostorból egy 211 liter űrtartalmú, 14,75 kg-os bronzedény ismert.) A háromlábú bronzedények korabeli értékének meghatározásában a korabeli kárjegyzékek és a végrendeletek adatai segítenek.¹⁵ Így például a brandenburgi Doberan kolostor 1312. évi kárjegyzéke 6 kisebb, egyenként 2 márka értékű háromlábú bronzedényről tesz említést. Ugyanezen jegyzék megemlíti egy 24 márka értékű, lábakon álló bronz edényt is.¹⁶

A vizsgált edénytípus használatához fontos képi forrás *Leonardo da Bressanone* 1460-as években készített, a Szépművészeti Múzeumban őrzött *Mária születése* című oltárképe, amelynek egyik részletén egy szolgáltató látható, amint egy kisméretű háromlábú bronzedényt erősít fel fülénél fogva a tűzhely fölé (6. ábra). A képi forrás alapján ezt az edénytípust tehát nem csak a lábukra állítva, parázson használhatták, hanem fülük segítségével a tűzhely fölé is felfüggeszthették. Bréma környékéről, a Weser folyóból Sebbenhausen községhatáránál, Kr. Nienburgnál egy olyan grape került elő, amelyen megőrződött az edény két külső oldalán, egymással átellenes oldalon elhelyezkedő fülhöz rögzített felfüggesztőfül. (7. ábra)¹⁷

6. ábra Leonardo da Bressanone Mária születése c. oltárképének részlete. (1460 körül, Szépművészeti Múzeum, Budapest.) Forrás: ANTALL 1981, 12. kép.

Abb. 6 Ein Teil des Altarbildes von Leonardo da Bressanone mit dem Titel „Die Geburt von Maria“ (um 1460, Kunsthistorisches Museum, Budapest). Quelle: ANTALL 1981, 12. Bild

¹⁴ LOVAG 1983, 40; ALPER 2009, 489; BENKŐ 2005, 2.

¹⁵ Fontos azonban megjegyeznünk, hogy a forrásokban szereplő grapek nem szükségszerűen utalnak bronzból készített edényekre. Sok esetben hasonló formával és funkcióval rendelkező kerámiaedényeket kell sejtünk a Grape megnevezés alatt. (RECH 2004, 197.)

¹⁶ KRABATH 2001, 34.

¹⁷ RECH 2004, 198.

7. ábra. A Bréma városához közel, Sebbenhausen és Kr. Nienburg határában, a Weser-folyóból származó Grape. Forrás: RECH 2004, 199.

Abb. 7 Grape aus der Weser in der Grenze von Sebbenhausen und Kr. Nienburg, in der Nähe von Bremen. Quelle: RECH 2004, 199.

8. ábra. A Vargyas-patakból (Erdély) háromlábú bronzedény (Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy). Forrás: BENKŐ 2005, 2.

Abb. 8 Dreibeiniges Bronzegefäß aus dem Vargyas Bach (Szekler Nationalmuseum, Sepsiszentgyörgy). Quelle: BENKŐ 2005, 2.

9. ábra. A Csongrádról származó háromlábú bronzedény (Magyar Nemzeti Múzeum). Forrás: LOVAG 1999, 244.

Abb. 9 Dreibeiniges Bronzegefäß aus Csongrád (Ungarisches Nationalmuseum). Quelle: LOVAG 1999, 244.

4. ÖSSZEGZÉS

A középkori Magyar Királyság területéről eddig kevés lelőhelyről ismert, között háromlábú bronz edénytöredék. Az erdélyi Barót környékén, a Vargyas-patak medréből került elő egy ép, 25 cm magas, 17,5 cm-es peremátmérővel rendelkező háromlábú bronzedény (8. ábra), továbbá még egy lábtöredék ismert Székelykeresztúrról.¹⁸ Az erdélyi darabokon kívül a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményéből említhetünk meg egy – a Vargyas-patakából származó darabhoz hasonlóan – jó állapotban megmaradt háromlábú bronzedényt (9. ábra). (Magassága: 11,7 cm, peremátmérője: 8,5 cm.) Ezt a példányt Csongrádból, ajándékként kapta a múzeum, így a pontos lelőhellyel kapcsolatos megfigyelésekre nem volt mód. Lovag Zsuzsa a 15. századra keltezte. A Nemzeti Múzeum tulajdonában levő darab érdekessége, hogy kiöntőcsővel és nyél számára kialakított nyúlvánnyal is rendelkezik.¹⁹ Nyél számára kiképzett nyúlvánnyal rendelkező, de kiöntőcsücsök nélküli, kisebb méretű háromlábú bronzedény ismer a kutatás Brno városából; a szórványiletként a múzeumba kerülő edényt a 15. századra keltezték.²⁰

Az általunk vizsgált lábtöredékek kapcsán nem áll módunkban következtetéseket levonni az edényttest alakjára vonatkozóan. A töredékek régeltani megfigyeléseken alapuló keltezése alapján feltételezhető, hogy azok eredetileg az élesebb válltöréssel és tölcsérszerűen kiszélesedő szájjal rendelkező edénytípushoz tartozhattak. Benkő Elek 2005-ben megjelent tanulmányában vetette fel azt a kérdést, hogy hazánk esetében a háromlábú bronzedények vajon elsősorban a szászokhoz köthetők-e, vagy inkább a német területekkel való kereskedelmi kapcsolatra utalnak.²¹ Véleményünk szerint az elemzett visegrádi edénytöredékek a német területekkel való kereskedelmi kapcsolatokra utalhatnak. A bronzedények kapcsán felmerülő műhely-kérdést az anyagvizsgálat valószínűleg nem tisztázná megnyugtatóan, mivel mindenképpen számolnunk kell a bronzanyag felhasználásával végbemenő esetleges újraöntés, illetve az edény lábainak utólagosan történő pótlásának lehetőségével.

¹⁸ BENKŐ 2005, 8.

¹⁹ LOVAG 1999, 108–109.

²⁰ STUHLIK 2001, 242–243.

²¹ BENKŐ 2005, 4.

IRODALOM

- ALPER 2009: Alper, G., Buntmetallschmelzen, Schlacke und Gussabfall. In: Puhle, Matthias (Hrsg.): *Aufbruch in die Gotik Der Magdeburger Dom und die späte Stauferzeit*. Mainz. 488–490.
- ANTALL 1981: Antall J., *Az európai orvostudomány és gyógyszerészet emlékei*. Budapest.
- BENKŐ 2005: Benkő, E., Mittelalterliche Bronzegegenstände aus Siebenbürgen. Probleme der Herkunftsbestimmung unter Berücksichtigung der Sibenburgischen Sachsen. *Ungarn-Jahrbuch* (27) 2004. (München, 2005.) 1–15.
- BUZÁS 2003: Buzás G., Visegrád, Ferences kolostor. In: Kisfaludi Júlia (szerk.): *Régészeti Kutatások Magyarországon 2000*. Budapest. 231.
- BUZÁS–LASZLOVSKY–SZEKÉR–SZÓKE 1994: Buzás G. – Laszlovsky J. – Papp Sz. – Székér Gy. – Szóke M., A visegrádi ferences kolostor. In: Haris Andrea (szerk.): *Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Tanulmányok. (Művészettörténet-Műemlékvédelem.)* Budapest. 281–304.
- BUZÁS–MÉSZÁROS 2008: Buzás G. – Mészáros O., A középkori Visegrád egyházainak régészeti kutatásai. *Magyar Sion. Új folyam II.* (44) 1.2008. 71–103.
- DONEBAUER 1888: Donebauer, M., *Beschreibung der Sammlung Böhmischer Münzen und Medaillen*. Prag.
- DRESCHER 1968: Drescher, H., Mittelalterliche Dreibeintöpfe aus Bronze. Bericht über die Bestandsaufnahme und Versuch einer chronologischen Ordnung. *Rotterdam Papers* 1. 23–33.
- DRESCHER 1982: Drescher, H., Zu den bronzenen Grapen des 12–16. Jahrhunderts aus Nordwestdeutschland. In: Rosemarie Pohl-Weber (Hrsg.), *Aus dem Alltag der mittelalterlichen Stadt. Handbuch zur Ausstellung des Bremer Landesmuseums für Kunst- und Kulturgeschichte (Focke-Museum)* Hefte des Focke-Museums 62. Bremen. 157–174.
- KAHSNITZ 1986: Kahsnitz, R., Saint Vitus in a Caldron of Oil. In: Schulz, Ellen (ed.): *Gothic and Renaissance Art in Nuremberg 1300–1550*. Munich.
- KRABATH 2001: Krabath, S., *Die hoch- und spätmittelalterlichen Buntmetallfunde nördlich der Alpen*. I. Internationale Archäologie 63. (Leidorf, 2001.)
- LASZLOVSKY 2004: Laszlovsky J., Királyi palota, ferences kolostor és városi település. (Gondolatok a későközépkori Visegrád településfejlődéséről.) In: F. Romhányi B. – Grynäus A. – Magyar K. – Véghe A. (szerk.): „*Es tu scholaris*”. *Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára*. Monumenta Historica Budapestiensis XIII. Budapest. 61–70.
- LOVAG 1983: Lovag Zs., *Aquamanilék*. Budapest.
- LOVAG 1999: Lovag, Zs., *Mittelalterliche Bronzegegenstände de Ungarischen Nationalmuseums*. Budapest.
- STUCHLIK 2001: Stuchlik, S., Rajhradice. *Přehled výzkumů* 42. 243–244.
- RECH 2004: Rech, M., Gefundene Vergangenheit-Archäologie des Mittelalters in Bremen. *Bremer Archäologie Blätter* 3/2004.
- SZÓKE–BUZÁS 2003: Szóke M. – Buzás G., Visegrád, Ferences kolostor. In: Kisfaludi Júlia (szerk.): *Régészeti Kutatások Magyarországon 2001*. Budapest. 172–173
- SZÓKE–BUZÁS–KOCIS–KOVÁCS–LASZLOVSKY 2004: Szóke M. – Buzás G. – Kocis E. – Kovács A. – Laszlovsky J., Visegrád, Ferences kolostor. In: Marton Erzsébet – Kisfaludi Júlia (szerk.): *Régészeti Kutatások Magyarországon 2002*. Budapest. 264–265.

ZWEI FRAGMENTE VON DREIBEINIGEN BRONZEKESSSELN AUS DER SAMMLUNG DES
MUSEUMS KING MATTHIAS

Während der Ausgrabung des Kreuzgangshofs von dem Heiligen Maria Franziskanerkloster in Visegrád wurden mehrere Teile von Gebäuden mit aus Holz- oder Tonkonstruktion aus der Zeit der Anjous entdeckt. In jedem Fall konnte mit der Hilfe von zwei Münzenfunden (ein Parvus des tschechischen König Heinrich II. aus den Jahren 1307–1310 und ein Denar des ungarischen Königs Ludwig des Grossen aus dem Jahre 1343) eine sich durch einen Brand bildende Abgangsschicht datiert werden. Über der jüngeren Abgangsschicht, aus der Auffüllungsschicht, die in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts und in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts zustande gekommen ist, wurden die Fragmente von zwei dreibeinigen Bronzekesseln gefunden.

Das weniger beschädigte Stück (Bild 2.) gehört zu einem dreibeinigen Bronzekessel von kleinerem Masse, es ist ein Beinfragment eines Huftiers. (Länge: 9,2 cm, Breite: 2,2 cm.) Das andere Fragment (Bild 3.) ist wahrscheinlich das eine Löwenpfote formende Beinfragment eines dreibeinigen Kessels (oder einer Waschschüssel?) von wahrscheinlich größerem Masse. (Länge: 3,1 cm, Breite: 3 cm.)

SZABLYÁK A KESŐ KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON

KOVÁCS S. Tibor

A honfoglalás kori típusú szablyáink a 11. században végleg eltűntek a tárgyi emlékanyagból. Az Árpád- és a kora Anjou-korhoz köthető szablyák pedig kivétel nélkül besenyő, vagy kun eredetűek, azaz nem magyarországi belső fejlődés eredményei.¹ Így tehát a 11. századtól a 14. század közepéig nem ismerünk olyan leletet, vagy képi ábrázolást, amely biztosan igazolná a magyarok szablyahasználatát.

A tatárjárás után IV. Béla (1235–1270) által elindított haderőreform minél több nehézlovas kiállítását szerette volna elérni. A várjobbágyoknak, a királyi megye harcosainak a vagyona azonban nem tette lehetővé a klasszikus nehézlovas fegyverzet és az ehhez elengedhetetlenül szükséges hadimén megvásárlását. Ezért a királyi vármegye katonái jórészt a könnyűlovasság számát gyarapították, míg a nehézlovak a királyi szerviensek soraiban keresendőek.² A 13. század második felétől a kunok mellett a forrásokban felbukkanó nagyszámú magyar íjászcsapatok jelenléte a fenti körülményekkel magyarázható. A 13. század végén a rundbergi évkönyvek az oszt-rák-magyar határ menti harcokat örökítették meg:

„Harmadnap a magyarok már ezernél több lovassal a német táborra indulhattak. A németek kopja mellett kopja, ló mellett ló, zajongva sorakoztak. A magyarok megjelentek és kiáltottak mint a kunok. Neki vágattak a németeknek és íjaikkal lőttek. A németek legényeiket, az apródokat küldték ellenük. Az elsőknél innen is, onnan is összecsaptak, de azután a magyarok hátráltak, széjjelmentek. Németújvári Iván mindjárt látta kívül van dolga. A svábok ott álltak egy tömegben, osztrák, stájer közöttük. Megparancsolta, hogy ezekhez senki se közelítsen, hanem csak vegyék körül őket, lódözzenek messziről embert, lovat, míg ki nem merülnek, meg nem törnek és meg nem adják magukat.”

A 14. század elejéről ránk maradt egyik német leírás a magyarok lovas íjász voltát emeli ki, különösen kihangsúlyozva, hogy a magyar harcos nyilaival lesz igazán veszélyes.³

A 14. század elején, a tartományúri kor idején a kun könnyűlovakokat Károly Róbert (1308–1342) oldalán találjuk. Az oligarchák hadseregében szolgáló szerviensekről egy cseh krónika tartalmaz fontos leírásokat. Az 1315-ben lefolyt hadjáratot megörökítő forrás Luxemburgi János cseh király és Csák Máté hadseregéről nyújt részletes információkat.

A magyar tartományúr katonái szűk, testhez simuló bőrruhát viseltek, gyors lovon ültek és serényen kezelték íjaikat, amelyekkel sok sebet okoztak. Nem nyugodtan állva harcoltak, hanem vagy futottak, vagy másokat üttek és kerültek a sváb mintára történő lovagi harcot. Nagy veszélyt hordoztak íjaik, előre és hátra egyaránt nagyon jól nyilaztak.⁴ A kunok – mint említettük – a király hadseregében szolgáltak, s ezért a fenti forrás alapján leszögezhető, hogy főúri magánhadseregek zömében szolgáló katonák jelentős része íjjal és karddal harcoló lovas, akiknek a harcmódja kísértetiesen emlékeztet a kunokéra.

¹ TÓTH 1934, 132; PÁLÓCZI 1989, 16; HORVÁTH 2003, 372–373.; LEBEDYNSKY 2008, 178–183.

² MÁLYUSZ 1942, 296–298; VESZPRÉMY 1995, 7; NÉGYESI 1995, 220–221; VESZPRÉMY 2000, 43; NÉGYESI 2000, 375–378.

³ VÁLOGATÁS 1986, 48.; Vö.: VESZPRÉMY 2008a, 151–152.

⁴ SZENTPÉTERY 1937–1938, 489–490; KRISTÓ 1988, 212–213.

1. ábra. Szablya ábrázolása a Képes Krónikában.
1360 körül.

Fig. 1 A sabre from the Chronica Picta.
Ca. 1360.

I. (Nagy) Lajos király (1342–1382) 1357-es Velence elleni hadjáratáról egy itáliai forrás emlékezik meg. A firenzei Matteo Villani „Krónika” című munkája fontos adatokat tartalmaz a magyarországi könnyűlovasságról:

„Ezek fel vannak szerelve két lóval, vagy még többel, könnyű támadó fegyverekkel, azaz újjal és nyilakkal tegezeikben és egy hosszú karddal személyök védelmére. Általában kordoványból való vértet viselnek, mely köntösül is szolgál, és ha már be van kenve, fenne, egy mást öltenek föléje, majd ismét egyet és még egy újat, úgy, hogy ily módon az a ruha elég védelmet nyújt. Fejükön ritkán viselnek sisakot, hogy ne veszítsék el a nyilazásban való ügyességüket, mert abba helyezik egész reményüket.”⁵

A fentiek alapján igen nagy a valószínűsége annak, hogy a magyar könnyűlovakosok nemcsak kardot, hanem – elsősorban kun hatásra – szablyát is használtak. Luca di Tommé sienai festő 1374-ben készült

„Szent Pál lefejezése” című táblaképén a hóhér kezében egy nagyméretű szablyát láthatunk, amely lehetséges, hogy azonos a fenti forrásban idézett „hosszú karddal”.

Az 1360 körül festett Képes Krónika miniatúráin – ugyan jórészt keleti ruhában lévő személyek körében, vagy oldalán – is szép számmal láthatók szablyák (1. ábra).⁶ Ezekre a fegyverekre az a jellemző, hogy a korabeli lovagkardokhoz hasonló markolatgombbal rendelkeznek, markolatuk igen hosszú, míg keresztvasuk viszonylag rövid, pálca formájú. A pengéjük a hegy felé erőteljesen megszélesedik és nagyon jellegzetes a penge foka alatt húzódó keskeny vajat.

A magyar nyelvudomány szerint a szablya szó 1475-ben bukkant fel először a magyar forrásokban, amely szerb-horvát eredetű.⁷ Igen érdekes azonban, hogy a raguzai városi jegyzőkönyvek már 1363-ban említik a „sabia”-t, és a szerbiai Lesznovo és Decsani kolostorok 14. század közepére keltezhető freskói kerek, közepükön lencse alakú dudorral rendelkező szablyákat ábrázolnak. Az emlékanyagot közlő Petrovič szerint a szablya szó ural-altáji eredetű.⁸

A német nyelvemlékekben 1428-tól már felbukkant a szablya, amelyet a német nyelvészek a magyar „szab” igéből származtatnak.⁹ A szablyáról és a szablya szóról már 1890-ben megemlékezett Nagy Géza. Véleménye szerint egy olyan magyar eredetű fegyverről van szó, amely a 15. századtól kezdve nyugaton is elterjedt.¹⁰

A Szent László-legenda 14. században készült freskóin a Képes Krónikában ábrázoltakhoz hasonló szablyákat láthatunk a kakaslovníci, szepesdmindsenti, ri-

⁵ VILLANI 1901, 228–230.

⁶ NAGY 1890, 298; MUCSI 1975, 36, Kat. 170; KÉPES II. 1987, 1, 4, 26, 129; PANDULA 1988, 218–219.

⁷ KOVÁCS 1978, 161.

⁸ PETROVIČ 1976, 213, 258; B. SZABÓ 2008, 143–144.

⁹ BASHIR 2008, 21. 2. jegyzet; B. SZABÓ 2008, 142–143, 67. jegyzet.

¹⁰ NAGY 1890, 300.

mabányai és gömörorrakosi falképeken.¹¹ Kiemelkedő jelentősége van a szepes- mind-szenti freskónak, ahol is a kun vitézt lefejezni készülő lány két kézre fog egy nagyméretű szablyát, amelynek enyhén „S” alakú, pálca formájú keresztvasa van. A fenti falfestményt László Gyula a 14. század második felére, míg a szlovák kutatás a 15. század elejére keltezte.¹²

A fenti freskón ábrázolt fegyver a tárgyi emléanyagban is fellelhető, amely a legkorábbi, a késő középkorban felbukkanó magyarországi szablyák közül (2. ábra).¹³ A töredékes állapotban előkerült szablya jellegzetessége a négyzet átmetszetű, a végei felé enyhén visszahajló keresztvas és a hegy felé fokozatosan szélesedő penge, amelynek a foka alatt – a Képes Krónikán ábrázolt példányoknak megfelelően – keskeny vajat fut. A fenti fegyver – véleményünk szerint – a 14. század végén készült és keresztvasa, valamint a pengéje mindenképpen a korabeli képi ábrázolásokon látható szablyákra emlékeztet.¹⁴

Egy 1424-ben készült tusrajzon I. Zsigmond király (1387–1437) oldalán egy olyan fegyvert örökítettek meg, amelynek a keresztvasa jellegzetes „S” alakot formáz.¹⁵ Tóth Zoltán a szablya újbóli megjelenését a 15. századi magyar fegyverzetben a Balkán-félsziget meghódító oszmán-törököknek tulajdonította.¹⁶ A 15. század legjellegzetesebb magyar szablyáiból, az „S” keresztvasú típusból az alábbiakban négy példányt mutatunk be.

3. ábra 1. Szablya ívelt, erőteljesen kiugró fokéllal rendelkező pengével, a pengé hát alatt elhelyezkedő vájattal, amely a fokél közepéig fut. „S” alakban meghajlított, lapos és bordázott, széles keresztvassal. A pengéhez képest enyhe szögben megtörő markolattal, amelynek a végén sarkain csonkolt téglatest formájú markolatgombot láthatunk, amelynek mindkét oldalán egy-egy lencse formájú dudor ül.¹⁷

3. ábra 2. Szablya, ívelt, erőteljes fokéllal rendelkező pengével, amelyen rézzel bevett, kereszt formájú jegy látható. Közvetlenül a pengé hát alatt elhelyezkedő vájattal, amely egészen a hegyig fut. A keresztvas „S” alakot formáz, amelyet bordázott, széles vasszalagból hajlítottak. A pengéhez enyhe szögben megtörve csatlakozik a rövid markolat, amelynek a végén sarkain csonkolt téglatest formájú markolatgomb ül és mindkét oldalán egy-egy lencse formájú dudor figyelhető meg. Jelen szablyát 1958-ban Kecel határában találta földmunka során Bognár József. A műtárgy egy csontváz mellett feküdt és innen még előkerült három, bronzlemezből készült szablahüvely, egy steyer-i típusú kés, valamint egy rézzel berakott, rövidsárú, határjű sarkantyú is.¹⁸

4. ábra 1. Szablya ívelt, erőteljesen kiugró fokéllal rendelkező pengével, a pengé hát alatt elhelyezkedő kettős vájattal, amelyből az egyik egészen a hegyig fut. „S” alakban meghajlított, lapos és bordázott, széles keresztvassal. A pengéhez képest enyhe szögben megtörő markolattal, amelynek a végén sarkain csonkolt téglatest formájú markolatgombot láthatunk, amelynek mindkét oldalán – a már megszokott – egy-egy lencse formájú dudor ül.¹⁹

¹¹ LÁSZLÓ 1993, 113, 137, 153, 157.

¹² SÚPIS 1968, 164; LÁSZLÓ 1993, 135; Vö.: PANDULA 1988, 259, 64. kép.

¹³ MNM Fegyvergyűjtemény, Ltsz.: 55.326., hossza: 90, 5 cm, penge szélessége 3,2 cm, lelőhelye: Vác, révkapitányság.

¹⁴ PANDULA 1988, 218; PÁLÓCZI 1989, 68, 48. ábra; HORVÁTH 2003, 372–373, 375–376, 384–385.

¹⁵ SIGISMUNDUS 2006, 452–453, Kat. No. 5.19.

¹⁶ TÓTH 1930, 20–22; KALMÁR 1938, 5.

¹⁷ MNM Fegyvergyűjtemény, Ltsz.: 55.3113., hossza: 106 cm, penge szélessége: 3,5 cm, lelőhelye: Budapest, tömege: 1,35 kg

¹⁸ MNM Fegyvergyűjtemény, Ltsz.: 58.7501.1., hossza: 100 cm, penge szélessége: 3,5 cm, lelőhelye: Kecel, tömege: 1,15 kg; LUGOSI–TEMESVÁRY 1988, Kat. No. 19; KOVÁCS S. 1995, 214–215; SIGISMUNDUS 2006, 446, Kat. No. 5.8.; Vö.: HOLL 1994–1995, 169.

¹⁹ MNM Fegyvergyűjtemény, Ltsz.: 55.3156., hossza: 109 cm, penge szélessége: 4 cm, tömege: 1 kg.

2. ábra Enyhén hajló, „S” alakú keresztvassal szerelt szablya. 14. század vége.
Fig. 2 Sabre with „S”-shaped quillons. Late 14th Century.

4. ábra 2. Szablya ívelt, sima, fokél nélküli pengével, „S” alakot formázó széles és bordázott keresztvassal. A pengéhez képest enyhe szögben megtörő markolattal, amelynek a végén – a már ismert – csonkolt téglatest formájú markolatgomb ül, mindkét oldalán egy-egy lencse formájú dudorral.²⁰

A tárgyi emléanyagban szép számmal felbukkanó „S” keresztvasú szablyák azt bizonyítják, hogy használatuk széles körben elterjedt.²¹ A fenti típus olyan fegyver, amelynél a szablyapenge a korabeli kard markolatával van felszerelve. A lovagkardokon a 14. század végén megjelenő enyhén hajló „S” keresztvas a 15. század derekán már erőteljesebb „S” alakú, amely a század végére fekvő „8”-as formát vett fel.²² Ezek az „S” keresztvasú szablyák zömében olyan pengével rendelkeznek, amelynek utolsó harmada erőteljes fokélben végződik. Ez a pengetípus jelentősen különbözik attól a változattól, amely Anjou-kori ábrázolásokon oly gyakran felbukkan. Az „S” keresztvasú szablyák pengéi az oszmán-törökökhöz kapcsolhatók, amelyet II. Mehmed szultán (1444–1446, 1451–1481) 15. század közepe táján készült szablyái jól bizonyítanak (5. ábra).²³ Az Anjou-korban már ismert, kardmarkolattal készült szablyák egyik újabb változata az „S” keresztvasú szablya, amelynél a penge kialakítását a török ellenfél szablyapengéje ihlette.

1389-ben az I. Murád (1362–1389) vezette török csapatok és a vazallusaik hadereje megsemmisítő vereséget mért az egyesített szerb és bosnyák hadseregre Rigómezőnél. Ez a győzelem nemcsak a teljes uralmat biztosította az oszmán-töröknek a Balkán felett, hanem egy csapásra a Magyar Királyság szomszédjává is tette.²⁴ Az oszmán-törökök 1390-től kezdve folyamatosan támadták a szomszédos magyar területeket. Elsősorban a Szerémség, valamint Krassó, Torontál és Temes megye lakossága szenvedett sokat a török portyázók betöréseitől, akik tömegesen hurcolták el az embereket és hajtották el a háziállatokat. A Magyar Királyságnak nem volt más választása, mint védekező politikát folytatni. A török támadásnak kitett területek fokozatosan elnéptelenedtek, a magyar lakosok helyére menekülő délszláv etnikumú családok költöztek. 1389 és 1394 között I. Zsigmond király bárói számos hadjáratot vezettek Szerbiába, többek között kisebb városokat foglalt vissza, de ennek ellenére a török betörések nem hagytak alább. Igen nagy eredménynek számított 1395-ben Havasalföld kiszakítása az oszmán-török függőségéből és Kisnikápoly várának az elfoglalása.²⁵

Még ugyanebben az évben I. Zsigmond követi sorra járták az európai királyi udvarokat és csapatokat gyűjtötték az „*utolsó kereszteshadjárat*”-hoz, amelyben kiűzik a törököket a Balkán félszigetről. A komoly szervezési és diplomáciai munkának köszönhetően jelentős számú egyesített haderő állt rendelkezésre, amelyben a legna-

²⁰ MNM Fegyvergyűjtemény, Ltsz.: 55.3155., hossza: 108 cm, penge szélessége: 4,1 cm, lelőhelye: Budapest, Dunaméder az Eskü térnél, tömege: 1,05 kg; hasonló, fokél nélküli párhuzama: MNM Fegyvergyűjtemény, Ltsz.: 55.325., hossza: 109 cm, penge szélessége: 3,9 cm.

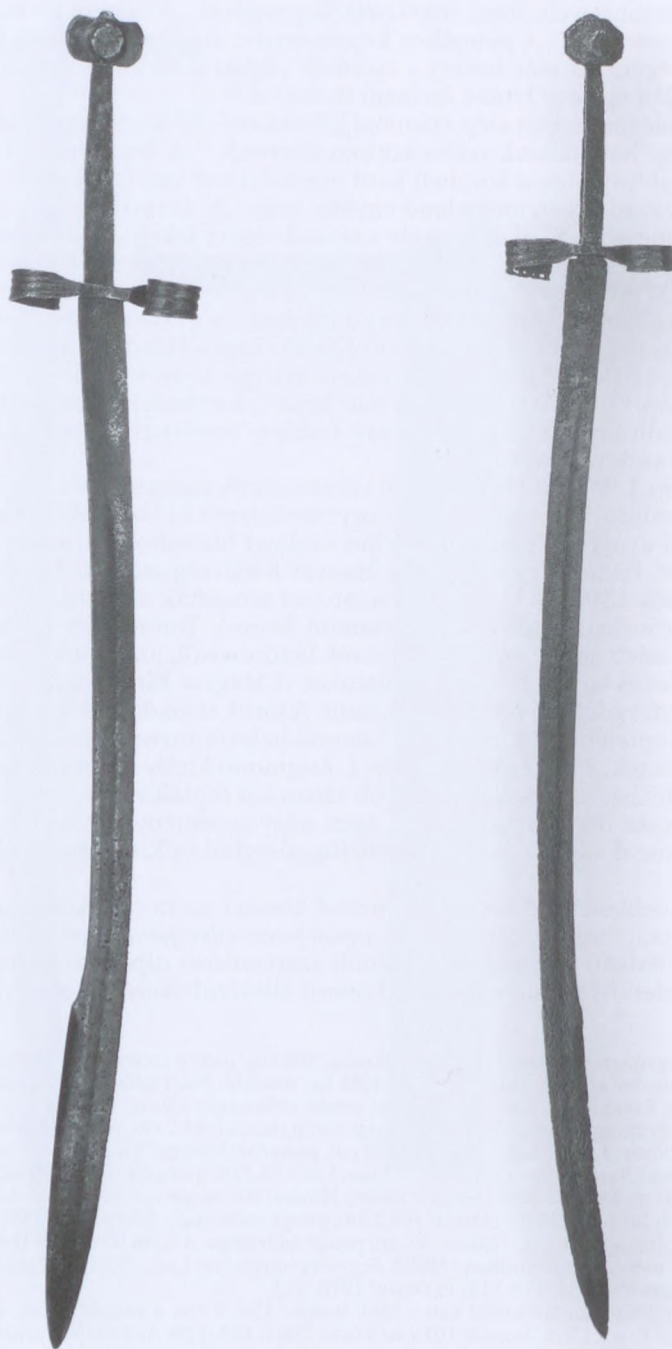
²¹ MNM Fegyvergyűjtemény Ltsz.: 54.324. (pengéje törött) hossza: 83,2 cm, penge szélessége: 3,7 cm, lelőhelye: Dombóvár; Ltsz.: 53.325. Hossza: 109 cm, penge szélessége: 3,9 cm; Ltsz.: 53.327. (pengéje törött) Hossza: 81,5 cm, penge szélessége: 3,3 cm; Ltsz.: 53.328. (pengéje törött) Hossza: 63 cm, penge szélessége: 3,5 cm; Ltsz.: 53.329. (pengéje törött) Hossza: 80 cm, penge szélessége: 3,6 cm; Déry Múzeum Debrecen Ltsz.: 373/1910. Hossza: 103,5 cm, penge szélessége: 3,5 cm; Déry Múzeum Debrecen Ltsz.: 40/1926. (pengéje törött) Hossza: 80 cm, penge szélessége: 4,5 cm lelőhelye: Debrecen-Apafája.

²² Néhány kard időrendi sorrendben: MNM Fegyvergyűjtemény Ltsz.: 53.199; Ltsz.: 53.311; Ltsz.: 53.323.; OAKESHOTT 1964, 118–119; PETROVIĆ 1976, 211.

²³ Topkapı Saray Múzeum, Isztambul Ltsz.: 1/90, hossza: 126, 5 cm; a szultán másik, az előzőhöz hasonló szablyája: Ltsz.: 1/375, hossza: 101 cm; YÜCEL 2001, 128–129; Az 1444-es várnai csatában használt szablyák-ról a következőképpen emlékszik meg egy bizánci forrás: „A barbár kardok (ilyen a törököké is) nagy súlyúak, az élük az egyik oldalon van, s minden ismert kard közül a legmélyebb vágást ejtik.” A BIZÁNCI, 1974, 806.

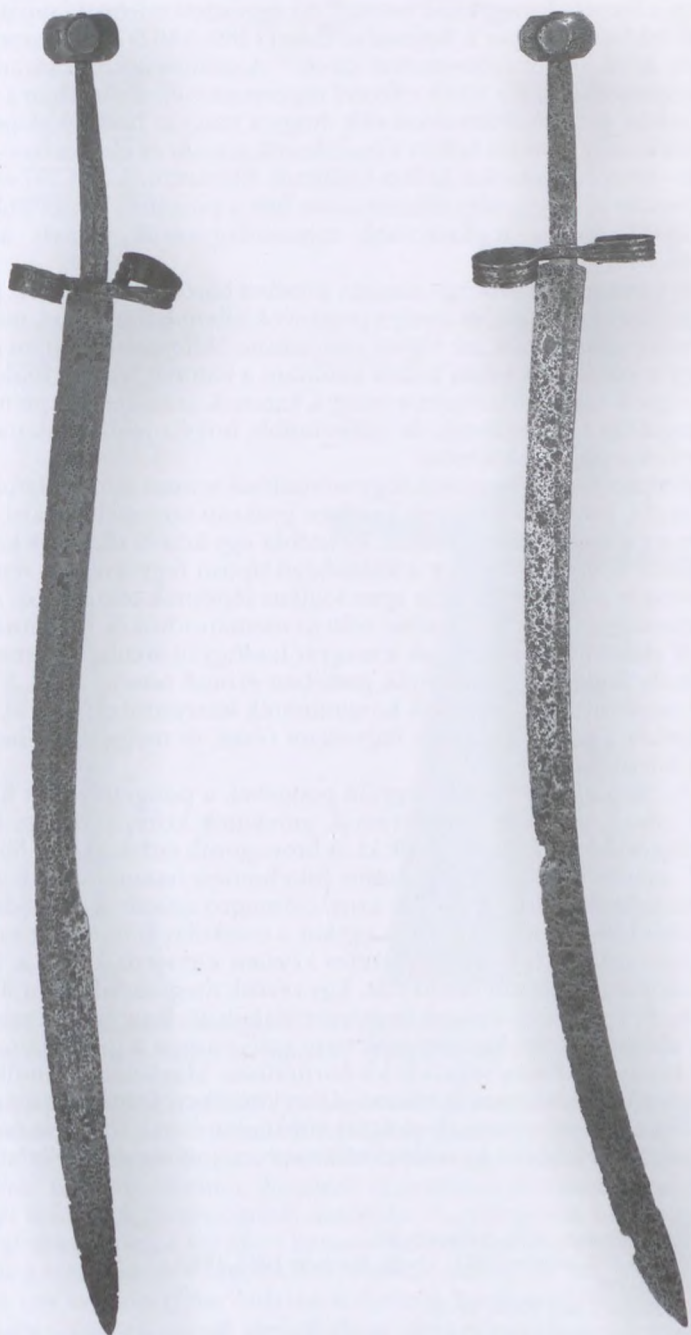
²⁴ INALCIK 1973, 9–15; INALCIK 1978, 14–16; PAPP 2004, 37–48.

²⁵ MÁLYUSZ 1984, 102–105; SZAKÁLY 1986, 18–20.

3. ábra „S” keresztvasú szablyák. 15. század.

Fig. 3 Sabres with „S”-shaped quillons. 15th Century.

4. ábra „S” keresztvasú szablyák. 15. század.

Fig. 3 Sabres with „S”-shaped quillons. 15th Century.

gyobb szerep a francia lovagoknak jutott.²⁶ Az egyesített európai csapatok 1396-ban Nikápolynál ütköztek meg az I. Bajazid szultán (1389–1402) által vezetett török haderővel, amely az utóbbiak győzelmével zárult.²⁷ A számos ütközet során a magyarok alaposan megismerkedtek a török ellenfél fegyverzetével, elsősorban a szablyával. A nikápoli kudarc után nyilvánvalóvá vált, hogy a magyar haderő alapos megreformálásra szorult, azaz növelni kellett a hadakozók számát és elsősorban – a realitások talaján állva – könnyűlovasokat kellett kiállítani. Elérkeztünk az 1397-es évhez, amikor is a temesvári országgyűlés először adott hírt a portális – ismertebb nevén – telekkatonaságról, akiket legfontosabb támadófegyverük, vagyis az íjuk után „tegzesek”-nek neveztek.²⁸

A törvény latin nyelvű szövege alapján minden báró és nemes hűsz jobbágy után tartozott egy íjászt kiállítani, és amíg a pogányok elleni háború tart, magával hadba vinni. A törvény szövegének „*de Viginti jobagionibus*” kifejezése alapján nem egészen világos, hogy a jobbágyok közül kellett kiállítani a katonát, vagy a földesúri vagyron, azaz a jobbágyok száma határozta-e meg a katonák számát. Véleményünk szerint mindkét megoldás elképzelhető, de valószínűbb, hogy a jobbágyok nagyobb számban szerepeltek a harcok között.

A későközépkorban a parasztk fegyverviselését semmi sem korlátozta és számos forrás szól arról, hogy a jobbágyok kezében gyakran szerepelt a kard, íj, sőt számszerű, valamint a szablya és a bicellus, ez utóbbi egy kétélű tör, vagy kés lehetett.²⁹

A fentiekből következik, hogy a különböző típusú fegyverekkel rendelkező jobbágyok bevonása a honvédelembe igen logikus lépésnek tekinthető. A Zsigmond-kori Magyarországnak két fő ellenfele volt: az oszmán-törökök és a husziták. A velük vívott harcok alakították ki nemcsak a magyar hadügy új arculatát, hanem az új fegyvereit is, amely leginkább a szablyák esetében érhető tetten.³⁰ Az „S” keresztvasú szablyák az oszmán-török hatásnak köszönhetőek létrejöttüknek, míg az alább ismertetett parasztkés a polgári-paraszti fegyverzet része, és megjelenésében fontos szerep jutott a huszitáknak.

6. ábra. 1. Parasztkés egyenes, egyélű pengével, a penge hát alatt futó kettős vájjal. Igen rövid, egyenes keresztvassal, amelynek közepéből egy kerek bronzgombban végződő hártótűske ágazik ki. A bronzgomb érdekessége, hogy felületébe gótikus „P” minuscula van vésvé, amely feltehetően használójának a névmonogramja. A markolatnyúlvány a tetején kissé előreugró csúcsban végződik, rajta négy kerek kis nyílás látható, itt rögzítették egykor a markolat fa borítását vasszőgekkel.³¹

A Magyarországon is ismert és széles körben elterjedt kések a 14. századtól kezdve jelentős átalakuláson mentek át. Egy részük megmaradt a korábbi formában és méretben, de egy másik típusuk fegyverré alakult át. Pengéjük hosszan megnyúló háromszög alakot vett fel, keresztvasuk nem volt, csupán a markolatnyúlvány tövéből ágazott ki egy gombban végződő kis hártótűske. Markolatuk mindkét lapját szegcsekkel felerősített falemez borította. Létrejöttükben fontos szerepe volt annak, hogy megnőtt az igény a paraszti-polgári társadalomban a fokozott önvédelemre.³² A 15. század első felében a honvédelmébe bevont jobbágyoknál és a huszita moz-

²⁶ ATIYA 1934, 33–49.

²⁷ WERTNER 1925, 245–248; ATIYA 1934, 92–97.

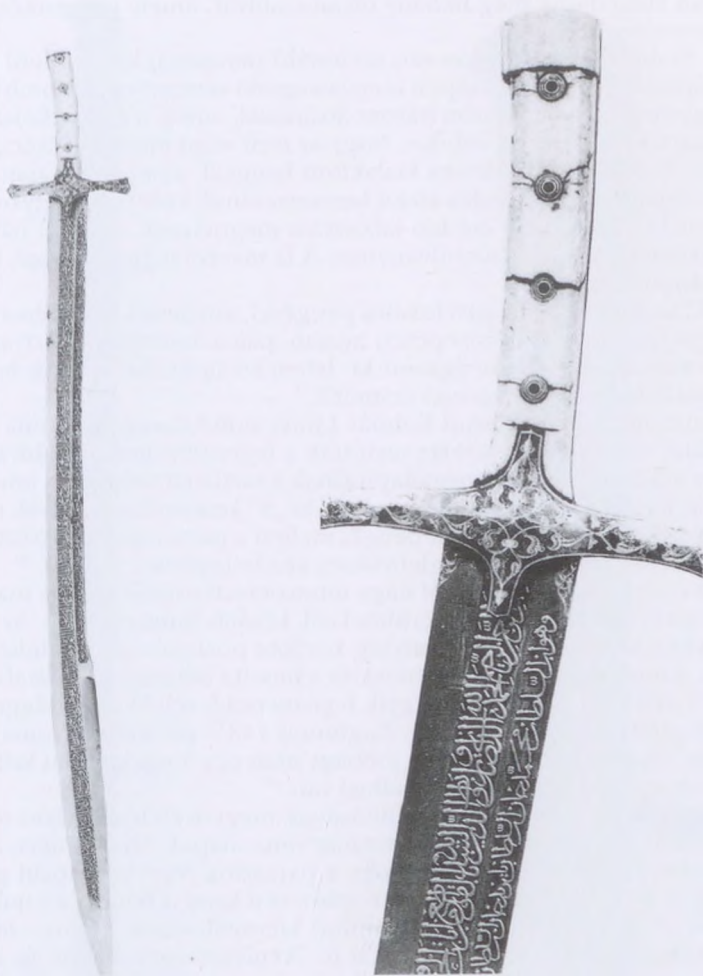
²⁸ KNAUZ 1857, 216–217; BOROSY 1971, 15–16; MÁLYUSZ 1984, 108.

²⁹ SZABÓ 1969, 180–181.

³⁰ TÓTH 1925, 82–83.; TRESP 2004, 22–30.

³¹ MNM Fegyvergyűjtemény, Ltsz.: 55.3204., hossza: 95,5 cm, penge szélessége: 3,4 cm, lelőhelye: Dunameder.

³² KALMÁR 1971, 117–118; HOLL 1994–1995, 159–163; MNM Fegyvergyűjtemény, nagyméretű kések, Ltsz.: 53.207, hossza: 46 cm, Ltsz.: 53.252, hossza: 51 cm, lelőhelye: Baja; Ltsz.: 53.247., hossza: 70 cm, lelőhelye: Fenékpuszt. A magyarországi kések kísértetiesen emlékeztetnek az egyélű perzsa késekre, amelyek iráni neve *kard*, azaz magyarul *kés*. Vö. KHORASANI 2006, 230–236.

5. ábra II. Mehmed szultán szablyája. 15. század közepe

Fig. 5 Sabre of Ottoman Sultan Mehmed II. Middle of the 15th Century

galom polgári-paraszti származású gyalogosainál jelentek meg azok a parasztkések, amelyek hossza vetekedett a korabeli kardokéval, már keresztvassal és a kéz fokozottabb védelmét szolgáló hosszú háritótüskével is rendelkeztek. (Lásd 6. ábra). Johann Hartlieb: *Kriegsbuch* című, illusztrált kéziratának jól ismert az az ábrája, amely a husziták és kelyhesek összecsapását ábrázolja. A gyalogosok oldalfegyvereként kitűnően megfigyelhetők a kardhoz hasonló hosszúságú parasztkések. A 15. század közepe táján készült az a 48 lapos kártyasorozat, amelynek magyar címeres lapjain a szakács és egy számszeríjász oldalán láthatunk kard módjára viselt parasztkéseket.³³ A 15. században a német szolgálatban álló cseh gyalogosok számára előírás: „*Ain jeder dannoch an seiner guts langs messer oder schwert*”³⁴

³³ SIGISMUNDUS 2006, 189, 366.; Lecküchner, Hans: *Kunst des Messerfechtens*. Nordbayern, 1482. München, BSB-Cgm 582.

³⁴ TRESP 2004, 391.

Ezek után vizsgáljunk meg néhány olyan szablyát, amely parasztkés markolatával van felszerelve.

7. *ábra.* Szablya ívelt, fokozatosan szélesedő pengével, közvetlenül a pengehat alatt futó vájattal. Egyenes, középen megvastagodó keresztvassal, amelyből ívelt hártótüske ágazik ki. A markolaton három áttöréssel, amely a fa markolatborítás szegecsei számára készült. Igen érdekes, hogy az ívelt végű markolat csúcsa előreáll.³⁵

8. *ábra 1.* Szablya ívelt, szúrásra kialakított hegygel, a pengehat alatt futó kettős, majd egyes vájattal. Rövid, pálca alakú keresztvasának közepéből egykor markolat-tüske ágazott ki. A markolat eredeti faborítása megmaradt, amelyet három vasszegeccsel rögzítettek a markolatnyúlványhoz. A fa markolat érdekessége, hogy a vége ferdén lecsapott.³⁶

8. *ábra 2.* Szablya ívelt, kiugró fokéles pengével, amelynek közepén a hegyig futó széles pengevájat található. Közepesen hosszú, pálca formájú keresztvasának közepéből egykoron markolat-tüske ágazott ki. Ívben levágott markolatán hat nyílás látható a fa markolatborítás szegecsei számára.³⁷

A fent leírt műtárgyakat mind Kalmár János, mind Zarnóczy Attila a huszárokhoz kapcsolta, ezeket a fegyvereket tartották a legrégebbi huszárszablyáknak.³⁸ Korábban már utaltunk ennek a megállapításnak a tarthatatlanságára, amely szerint a fenti változatot a huszárok használták volna. Az „S” keresztvasú szablyák megfelelően kiegyensúlyozott, jól megkovácsolt pengéi mellett a parasztkés markolatával készült változatok – kevés kivétellel – meglehetősen kezdetlegesnek tűnnek.³⁹

Az 1410-es évektől kezdve újból nagy intenzitással folytatódtak a magyarországi török betörések, előbb a boszniai területekről, később Bulgária felől. Az 1428-as galambóci kudarc után a Magyar Királyság korábbi pozíciói megrendültek a Balkán-félszigeten. A fenti sajnálatos események és a huszita háborúk tapasztalatai vezettek az 1435. évi dekrétumhoz, amely egyik legismertebb telekkatonasággal és honvédelemmel foglalkozó törvényünk. I. Zsigmond 1435. évi V. dekrétuma 1. és 2. cikkelye szerint minden harminchárom jobbágy után egy lovas katonát kell felszerelni, akinek fja, tegeze, kardja és töre (bicellus) van.⁴⁰

Az egyértelműen könnyűlovas kiállításának megkövetelését előíró törvény nem a jobbágytelkek, hanem a jobbágyok számát vette alapul. Mint ismert, a 14. század végétől jó néhány forrás szól arról, hogy a parasztkés fegyverei közül gyakran előfordult az fja és a bicellus, de néha a buzogány és a kard is feltűnt a rájuk vonatkozó oklevelekben.⁴¹ A telkek arányában kiállított könnyűlovasok között – mint említettük – szép számmal találunk jobbágyokat is. Természetesen a földesúr a legképzettebb, gyakran már kipróbált jobbágyait vitte magával a harcba, akik akár saját fegyverrel is rendelkeztek. A tárgyi emléanyagban a 15. század elejétől bukkantak fel az ún. parasztkészek, ezek a paraszti-polgári fegyverzetben használatos eszközök. Némelyikük kardhosszúságú pengével rendelkezik, sőt megismertünk

³⁵ MNM Fegyvergyűjtemény, Ltsz.: 53.334., hossza: 116, 5 cm, penge szélessége: 3,7 cm, tömege: 1, 1 kg

³⁶ MNM Fegyvergyűjtemény, Ltsz.: 55.3205, hossza: 123 cm, penge szélessége: 3,6 cm, lelőhelye: Budapest, Dunaméder a déli vasúti összekötő hídnál, tömege: 0,95 kg; jó párhuzama: MNM Fegyvergyűjtemény, Ltsz.: 55.3158., hossza: 109, 5 cm, penge szélessége: 3,5 cm, tömege: 0,8 kg

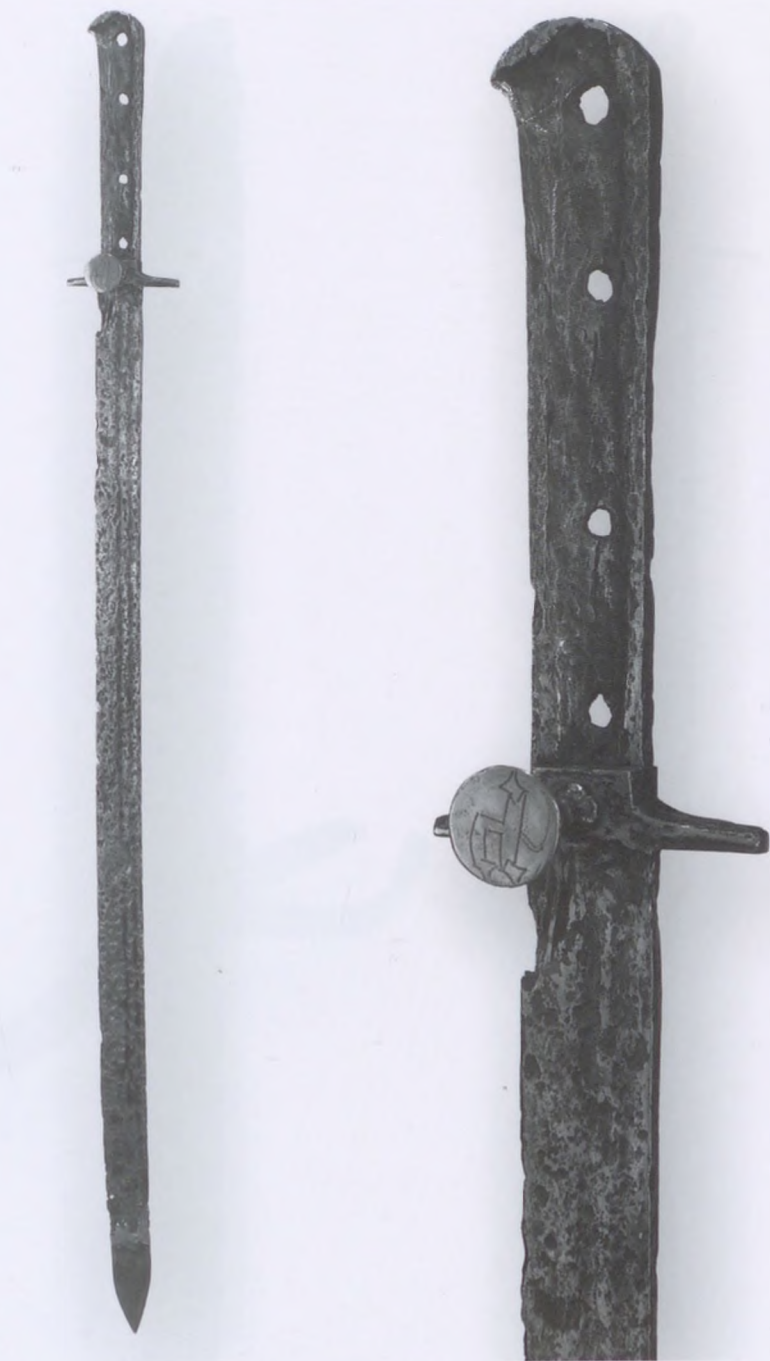
³⁷ MNM Fegyvergyűjtemény, Ltsz.: 55.3157., hossza: 107,6 cm, penge szélessége: 3,7 cm, lelőhelye: Dunaméder, tömege: 1,3 kg

³⁸ KALMÁR 1971, 70–71; ZARNÓCZKI 1990, 49; ZARNÓCZKI 1992, 20–21.

³⁹ KOVÁCS S. 1995, 214, 8. jegyzet

⁴⁰ CORPUS 1899, 247–249; VALOGATÁS 1986, 65–66; SZAKÁLY 1986, 22–30; VESZPRÉMY 2008, 285–292.

⁴¹ RÁZSÓ 1962, 197–199; SZABÓ 1969, 181; BOROSY 1971, 40–46; A Nemzeti Múzeum Fegyvergyűjteményében található a kések között számos olyan háromszögformájú egy, vagy kétélű típus, amelynek a pengéje és a mérete hasonlít a „bicellus”-ra; Ltsz.: 53.245; hossza: 37 cm; Ltsz.: 53.208, hossza: 44,5 cm; Vö.: KOVÁCHICH 1799, 435; Kubinyi 1973, 189–191; KOVÁCS S. 1993, 178; Nagyon valószínűnek tartjuk, hogy a 15. században a bicellum, vagy bicellus egyaránt jelenthetett tört és azzal megegyező hosszúságú, háromszögformájú pengével ellátott kést is.

6. ábra Kard hosszúságú parasztkés. 15. század
Fig. 6 Long messer. 15th Century

7. ábra Parasztkés markolatával szerelt szablya. 15. század
Fig. 7 Sabre with messer type grip. 15th Century

8. ábra Parasztkés markolatával szerelt szablyák. 15. század
Fig. 8 Sabres with messer type grips. 15th Century

olyan szabályakat is, amelyeknek a markolata egyértelműen parasztkés formájú. Véleményünk szerint a fenti tárgyi emlékek is a jobbágyok katonai szolgálatát igazolhatják. A telekkatonaság szerepe az, hogy az előkelők, a bárók és a nemesek magánvagyonát a honvédelem szolgálatába állítsa, valamint, növelje a hadakozók számát egyrészt a fegyverforgatásban járatos jobbágyok bevonásával. Természetes, hogy a kiállított „telekkatonák” könnyűlovasok voltak s fő fegyverük a hatékony s egyben olcsón előállítható íj volt. A fent leírtak alapján valószínűsíthető, hogy a parasztkés markolatával rendelkező szabályák Magyarországon alakultak ki a kései Zsigmond-korban. A polgári-paraszi fegyverzetben megjelentek a kardként viselt és használt, igen hosszú pengéjű parasztkések. A szablahasználat újbóli elterjedésével egyre több példányukat szerelték fel változatos szablyapengékkel, amelyek közül számos akár Anjou-kori örökség (7. ábra), vagy az oszmán-török hatás is lehetett (8. ábra 2.). Ezzel párhuzamosan a huszita harcmodorban is fontos szerepet kaptak a parasztkéssel felszerelt gyalogosok. A kései Zsigmond-kortól, de elsősorban az 1440-es évektől a Magyarországon nagy számban alkalmazott cseh zsoldosok megismertek a szablyákkal. Már a 15. század közepétől tetten érhető, hogy számos esetben felcserélték parasztkéseik egyenes pengéit szablyapengékre, amelyet „tesák” néven az egész 15. század folyamán használtak.⁴²

Erre talán a legszemléletesebb példa az a levél, amelyet az 1450-es években cseh zsoldosok anyanyelvükön írtak Bártfa városához (9. ábra).⁴³ A fenyegető levelet rajzok is díszítik, s egyikük egy olyan szablyát ábrázol, amely a 8. ábra 1. képén látható. Az 1450-es és 1460-as évektől a parasztkés markolatával készült fegyvereknek már lengyel területekről is jó párhuzamaik vannak.⁴⁴

A német szolgálatban álló cseh zsoldosoknál is a kard mellett a parasztkések képezték a személyi védelem fontos részét. Szükséges megjegyezni, hogy a korabeli forrásokban a parasztkéseket, vagy a parasztkés markolatával felszerelt szablyákat egyaránt „messer” néven említik.⁴⁵ 1466-ban Pozsony város tanácsa egy 35 főből álló zsoldoscsapatot fogadott szolgálatába és ezzel egyidejűleg összeírták a katonák felszerelését is. Igen érdekes, hogy a listában nem szerepelnek a kardféleségek. Ennek ellenére nagy a valószínűsége annak, hogy a zsoldosok parasztkés markolatával felszerelt szablyákat forgattak, hiszen a városi jegyzőkönyv egy ilyen fegyvert néhány évvel korábban egy soproni gyalogosnál már megemlített. Az, hogy a „messerek” a jegyzékben nem szerepelnek, arra utalhat, hogy meglétüket teljesen természetesnek vették. A lajstrom nevei alapján megállapítható, hogy a zsoldosok két magyar kivételével mindannyian cseh származásúak voltak.⁴⁶ A „messer”-nek a népszerűsége a cseh, lengyel és osztrák gyalogosok között a 16. század elején is töretlen, amelyet Albrecht Dürer 1512-ben készült „Fechtbuch”-ja igen jól bizonyít. A művész által készített vívókönyv számos lapján megfigyelhetők ezek a fegyverek, a korábbiakhoz képest csak annyi különbséggel, hogy a markolatból kinyúló hárítótüske helyett ovális gyűrű jelent meg (10. ábra).⁴⁷ A Hans Burgkmair által illusztrált „Triumph” (Dialmenet) 1516 és 1518 között készült el I. Miksa császár (1493–1519) számára. Az egyik fametszeten öt tárcsapajzsral és a fentiekben leírt „messer”-rel felszerelt cseh gyalogos látható. A korabeli képaláírás a következő: „Fünf personen mit pafessen, die fallen haben messer auch plos”. Ez a felirat is elárulja, hogy ezek a fegyverek valóban a paraszti-polgári fegyverzetben használatos parasztkésből fejlődtek ki.⁴⁸

⁴² BOEHM 1890, 171–174; TÓTH 1925, 54; TRESP 2004, 81.

⁴³ SZÁDECZKY 1882, 202–203.

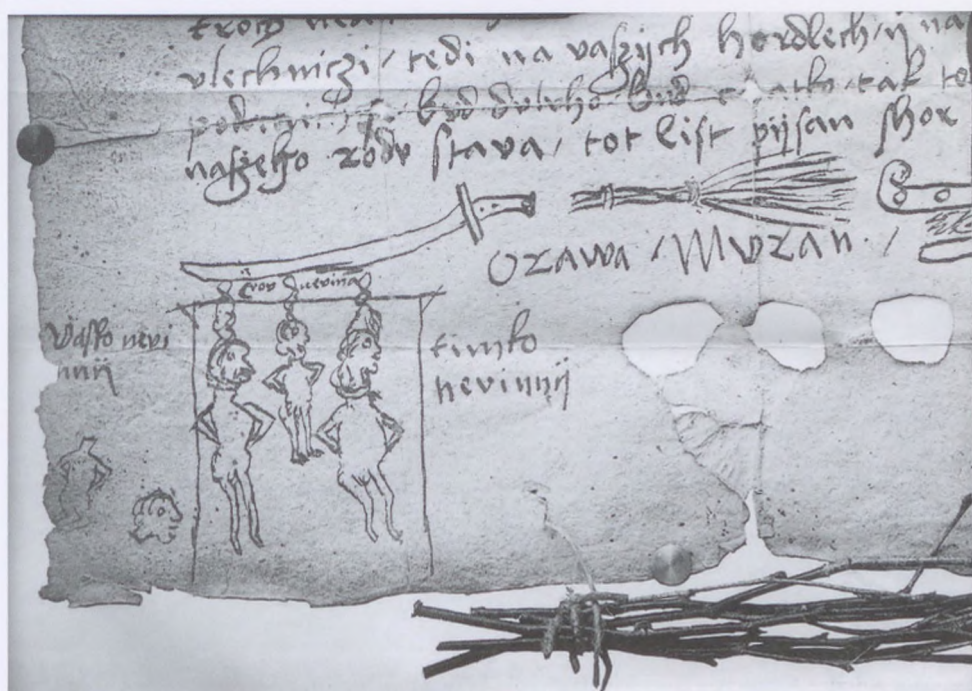
⁴⁴ UZBROJENIE 1990, 517, 519; Vö.: MÜLLER 1979, 57.

⁴⁵ TRESP 2004, 302, 380, 391–393.

⁴⁶ NÓGRÁDY 2008, 196–200.

⁴⁷ DÖRHOFFER 1907, III–IX, Taf 53; BOCCIA-COELHO 1975, 134; MNM Fegyvergyűjtemény, Ltsz.: 53.349, hossza: 83 cm, penge szélessége: 3,7 cm, lelőhelye: Titel.

⁴⁸ SCHESTAG 1883, 161, Taf. 38.; THOMAS 1977, 1589, 43. ábra.; ENDRÓDI 2000, 201–202.

9. ábra Cseh nyelvű fenyegető levél Bártfa városának. 15. század közepe

Fig. 9 Threatening letter, written in Czech, to the town of Bártfa. Middle of the 15th Century

1503-ban a krakkói kések mesterek arról panaszkodtak, hogy „... a hosszú kések vagy szablyák általánosan használtak, míg a kardok népszerűtleneek”.⁴⁹

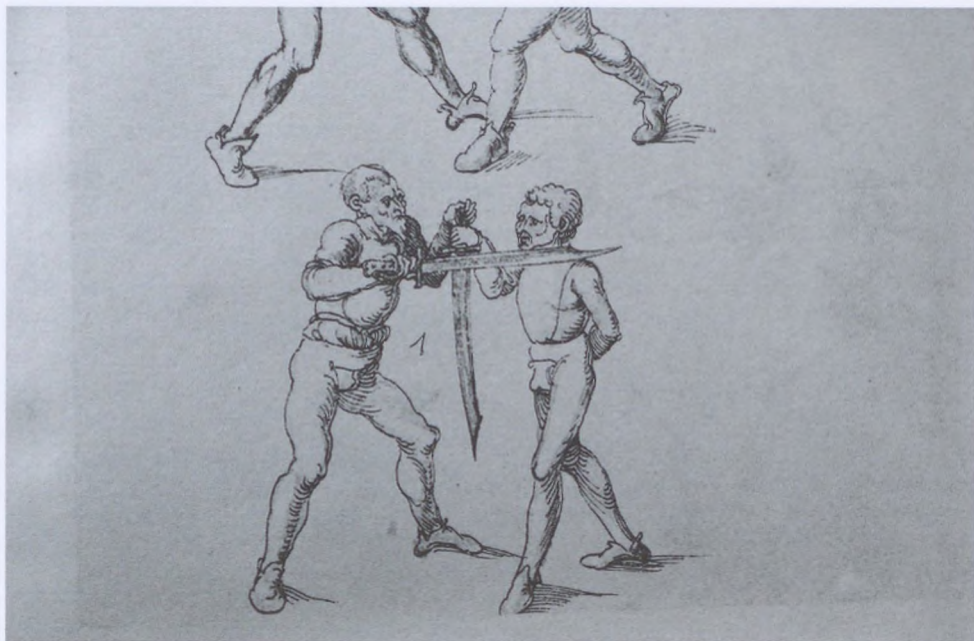
Buda 1541-es ostroma idején a Csepel-sziget előtt elhelyezkedő Kopaszi-zátonynál egy félnaszádot süllyesztettek el a török védők. 1873-ban a Duna medrét kimélyítő Vulkán nevű kotrógép a teljes leletanyagot a felszínre hozta. A naszádokon szolgálók olyan katonák voltak, akiknek a gyalogszolgálaton kívül az evezéshez is kellett érteniük. Ezért nem meglepő, hogy a leletanyagban – egy példány kivételével – a fent leírt fametszeteken és rajzokon is többször ábrázolt *messer*-ek voltak fellelhetők.⁵⁰

A 15. század első felében, a kései Zsigmond-korban megjelenő „S” keresztvasú szablyák a török terjeszkedéssel és a könnyűlovasság szerepének megnövekedésével mutatnak szoros kapcsolatot. Mind a régebbi, mind az újabb szakirodalomban olvasható az a megállapítás, amely szerint a fenti szablyatípust nem lovasok, hanem gyalogosok viselték.⁵¹ A keceli sírleletből előkerült „S” keresztvasú szablya már a rézzel berakott könnyűlovassági sarkantyú miatt is jól bizonyítja, hogy lovassági fegyverről van szó, amely kevésbé köthető gyalogosokhoz (Lásd 3. ábra. 2.) Ezek a szablyák megtévesztő méretük ellenére meglepően könnyűek, hiszen átlagos tömegük 1,1 kilogramm körül van és hosszabb, vagy rövidebb, fával borított markolatuk miatt lóról történő vágáskor mély sebet okoztak.

⁴⁹ NADOLSKI 1974, 28.; vö. THOMAS 1977, 1588, 41. ábra.

⁵⁰ KOVÁCS S. 1994, 260–264.

⁵¹ ZARNÓCZKI 1990, 49; RUSSEL 2002, 87–92; Vö.: FÖRER 1918–1920, 221–231; TÓTH 1925, 100–105.

10. ábra Részlet Albrecht Dürer Vívókönyvéből (Fechtbuch). 1512.

Fig. 10 Detail from Albrecht Dürer's fencing book. 1512.

Az „S” keresztvasú szablyák markolatának a faborítását – a kardokhoz hasonlóan – sohasem szegecseléssel rögzítették, ez utóbbi kizárólag a parasztkés, valamint a parasztkés markolatával szerelt szablyák jellegzetessége. Ezek a fegyverek „*langs messer*” néven fényes karriert futottak be és némi módosulással alkalmazásuk még a 16. század első felében is gyakori volt.

Mindkét fegyvertípus 15. század közepi használatát jól bizonyítja az a német nyelvű titkos jelentés, amely a Habsburg-párt vezérének, Cillei Ulrichnek a meggyilkolását írja le Hunyadi László emberei által az 1456-os évből: „*Man hatte dort ausgeschlossen alle Teutsch oder Pehamer der mit im trug ein wer, swert, messer oder spiess; zu Ulrich kommen dann die knechte mit swertern, szabeln, wauffen zu ym in sein gemah, er begunt ein swert emboren; der Bedrohte, welcher tragt ein joppen, die was gemacht für schüss, und sah, wie auf in die. Ungern mit ihren grossen Sabln trungen, zog aus sein messer und schlug. Hunadt zukt sein Messer von der Scheidt; Cili greift ritterlich zu seiner wehr und schlug aug fen Hunadt einen geschwinden schlag. Hunadt fangt ihn auf, wird aber in das Haupt gewundt und einen daumen und schlug ihm das Gehülz ab an dem messer und ain gulden Ring am daumen, drauf sprangen die Knechte aus der Klammer mit Schwertern und mit Tartschen, schlugen ihn todt.*”⁵²

A fenti idézett forrásban a „*messer*” szó a parasztkést és a parasztkés markolatával szerelt szablyát egyaránt jelentheti, de nagyobb a valószínűsége, hogy az utóbbit takarja. Igen érdekes, hogy a jelentés a németeknél és cseheknel a kard, parasztkés és szálfegyverek mellett nem említi a szablyát. Ezek a „*nagy szablyák*” kizárólag a magyarok kezében fordulnak csak elő. A fenti szövegkörnyezet alapján a német szablya kifejezés – álláspontunk szerint – az „S” keresztvasú szablyákat takarja.⁵³

⁵² PICHLER 1880, 61; KOVÁCS S. 1994, 214.

⁵³ Vö.: KALMÁR 1971, 71.

A délszláv eredetű huszárság egyik legfontosabb fegyvere szintén a szablya volt, amely nem azonosítható sem az „S” keresztvasú, sem a parasztkés markolatával szerelt szablyával. Tóth Zoltán a huszárság eredetéről szóló dolgozatában számos forrás felhasználásával kitűnően bizonyította, hogy a török terjeszkedés következtében már a 15. század első felében tudomásunk van „*rác*” betelepülőkről, amelyek száma Hunyadi Mátyás uralkodása alatt nőttön nőtt.⁵⁴ Természetesen a délszláv etnikum magával hozta könnyűlovas harcmódját és fegyvereit is, amely ekkoriban nagyon jól jött a Magyar Királyságnak. Az előzőtt, földönfutóvá vált szerbek a magyar határ védelmében találták meg legfőbb kenyérkereseti forrásukat. A török portyáktól leginkább sújtott, a Német Lovagrend gondjaira bízott Szörényi bántság területén 1432-ben már szó esik a huszárok alkalmazásáról, akik havi 6 forint zsoldért szolgáltak.⁵⁵

Tóth Zoltán 1934-ben megjelent, a fentiekben idézett munkájában egy igen terjedelmes lábjegyzetbe sűrítette a huszárság fegyverzetének részletes leírását.

A szerző a jegyzet legelején idézi Ludovicus Tubero történetíró egy különleges párviadaláról szóló latin nyelvű sorait, amely a „*rác*” (huszár) Jaksity Demeter és a trónkövetelő János Albert herceg szolgálatában álló tatár Cauchates között 1491-ben Kassa mellett történt II. Ulászló király (1490–1516) jelenlétében.⁵⁶ Azóta kitűnő magyar fordítás született Tubero történeti művéből, amelyet a Szegedi Középkorász Műhely jelentetett meg. Ebből idézem a fontos információkat közreadó sorokat:

„*Cauchates, a tatárok vezére tehát övéi közül senkire sem bízván ezt a harcot, mivel úgy vélte, hogy az a feladat a legtekintélyesebbre tartozik, és kijelentette, hogy szembe fog szállni a kihívóival, népének szokása szerint tüstént fegyverbe öltözött, dicsekvő szavakkal kérkedvén előbb nagy serénységgel szembeszállt a ráccal, íj és nyílvevesszők helyett lándzsát ragadván – azokat tudniillik ott nem használták –, ugyanis a tatárok bár valamennyien lovasok, mégsem lándzsát, hanem csak kardot és íjat használnak a hadban, lévén rabló csapat, nem pedig valódi harcosok. Olyan elszánt és páratlan küzdelem kezdődött, amilyen ritkán esett meg mások. Miután mindkét sereg összegyűlt a látványosságra a mező közepén, amelyet a két ellenséges sereg mindkét felől egyforma távolságra üresen hagyott egymás között; egymás lovát ingerelték, és a lándzsa szúrását teste otthon tanult mesteri elhajlásával mindkettő kikerülte. Ugyanis a szarmaták és a velük szomszédos trákok és illírek – minthogy nem takarják testüket páncéllal és meglehetősen kevesen viselnek gyűrűkből való mellvértet – inkább fűrgeséggel mint nyílt erővel harcolnak lovon, és nem egyenes testtel fogják fel az ellenséges lándzsaszúrást – ahogyan a páncélos lovagok szokták, – hanem a szembejövő elől lehajolnak, lándzsával vagy lovas pajzsral verik vissza azt, és nem engedik, hogy pajzsukba fegyvert szúrjanak, amely önmagában alig képes felfogni a szúrást könnyű és kemény volta miatt. Ide-oda hajtván tehát a lovakat és lándzsájukat megfontoltan elhajítván kardot rántottak, a rác emelkedett előbb ütés-re török kardjával lesújtva sebet ejtve a tatár fejét és nyakát a melléig átvágta, majd leugorván lováról a földön fekvőt megfosztotta fegyverzetétől.*”⁵⁷

A „*rác*” huszár fegyverzete török kard, vagyis szablya, huszár tárcsapajzs és kopja. Az íj nem tartozott a huszárság fegyverei közé, a hosszú szálfegyver, azaz a kopja bravúros használata különböztette meg a délszláv eredetű huszárokat a „*tegezsek*”-től, akik szálfegyvert nem, de íjat annál inkább használtak. Az 1459-es szegedi országgűlés hadügyi cikkelyei szerint jobbágytelek után kiállítandó katonák a király zászlaja alatt kötelesek harcolni és ott, ahol az uralkodó akarja, maximum 3 hónapig. A törvény a következőképpen írja elő a fenti harcosok fegyverzetét. 1459. Art. V.: „... de singulis viginti jobagionibus census domino suo solventibus cum uno armigero

⁵⁴ TÓTH 1934, 137–146, 151–156.

⁵⁵ MÁLYUSZ 1984, 109–110.

⁵⁶ TÓTH 1934, 191, 221. jegyzet

⁵⁷ ZARNÓCZKI 1990, 49, 147. jegyzet; KUBINYI 1991, 34–40; TUBERO 1994, 164–165.

*equite bene armato, gladio, clipeo, pharetra et arcu, vel lancea fulcito teneantur.*⁵⁸ Vagyis a jól felszerelt lovas fegyverzete kard, pajzs, tegez és íj, vagy kard, pajzs és lándzsa (kopja) legyen. A fentiek értelmében a telekkatonaság egy része íjász, a másik fele pedig huszár módra felszerelt s így feltehetőleg úgy is harcolt könnyűlovas volt!

A huszár harcmód elterjedését a magyarok soraiban jól bizonyítja az a nemesi oklevél, amelyben 1466-ban Hunyadi Mátyás (1458–1490) Szerdahelyi Nagy Gergelynek és Huszár Péternek nemesi címet adományozott (II. ábra).⁵⁹

A címerpajzs érdekes viselet- és fegyvertörténeti emlék, hiszen piros nadrágos sarkantyús lábat, valamint szablyát és sasszárnyat ábrázol. A sisakdíszén ugyancsak megismétlődik az előbbieken említett szablya. A teljesen magyar nevet viselő Nagy Gergely és Huszár Péter gyanúnk szerint ténylegesen huszár volt, amit a címerképen ábrázolt, ekkoriban már csak a könnyűlovasságnál viselt rövidszárú sarkantyú és a legfontosabb huszár támadófegyver a szablya kétszeri ábrázolása is nagyban megerősít. Az oklevélben egyébként háromszor szerepel a huszár név, még hozzá „*hwzar*” formában. A 15. században oly gyakran felbukkanó „*rác*” szó leginkább könnyűlovast (huszárt) jelent, amelyet az 1480-as évektől szorít csak ki a huszár kifejezés. Így ez a címerpajzs azt bizonyítja, hogy a huszár harcmód és ez által a fegyverzet is már bevettnek számított a magyarok között, és feltehetően „*huszár módra harcolva*” nemességet vívtak ki maguknak a fentiekben megnevezett magyar könnyűlovasok.⁶⁰

Az 1930-as évek második felében, a huszárság eredetéről zajló vitában megkülönböztetett szerepe volt a kor kitűnő tudósának, Darkó Jenőnek.⁶¹ A neves történész Bonfini eredeti latin szövegét használva megállapított, hogy Hunyadi Mátyásnak háromféle lovassága volt: nehéz (*cataphractus*), könnyű (*expeditus*) és egészen könnyű (*expeditissimus equitatus*). Az idézett adatok alapján úgy tűnik, hogy az „*equitatus*” valóban a huszárokat takarja, akik nem álltak be a hadrendbe, hanem különálló csapatokban azon kívül foglaltak helyet. Ezeket a huszárokat arra használták, hogy a hadsereg előtt járva pusztítsanak, öldököljenek, gyűjtogassanak, valamint a lakosságban félelmet keltsenek. Hunyadi Mátyás huszárjairól feljegyezték, hogy 1470-ben nem kevesebb, mint harminc szekeret töltöttek meg levágott ellenséges fejekkel, amelyeket Hunyadi Mátyás hajítógépekkel lövetett be ellenfele táborába. Az ausztriai hadjárat sikerének egyik fő oka az volt, hogy a portyázó huszárok elvágták az ellenfél utánpótlási vonalait és iszonyú szenvedést okoztak a környékbeli lakosságnak. A huszárok mellett a „*másik*” könnyűlovasság a bandériumokban szolgáló nemesekben és kíséretükben keresendő.⁶² A kétféle könnyűlovasság létezését erősíti meg az 1487-es bécsűj helyi hadiszemle, amelyen Hunyadi Mátyás: „*Aztán hadrendbe állította összes csapatait. Két seregbe tömörítette összes nehézlovasságát, de szakaszokként elkülönítve. Közéjük még két lovascsapatot rendelt s ezek között volt a gyalogság. Ennek első sorában a nehézfegyverzetűek álltak, mögöttük a lándzsások, az íjások, parittyások s a többi könnyűfegyverzetű gyalogos. A harmadik sor volt a tartalék, a zászló védelme. Mindkét szárny elé két könnyű lovascsapatot rendelt, akik olyan rendet tartottak s oly gyorsan száguldoztak, mintha madarakat látna az ember.*” A forrás nem kevesebb, mint 20.000 lovaszt említ s ez csak akkor képzelhető el, ha a sereg előtt „száguldó” huszárok és a nehézlovasok mellett a szárnyakon a „másik típusú” könnyűlovasság is jelen van.⁶³ Tóth Zoltán legfőbb ellenérve Darkó Jenő megállapításaival szemben Hunyadi Má-

⁵⁸ KOVACHICH 1790, 335; BOROSY 1971, 19–20; ZARNÓCZKI 1990, 47; B. SZABÓ 2008, 145–146.

⁵⁹ TÓTH 1934, 147; NYULÁSZINÉ 1987, 41; HUNYADI MÁTYÁS 2008, 302, 8.3 katalógusszám alatt.

⁶⁰ TÓTH 1934, 148–151; NYULÁSZINÉ 1987, 123, XXV. Tábla; ZARNÓCZKI 1990, 46; VESZPRÉMY 2000 a, 678.

⁶¹ DARKÓ 1937, 148, 3. jegyzet; VESZPRÉMY 2000 a, 674, 8. jegyzet; B. SZABÓ 2008, 121, 2. jegyzet

⁶² DARKÓ 1937, 162–163; ZARNÓCZKI 1992, 18–19.

⁶³ DARKÓ 1937, 164–165; BONFINI 1943, 83; VÁLOGATÁS 1986, 136–138; B. SZABÓ 2008, 145–146, 77. jegyzet; „*Csak négy dandárba osztotta lovasságát, a portyázó és könnyű fegyverzetű lovasokat pedig csak a két szárnyra rendelte.*”

11. ábra Huszár Péter és Nagy Gergely címere. Diósgyőr, 1466.

Fig. 11 Coat-of-arms of Huszár Péter and Nagy Gergely. Diósgyőr, 1466.

tyás 1481-ben keletkezett azon levele volt, amelyben hadseregéről és apósának, Ferdinánd szicíliai királynak küldött 700 fős segélyhadról írt.⁶⁴ „A másik rend a könnyű lovasság, kiket huszároknak nevezünk; ezek negyedévenként 10 forintot akarnak minden ló után és másképp nem jönnek ide”. Itt valóban nem történik említés a „másik” könnyűlovasságról, viszont szükséges megjegyezni, hogy ez a levél a nápolyi követnek íródott és tüzetesen tanulmányozva a sorokat kiderül, hogy csak és kizárólag a királyi zsoldosokról esik benne szó!⁶⁵ A másik fontos megjegyzés az, hogy – mint ezt ko-

⁶⁴ TÓTH 1938, 70–71.

⁶⁵ KŐSZEGHY 1890, 267; VÁLOGATÁS 1986, 132.

rábban említettük – a „*rác*” kifejezés fegyvernemi jelölés és nem etnikumjelző, akár csak a huszár szó, amely éppen ekkortól válik gyakorivá. A szép számú délszláv eredetű huszár mellett már ezekben az időkben is számos magyar szolgált a királyi zsoldosok soraiban, talán elég utalni az egyik parancsnokukra, Haraszi Ferencre.⁶⁶

A 15. század második felében a parasztkés markolatával felszerelt szablya alapvetően gyalogsági fegyvernek tekintendő. Az „S” keresztvasú szablyával ebben az időben a változatos fegyverzetű magyar könnyűlovasokat szerelhették fel. A délszláv zsoldos huszárság alkalmazása és a huszár harcmód nagymértékű elterjedése következtében egyre inkább az a szablyatípus kezdett elterjedni a magyar könnyűlovasságnál is, amelyet a huszárok használtak. Vajon milyen oldalfegyvert viseltek ezek a könnyűlovasok a 15. század második felében, hogyha nem alkalmazták a fentiekben említett két szablyatípust?

A kérdés megválaszolásához idézzünk fel ismét Tubero krónikájából néhány sort, amely a „*rác*” huszár, Jaksity Demeter és a tatár vezér 1491-es párviadaláról szól: „... a *rác* emelkedett előbb ütésre török kardjával, *lesújtva sebet ejtven a tatár fejét és nyakát a melléig átvágta.*”⁶⁷ A fenti mondatból kiderül, hogy a huszár török szablyát használt. Hogy milyen is volt ez a török fegyver ahhoz vessünk egy pillantást a Magyar Nemzeti Múzeum „*gótikus szablya*”-jára (12. ábra).

A bécsi, egykori udvari és hitbizományi gyűjteményekből a Magyar Nemzeti Múzeum 1933-ban számos – kiemelkedő kvalitású – műtárgyat kapott.⁶⁸ A múzeumba bekerült fegyverek között szerepelt az a díszszablya is, amely „*gótikus szablya*” néven vált ismertté.⁶⁹ A műtárgy első, részletes leírása Szendrei János nevéhez fűződik az 1896-os millenniumi ezredéves országos kiállítás alkalmából. Szendrei 16. században készült magyar munkának tartja a szablyát, sőt még a tömegét is közli – 2,4 kg –, amely az aranyozott ezüst, igen vastag hüvely miatt van.⁷⁰

Nagy Géza két évvel később írt tanulmányában 16. század elején készült magyar szablyának tartja.⁷¹ „A bécsi gyűjteményekből Magyarországnak jutott tárgyak” kiállítási katalógusában Tóth Zoltán teljesen átveszi Szendrei leírását és véleményét.⁷² 1938-ban jelent meg Kalmár János tollából „A magyar kard művészete” című fegyvertörténeti munka. Kalmár ebben a könyvében jelentős megállapításokkal gazdagítja a magyar szablya kutatástörténetét, egységes, évszázadonkénti megosztásban jól vázolja fel a fejlődéstörténetet.

Kalmár ebben a művében honosítja meg a fenti műtárgy megnevezéseként a „*gótikus szablya*” kifejezést. Rendkívüli jelentősége van annak a ténynek, hogy Kalmár felismeri és közli, hogy a *gótikus szablya* markolata és keresztvasa csaknem teljesen megegyezik II. Bajazid szultán (1481–1512) Isztambulban őrzött pallosával. Véleménye szerint: „*A fentebb bemutatott magyar emlékek közül a legkorábbi, a gótikus szablya, a XVI. század elejének a terméke. A keltezésre az indít bennünket, hogy a keresztvas élei és a hüvely díszítésének egyes elemei még határozott gótikus stílusvonásokat tartalmaznak, még a hüvelyen található és kétségtelenül egykorú vésett, alakos díszítése a XVI. század előtt nem keltezhető.*”⁷³

⁶⁶ ZARNÓCZKI 1990, 46.

⁶⁷ TUBERO 994, 165.

⁶⁸ A BÉCSI 1993, 3–19. Hasonló szablya látható Tiziano 1532 körül készült férfiportréján. MNM MTKcs ltsz.: 6.

⁶⁹ A BÉCSI 1993, 64–65. 164. szám alatt; MNM Fegyvergyűjtemény ltsz.: 55.3239., hossza: 101,5 cm, penge hossza: 85 cm, penge szélessége: 3 cm.

⁷⁰ SZENDREI 1896, 537–539. 3163. szám alatt; A mostani mérések alapján a szablya teljes tömege: 2,35 kg, amelyből csak a hüvely 1,25 kg!

⁷¹ NAGY 1898, 231–232.

⁷² A BÉCSI 1993, 64–65.

⁷³ KALMÁR 1938, 8–13.

12. ábra Aranyozott ezüst szerelésű török szablya. 15. század utolsó negyede.

Fig. 12 Ottoman silver gilt sabre. Last quarter of the 15th Century.

Kalmár 1971-ben megjelent fő művében, „A régi magyar fegyverek” című könyvben a fenti megállapításait ismétli meg a gótikus szablyáról.⁷⁴ 1988-ban Lugosi József és Temesvári Ferenc tollából megjelent „Kardok” című munka a gótikus szablyát 16. század elején készült magyar fegyvernek tartja.⁷⁵ 1995-ben jelen sorok írója egyik dolgozatában a magyar fegyverekre gyakorolt török hatást vizsgálta és a gótikus szablyáról a következő megállapítást tette: „A 15. század végéről, esetleg a 16. század elejéről származik a Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvertárának gótikus szablyája. A műtárgy aranyozott ezüsből készült szerelésén Ádám és Éva alakja mellett feltűnik az első hiteles huszárbrazolás. Ez a szablya hű mása II. Bajazid szultán kardjának. Mindkét fegyver markolatán egykor csuklózsinór volt átfűzve. A ún. gótikus szablyát a török fegyverek használatának, illetve utánzásának első konkrét példájának tekintjük”.⁷⁶ 1999-ben és 2002-ben jelen sorok írója megismételte fenti véleményét, azzal a különbséggel, hogy a szablya készítését a 15. század végére módosította.⁷⁷

A gótikus szablya rövid kutatástörténetét felvázolva egy fontos ellentmondásra szeretnénk felhívni a figyelmet. Nevezetesen arra, hogy a műtárgy formája török ugyan, de a rávéssett motívumok keresztény magyar szimbólumok, amelyek török szablyán nem fordulhatnak elő. Innen gondolták a gótikus szablya kutatói, hogy a műtárgy nem lehet török, csak magyar, vagy török előkép után készített magyar munka.

A téves következtetések levonásának fő oka az volt, hogy a szablyát és a rávéssett motívumokat egykorúnak vélték. Isztambuli tanulmányutunk lehetővé tette, hogy a Topkapi Saray és az Askeri Múzeumokban török fegyvereket tanulmányozzunk. Időközben, 2001-ben megjelent Ünsal Yücelnek az iszlám kardokról írott alapmunkája, amelyet már hosszú évek óta vártunk.⁷⁸ A fenti ismeretek készítették arra, hogy a gótikus szablyát ismételten kézbe vegyük és új szempontok alapján tüzetesen tanulmányozzuk, amely a szablya technikai vizsgálatát is tartalmazza. A fenti munka eredményeként született meg a korábbiaknál részletesebb műtárgyleírás.

Szablya, erőteljesen kiugró fokéllal ellátott sima pengével (Lásd 12. ábra). Az aranyozott ezüsből készült markolat előrehajló, enyhén lapított hengerformát mutat, mely makk alakban végződik. Magát a markolatgombot egy erősen kiugró karima határolja el a tulajdonképpeni markolattól. A markolat felső részén, a markolatgomb karimája alatt közvetlenül egy kis kitüremkedés látható, amely a marok határát jelöli. A markolat mindkét oldalán három-három virágszirmot formázó vésett szegecsfej tűnik fel. Felettük egy hosszúkás, mára már fekete masszával kitöltött nyílást fedezhetünk fel, amely eredetileg a keleti szablyákon szokásos csuklózsinórnak adhatott helyet. Az aranyozott ezüsből készült, egyszerű véséssel ékesített rövid, zömök keresztvas a végei felé kiszélesedik, és tompa élben végződik. Mind a keresztvason, mind a markolatütskéken homorúan ívelő él fut végig. A markolat és a keresztvas nincs egybeépítve, a markolat alsó részén a felső tüskék befogadására szolgáló kettős karima látható. Az aranyozott ezüsből készült hüvelyen egészen a saruverterig csaknem folyamatos – ráforrasztott – ún. végtelen csomó fut végig. Az alsó markolatütske befogadására egy kidomborodó szegélyt forrasztottak fel a hüvely felső részére, amelynek az alját – csak az egyik oldalon – egy öntött makkos díszítmény ékesíti. A hüvely felső részén egy-egy, míg középen egy erőteljesen domborodó és szélesedő, forrasztással és szegeccsel rögzített felkötőpánt látható. A hüvely előoldalát vésett díszítés: stilizált sárkány, angyalfőn álló huszár és angyal alakja, fátylák, valamint Ádám és Éva ékesíti. A saruverteret szintén vésett lovas huszár díszíti.

⁷⁴ KALMÁR 1971, 72–74.

⁷⁵ LUGOSI–TEMESVÁRY 1988, 40.

⁷⁶ KOVÁCS S. 1995, 214–216.

⁷⁷ SPLENDEUR 1999, 79. katalógusszámon; KOVÁCS S. 2002, 338–339.

⁷⁸ YÜCEL 2001.

Itt igen érdekes, hogy a ló hátsó része indává, majd stilizált sárkányalakká formálódik. A hüvely hátsó oldala három párhuzamos vonalköteggel van csak díszítve, kivéve a sarupántot, ahol egy hold vésett alakja látható.

A korábbi kutatás a keresztény szimbólumok és a két helyen feltűnő liliomos gótikus pártadisz alapján feltételezte, hogy a szablya török fegyvert utánzó magyar gyártmány, amely erőteljes török hatás alatt készülhetett, valamikor a 15. század végén vagy a 16. század elején. A szablyát alaposan tanulmányozva azonban világossá vált, hogy a lovas huszárt ábrázoló teljes saruveret utólagosan van a szablyához forrasztva és nemcsak anyaga, hanem formája is elüt az eredetitől. A szablyát egy kissé átszerkesztették, megszüntetve a korábbi folyamatos végtelen csomót. Két helyütt gótikus pártadísz helyezett a torkolat és saruveret határára, sőt a torkolatvetretnél látható makkos dísz is utólag forrasztották fel. A szablya átalakítására és az előoldalon lévő ember- és állatalakok felvésésére a 16. század elején, feltehetően az 1510-es években került sor. Eredetileg a török szablya korábban készült és egyetlen díszítőmotívuma a folyamatos végtelen csomó volt. Nem tudni, milyen okok vezettek a szablya átalakítására, nagyon fontos viszont, hogy a fent leírt műtárgy nem egy török előkép után készített magyar szablya, hanem egy török darab, amelyet részben, de főképp művészileg, átalakítottak. A bevéssett alakokat egykor fehér zománcsal hangsúlyozták, de ennek a nyomain mára csak az igen hitelesen ábrázolt huszárnál láthatóak.⁷⁹

Az Isztambulban őrzött török szablyákról és kardokról először Hans Stöcklein írt dolgozatot 1934-ben.⁸⁰ Kalmár Jánost a fenti munka megjelenése segítette, hogy a török párhuzamok segítségével határozza meg a gótikus szablyát. Ünsal Yücel – a Topkapı Saray Múzeum Fegyvergyűjteményének egykori vezetője – már 1965-ben fontos tanulmányt írt a török szablyákról.⁸¹ Az 1980-as évek elején készítette el az összes 16. század közepe előtt készült kard és szablya katalógusát. Sajnos Yücel professzor – 1986-ban – a kézirat elkészítése után rövidesen elhunyt. A munka megjelenésére 15 évet kellett várni és az igen ritka kötetet csak 2004-ben sikerült megszerezniük.

Az „Islamic Sword and Swordsmiths” című könyv kard és szablyaanyaga tette lehetővé, hogy a gótikus szablya datálását pontosíthassuk. II. Mehmed szultán 1453-ban foglalta el Konstantinápolyt és ezt a várost Isztambul néven tette birodalma fővárosává. A sikeres török hadjáratok során számos arab és bizánci kard, mameluk szablya és más egyéb fegyver került török kézre. A díszfegyverek és Mohamed prófétához, vagy a kalifákhoz köthető kardok a szultáni palotába kerültek, míg az egyszerűbb darabok a Fegyvertárba, a korábbi bizánci Szent Iréné bazilikába.⁸² Az emléktárgy alapján megállapíthatjuk, hogy a 7–11. századi arab kardokra jellemző az egyenes és meglehetősen széles penge. Elméletben szablyákkal a török fegyverzetben már a 13. századtól találkozunk, de csak a 15. században bukkannak fel a tárgyi emléktárgyakban.⁸³ A legismertebb műtárgygyűjtemény az a két szablya, amelynek a pengéin II. Mehmed szultán neve és címe olvasható. (Lásd 5. ábra) Jellemző a pengékre, hogy enyhén ívelt, széles darabok, amelyeknek nagyméretű – mintegy a penge hosszának egy harmadát kitevő – erőteljesen hegybe futó fokélük van. A magyar tárgyi emléktárgyakban szép számmal fellelhető ún. „S” keresztvasú szablyák pengéi, mint azt láttuk, nagyban hasonlítanak arányaikban és méreteikben a két szultáni fegyverre, amelyeknek a keresztvasa csaknem teljesen megegyezik a gótikus szablyával. A markolat mindkét szultáni darabnál elefántcsonttal van borítva, ame-

⁷⁹ HABSBURG MÁRIA 2005, 237. VI.-30. katalógusszámon.

⁸⁰ STÖCKLEIN 1934, 217.

⁸¹ YÜCEL 1964–1965, 59–99.

⁸² MILITARY é. n., 10–11.

⁸³ YÜCEL 2001, 53–62.

lyet három, illetve négy szegeccsel rögzítettek a markolattüskére. A markolatgomb viszont egyenesen levágott, nem makk formájú.⁸⁴ Hasonló típusú markolatgombok mameluk és török kardokon is előfordulnak a 15. század második felében.⁸⁵

A berlini Állami Könyvtár tulajdonát képezik azok a perzsa miniatűrök, amelyek a 14. század első negyedére keltezhetők, és mongol előkelőket, valamint harcosokat ábrázolnak.⁸⁶ A szablyák formája, a keresztvas, a markolaton lévő szegecsfejek és a csuklózsínor használata azt bizonyítja, hogy a 15. századi török és feltehetően a mameluk szablya is iráni mongol örökség. A legkorábbi mameluk szablya, amely fennmaradt a tárgyi emléanyagban a 13. század legvégéről származik.⁸⁷ Az 1250 és 1517 között fennálló Mameluk Birodalom Anatólia délkeleti csücskén határos volt a perzsiai Ilkánok birodalmával, és a szablya mongol hatásra terjed el, mert az iszlám hagyományban a kard volt az elsődleges.⁸⁸ A török fegyverzetre gyakorolt, timurida és perzsa hatás igen jelentős, különösen a 15. század folyamán, és ez magyarázhatja azt a tényt, hogy új típusú, makk formájú markolatgomb jelent meg a török szablyákon.⁸⁹

II. Bajazid szultán tulajdonából már jóval több szablya és pallos maradt fenn. A szablyák esetében nagy hiányosság, hogy a markolat és a markolatgomb, vagy hiányzik, vagy a későbbiekben – zömében a 18. században – átalakították ún. hagyományos formára.⁹⁰ A II. Bajazid szultán tulajdonában lévő szablyapengék közül némelyik datált. Az egyik 1494-ben készült penge nagyon hasonlít a gótikus szablyánk pengéjéhez, de annál kicsit íveltebb és a fokél sem fut olyan erőteljesen hegybe.⁹¹ II. Bajazid szultán 1506-ban készült szablyapengéje pedig már más típus, ugyanis íveltebb és a fokél is csak mintegy negyede a penge teljes hosszának.⁹² A fentiekből az következik, hogy a gótikus szablya pengéje közelebb áll formában II. Mehmed szultán szablyáihoz. A keresztvas és a markolatgomb esetében viszont nem kevesebb, mint három pallos maradt fenn II. Bajazid szultán nevével és címeivel.⁹³ Ezek a műtárgyak ún. „lángolt” pengével készültek és egyikük segítette Kalmár Jánost a „gótikus szablya” beazonosításában. Nagyon hasonlít a pallosok markolata és keresztvase a gótikus szablyáihoz azzal a különbséggel, hogy nincsenek rajtuk szegecsfejek és a markolat határát jelölő kitüremkedés itt tüskeszerű, míg a gótikus szablyánál inkább egy kis dudor. A fenti párhuzamok alapján a gótikus szablya készítése II. Mehmed szultán uralkodásának a végére, vagy II. Bajazid szultán uralmának első felére tehető. Gentile Bellini itáliai művész egy janicsártiszt oldalán örököltette meg a fentiekben leírt szablyát 1479–1481 közötti isztambuli látogatása alatt.⁹⁴ A 15. századi török szablyákra és pallosokra jellemző, hogy pengéik díszíttetlenek, kivéve a szultáni darabokat, amelyek az uralkodó neve és címe mellett arannyal berakott korán-idézeteket is tartalmaznak.⁹⁵

A gótikus szablya aranyozott ezüst hüvelyének előoldalára forrasztott egybefüggő végtelen csomók igen régi jelképek és valószínűleg Indiából erednek. A jelkép ismert mind a hinduizmusban, mind a buddhizmusban is. Az előbbi esetében Visnu

⁸⁴ YÜCEL 2001, 63–65. Plate No. 87–88.

⁸⁵ YÜCEL 2001, Plate No. 49–50.

⁸⁶ DSCHINGIS 2006., 252–253., 255., 258., 260–261., 263.; Vö.: NICOLLE 2003, 6–7., 9., 12., KHORASANI 2006, 130–133.

⁸⁷ ROGERS 2000, 154–156. Kat. No. 96.; PEERS 2006, 158–167.

⁸⁸ ATIL 1981, 12–18., 76–77., 262–263.; LEBEDYNSKY 2008, 189–194.

⁸⁹ ALEXANDER 2004, 142. Fig. 7.

⁹⁰ YÜCEL 2001, 100–103. Plate No. 103.

⁹¹ YÜCEL 2001, Plate No. 49. (1484-ben készült penge), Plate No. 100.

⁹² YÜCEL 2001, Plate No. 103.

⁹³ YÜCEL 2001, Plate No. 97–99.

⁹⁴ NICOLLE 1995, 11. Vö. BASHIR 2008, 177.

⁹⁵ YÜCEL 2001, 63–64.

jelképe, míg az utóbbi esetben az újjászületések láncolatát, a végtelen életét jelképezi. Európában is megvan ez a jelkép egy kissé módosult formában „Salamon-csomó” néven.⁹⁶ A végtelen csomó arab területeken is megjelent, majd a törökök is hamarosan megismerkednek ezzel a motívummal. Gyakran használták a miniatúra-festészetben, de ötvöstárgyakon, sőt fegyvereken is feltűnt.⁹⁷ A bécsi Waffensammlung őrzi Szkander bég pallosát, amelynek a keresztvása és markolata II. Mehmed szultán szablyáihoz nagyon hasonlatos. A fekete nyomott bőrből készült hüvelyen a végtelen csomó motívuma látható. A pallos felkötőpántjai és azok elrendezése nagyon hasonlatosak a gótikus szablyához. A fenti kard az 1470-es években készült török fegyver.⁹⁸

A gótikus szablya pompás aranyozott ezüstveretei azt igazolják, hogy – minden valószínűség szerint – igen magas rangú török előkelőség megrendelésére készült az 1470-es évek végén vagy az 1480-as években. A díszítetlen penge pedig azt jelzi, hogy valószínűleg ajándéknak szánták. Szükséges megjegyezni, hogy Tiroli II. Ferdinánd főherceg tulajdonából származó 1514-es évszámmal datált török szablyának és Kállay János szőrényi bán 1543-ban készült török törének a pengéi is teljesen díszítetlenek!⁹⁹

A gótikus szablya minden valószínűség szerint még Hunyadi Mátyás uralkodása alatt kerül magyar tulajdonba. Mátyás király II. Pál pápának török hadizsákmányból származó drágakövekkel kirakott, aranyos kardot küldött. Így valószínű, hogy a magyar király számos egyéb török fegyverrel és szablyával is rendelkezett. Hunyadi Mátyás azonban talán legbüszkébb arra a szablyára volt, amelyet II. Mehmed szultán hagyott a magyar királyra végrendeletileg. Ezt a szablyát egyébként Mátyás király személyesen mutatta meg Cesare Valentini ferrarai követnek.¹⁰⁰ Hunyadi Mátyás halála után a fenti szablya és más fegyverek is a Jagelló II. Ulászló király tulajdonába kerülhettek. A mohácsi csata után II. Lajos király (1516–1526) felesége, Mária királyné a kincstár jelentős részét hajókon Pozsonyba menekítette. A pompás kincsek egy jó részéből Mária királyné bátyja, a későbbi I. Ferdinánd király (1526–1564) pénzt veretett.¹⁰¹ Az 1527. szeptember 19-én leltárba vett kincsek között, az ún. B. leltárban voltak török harci jelvények, díszkardok, vadászkések, messerek, magyar kardok és különféle fegyverek is.¹⁰² A be nem olvasztott ötvöstárgyak és fegyverek Bécsbe kerültek. I. Ferdinánd kisebbik fia Tiroli II. Ferdinánd főherceg a tiroli Ambrasban lévő kastélyában egyedülálló fegyvergyűjteményt hozott létre. Az apjától örökölt kincsek mellé össze szerette volna gyűjteni a kortárs uralkodók és hadvezérek fegyverzetét, önéletrajzát és arcképét. Gyűjteménye – amely számos magyar vonatkozású fegyvert is tartalmazott – 1606-ban vétel útján Rudolf császár (1576–1608) tulajdonába került. Az ambrasi gyűjtemény 1806-ban jutott végleges őrzési helyére, a bécsi császári palotába.¹⁰³ A gótikus szablya innen került 1933-ban a Magyar Nemzeti Múzeumba.

⁹⁶ SANSONI 1998, 125–149.

⁹⁷ FEHÉR 1975, XXXVII., XLV., XLVI., XLVII/A táblák; ALEXANDER 2004, Fig. 7.

⁹⁸ SZENDREI 1896, 262–264. 853. szám alatt; KALMÁR 1971, 64.; THOMAS–GAMBER 1976, 61–62.

⁹⁹ LUGOSI – TEMESVÁRY 1988, 38.; NAGY SZULEJMÁN 1994, 78. katalógusszámon.

¹⁰⁰ 1486. augusztus 17. Jelentés a ferrarai hercegnek: „...uno giono Sua Maestra me mastro una turchescha, quale per testamento gli lasso el gran Turcho passato, patria esser migliore, ma non gia più ad un gran perro de quelle de Maistro Lucha.” BALOGH 1966, 454.; BALOGH 1985, 424–425.

¹⁰¹ SIKLÓSSY 1919, 67–80.

¹⁰² „zwen süßl, mit silber und vergult, doch mit gar durchaus beslagen sonder an baiten und orten und in der mitte. Ain reitswert und ain lang messer.” ZIMMERMAN 1885, LXXIII.

¹⁰³ SIKLÓSSY 1919, 106–110.

13. ábra A Radák család címere. Buda, 1514.

Fig. 13 Coat-of-arms of the Radák family. 1514.

A szablya leglátványosabb része kétségtől a saruvert, amelyre egy huszár alakja van vésvé, majd fehér zománcal hangsúlyozva. (Lásd 12. ábra) Közvetlenül a saruvert mellett a hüvely oldallemezén sérülés látható, amely azt feltételezi, hogy az eredeti saruvert megsérült. Helyette egy teljesen újat forrasztottak fel a hüvelyre, amelyet vésett huszár alakjával díszítettek. A pótlás egy láncreakciót indított el, amely végül a szablya részleges átalakításához vezetett el. A műtárgyra vésett motívumokról kitűnően állapította meg Szendrei János, hogy hasonlóak Hansen Ha-

gennek és Bonfininek a 16. század elején kiadott nyomtatott krónikáiban illusztrációként tűnnek fel.¹⁰⁴ E mellett Albrecht Dürer ornamentális rajzait is megemlíti a neves fegyvertörténész.¹⁰⁵ 1514. január 18-án állítottak ki Budán a Radák család nevére egy címereslevelet (13. ábra). Itt egy puskás magyar gyalogost láthatunk a címer jobb oldalán, aki a gótikus szablyához hasonló oldalfegyvert visel és kalapja, valamint ruházata szinte teljesen megegyezik a szablyára véssett huszáréval.¹⁰⁶ A 16. század elejétől a szablya popularitására utal II. Ulászló magyar király (1490–1516) ún. guldiner érméje, amelyen már Szent László király is szablyát visel és nem kardot (14. ábra).¹⁰⁷ I. Miksa császár síremlékének 1510-es évek végén készült tervrajzán Szent István királyt szintén hasonló szablyával ábrázolták.¹⁰⁸

A fentiek alapján a következőket állapíthatjuk meg a „gótikus szablyával” kapcsolatban. Az 1470-es évek végén, vagy az 1480-as évek elején készült, valószínűleg ajándéknak szánt török munka. Még természetesen az is elképzelhető, – habár konkrétan nem bizonyítható – hogy azzal a szablyával van dolgunk, amelyet Hódító II. Mehmed szultán hagyott végrendeletileg „kedves öccsére”, Hunyadi Mátyás királyra.¹⁰⁹

A Jagelló korban a huszárság szerepe döntő mértékben megnövekedett és az általa használt török eredetű szablya a magyar nemességnél is kedvelté vált, és a királyi udvarba is utat talált.¹¹⁰ A 16. század elején a szablyák növekvő népszerűsége miatt került a gótikus szablya minden valószínűség szerint uralkodói használatba és egy sérülés következtében alakították át az 1510-es években. Ekkor forrasztották rá két helyen a magyarországi gótikus poharakra és kelyhekre oly jellemző áttört övpántot, amelyet makkok és csipkézett levélszárok ékesítenek.¹¹¹ A 16. század elejétől a könnyűlovasság és a gyalogság egy része is a gótikus szablyához hasonló fegyverekkel volt felszerelve, hiszen ennek használatát a huszárság terjesztette el Magyarországon. A fenti szablyatípus tömeges megjelenése az „S”-keresztvasú és a parasztkés markolatával felszerelt szablyák alkalmazásának a végét jelentette hazánkban.

14. ábra II. Ulászló (1490–1516) guldinere. 1506.

Fig. 14 Wladislaw II (1490–1516) guldiner. 1506.

¹⁰⁴ SZENDREI 1896, 539.

¹⁰⁵ KUNSTBUCH „Magyar haditörőfea” JKSZ 5. (1887), XXI–XXIV. 1518-ban készült rézmetszet a könyvnyilvossági hadfelszereléssel.

¹⁰⁶ A Radák-címer mellett az Enyingi Török család 1507. augusztus 25-én, Budán kiállított bárói címere is hasonló szablyát ábrázol. NYULÁSZINÉ 1987, 50; A mariacelli Wunderaltar középső táblája (1512) is megőrökíti a „gótikus szablya” hasonmásait. GALAVICS 1986, 155. 1. kép.; B. SZABÓ 2008, 129, 133.

¹⁰⁷ RÉTHY 1899, 267. A-B.; HUSZÁR 1979, 793–798.

¹⁰⁸ ENDRÓDI 2000, 204. 11. kép.

¹⁰⁹ BALOGH 1966, 454. 3. jegyzet.

¹¹⁰ TÓTH 1934, 164–166, 174.

¹¹¹ F. VATTAI 1960, 243–248. Az ötvöstárgyakat 1526-ban rejthették el!; KOVÁCS S. 1995, 216.

IRODALOM

- A BÉCSI 1933: *A bécsi gyűjteményekből Magyarországnak jutott tárgyak kiállítása a Magyar Nemzeti Múzeumban*. Budapest.
- A BIZÁNCI 1974: *A bizánci irodalom kistükre*. Budapest.
- ALEXANDER 2004: Alexander, D., *Pisanello's Hat*. *Gladius* 24. 149–161.
- ATIL 1981: Atil, E., *Renaissance of Islam. Art of the Mamluks*. Washington.
- ATTYA 1934: Atiya, S. A., *The Crusade of Nicopolis*. London.
- B. SZABÓ 2008: B. Szabó J., A huszárság megjelenése Magyarországon. In: Veszprémy László (szerk.), *Rex invictissimus. Hadsereg és hadszervezet a Mátyás kori Magyarországon*. Budapest. 121–152.
- BALOGH 1966: Balogh J., *A művészet Mátyás király udvarában. I. kötet (Adattár)* Budapest.
- BALOGH 1985: Balogh J., *Mátyás király és a művészet*. Budapest.
- BASHIR 2008: Bashir, M., *The Arts of the Muslim Knight. The Furusiyya Art Foundation Collection*. Milano.
- BOCCIA – COELHO 1975: Boccia, G. L. – Coelho, T. E., *Armi Bianche Italiane*. Milano.
- BOEHEIM 1894: Boeheim, W., *Album hervorragender gegenstände aus der Waffensammlung des Allerhöchsten Kaiserhauses*. Wien.
- BONFINI 1943: Bonfini, A., *Mátyás király*. Fordította: Geréb László. Budapest.
- BOROSY 1971: Borosy A., *A telekhatonasság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadszervezetben*. Budapest.
- CORPUS 1899: *Corpus Juris Hungarici. 1000–1526. évi törvények*. Budapest.
- DARKÓ 1937: Darkó J., A magyar huszárság eredete. *HK* 38. 148–183.
- DÖRNHÖFFER 1907: Dörnhöffer, F., *Albrecht Dürers Fechtbuch*. *JKSK* 27. I. –LXXXI.
- DÖSCHINGIS 2006: *Dschingis khan und seine Erben. Das Weltreich der Mongolen*. Schallaburg.
- ENDRÓDI 2000: Endrődi G., Szent István I. Miksa császár síremlékén. In: Mikó Katalin (szerk.), *Történelem-Kép. Szemelvények a múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*. Budapest. 196–220.
- F. VATTAI 1960: F. Vattai E., A kölesdi ezüstkins. *FolArch* 12. 243–251.
- FEHÉR 1975: Fehér G., *Török miniatűrök a magyarországi hódoltság korából*. Budapest.
- FORRER 1918–20: Forrer, R., *Ein Kalendar für König Matthias Corvinus mit Darstellungen gotischer Büchschützen*. *ZfHW* 8. 221–240.
- GALAVICS 1986: Galavics G., *Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és a képzőművészet*. Budapest.
- HABSBURG MÁRIA 2005: Réthelyi O. – F. Romhányi B. – Spekner E. – Végh A. (szerk.), *Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531*. Kiállítási katalógus. Budapest.
- HOLL 1994–1995: Holl I., A középkori kések mesterség. Régészeti adatok az ausztriai és nürnbergi kések elterjedéséhez. *Arch Ért* 121–122, 159–188.
- HORVÁTH 2003: Horváth F., Újabb kun vezéri sír leletei a Kiskunságból: Kiskunmajsza-Kuklis-tanya. *MFME-SA* 9. 369–386.
- HUNYADI MÁTYÁS 2008: Farbak P. – Spekner E. – Szende K. – Végh A. (szerk.), *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490*. Kiállítási Katalógus. Budapest.
- HUSZÁR 1979: Huszár L., *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute*. Budapest – München.
- INALCIK 1973: Inalcik, H., *The Ottoman Empire. The Classical Age 1300–1600*. London.
- INALCIK 1978: Inalcik, H., *The Ottoman Empire. Conquest, Organization and Economy. Collected Studies*. London.
- KALMÁR 1938: Kalmár J., *A magyar kard művészete*. Budapest.
- KALMÁR 1971: Kalmár J., *Régi magyar fegyverek*. Budapest.
- KÉPES 1987: *Képes Krónika*. Ford. Bellus Ibolya. I. kötet. Hasonmás kiadás. II. kötet. Budapest.
- KHORASANI 2006: Khorasani, M. M., *Arms and Armor from Iran. The Bronze Age to the End of the Qajar Period*. Tübingen.
- KNAUZ 1857: Knausz N., Az 1397-i országgyűlés végeredménye. *MTT* 3. 216–218.
- KOVACHICH 1790: Kovachich M. Gy., *Comitiorum apud Hungaros*. Buda.
- KOVACHICH 1799: Kovachich M. Gy., *Formulae Solennes Styli*. Pest.
- KOVÁCS 1978: Kovács L., Régészeti jegyzet szablya szavunk eredetéhez. *Nyelv Köz* 80. 161–165.
- KOVÁCS S. 1993: Kovács S. T., A hegyestőr (Egy speciális szűrőfegyver története). *Fol Hist* 18. 177–203.
- KOVÁCS S. 1994: Kovács S. T., A kopasz-zátonyi fegyverek. *Fol Arch* 43. 251–278.
- KOVÁCS S. 1995: Kovács S. T., Török hatás a magyar fegyvereken a 15–17. században. *Fol Arch* 44. 213–242.
- KOVÁCS S. 2002: Kovács S. T., A Fegyvertár. In: Pintér János (szerk.), *A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei*. Budapest. 333–351.

- KÖSZEGHY 1890: Kőszeghy S., Hadtörténelmi Okmánytár. *HK* 3. 265–271.
- KRISTÓ 1988: Kristó Gy., *Az Anjou-kor háborúi*. Budapest.
- KUBINYI 1973: Kubinyi A., Bicellus. Adatok egy középkori fegyverfajta meghatározásához. *Bud Rég* 23. 189–191.
- KUBINYI 1991: Kubinyi A.: Két sorsdöntő esztendő (1490–1491). *TSZ* 33. 1–54.
- KUNSTBUCH 1887: Kunstbuch Albrechten Dürers von Nürnberg. *JKSK* 5. XXI–XXIV.
- LÁSZLÓ 1993: László Gy., A Szent László legenda középkori falképei. Budapest.
- LEBEDYNSKY 2008: Lebedynsky, I., De L'Épée Scythe au Sabre Mongol. Paris.
- LUGOSI – TEMESVÁRY 1988: Lugosi J. – Temesváry F., *Kardok*. Budapest.
- MÁLYUSZ 1942: Mályusz E., A magyar köznemesség kialakulása. *SZ* 57. 272–305.
- MÁLYUSZ 1984: Mályusz E., *Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437*. Budapest.
- MILITARY é. n.: *Military Museum Collections*. Ed.: Tekeli, Sadik. Istanbul.
- MUCSI 1975: Mucsi A., *Az esztergomi Keresztény Múzeum Régi Képtárának katalógusa*. Budapest.
- MÜLLER 1979: Müller, H., *Gewehre. Pistolen. Revolver. Hand- und Faustfeuerwaffen vom 14. bis 19. Jahrhundert*. Leipzig.
- NADOLSKI 1974.: Nadolski, A., *Polish Arms-Side Arms*. Warszawa.
- NAGY 1890: Nagy G., A magyar középkori fegyverzetéről. *Arch Ért* 11. 287–301.
- NAGY 1898: Nagy G., Magyar kardok. *ArchÉrt* 18. 226–244.
- NAGY SZULEJMÁN 1994: Gereyles Ibolya (szerk.), *Nagy Szulejmán szultán és kora*. Kiállítási katalógus. Budapest.
- NÉGYESI 1995: Négyesi L., Haderőreform a 10–11. században. *Savaria* 22/3. 219–223.
- NÉGYESI 2000: Négyesi L., Gondolatok a lovasság csapatnemeiről. (A könnyű- és nehézlovasság problematikája). In: Bende Livia – Lőrinczy Gábor – Szalontai Csaba (Szerk.). *Hadak útján. A népvándorlás kor fiatal kutatóinak konferenciája*. Szeged. 2000. 375–378.
- NICOLLE 1995: Nicolle, D., *The Janissaries*. London (Osprey).
- NICOLLE 2003: Nicolle, D., *The Age of Tamerlane*. London (Osprey).
- NÓGRÁDY 2008: Nógrády Á., Pozsonyi gyalogosok Mátyás seregében. Egy zsoldoscsapat fegyverzetének jegyzéke 1466-ból. In: Veszprémy László (szerk.). *Rex invictissimus. Hadsereg és hadszervezet a Mátyás kori Magyarországon*. Budapest. 193–200.
- NYULÁSZINÉ 1987: Nyulásziné S. É., *Öt évszázad címerei a Magyar Országos Levéltárban*. Budapest.
- OAKESHOTT 1964: Oakeshott, R. E., *The Sword in the Age of Chivalry*. London.
- PÁLÓCZI 1989: Pálóczi H. A., *Besenyők, jászok, kunok*. Budapest.
- PANDULA 1988: Pandula A., Viseletek, fegyverek. In: Kristó Gyula: *Az Anjou-kor háborúi*. Budapest. 216–258.
- PAPP 2004: Papp S., Magyarország és az Oszmán Birodalom (a kezdetektől 1540-ig). In: Zombori István (szerk.). *Közép-Európa harca a törökök ellen a 16. század első felében*. Budapest. 37–91.
- PEERS 2006: Peers, C. J., *Soldiers of the Dragon*. London.
- PETROVIĆ 1976: Petrović, Đ., *Dubrovačko oružje u XIV veku*. Beograd.
- PICHLER 1880: Pichler, F., *Das Landes-Zeughaus in Graz*. Leipzig.
- RÁZSÓ 1962: Rázsó Gy., A zsoldosság gazdasági és társadalmi előfeltételei és típusai Magyarországon a XIV–XV. században. *HK Új Folyam* 1. 160–218.
- RÉTHY 1899: Réthy L., *Corpus Nummorum Hungariae. Magyar Egyetemes Éremtár. I. Árpád-házi királyok kora*. Budapest.
- ROGERS 2000: Rogers, J. M., *Empire of the Sultans. Ottoman Art from Khalili Collection*. London.
- RUSSEL 2002: Russel, M., Recontrusting Medieval and Renaissances Hungarian sabre techniques. In: Hand Stephen (Ed.). *Spada, an Anthology of Swordmanship of Memory of Ewart Oakeshott*. Union City. 87–98.
- SANSONI 1998: Sansoni, U., *Il nodo di Salomone. Simbolo e Archetipo d' alleanza*. Milano.
- SCHESTAG 1883: Schestag, F., Kaiser Maximilian I. Triumph. *JKSK* 1. 154–181.
- Sigismundus 2006. Takács Imre (szerk.), *Sigismundus Rex et Imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437*. Budapest.
- SIKLÓSSY 1919: Siklóssy L., *Műkincseink vándorútja Bécsbe*. Budapest.
- SPLÉNDEUR 1999: *Splendeur de L' Armurerie Hongroise*. Bruxelles.
- STÖCKLEIN 1934: Stöcklein, H., Die Waffenschätze in Topkapi Sarayi Müzesi zu Istanbul. Reprinted from *Ars Islamica*. Vol. 1. Part II. 5.217.
- SÚPIS 1968: *Súpis Pamiatek na Slovensku. I*. Bratislava.
- SZABÓ 1969: Szabó I., *A középkori magyar falu*. Budapest.

- SZÁDECZKY 1882: Szádeczky L., A XV. sz. cseh rablók két levele Bártfa városához. *TT* 202–203.
- SZAKÁLY 1986: Szakály F., A török-magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526). In: Rúzsás Lajos – Szakály Ferenc (szerk.). *Mohács. Tanulmányok a Mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából*. Budapest, 11–57.
- SZENDREI 1896: Szendrei J., *Magyar hadtörténelmi emlékek. Az ezredéves országos kiállatáson*. Budapest.
- SZENTPÉTERY 1937–1938: Szentpétery E., *Scriptores rerum Hungaricarum. I–II*. Budapestini.
- THOMAS–GAMBER 1976: Thomas, B. – Gamber, O., *Katalog der Leibrüstammer*. Wien.
- THOMAS 1977: Thomas, B., *Gesammelte Schriften zur Historischen Waffenkunde. I–II. Band*. Graz.
- TÓTH 1925: Tóth Z., *Mátyás király idegen zsoldosserege. A fekete sereg*. Budapest.
- TÓTH 1934: Tóth Z., A huszárság eredetéről. *HK* 35. 129–196.
- TÓTH 1938: Tóth Z., A huszárság eredethagyománya 1937-ben. *HK* 39. 59–76.
- TRESP 2004: Tresp, U., *Söldner aus Böhmen. Im Dienst deutscher Fürsten. Kriegsgeschäft und Heeresorganisation im 15. Jahrhundert*. Paderborn.
- TUBERO 1994: Tubero, L., *Kortörténeti felfjegyzések (Magyarország)*. Közreadja: Blazovich László – Sz. Galántai Erzsébet. Szegedi Középkori Könyvtár 4. Sorozatszerkesztő: Kistó Gyula. Szeged.
- UŻBROJENIE 1990: *Uzbrojenie w Polsce Sredniowiecznej. 1350–1450*. Red. Nadolski Andrzej. Łódz.
- VÁLOGATÁS 1986: Kocsis B. (szerk.). *Válogatás a magyar hadügy írásából*. Budapest.
- VESZPRÉMY 2000: Veszprémy L., Korai hadtörténetünk. In: Rácz Árpád (szerk.). *Nagy képes millenniumi hadtörténet*. Budapest, 23–30.
- VESZPRÉMY 2000 a: Veszprémy L., A késő Árpád-kor hadi eseményei. In: Rácz Árpád (szerk.). *Nagy képes millenniumi hadtörténet*. Budapest. 2000. 36–43.
- VESZPRÉMY 2008 a: Veszprémy L., *Az Árpád-és Anjou-kor csatái, hadjáratai*. Budapest.
- VESZPRÉMY 2008: Veszprémy L., Zsigmond Galambócnál 1428-ban. *HK* 121. 283–302.
- VILLANI 1901: Villani, M., Chroniche. In: Marczali Henrik: *A magyar történet kútjainak kézikönyve*. Budapest. 228–230.
- WERTNER 1925: Wertner M., A nikápolyi hadjárat 1939-ban. *HK* 26. 31–62, 213–253.
- YÜCEL 1964–1965: Yücel, Ü., Türk kilic ustaları. *TED* 7–8. 59–99.
- YÜCEL 2001: Yücel, Ü., *Islamic Sword and Swordsmith*. Istanbul.
- ZARNÓCZKI 1990: Zarnóczy A., Fegyverzet, katonai felszerelés, hadsereg Magyarországon Hunyadi Mátyás korában. *EHK* 37. 31–66.
- ZARNÓCZKI 1992: Zarnóczy A., *Mátyás király katonái*. Budapest.
- ZIMMERMAN 1885.: Zimmerman, H., Urkunden und regesten. *JKSK* 3. I–LXXXII.

SABRES IN LATE MEDIEVAL HUNGARY

The sabre types of the Conquest period disappeared from the artefactual material during the 11th century. The sabres of the Árpáadian Age and the Angevin period all have a Petcheneg or Cumanian ancestry, in other words, they did not develop from Hungarian types. There are no finds or visual documents from the 11th to the mid-14th century conclusively proving the use of sabres by Hungarians.

The miniatures of the *Chronicon Pictum*, produced around 1360, include several depictions of sabres (Fig. 1). The weapons have a pommel resembling the ones on contemporaneous swords, their hilt is fairly long, while their cross-guard is short and rod shaped. Sabres resembling the pieces appearing in the *Chronicon Pictum* can be seen on the 14th century frescoes narrating the legend of St. Ladislás. Genuine sabres of the type depicted in the Szepesmindszent fresco appear among weapons from the late 14th century onward (Fig. 2). The high number of sabres in the 15th century can be linked to the Ottoman Turkish conquest of the Balkans.

The most typical Hungarian sabre of the 15th century was the type with S shaped cross-guard, fitted with a hilt and a blade modelled on Turkish pieces (Figs 3–4). Sabres with S shaped cross-guard generally have a blade with a prominent back edge along the lower third. This blade type differs markedly from the type appearing in 14th century depictions. Sabres with S shaped cross-guard can be demonstrably associated with the Ottoman Turks, as shown, for example, by one of Sultan Mehmed II's sabres (Fig. 5).

During the reign of King Sigismund, Hungary's two principal enemies were the Ottoman Turks and the Hussites. The wars waged against them had a profound impact on the way in which the military was organised, as well as on armour and armaments, a process that can best be observed in the use of sabres. Sabres with S shaped cross-guard evolved under Turkish influence, while the Hussites played a key role in the dissemination of peasant knives, a weapon typically wielded by burghers and peasants. In Hungary, peasant knives whose length was virtually identical with that of contemporary swords (Fig. 6) appeared in the armament of the serfs recruited for the defence against the Turks in the earlier 15th century and among the soldiers of the Hussite movement. Sabres fitted with the hilt of peasant knives became popular too during this period (Figs 7–8). The straight blade of peasant knives was increasingly often replaced with a curved sabre blade during the late Sigismund period following the spread of sabres. This tendency can also be observed among the Czech mercenaries employed in Hungary from the 1440s. The perhaps best illustration of this is the threat addressed by the Czech mercenaries to the town of Bártfa in the mid-15th century (Fig. 9). These weapons, the typical equipment used by the infantry, can be likened to the German *messer* and the Czech *tesak*. Although slightly modified, these weapons enjoyed continuous popularity in the 16th century, as shown by Albrecht Dürer's *Fechtbuch* from 1512 (Fig. 10).

The appearance of sabres with S shaped cross-guard in the earlier 15th century can be linked to the Ottoman Turkish expansion and the growing importance of the Hungarian light cavalry. Hussars of southern Slavic origin are mentioned as early as 1432, who served for a pay of six forints in the Szörény Banate, the region most stricken by Turkish incursions. Expelled from their homeland, the Serbs fleeing the Turkish advance found their main source of livelihood as defenders of the Hungarian border. The southern Slavic Hussars were equipped with sabres of the Turkish type, targe shields and pikes, while bows were the principal weapons used by the Hungarian light cavalry. From the mid-15th century, the Hussar tactics began to replace the archers in Hungary, as shown, for example, by the coat-of-arms of

Péter Huszár and Gergely Nagy from 1466 (*Fig. 11*). In the later 15th century, the sabre fitted with a peasant knife hilt was an infantry weapon, while sabres with an S shaped cross-guard were used by the Hungarian light cavalry. The mass employment of southern Slavic Hussars as mercenaries in the later 15th century led to the spread of Turkish type sabres used by southern Slavic Hussars in the Hungarian light cavalry too. One fine example of these Turkish weapons is a Gothic sabre in the collection of the Hungarian National Museum (*Fig. 12*). The role of Hussars increased significantly from the late 15th century in Hungary, and the Turkish sabre used by the Hussars became popular among the Hungarian nobles, as well as in the royal court (*Figs 13–14*). From the early 16th century onward, the light cavalry and a part of the infantry too were equipped with Turkish sabres, while the other two sabre types gradually went out of use.

Translated by Magdalena Seleanu

A MAGYAR HUSZÁR FÉLVÉRT LEHETSÉGES EREDETE

KOVÁCS S. Tibor

1934-ben a Magyar Nemzeti Múzeum egy müncheni régiségkereskedőtől a 16. század utolsó negyedében készült huszár félvértet vásárolt. (1. ábra)¹

A magas, félgömb formájú, harántbordákkal díszített harangú sisak széles, az arcot is takaró fülvértekkel készült. A mell- és hátvért egyaránt 9-9 – a szélein kettő-kettő, míg középen egy „csúszó” szegeccsel rögzített – vaslemezsávból van összeállítva. A lemezsávok pereme felcsiszolt, míg a többi rész feketített, azaz lenolajfirnisszel kezelt, amelyet tűz fölött hevítettek. Ez a meglehetősen egyszerű és nem túl drága technológia az időjárás viszontagságai ellen védte a félvértet.

A Szentgyörgyvölgyi Bakács család 1532-ben, Lippán kiállított címeres levele – a fenti műtárgyhoz hasonlóan – egész „rákos”, azaz teljes egészében lemezsávokból összeszegecselt félvértet viselő huszárokat tár elénk. (2. ábra)²

Az 1520-as évektől divatba jött huszár félvért használójának a derekáig ért és készítési technikája miatt – mivel a lemezsávok mozgathatóan voltak összeszegecselve – viselőjét kevéssé gátolta a lovaglásban és a harcban. A félvért alá még legtöbbször sodronyínget is öltöttek, de az igen széles hónaljkiugrás miatt a szablya használatakor is lehetőség nyílt a széles vágómozdulatok biztos és könnyed végrehajtására.

Időnként előfordult, hogy a mell- és hátvértnek a felső része egész lemezből volt kovácsolva, és csak az alsó fele állt három mozgathatóan összeszegecselt vaslemezsávból. Ebben az esetben nem egész „rákos”, hanem csak „félrákos” vértetről beszélünk.³ A viszonylag könnyű, nagy mozgékonytárat biztosító, szegecselt vaslemezsávokból álló huszárvérték a magyar könnyűlovasság részére jöttek létre és készítési technikájuk révén „sorozatgyártásuk” is lehetséges volt. A fenti védőfegyver külföldön is ismert, hiszen különösen Észak-Itáliában kedvelték, és az 1530-as évek végétől számos teljes páncélt készítettek egész „rákos”, vagy „félrákos” mell- és hátvérten. A közelmúltban Zygulski (Jun) Zdzisław ugyan éles szemmel, de véleményem szerint helytelen megközelítéssel a huszár félvért ókori eredetét vetette fel a római „lorica segmentata” páncéltípus és a legionarius sisak (galea) alapján.⁴

Az 1560-as évek végén, vagy az 1570-es évek elején készíthették Báthori István erdélyi fejedelemnek (1571–1586), majd későbbi lengyel királynak (1576–1586) a félrákos huszár félvértjét. (3. ábra)⁵

A mellvért alsó része három lemezsávból van összeállítva, míg a karkivágásokat mozgathatóan összeillesztett betétlemez keretezi. A mell- és hátvért teljes felülete kéktett technikájú. A mellvért középen a keresztre feszített Jézus alakja tűnik fel, míg

¹ MNM Fegyvergyűjtemény, Ltsz.: 55.3569., Magassága: 92 cm, szélessége: 46 cm; KALMÁR 1971, 276, 51. kép, 299, 82–83. kép; TEMESVÁRY 1982, 23; SPLENDEUR 1999, 84.

² NYULÁSZINÉ 1987, 71, 130, LV. tábla.

³ KALMÁR 1971, 297. „1520 körül tűnik fel a magyar huszárokon az ún. „rákos” és „félrákos” vértet.”

⁴ ARMERIA 1898, 56, C.31; KALMÁR 1971, 297; THOMAS 1977, 771, 1629, 1638, 1658; MATTHIAS 1982, 681–685; GAMBER–BEAUFORT 1990, 35–36, 111–113; Pyhrrt-Godoy 1998, 260–263, 267–270, 292–295. ZYGULSKI 2000, 86–102, 168.

⁵ SZENDREI 1896, 770–771; KALMÁR 1971, 297; GAMBER–BEAUFORT 1990, 213–214; DRACULA 2008, 118–119.

1. ábra Huszár félvér. 16. század utolsó negyede.

Fig. 1. Hungarian Hussar half-armor. Last quarter of the 16th Century.

2. ábra A Szentgyörgyvölgyi Bakács család címere. Lipppa, 1532.

Fig. 2. Coat-of-arms of family Bakács. 1532.

a háttérben egy vár látható. A műtárgy felületét maratott, majd aranyozott szalagos indák díszítik, amelyhez hasonlókat szívesen alkalmaztak az augsburgi, nürnbergi, sőt müncheni páncélverők a 16. század második felében. Egyes feltételezések szerint ez a félvért Erdélyben, mások szerint Prágában készült. Véleményem szerint a Báthori István-féle huszár félvért valamelyik nagy dél-németországi páncélkészítő műhely terméke.⁶ A Báthori-féle félpáncél már kiegészült hat lemezsávból álló combvérttel is, amelyhez hasonló a Thúry Györgyöt ábrázoló metszeten is feltűnik. Itt a híres bajjívó és végvári kapitány egész rákos huszárvértet, valamint kúpos, sűrűn bordázott sisakot visel.⁷ A fejedelmek, főurak és huszártisztek is szívesen használták a huszár félvérteket, amely náluk a közhuszárokkal ellentétben combvérttel is kiegészült, és számos esetben a páncél felületét maratás, kékítés és aranyozás díszítette.

⁶ KALMÁR 1971, 297–298; THOMAS 1977, 839–841, 862–863.

⁷ KALMÁR 1971, 301, 87.kép; Nagy Képes 2000, 110.

3. ábra Báthori István erdélyi fejedelem (1571–1586), lengyel király (1576–1586) huszár fél-vértje. 1570-es évek.

Fig. 3. Half-armor of Transylvanian Prince and Polish King István Báthori. Ca. 1570.

A felső-magyarországi főkapitányság székhelyén, Kassán jelentős hadszertár működött. Az előbb említett intézmény, valamint magánszemélyek részére is készítettek a város vashámoraiban gyártott acéllemezekből különféle páncélokat. 1586-ban a kassai fegyverderék-készítők szabályzata a mesterremekről a következőképpen rendelkezik:

„Zum sechsten begeren wir meister des Handvergs der Platner, welcher sich neben uns will niederlassen, da er Meisterstück mache, nemlich ein sauber hungarisch Harnisch mit schmalen Folien in der Brust Fünfzeihen, im Rückhen auch fünfzeihen und ein hungarisch Hauben von Stahel alles woll gehertnet, zu solchem wirt ihm ein viertel Jahr zeit vorgünt werdun zu machen.”⁸

A fentiek alapján egy „egész rákos” huszár félvértet kellett a hozzá tartozó sisakkal a mesterjelöltnek elkészítenie. Ebben az időben a magyar vért, vagy a magyar mell egyértelműen a huszár félvért szinonimája volt. Kassa mellett még Besztercén, Lőcsén és Eperjesen készítettek vértet a 16. század folyamán.⁹

A grazi tartományi hadszertár inventáriumaiiban is számos esetben találkozunk huszár félvértekkel. A magyar, azaz huszár páncélok először 1573-ban bukkantak fel a hadszertár számadáskönyveiben. A grazi, vagy néha a bécsújhelyi páncélverők által készített huszár félvértek váltakozva hol „hungarische”, hol „hussarische” néven szerepelnek az inventáriumokban. Az 1590. évi leltár szerint a grazi hadszertárban 303 huszár félvért van, a 17. század elején készült huszárpáncélok tömege átlagosan 7-10 kilogramm volt.¹⁰

A huszár félvért alatt a legtöbb esetben hosszú ujjú sodronyínget is viseltek, amelyet Tapolcsányi János 1598-ban készült sírköve is kitűnően szemléltet.¹¹ Itt a magyar nemes combközépig érő inge fölé hosszú ujjú sodronyínget húzott, amelyre felvette egészrákos, combvérték nélküli huszár félvértjét. Tapolcsányi fején tollbokrétával díszített huszársisak van, míg páncélkesztyűs jobb kezével buzogányt tart és bal oldalára szablya van felkötve. A fenti sírkövön ábrázolt nemes a 16. század második felének teljes védőfegyverzettel ellátott huszártisztjét tárja elénk.

A magyar huszár félvért jelentőségét jól mutatja, hogy igen megbecsült ajándéknak számított a Portán. 1547 és 1606 között az osztrák császári udvar számos esetben rendelt meg Augsburgból különféle ajándéktárgyakat, amelyet utána Isztambulba a szultánnak, nagyvezérnek és másoknak küldetett el. Az ajándékok között több esetben voltak fegyverek, nevezetesen kékített, aranyozással és boglárokkal ékesített huszár félvértek. 1590-ben II. Rudolf császár (1576–1612) megrendelésére egy, a fentiekben leírt „félrákos” huszár félvért terveinek rajzai maradtak fenn, amelyet a nagyvezérnek, Szinán pasának szántak. A színezett, igen gazdagon díszített tusrájzokhoz mellékelt levél szerint a félvért 200 tallérba fog kerülni a kékítés és elsősorban a gazdag aranyozás miatt.¹² Hasonló, a 16. század végén Augsburgban készült, aranyozással és boglárokkal ékesített „félrákos” félvértet őriz a bécsi Kunsthistorisches Museum, valamint sisakot a müncheni Bayerisches Landesmuseum.¹³

Kassán az 1635. évi árszabás szerint még készültek feketített félvértek, sőt karvasak is. Az előbbinek az ára 9, míg az utóbbié 2 forint volt. Kassán a 16. második felében számos Nürnbergből érkezett páncélverő mester telepedett le, talán elég csak utalni Matthias Bayerre, aki 1594-ban nyert polgárjogot.¹⁴ A harmincéves há-

⁸ KEMÉNY 1905, 273; Vö.: PÁLLFY 2002, 70-76.; A 16–17. században a magyar nyelvben az acéllemezből kovácsolt testpáncélt *fegyverderék*nek, míg a *sodronyíng*et páncélnek nevezték! KALMÁR 1971, 300–301.

⁹ KALMÁR 1971, 301.

¹⁰ PICHLER 1880, 98–103; KALMÁR 1971, 299–300.

¹¹ GALAVICS 1986, 31. kép.

¹² SCHÄTZE 2005, 10–11.

¹³ TULPOMANIE 2004, 132–133; SHÄTZE 2005, 8–9.; Vö.: SZALAY 1861, 380–382.

¹⁴ KEMÉNY 1905, 274.

ború után a huszárok már nem alkalmaztak semmilyen védőfegyvert, csak a főnemeseknél, valamint magas rangú csapatparancsnokoknál mutatható ki szórványosan a mellvért, vagy sodronying viselése. A fent elmondottakat jól szemlélteti, hogy 1652-ban Páncélgyártó János már csak egymaga van a kassai fegyverderék, azaz páncélkészítő céhben!¹⁵

A huszár félvért mintegy 100 éven keresztül volt használatban. II. Ulászló (1490–1516) 1498. évi dekrétuma intézkedik először arról, hogy a huszároknak sisak mellett sodronyinggel is rendelkezniük kell.¹⁶ Igen érdekes azonban, hogy a 16. század elejéről származó számos huszárbrázolás kizárólag tárcsapajzsral, kopjával, valamint szablyával felszerelt könnyűlovásokat tár elénk.¹⁷ II. Lajos (1516–1526) 1518. évi dekrétumának különösen figyelemreméltó azon kitétele, mely szerint a legalább 50 jobbággyal bíró nemeseknek huszár módra sodronyinggel, sisakkal és más egyéb fegyverekkel szükségesek személyüket ellátni.¹⁸ Véleményem szerint 1526 előtt a huszárok nem túl jelentős része viselt sisakot és sodronyinget, ezért is szorgalmazta ezek használatát a fenti törvénycikkely. A mohácsi csatában a nehézlovasság jó része elesett és ezzel párhuzamosan megszűnt az erre a fegyvernemre alapozott harcmód is.¹⁹ A nehézlovasság helyére a megnövekedett védőfegyverzettel ellátott huszárság lépett. Az 1520-as évek végétől a legjellegzetesebb védőfegyver a sodronying, sisak és a tárcsapajzs mellett a huszár félvért lett, de az utóbbit eleinte csak a magas rangú huszártisztek egy szűk rétege viselte.²⁰ A huszár félvért eredetét – tudomásom szerint – komoly vizsgálatnak még nem vetették alá. Kalmár János szerint a huszárok a kúpos, keleti típusú sisakokat a szpáhíktól vették át.²¹ A fenti megállapítás tükrében vizsgáljuk meg, hogy milyen védőfegyverekkel rendelkeztek az oszmán-török harcosok a 15–16. század folyamán.

A 15. század török testpáncélját a 4. ábrán vehetjük szemügyre. Ez a lemezekkel megerősített sodronying 1895-ben a müncheni Kuppelmayr-gyűjteményből vétel útján jutott a Nemzeti Múzeumba.²² A sodronypáncél egy centiméter átmérőjű szegecselt vasgyűrűkből van összeállítva és – az alkarvért használata miatt – rövid ujjakkal készült. A védőfegyver elől szétnyitható, és itt, valamint oldalt arabeszkekkel ékesített 17 nagyobb méretű, a széleiken a sodronykarikákhoz erősített vaslemezekkel rendelkezik. A sodronying hátába öt, függőleges sorban futó 50 kisebb vaslemezt rögzítettek a fent megismert módszerrel. A fellelhető párhuzamok alapján valószínűsíthető, hogy a szóban forgó lemezes sodronying a 15. században az Észak-Kaukázusban készülhetett.²³ A korabeli oszmán-török fegyverjegyzékekben számos esetben találkozunk a „derbendi”, azaz Derbend-ből való kifejezéssel. A Kaukázusban, a jelenkori Dagesztánban található Derbend és Kubacsi, ahol a 15. század utolsó évtizedeitől kezdve számos sisakot és pompás sodronyinget gyártottak oszmán-török és perzsa megrendelésre. II. Bajazid szultán (1481–1512) 1500-ban engedélyezte egy Hacı Yar Ali nevű kereskedő számára, hogy a Kaukázusból importált sodro-

¹⁵ KEMÉNY 1901, 78.

¹⁶ CORPUS 1899, 492; BOROSY 1971, 23.

¹⁷ KALMÁR 1971, 12.3. kép; LUGOSI–TEMESVÁRY 1988, Kat. No. 40; ZARNÓCZKI 1992, 17, 56–58; IMPERIAL 2000, 37; B. SZABÓ 2008, 133; KOVÁCS S. 2009, 591.

¹⁸ „*Loricam, gelemque et aliud genus armorum more huszaronum.*”; CORPUS 1899, 744–746, 2–6. törvénycikk; BOROSY 1971, 23; KOVÁCS S. 2009, 588–589.

¹⁹ TÓTH 1934, 145; TÓTH 1938, 72; B. SZABÓ 2005, 609; B. SZABÓ 2006, 161–162.

²⁰ KOVÁCS S. 2009, 590; vö. KÁROLYI 1930, 59.

²¹ KALMÁR 1971, 270–271.

²² MNM Fegyvergyűjtemény, Ltsz.: 59.7852.2.; hossza: 78 cm, szélessége: 47 cm; WAFFEN-SAMMLUNG 1895, 9, No. 56, (Tafel XVII.); KOVÁCS S. 2009, 596, Kat. 111.

²³ ARMERIA 1898, 27; LENZ 1908, Pl. I.; ROGERS 2000, 142–143; military é.n., 96; ASZTVACATURJAN 2002, 68–74; ROBINSON 2002, 60–62; BASHIR 2008, 291–292, 298–299.

4. ábra Lemezes sodrony. Észak-Kaukázus, 15. század vége. (Hátulnézet).
Fig. 4. Mail and plate armour. Northern Caucasus. Late 15th Century.

nyingeit bárhol korlátozás nélkül árulja.²⁴ A lemezes sodronyíngek legkorábbi fennmaradt példánya Timur Lenk (Tamerlán) unokájának, Shiraz kormányzójának, Ibrahim szultánnak a tulajdonában volt.²⁵ A sodronyíng szemei közé erősített vaslemezek koránidézetekkel és virágmotívumokkal ékesítettek, amelyek 1420 és 1433 között készültek. A 14. század második feléből számos olyan közép-keleti miniatúrát ismerünk, amelyen a harcosok a sodronyíng felett egy speciális félvértet viselnek. A mell és hát fokozottabb védelmét szolgáló páncélféleség perzsa neve a „char ayne”, vagyis a „tükrös” félvért.²⁶ Ez a védőfegyvertípus tulajdonképpen egy-egy nagyobb méretű korong alakú, a hátán és mellen viselt vaslemezéből, egy-egy kisebb vállvértből áll, amelyet sodronykarikák és kisebb vaslemezek kötnek össze. Egy 1396-ra datált Timurida miniatúra egy olyan előkelőt tár elénk, aki már egy lemezes sodronyínget visel. A 14. század végén születhetett meg ez a védőfegyvertípus, amely minden bizonnyal Timurida eredetű.²⁷ A 15. század folyamán jelen páncéltípus igen népszerű lett a perzsák mellett az oszmán-török előkelőknél és a katonai elitnél. A lemezes sodronyíng mellett a teljes testpáncél része volt még a sodronyos-lemezes felső, valamint az alsó lábszárvért is, ez utóbbit egy lemezből kovácsoltak és hűen követte ezen testrész pontos anatómiai formáját.²⁸ A lábak védelmét rendszerint egy olyan csizmával oldották meg, amelynek a külső felületét sodronyos vaslemezek óvta. Mint említettük a rövid ujjal készült lemezes sodronyínghez minden esetben alkarvért-párt, azaz „bazuband”-ot viseltek.²⁹ Az oszmán-török sodronyíngek egy részénél igen kis méretű vaslemezbetéteket alkalmaztak. Ez utóbbi típust jól szemlélteti az isztambuli Hadtörténeti Múzeumban (Askeri Müzesi) őrzött egyik védőfegyver, amely a mohácsi csatában is részt vett Behram pasa tulajdonából származik, aki egyben Rumélia kormányzója is volt és 1532-ben hunyt el.³⁰

Az oszmán-törökök a fej védelmére többnyire sodronnyal kombinált csúcsos harangú sisakot alkalmaztak. A 15. század közepétől bukkantak fel nagyobb számban az úgynevezett „turbán” – sisakok.³¹ Az előbbi típusból egy pompás darabot a Nem-

²⁴ ROGERS 2000, 141.

²⁵ BASHIR 2008, 300–301.

²⁶ ROBINSON 2002, 31–38; ALEXANDER 2002, 229–231; ASZTVACATURJAN 2002, 71–73; KHORASANI 2006, 281–282; Hazánkban az egyetlen, 16. századból származó komplett „tükrös páncél” a debreceni Déri Frigyes Múzeumban található, amely a Déri Frigyes Gyűjtemény „Szpáhi vértzet”-ének a része, Ltsz.: DF. 2/155., a hozzá tartozó sisak leltári száma. DF. 1/155.; A Magyar Nemzeti Múzeum fegyvergyűjteményében e páncéltípus névadójául szolgáló egy-egy korong található, Ltsz.: 59.7836., 59.7837.; Mind a debreceni, mind a budapesti védőfegyverekbe egyaránt belevésték a KAYI SILAH tamgát; Vö.: ROGERS 2000, 148–149.

²⁷ NICOLLE 1990, 37–40; PYHRR-GODOY 1998, 124, 3. jegyzet; BASHIR 2008, 300.

²⁸ ROBINSON 2002, 36–37; BASHIR 2008, 302–307; MILITARY é.n., 100–103.

²⁹ ROBINSON 2002, 34–35; BASHIR 2008, 308; KHORASANI 2006, 283–284.

³⁰ MILITARY é.n., 98–99; Szükséges megjegyezni, hogy orosz földön egészen a 17. századig használtak keleti eredetű páncéltípusokat, amelyeket részint a Kaukázusból, részint a nomádoktól vettek át. Ezt jól bizonyítja, hogy a nagy lemezekkel megerősített sodronyíng orosz neve a „yushman”, míg a „tükrös” páncél elnevezése a „zertsalo” szó. LENZ 1897, 19–34; ONE HUNDRED 2002, 98–109; A 16. század elejétől tűnt fel az oroszoknál a sűrű, apró lemezekkel megerősített sodronyíng, melynek neve „behter”. Ilyen páncélokat tömegesen viseltek az 1514-es oroszai csatát megőrkítő, 1520 körül festett táblaképen az orosz harcosok (5. ábra); BOCHENSKI 1971, 4; ONE HUNDRED 2002, 94–97; WASILKOWSKA 1998, 10–11; Az 1530-as évekből származnak a fenti páncéltípus itáliai másolatai; BOEHEIM 1894, 9; BLAIR 1958, 37; GAMBER-BEAUFORT 1990, 37–38; PYHRR-GODOY 1998, 116–124; A „behter” kialakulásának és használatának máig legkiválóbb feldolgozása: BOCHENSKI 1971, 5–47; Vö.: LENZ 1897–1899, 110; PYHRR-LAROCCA-OGAWA 2002, 41; A behter 17. századi, igen különleges változatával a frankói Esterházy-gyűjtemény is rendelkezett; SZENDREI 1896, 459–460; ESTERHÁZY 2006–2007, 81–82.

³¹ ROGERS 2000, 145–146; ROBINSON 2002, 58–59, Pl. XII; MILITARY é.n., 88–91; ASZTVACATURJAN 2002, 64; BASHIR 2008, 322–325; A turbán sisak mongol előképe: LAROCCA 2008, 27–29.

5. ábra Orosz– lengyel összecsapás az 1514-es orszi csatában. Táblakép, 1520 körül.
Fig. 5 The battle of Orszka. Oil on wood. Ca. 1520.

zeti Múzeum is őriz, amely Delhas István festőművész hagyatékából 1902-ben került az intézménybe. (6. ábra)³²

Sűrűn bordázott haranggal és magas, karcsú csúccsal készült, amelynek a tetején csonkolt, kisméretű téglatest ül. A műtárgy alsó kerületébe a sodronyszövet egykori befűzésére szolgáló, áttört, kis, négyzet formájú füleket erősítettek. Ugyancsak itt két szemöldök formájú kivágás figyelhetünk meg, de ennek a közepéről hiányzik az egykor itt elhelyezkedő orrvas. A középső rész kivételével a sisak teljes felületét arabeszek és vésett, arab írásos feliratok díszítik, amelyhez hasonló a kaukázusi Dagesztán vidékén használtak a 15. század folyamán. A műtárgy középső részén látható az egykori konstantinápolyi szultáni fegyvertár vésett pecsétje a KAYI SILAH DAMGASI. A „turbán” sisakok a 15. század második felében zömében a Kaukázusban és Anatóliában készültek az oszmán-török és perzsa piacra, sőt ajándék formájában még a Mameluk Birodalomba is eljutottak. A turbán sisakok igen nagy számban maradtak fenn, hiszen a már említett isztambuli Hadtörténeti Múzeum jóval több mint száz – sajnos publikálatlan – darabot őriz csak ebből a típusból.³³ II. Mohamed szultán (1444–1446, 1451–1481) a korábbi bizánci Szent Iréné bazilikában alakította ki az isztambuli központi fegyvertárat, amelyből az udvari zsoldos csapatok fegyverzetét egészítették ki a hadjáratok alkalmával.³⁴

Az itt őrzött fegyverek mindegyikébe belevésték a KAYI SILAH tamgát. Az európai és észak-amerikai nagy múzeumok mindegyikében őriznek néhány turbán sisakot és lemez sodronyinget, amelyek szinte kivétel nélkül a központi szultáni fegyvertár vésett jegyét viselik. Ezeknek a védőfegyvereknek egy kisebb része 1828-ban, vagy 1829-ben az erzurum-i fegyvertár elfoglalásakor került az orosz cári csapatok kezébe. A zömük azonban abból az együttesből származik, amelyet 1839-ben Abdülmedzsid szultán (1839–1861) adatott el európai műkereskedőknek. J. M. Rogers turkológus professzor a fenti eseményt nem kis ironiával a szultáni fegyvertár „tavaszi nagytakarításának” nevezte.³⁵ A keleti kúpos sisakok között érdekes típust képviselnek azok a mameluk sisakok, amelyeken az 1420-as, 1430-as évektől megjelentek a széles szemellenzők, leereszthető orrvasak és felszegecselt tarkóvérték.³⁶

A 15. század végétől az oszmán-törököknél a turbán sisakok jelentős átalakuláson mentek át, amelyet II. Bajazid szultán Párizsban őrzött feliratos sisakja szemléltet a legjobban. A műtárgy érdekessége, hogy harangja egy harántbordázott turbán sisakot mutat, amelyen nincs szemkivágás, de van helyette széles szemellenző, leereszthető orrvas és pántokkal felerősített tarkóvérték.³⁷ A 16. század elejétől a sisakharang is jelentősen átalakult, azaz magasabbá vált és megjelentek a fülvértek is. A 16. század közepe tájától fennmaradt magyar huszársisakok egyértelműen az előzőekben leírt oszmán-török védőfegyverekből származtathatóak.³⁸ Korábban már említettem, hogy az 1498. és 1518. évi dekrétumok megkövetelték a huszárok, illetve a huszár módra felszerelt nemesek számára a sisakok viselését. A tárgyi emlékek igen érdekes darabja az a védőfegyver, amely a 7. ábrán látható.³⁹ A

³² MNM Fegyvergyűjtemény Ltsz.: 55.3487., magassága: 30 cm, átmérője: 23,5 cm; Kovács S. 2009, 596., Kat.112.

³³ ALEXANDER 1984, 97–104; Bashir 2008, 323, 2. jegyzet.

³⁴ MILITARY é.n., 10–12; EMECEN 2006, 428; ÁGOSTON 2008, 37–39; Vö.: TEMESVÁRY 1982, 8.

³⁵ ALEXANDER 1984, 98, 8. jegyzet; ROBINSON 2000, 144.

³⁶ ATIL 1981, 112–113; Bashir 2008, 317.

³⁷ LE MUSÉE 1917, 79, Pl. XXXI./1.; NICOLLE 1983, 16.; ALEXANDER 1984, 103.

³⁸ ROBINSON 2002, 80–82; ASZTVACATURJAN 2002, 61–63; BASHIR 2008, 318–319, vö. Szendrei 1896, 212–214.

³⁹ MNM Fegyvergyűjtemény Ltsz.: 56.5127., magassága: 21,5 cm, átmérője: 21,7 cm; Hasonló sisakot 1909-ben Mesterszálláson is találtak. MNM fegyvergyűjtemény Ltsz.: 56.5126., magassága: 24 cm. KALMÁR 1971, 276, 50. kép; vö. Szendrei 1896, 237, 812. szám alatt.

6. ábra Turbán sisak. Észak- Kaukázus,
15. század vége.

Fig. 6. „Turban” helmet. Northern Caucasus.
Late 15th Century.

7. ábra Oszmán-török minta után készített magyar huszársisak. 16. század első fele.

Fig. 7. Hungarian Hussar helmet after Ottoman type. First half of the 16th Century.

műtárgy kúpos, nyolc gerezdre osztott haranggal készült, amelynek alsó felében ki-domborodó háromszögek és félkörívek láthatók. Az egykor rászegecselt szemellen-zője letört és orrvasa is hiányzik, csakúgy mint fülvértje. A sisak hátulján lévő – ugyancsak rászegecselt – nyakvértje szintén letört. A műtárgy hátsó részébe egy címer van beütve, amelyben két keresztbetett kard és „W” betű látható. Az előző cí-merszerű jegy feltehetően a sisakot készítő kovács bélyege, amely jól bizonyítja, hogy nem török munkáról van szó. Jelen védőfegyver egyértelműen egy török sisak után készített magyar darab, amelyet egykor biztosan huszár, vagy huszár módra felsze-relt nemes viselt.⁴⁰

E helyen szükséges megemlíteni a Nemzeti Múzeum erőteljes csúcsba futó, a 16. század első évtizedeiből származó díszsisakját, amely a bécsi múkincsekből száрма-zik. (8. ábra)⁴¹ Erőteljesen kúposra kovácsolt harangját nyolc gerincél gerezdekre osztja, míg felületét maratott, majd aranyozott indák, valamint szarvas, sas és uni-kornis alakja díszíti. A műtárgy egy tipikus orosz darab, amelynek csaknem tökéle-tes párhuzama IV. Iván cárnak az 1530-as években készült feliratos sisakja.⁴² A fentiek ellenére ez a műtárgy feltehetően valamelyik jelentős dél-németországi ko-vácsműhelyben készült.

A török védőfegyverzeten a 16. század első évtizedeiben a kúpos harangú ssa-kok mellett megjelent egy olyan sisaktípus is, amely alacsonyabb, a koponya formá-ját jobban követő haranggal készült.⁴³ Ennek a típusnak egy köznapi változata a 9. ábrán látható, amely 1899-ban Neszmély és Almás között egy homokzátanyon került elő.⁴⁴ A medaillonos bordákkal díszített harang tetejét gombos végű, kúpos lemez zárja le. A sisakharang teljes alsó kerületébe szegecselt vasgyűrűkből álló sodrony-takarót erősítettek, amely nemcsak a nyakat, hanem a homlokot is védte egykor. A sisak elején bújtatóban mozgó, csavarral rögzített orrvédő pánt van, amely mindkét végén mandula formájúra van kiképezve. Az 1. képen látható egész rákos huszár fél-vérthez tartozó sisak harangjának a korabeli példányokhoz képest kiugró csúcsa eltűnt, s így magas félgömbformát öltött, amelyet harántírányban sűrű bordák tagolnak. A korábbi lánctagon függő nyakvérték helyébe a felszegecselt, 4-5 vízszintes vasleme-zsávból összeállított változat lépett.⁴⁵ A 15 éves háború időszakában a magyar hu-szárság ilyen sisakokkal volt tömegesen felszerelve. A grazi tartományi hadszertár inventáriumában 1582-től bukkantak fel a fent ismertetett sisakok, „*hungarische haube*” néven. 1601-ben Mathes Metitsch grazi páncélverő mester 20 darab huszár-sisakot („*hungarische stürbenhauben*”) készített el 35 forintért a hadszertár számára.⁴⁶

A huszár félvért sisakjának oszmán-török eredete – véleményem szerint – jól bi-zonyítható. Az előző páncéltípus rákos mell- és hátvértjének az alapötlete minden valószínűség szerint szintén – a már ismert – török védőfegyvertípushoz köthető. A 30. jegyzetben részletesen beszámoltam az orosz behter elnevezésű lemezes sodro-nyingek észak-itáliai másolatairól. A 8. ábrán látható sisak szintén egy orosz védő-fegyver dél-németországi kópiája lehet. Az oszmán-török testpáncélok nyugat-európai ismeretét és használatát legjobban az „*Inventario Iluminado*”, azaz V. Károly császár (1519–1558) színezett rajzokkal illusztrált fegyverleltárkönyve igazolja. Az 1540-es években készült rajzos inventárium egyik darabja egy oszmán-török teljes

⁴⁰ SZENDREI 1896, 249–250, 827.szám alatt, ROGERS 2000, 144–145.; Vö.: KALMÁR 1971, 89, 163.kép.

⁴¹ A BÉCSI 1933, 43; KALMÁR 1971, 276, 49. kép; SPLENDEUR 1999, 76; B. SZABÓ 2008, 123; MNM Fegyvergyűjtemény Ltsz.: 55.3346., magassága: 31.5 cm, átmérője: 24 cm.

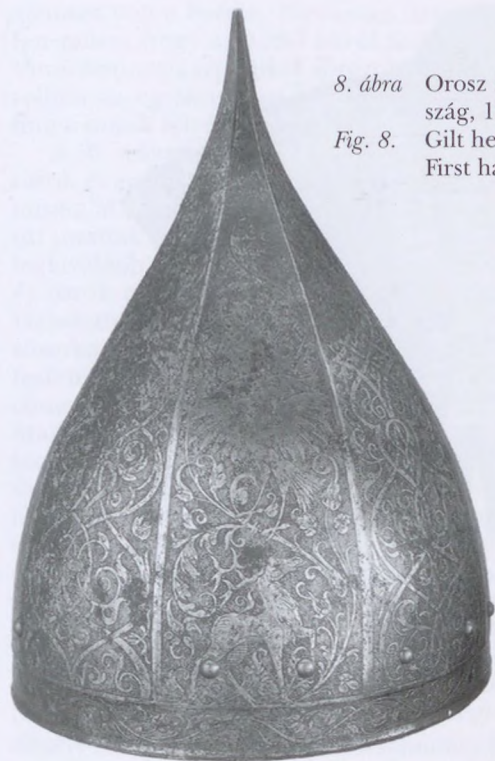
⁴² DER KREML 2004, 112; Az 1514-es orszai csatát ábrázoló táblaképen az orosz harcosok a fentiekben ismertetett sisaktípust viselik. Lásd 5. ábra. KIRPICNIKOV 1976, 33–35.

⁴³ THOMAS-GAMBER 1976, 246–247; ROBINSON 2002, 58–59. Pl.VIII–IX.

⁴⁴ MNM Fegyvergyűjtemény Ltsz.: 70.9378., magassága: 37,3, átmérője: 20 cm. TEMESVÁRY 1989, 50, Kat.51.

⁴⁵ KALMÁR 1971, 276–277, 51.kép

⁴⁶ PICHLER 1880, 100–101; IMPERIAL 2000, 16–18, 55.

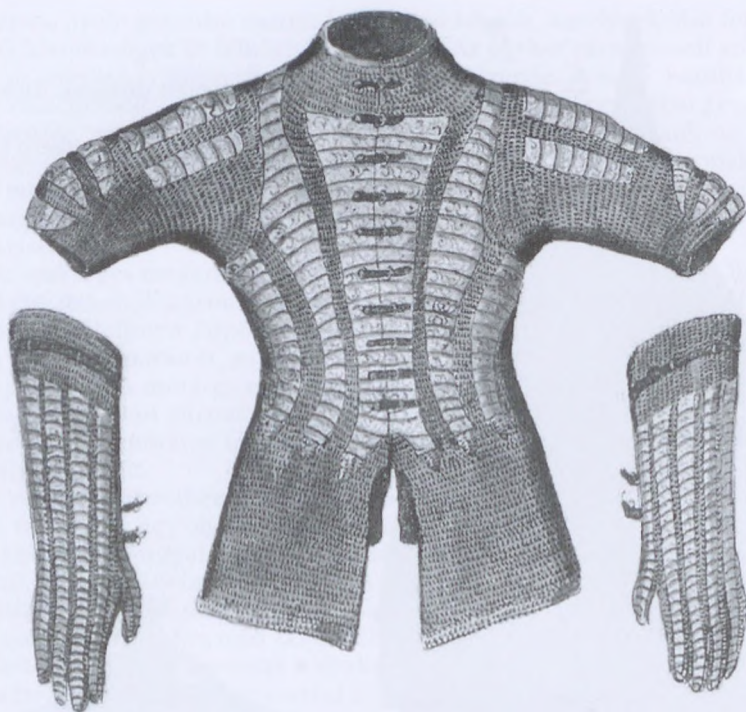
8. ábra Orosz minta után készített díszsisak. Délnémetország, 16. század első fele

Fig. 8. Gilt helmet after Russian type. Southern Germany. First half of the 16th Century.

9. ábra Oszmán – török sisak. 16. század eleje

Fig. 9. Ottoman helmet. Early 16th Century.

10. ábra Oszmán-török lemezes sodronying és sodronykesztyű pár V. Károly császár (1519–1558) illusztrált fegyverleltárából (Inventario Iluminado). Madrid, 1540-es évek.
Fig. 10. Ottoman mail shirt and arm guards from illustrated weapon inventory-book of Emperor Charles V. Ca. 1540.

lemezes sodronypáncélt mutat a hozzá tartozó lemezes sodronykesztyűkkel együtt. (10. ábra)⁴⁷ A 11. ábrán a new york-i Metropolitan Museum of Art – sokat idézett – komplett oszmán-török lemezes sodronypáncélja látható, amelyet 15. századi készítésűnek tartanak.⁴⁸ Összehasonlítva az előző védőfegyvert az 1. ábrán látható huszár félvérttel rögtön szembetűnik a hasonlóság. A magyar huszár félvért a török elit harcosok lemezes sodronyingének jelentősen továbbfejlesztett másolata, amely feltehetően Magyarországon jött létre. A török védőfegyvernél a lemezeket minden esetben a sodronying karikái közé erősítették, míg a huszár félvértet többnyire hosszú ujjú sodronying felett hordták. Az oszmán - törökök elit lovasságánál a lemezes sodronying mellett az egész 16. század folyamán nagy jelentősége volt a „tükrös páncélnek”. A huszár félvért a 16. század közepétől, – mint láttuk – igen megbecsült

⁴⁷ CATÁLOGO 1898, IX–X., 392, N.18; PYHRR–GODOY 1998, 123–124, 51. ábra, illetve 6.jegyzet.

⁴⁸ Metropolitan Museum New York, Ltsz.: 36.25.59.; BOCHENSKI 1971, 29; NICOLLE 1995, 21, C. ábra; GORELIK 1979, 50; ASZTVACATURJAN 2002, 70; ROBINSON 2002, 58–59, Pl. VI.A–B; Michael Gorelik szerint jelen páncél komplett egészet alkot, annak ellenére, hogy számos későbbi pótlás és javítás látható rajta. A kutató véleménye szerint ez a védőfegyver Herát vidékén készülhetett a 15. század második negyedében; A Metropolitan Múzeum jelenlegi vezető kurátorának, Stuart W. Pyhrr-nek a közlése szerint a fenti páncél nem tekinthető homogén, teljesen összetartozó védőfegyvernek. Jelen műtárgyat a konstantinápolyi szultáni fegyvertár 1839-ben eladott védőfegyvereiből feltehetően műkereskedők állították össze és adták el utána a New York-i múzeumnak. Az előző információért Töhl Lászlónak (Hadtörténeti Múzeum) tartozom köszönettel.

ajándék volt a Portán. Bizonyára nem a véletlen műve, hogy az 1590 körül festett Codex Vindobonensis szpáhikat ábrázoló egyik akvarelljén az egyik udvari lovas tükrös páncélt, míg a másik félvértet visel.⁴⁹

A 16. század elejétől a keleti, azaz oszmán – török és orosz védőfegyverek Velencén, valamint a Magyar és Lengyel Királyságon keresztül jutottak el Nyugat-Európába. Észak-Itália legkiválóbb fegyverkovácsai utánozták az orosz és török páncélokot elsősorban a helyi és a Habsburg elit számára. A fentiek ellenére, elsősorban a 2. ábrán látható erdélyi, 1532-ben festett, egész rákos huszár félvértet ábrázoló címer alapján úgy vélem, hogy e páncéltípus Magyarországon az 1520-as években születhetett meg. A cél az lehetett, hogy a nehézlovaság helyére lépő huszárság a török elitlovasság méltó párja legyen.⁵⁰ Ennek legfontosabb eleme a huszár félvért volt, amelynek készítése technikája több mint 100 éve ismert volt az európai páncélok váll-és combvértjeinél, valamint csatakötényeinél.⁵¹ E páncéltípusnál az alsó lemezsávok középső szegecsei csak díszítenek és nem rögzítenek. Ennek következtében a lemezek a fentiek és a csúszó szegecsek alkalmazása miatt némileg elmozdulnak. A huszár félvért használata következtében a magyar huszárság részben a szpáhi másává vált, de ezt úgy tette, hogy annak testpáncélját jelentősen továbbfejlesztette. E páncéltípus eleinte csak tiszték egy részénél jelent csak meg, míg tömeges használata feltehetően az 1570-es évektől terjedt el a huszároknál, amely a csúcspontját kétség kívül a 15 éves háború alatt érte el.

11. ábra Oszmán-török lemezes sodronypáncél, 15. század. Metropolitan Museum of Art (New York)

Fig. 11. Complete Ottoman armour. 15th Century. (Metropolitan Museum of Art, New York).

⁴⁹ DIE OSMANEN 1985, 64–65, 6. ábra; INALCIK 1994, 132–133, 25. ábra; Vö.: BOLDOG 2008/09, 129. 6.jegyzet.

⁵⁰ BLAIR 1958, 37–38.; BOCHENSKI 1971, 55; ROBINSON 2002, 60–66; BOLDOG 2007, 67–69.; Vö.: B. SZABÓ 2008, 144, 73.jegyzet.

⁵¹ WEHRHAFTE 1986, 12–16; IMPERIAL 2000, 24–35.; TÖLL 2008, 102–107, 117–120.

IRODALOM

- A BÉCSI 1933: *A bécsi gyűjteményekből Magyarországnak jutott tárgyak kiállítása a Magyar Nemzeti Múzeumban*. Budapest.
- ÁGOSTON 2008: Ágoston, G., *Guns for the Sultan. Military Power and Weapons Industry in the Ottoman Empire*. Cambridge.
- ALEXANDER 1984: Alexander, D. G., Two Aspects of Islamic Arms and Armor. *MMJ* 18. 97–109.
- ALEXANDER 2002: Alexander, D., Jihad and Islamic Arms and Armour. *G* 22. 201–234.
- ARMERIA 1898: Armeria Antica e Moderna di S. M. Il Re D'Italia in Torino. Serie Prima. Torino.
- ASZTVACATURJAN 2002: Asztvacaturjan, E. G., *Tureckoje Oruzsije*. Szanktpetyerburg.
- ATIL 1981: Atil, E., *Renaissance of Islam. Art of the Mamluks*. Washington.
- BOEHEIM 1894: Boenheim, W., *Album hervorragender gegenstände aus der Waffensammlung des Allenröchsten Kaiserhauses*. Wien.
- B. SZABÓ 2005: B. Szabó J., A mohácsi csata és a „hadügyi forradalom”. II. rész. A magyar hadsereg a mohácsi csatában. *HK* 118. 573–631.
- B. SZABÓ 2006: B. Szabó J., *A mohácsi csata*. Budapest.
- B. SZABÓ 2008: B. Szabó J., A huszárság megjelenése Magyarországon. In.: Veszprémy L. (szerk.): *Rex Invictissimus. Hadsereg és hadszervezet a Mátyás kori Magyarországon*. Budapest. 121–152.
- BASHIR 2008: Bashir, M., *The Arts of the Muslim Knight. The Furusiyya Art Foundation Collection*. Milano.
- BLAIR 1958: Blair, C., *European Armour ca. 1066 – ca. 1700*. London.
- BOCHENSKI 1971: Bochenki, Z., Bechter z Roku 1580 i Jego Pochodzenie na tle Typologiczno – porównawczym. *SIM* 5. 5–56.
- BOLDOG 2007: Boldog Z., Török lőfejvért a Déri-gyűjteményből. Páncélos csatalovak az ókorban és az izlám világban. *DDMÉ* 61–73.
- BOLDOG 2008/09: Boldog Z., Török fonott pajzs a Déri-gyűjteményből. *DDMÉ* 125–135.
- BOROSY 1971: Borosy A., *A telekatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadszervezetben*. Budapest.
- CATÁLOGO 1898: Valencia De, D. J. (szerk.), *Catálogo Historico – Descriptivo de la Real Armeria de Madrid*. Madrid.
- CORPUS 1899: *Corpus Juris Hungarici 1000–1526. évi törvények*. Budapest.
- DER KREML 2004: *Der Kreml. Gottesruhm und Zarenpracht*. Bonn.
- DIE OSMANEN 1985: *Die Osmanen in Europa. Erinnerungen und Berichte türkischer Geschichtsschreiber*. Szerk.: Schreiner, S. Leipzig und Weimar.
- DRACULA 2008: Seipel, W. (szerk.), *Dracula. Woivode und Vampir*. Schloss Ambras.
- EMECEN 2006: Emecen, F., A csata, amely megnyitotta a „Nagy török” előtt a magyar Alföldet – Mohács, 1526. In.: B. Szabó J. (szerk.), *Mohács*. Budapest. 422–435.
- ESTERHÁZY 2006–2007: Szilágyi András (szerk.): *Esterházy kincsek. Öt évszázad műalkotásai a hercegi gyűjteményekből*. Budapest.
- GALAVICS 1986: Galavics G., *Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és a képzőművészet*. Budapest.
- GAMBER–BEAUFORT 1990: Gamber, O. – Beaufort, C., *Katalog der Leibrückkammer II. Teil. Der Zeitraum von 1530–1560*. Wien.
- GORELIK 1979: Gorelik, M., Oriental Armour of the Near and Middle East from the eight to the fifteenth centuries as shown in works of Art. In.: Elgood, R. (szerk.): *Islamic Arms and Armour*. London. 28–63.
- INALCIK 1994: Inalcik, H., *The Ottoman Empire. The Calssical Age 1300–1600*. London.
- KALMÁR 1971: Kalmár J., *Régi magyar fegyverek*. Budapest.
- KÁROLYI 1930: Károlyi Á., *Néhány történelmi tanulmány*. Budapest.
- KEMÉNY 1901: Kemény L., Kassai fegyvergyártó céhről. *Arch Ért* 21. 78–81.
- KEMÉNY 1905: Kemény L., Kassai fegyvergyártókról. *Arch Ért* 25. 270–274.
- KHORASANI 2006: Khorasani, M. M., *Arms and Armour from Iran. The Bronze Age to the End of the Qajar Period*. Tübingen.
- KIRPICNIKOV 1976: Kirpicnikov, A. N., Russische Körper – Schutzwaffen des 9.–16. Jahrhunderts. *WUK* 18. 22–37.

- KOVÁCS S. 2009: Kovács S. T., Nehézlovások és huszárok a késő középkori Magyarországon. In.: *Reneszánsz Látványtár. Virtuális utazás a múltba. Kiállítási katalógus és tanulmánykötet*. Szerk.: Búzás G – Orosz K. – Vasáros Zs. Budapest. 579–603.
- LAROCCA 2008: Larocca, D. J., Recent Acquisitions of Tibetan and Mongolian Arms and Armor in the Metropolitan Museum of Art. *WUK* 57. 19–30.
- LE MUSÉE 1917: *Le Musée de L'Armes, Armures, Anciennes et Souvenirs Historiques. Les Plus Précieux*. Tome Premier. Paris.
- LENZ 1897: Lenz E., *Die Waffensammlung des grafen S.D. Scheremetew in St. Petersburg*. Leipzig.
- LENZ 1897–1899: Lenz, E., Russland und der Orient in der Geschichte des Waffenwesens. *ZHWK* 1. 109–112.
- LENZ 1908: Lenz, E., *Collection D' Armes de L'Ermitage Impérial*. St.-Petersburg.
- LUGOSI–TEMESVÁRY 1988: Lugosi J. – Temesváry F., *Kardok*. Budapest.
- MATTHIAS 1982: *Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458–1541*. Katalog Niederösterreichischen Landesmuseums. Neue Folge Nr 118.
- MILITARY é.n.: Tekeli, Sadik (szerk.), *Military Museum Collections*. Istanbul.
- NICOLLE 1983: Nicolle, D., *Armies of the Ottoman Turks 1300–1774*. London (Osprey).
- NICOLLE 1995: Nicolle, D., *The Janissaries*. London (Osprey).
- NAGY KÉPES 2000: Rácz Á. (szerk.) *Nagy Képes millenniumi hadtörténet. 1000 év a hadak útján*. Budapest.
- NYULÁSZINÉ 1987: Nyulásziné S. É., *Öt évszázad címerei a Magyar Országos Levéltár címereslevelein*. Budapest.
- ONE HUNDRED 2002: *One hundred items from the Collection of the Russian Emperors. Armoury Chamber of the Russian Tsars*. St. Petersburg.
- PÁLFFY 2002: Pálffy G., A Habsburg Birodalom hadigazdasági kapcsolatai a magyarországi végvárrendszerrrel a 16. század második felében. A kassai királyi hadszertár példáján. In.: Mészáros K. (szerk.): *Írott és tárgyi emlékeink kutatója. Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára*. Budapest. 61–78.
- PICHLER 1880.: Pichler, F., *Das Landes- Zeughaus in Graz*. Leipzig.
- PYHRR–GODOY 1998: Pyhrr, S.W. – Godoy, I. – A., *Heroic Armor of the Italian Renaissance. Filippo Negroli and his contemporaries*. New York.
- PYHRR–LAROCCA–OGAWA 2002: Pyhrr, S.W. – Larocca, D.J. – Ogawa, M., *Arms and Armor: Notable Acquisitions 1991–2002*. The Metropolitan Museum of Art. New York.
- ROBINSON 2002: Robinson, H. R., *Oriental Armour*. New York.
- ROGERS 2000: Rogers, J. M., *Empire of the Sultans. Ottoman Art from Khalili Collection*. London.
- SCHÄTZE 2005: Grewenig, M.M. (szerk), *Schätze aus 1001 Nacht. Faszination Morgenland*. Völklinger Hütte.
- SPLENDEUR 1999: *Splendeur de L'Armurerie Hongroise*. Bruxelles.
- SZALAY 1861: Szalay Á., *Négyszáz magyar levél a 16. századból*. Pest.
- SZENDERI 1896: Szenderi J., *Magyar hadtörténelmi emlékek. Az ezredéves országos kiállításon*. Budapest.
- TEMESVÁRY 1982: Temesváry F., *Fegyverkincsek. Díszfegyverek*. Budapest.
- TEMESVÁRY 1989: Temesváry F., *Vas, ezüst és arany. Nemzeti történelmünk fegyverei*. Keszthely.
- THOMAS 1977: Thomas, B., *Gesammelte Schriften zur Historischen Waffenkunde*. I–II. Band. Graz.
- THOMAS–GAMBER 1976: Thomas, B. – Gamber, O., *Katalog der Leibrüstammer*. Wien.
- TÓTH 1934: Tóth Z., A huszárok eredetéről. *HK* 35. 129–196.
- TÓTH 1938: Tóth Z., A huszárság eredethagyománya 1937-ben. *HK* 39. 59–76.
- TÖLL 2008: Töll L., Az acél építészet. Páncélok a Hunyadiak korában. In.: Veszprémy L. (szerk.): *Rex Invictissimus. Hadsereg és hadszervezet a Mátyás kori Magyarországon*. Budapest. 97–120.
- TULPOMANIE 2004: Goes, A. (szerk.), *Tulpomanie. Die Tulpe in der Kunst des 16. und 17. Jahrhunderts*. Dresden.
- WASILKOWSKA 1998: Wasilkowska, A., *Husaria. The winged horsemen*. Warszawa.
- WAFFEN-SAMMLUNG 1895: *Waffen-Sammlung Kuppelmayr*. München.
- WEHRHAFTE 1986: *Wehrhafte Stadt. Das Wiener Bürgerliche Zeughaus im 15. und 16. Jahrhundert*. Historisches Museum der Stadt Wien. 101. Sonderausstellung. Wien.
- ZYGULSKI 2000: Zygulski (Jun), Z., *Husaria Polska. (The Polish Hussaria)*. Warszawa.

POSSIBLE ORIGINS OF THE HUNGARIAN HUSSAR PLATED CHAINMAIL

In 1934, the Hungarian National Museum purchased a Hussar plated chainmail made in the last quarter of the 16th century from an antiquities dealer based in Munich (*Fig. 1*). A charter issued to the Bakács family in Lippa in 1532 depicts Hungarian soldiers clad in Hussar plated chainmails in their coat-of-arms (*Fig. 2*). Hussar plated chainmails made their appearance in the 1520s; a long-sleeved mesh armour was generally worn underneath it. Many lavishly adorned Hussar plated chainmails were made for the ruling elite from the mid-16th century, the best example being the Hussar plated chainmail made for István Báthori, Prince of Transylvania (1571–1586). The armour was probably made in a southern German workshop (*Fig. 3*). The conical helmet complementing the Hussar armour harks back to Ottoman Turkish models. A study of 15th century Ottoman Turkish armour is therefore indispensable; a typical Turkish armour of this type is shown in *Figure 4*. A plated chainmail worn with a conical helmet (*Fig. 6*) was the principal defensive armour of the Ottoman Turkish elite cavalry. The Oriental armour type, a mail coat with interlinked metal plates known as *bechter* (*Fig. 5*), became popular in Russia from the early 16th century onward. Northern Italian copies of these armour types began to be manufactured from the 1530s. Interestingly enough, Russian helmets were copied in southern Germany (*Fig. 8*), while copies of Turkish helmets were manufactured for the Hussars (*Fig. 7*). Oriental chainmails were popular in Western Europe too, as shown by the Ottoman Turkish armour in Emperor Charles V's illustrated armour inventory (*Fig. 10*). The oft-quoted Turkish armour in the Metropolitan Museum of New York is generally dated to the 15th century (*Fig. 11*). Even a cursory glance at this Turkish armour and the Hussar plated chainmail shown in *Figure 1* reveals the striking similarities between them. The Hussar plated chainmail, an obviously much-improved version of the armour worn by Turkish elite corps, was created in the 1520s in Hungary and later copied in northern Italy. Following the disastrous Battle of Mohács in 1526, the Hussar units replacing the earlier heavy cavalry troops were raised with the purpose of matching the Turkish elite cavalry. The use of plated chainmails undoubtedly made the Hussars resemble the Turkish spahis, even if this piece of armour was significantly improved according to Western European norms. Plated chainmails were at first only worn by some officers; their more widespread use began in the 1570s among the Hussars, and they attained their greatest popularity during the Fifteen Years' War.

Translated by Magdalena Seleanu

MÉG EGYSZER A HEGYESTŐRRŐL

KOVÁCS S. Tibor

Közel két évtizede, hogy a hegyestőrőről egy tanulmányt írtam a *Folia Historica* című periodikába.¹ A fent említett dolgozatban olvashatjuk a pesti kardcsiszároknek a 15. század közepén, vélhetőleg az 1460-as években írott címlevelét.² Magyarországon a szűrésre kiképzett, viszonylag rövid pengéjű döfőfegyvert, a tört feltehetően a 13. század óta használták.³ A 14. században a kétélű, már hosszabb pengével, és speciális markolatgombbal készült tör neve a bicellus a Képes Krónika leírása, valamint miniatúrái szerint. E fegyverfajtát szaruval, vagy bőrrel bevont markolattal egyaránt gyártották és tisztították a pesti kardcsiszárok.⁴ Az előbbi címlevelben egy igen érdekes mondattal találkozunk: „... *gladios tamen non purgatos qui Hungarice hyzwtwr vocantur ubique paratos secundum consuetudinem nostrae civitatis antiquam libere, vendere, emere decrevimus permittendo.*” Vagyis: „Engedélyezzük városunk ősi szokása szerint a csiszolatlan kardok – melyeknek neve magyarul hosszútör (hyzwtwr) – szabad eladását és vételét, bárhol készültek is azok.”⁵ Az 1460-as években a mai értelemben vett kard (gladius) magyar neve a tör volt a fenti mondat értelmében. Feltehetően Budán, 1418–1422 között keletkezett az egykori nikolsburgi diák, Rotenburgi János magyar nyelvemstere, amelyet 1923-ban Jakubovich Emil fedezett fel.⁶ A fenti szójegyzék szerint a gladius = theur, azaz mai kiejtéssel tör.⁷ Az előző nyelvemlék nagyban megerősíti, hogy a 15. században a kard nevű fegyvert törnek hívták. Ezek után talán nem túl merész következtetés, hogy a korai Zsigmond-korban lejegyzett Besztercei Szószedetben előforduló *fixolaris* – *heges theur* – hegyes tör; *spalta* – *zes theur* – széles tör és *bipennis* – *ket eleu theur* – két élű tör nem töröket, hanem a mai értelemben vett kardokat jelölt.⁸ Ebben a becses szójegyzékben rendkívüli részletességgel írták le a korabeli fegyvereket, így, mint a fentiekben láttuk az akkoriban tör kifejezéssel illetett kardokat.

Az előbbi, igen meglepő nyelvészeti adatok késztettek arra, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum fegyvergyűjteményének kardjait a Zsigmond-kortól a Jagelló-kor végéig tüzetesen átnézzem, természetesen azzal az időszakkal kezdve amikor is a Besztercei Szószedet íródott. A 14. század utolsó évtizedeiben megjelent hazánkban az a páncéltípus, amelynél a mellvértet már egy lemezből kovácsolták, és ez a változat a teljes lemezhírték megjelenése előtti legfejlettebb védőfegyvert képviselte. Egy ilyen páncél látható a siklósi plébániatemplom 1986-os feltárása alkalmával napvilágra került vörösmárvány sírkövön, amely az 1386-ban egy merényletben életét vesztett Garai I. Miklós nádort ábrázolja.⁹ A fenti páncéltípus elterjedése miatt a 14. század

¹ KOVÁCS S. 1993.

² KOVÁCS S. 1993, 178.

³ KOVÁCS S. 2006, 8–10.

⁴ KUBINYI 1973, 189–191; KOVÁCS S. 1993, 178. Az 1419-ben festett Szent László-legenda székelyderzsi falképén a lovagkirály oldalán szintén a bicellus látható. LÁSZLÓ 1994, 93–100.

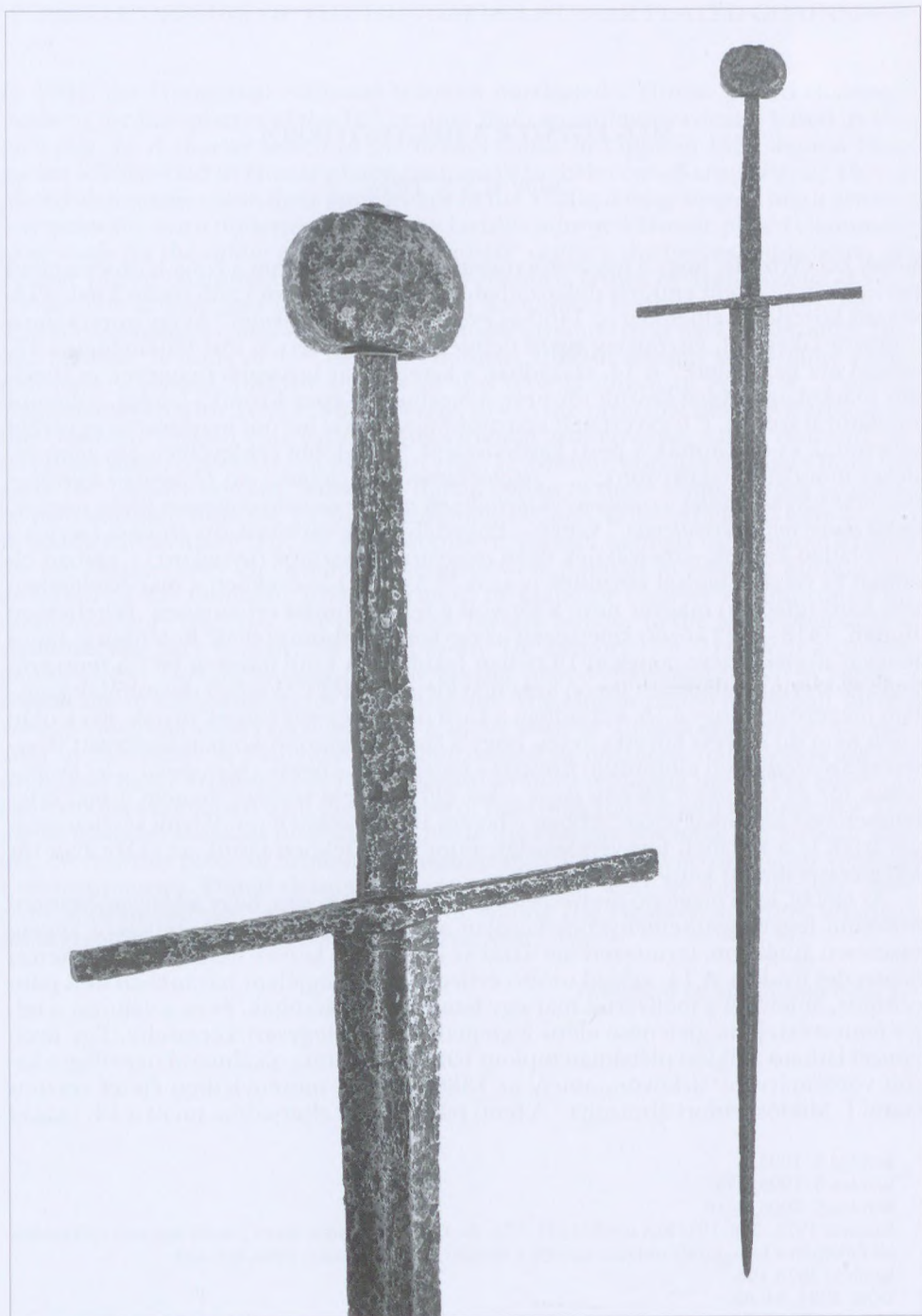
⁵ KUBINYI 1973, 192.

⁶ DÓRY 1924, 84–85.

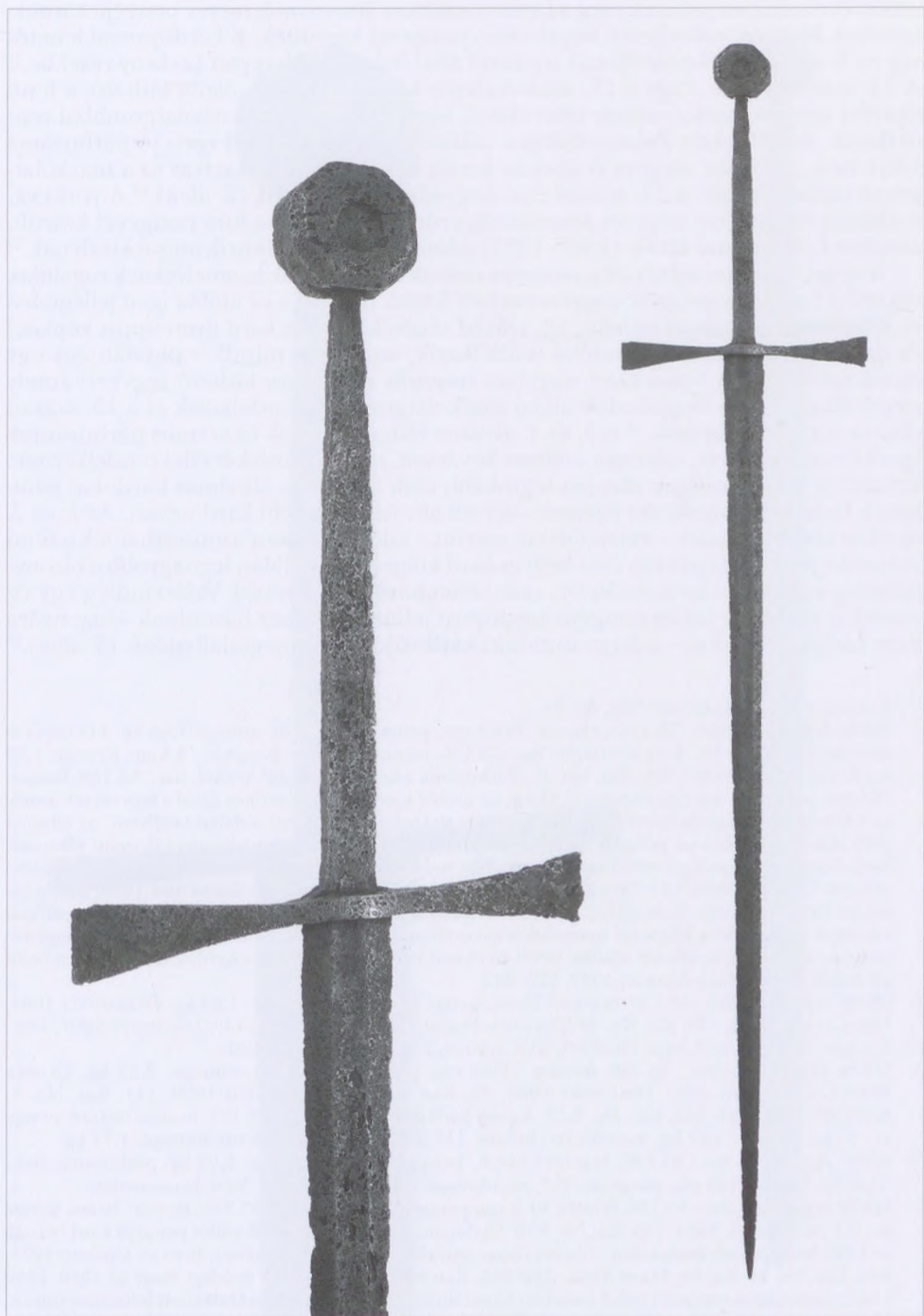
⁷ MOLNÁR–SIMON 1980, 65.

⁸ FINÁLY 1892, 15; KOVÁCS S. 1993, 197, 20. jegyzet; B. SZABÓ 2010, 129.

⁹ PANNONIA 1994, 276–278; SIGISMUNDUS 2006, 445, Kat. No. 1.35.; Lásd a 9. képet!

1 ábra. Kard, Zalaegerszegről, 14. század vége, 15.század eleje
Abb. 1 Schwert um 1400, Gefunden bei Zalaegerszeg

2. ábra. Kard a Gömör megyei Pohorkáról, 15. század eleje
Abb. 2 Schwert um 1410, Gefunden bei Pohorka

utolsó évtizedeiben jelentek meg a lapított rombusz átmetszetű, merev pengéjű kardok, amelyek keskeny, erőteljesen hegybefutó pengével készültek. E kardtípussal lehetőség nyílt arra, hogy behatoljanak a páncél által fedetlenül hagyott keskeny résekbe.¹⁰ A 14. század végén, vagy a 15. század elején készítették az 1. ábrán látható, a fenti típusba tartozó kardot, amely lekerekített téglatest formájú markolatgombbal rendelkezik, és 1861-ben Zalaegerszegen találták.¹¹ Az előző kard igen jó párhuzama 1864-ben, a Gömör megyei Pohorkán került elő, amely a keresztvas és a markolatgomb típusa alapján a 15. század első negyedéből származik (2. ábra).¹² A yorki városházán őrzött kard négyzet átmetszetű, erőteljesen hegybe futó pengével készült, amelyet I. Zsigmond király (1387–1437) adományozott V. Henrik angol királynak.¹³

A tárgyi emléanyagban szép számmal vannak olyan kardok is, amelyeknek rugalmas, valamint hajlékony pengéik nagyon enyhén futnak hegybe, s ez utóbbi igen jellegtelen és kisméretű. A 3. ábrán látható, 14. század végén kovácsolt kard ilyen típust képvisel és dobformájú markolatgombbal rendelkezik, amelynek mindkét oldalán egy-egy csonkagúla ül.¹⁴ A fentiekhez nagyban hasonlít a 4. ábrán látható fegyver, amely csonkakúpszerűen kiugró, dob alakú markolatgombbal rendelkezik és a 15. század első évtizedeiben készült.¹⁵ A 3. és 4. ábrákon látható kardok és számos párhuzamuk speciálisan kiképzett, valamint szélesre kovácsolt, igen feltűnő két éllel rendelkeznek. Ez utóbbi tulajdonságuk alapján leginkább csak a vágásra alkalmas kardokat jelölheti a Besztercei Szószedet *bipennis* – *két élű tőr*, vagyis kétélű kard néven. Az 1. és 2. ábrákon látható kardok – véleményem szerint – szinte biztosan azonosíthatóak a fenti szószedet *fixolaris*–*hegyes tőr*, azaz hegyes kard kifejezésével. Talán legnagyobb a bizonytalanság a *spalta-zes theur*–*széles tőr*, azaz széles kard elnevezéssel. Valószínűleg egy viszonylag rövid, de széles pengéjű kardtípust jelölt, amelyhez hasonlóak – bizonyára nem meglepő módon – a Zsigmond-kori kardok között is megtalálhatóak. (5. ábra).¹⁶

¹⁰ KALMÁR 1971, 87; GAMBER 1998, 40–44.

¹¹ MNM Fegyvertár, ltsz.: 55.3134, hossza: 124,8 cm, penge sz.: 4,2 cm, tömege: 1,66 kg; LUGOSI–TEMESVÁRY 1988, Kat. No. 13, párhuzama: ltsz.: 53.176, hossza: 115,5 cm, penge sz.: 4,8 cm, tömege: 1,58 kg; LUGOSI–TEMESVÁRY 1988, Kat. No. 11. Párhuzama a kései Zsigmond-korból, ltsz.: 53.168, hossza: 134 cm, penge sz.: 5,1 cm, tömege: 1,81 kg. Ez utóbbi kard csaknem azonos azzal a fegyverrel, amely az 1434-ben meghalt Stiborci II. Stibor kapitány sírkövén, a lovag bal oldalán található. Az elhunyt jobb oldalára egy hosszú pengéjű bicellus van kötve, a hüvelyén látható késtartó tok miatt elképzelhető, hogy egy olyan fegyvertől van szó, amelyet vadászat alkalmával használtak. KALMÁR 1971, 88.; SIGISMUNDUS 2006, 347–348. Kat. No. 4. 51.; OAKESHOTT 1964, 102; SCHNEIDER 1980, 39; ALEXANDER 1985, 106–109; OAKESHOTT 1991, 160. Ajándék és hadizsákmány formájában számos európai készítésű kard jutott a központi mameluk fegyvertárba, Alexandriába. A bekerült fegyverek nagy részébe az akkoriban uralkodó szultán nevét és címeit is belevésték, s így a kardok néhány éven belül jól datálhatók. COMBE–COSSON 1937, 225–242.

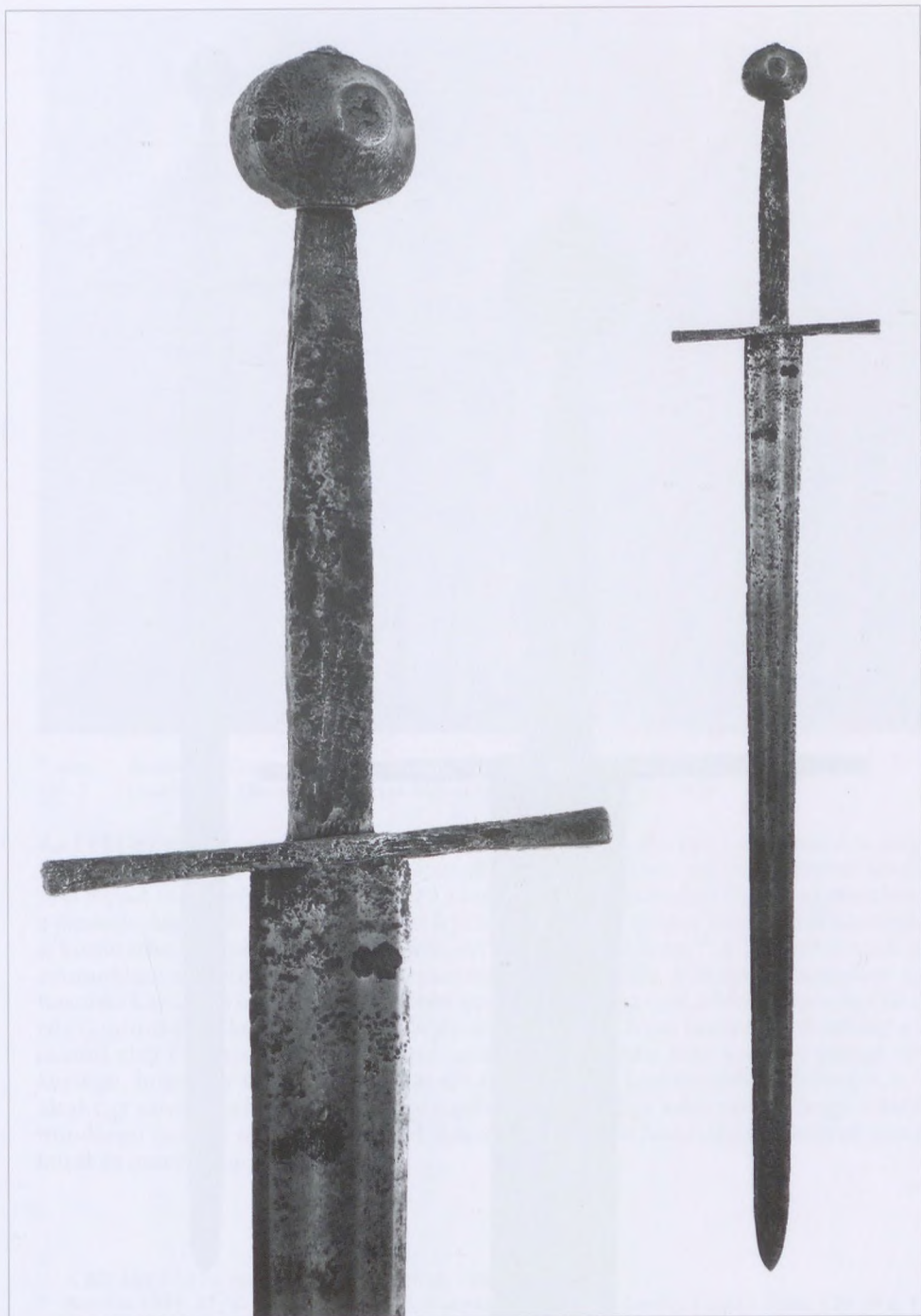
¹² MNM Fegyvertár, ltsz.: 53.150, hossza: 125 cm, penge sz.: 4,2 cm, tömege: 1,54 kg; OAKESHOTT 1964, 103; GLOSEK 1984, 173, Kat. No. 437; LUGOSI–TEMESVÁRY 1988, Kat. No. 14; OAKESHOTT 1991, 188.

¹³ KALMÁR 1971, 63, 107. kép; SIGISMUNDUS 2006, 340–342, Kat. No. 4.51.

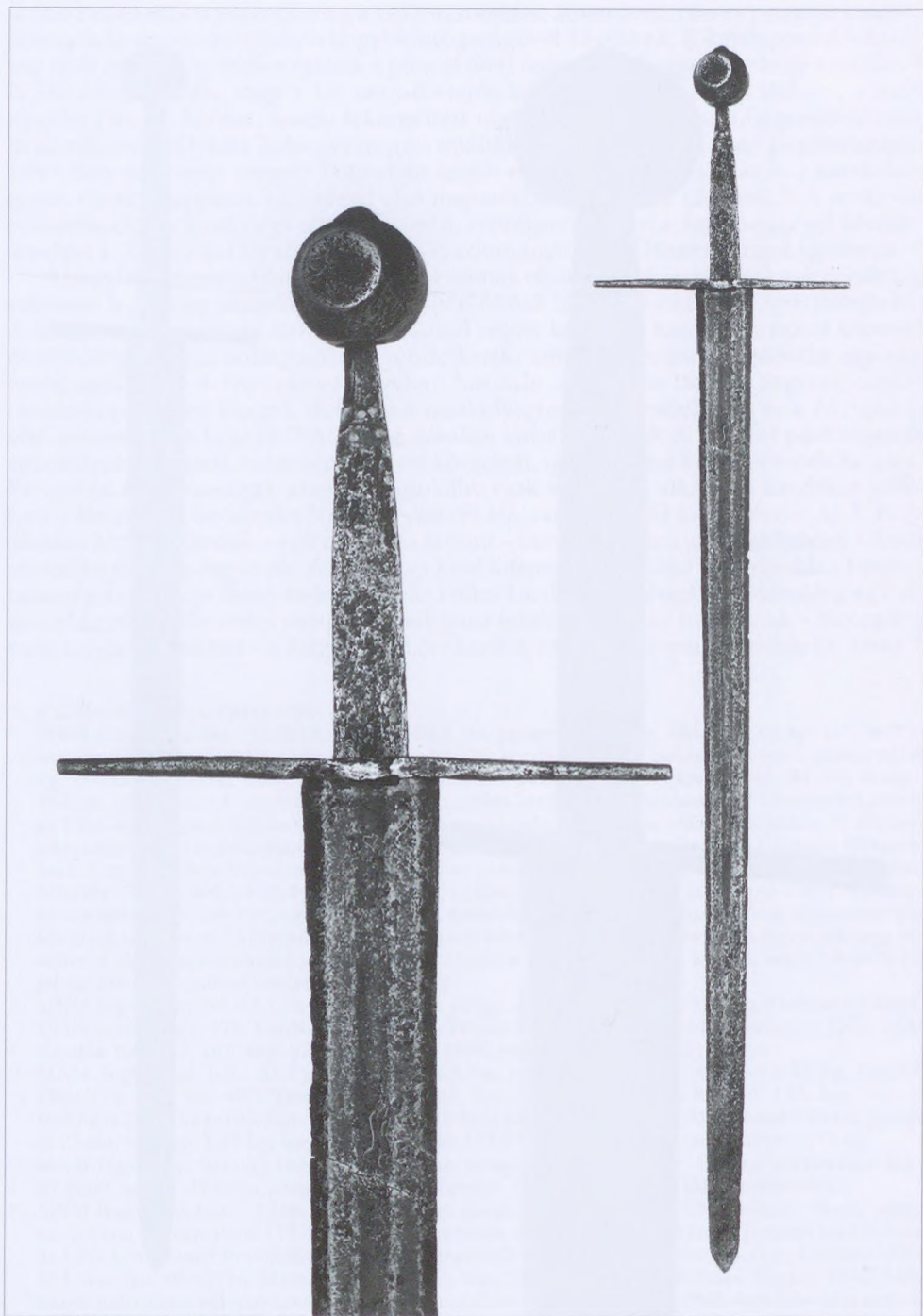
¹⁴ MNM Fegyvertár, ltsz.: 53.152, hossza: 129,3 cm, penge sz.: 5,8 cm, tömege: 2,23 kg, GLOSEK 1984, 175, Kat. No. 467; TEMESVÁRY 1989, 45, Kat. No. 7; SPLENDEUR 1999, 111, Kat. No. 5; BAYERN 2001, 154–155, Kat. No. 3.19. A fenti kard párhuzama: ltsz.: 53.194, hossza: 126 cm, penge sz.: 5 cm, tömege: 1,87 kg, ltsz.: 53.18., hossza: 117,5 cm, penge sz.: 5,4 cm, tömege: 1,71 kg.

¹⁵ MNM Fegyvertár, ltsz.: 53.195, hossza: 124 cm, penge sz.: 5 cm, tömege: 1,98 kg; párhuzama: ltsz.: 67.8509, hossza: 125 cm, penge sz.: 6,5 cm, tömege: 1,68 kg, lelőhelye: Tahi, Dunameder.

¹⁶ MNM Fegyvertár, ltsz.: 53.196, hossza: 91,5 cm, penge sz.: 5,2 cm; ltsz.: 53.373, hossza: 70 cm, penge sz.: 5,1 cm; GLOSEK 1984, 175, Kat. No. 470. Csaknem azonos, két rövid és széles pengéjű kard látható az 1397-ben elhunyt Brandolini, Tiberto (Bognacavallo) síremlékén. (5. ábra); BOCCIA–COELHO 1975, 334, Kat. No. 80–82; vö. MANN 1962, 242–243, Kat. No. 460, 462. Igen érdekes, hogy az 1350–1450 között használatos európai kardok esetében kimutatható három olyan típus Oakeshott felosztása szerint, amely megfelelhet a Besztercei Szószedetben leírtaknak. Hegyes tőr – XV–XV a, XVII (OAKESHOTT 1964, 56–60, 65–67); széles tőr – XVI, XVIII (OAKESHOTT 1964, 61–63, 67–69); kétélű tőr – XVI a, XVIII a (OAKESHOTT 1964, 63–65, 69–70); OAKESHOTT 1991, VIII–IX.; OAKESHOTT 2001, 100–102.

3. ábra. Kitűnő állapotban fennmaradt kard, 14. század vége
Abb. 3. Schwert in guten zustand um 1390

4. ábra. . Kard a 15. század első évtizedeiből
Abb. 4 Schwert, Anfang der 1420-er Jahre

5. ábra Brandolini, Tiberto síremléke (Bognacavallo, Észak-Itália), 1400 körül
Abb. 5 Grabmal des Tiberto Brandolini in Bognacavallo (Oberitalien), um 1400

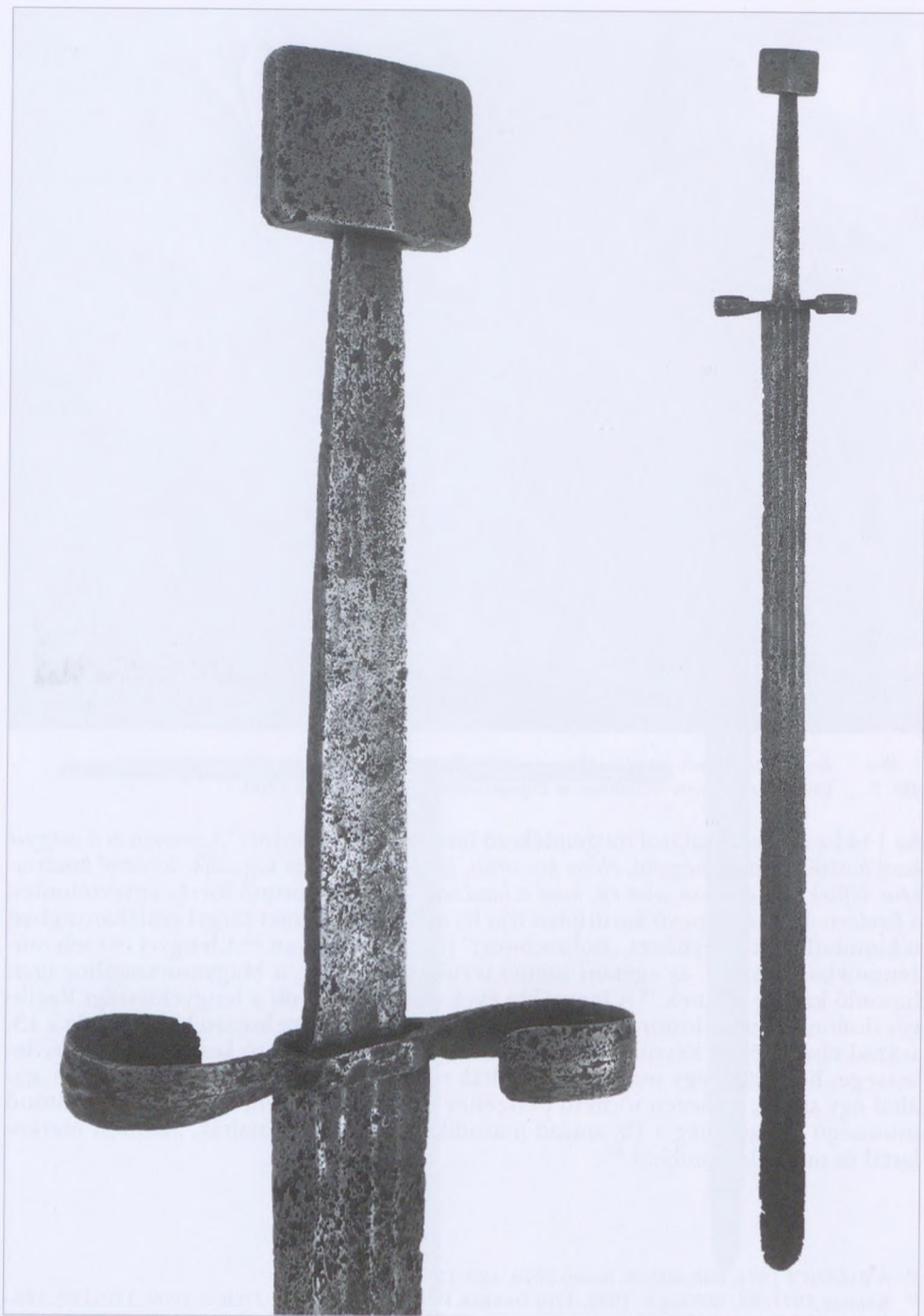
Az 1444-es várnai csatáról megemlékező bizánci forrás szerint: *„A germán és a magyar kard hosszú, vájatos, négyélű, élesre köszörült, igen éles hegyben végződik; lóhátról lándzsaként döfnek vele és olyan sebet ejt, mint a lándzsa.”*¹⁷ A fenti kitűnő forrás egyértelműen a *fixolaris*-hegyes tör nevű kardtípust írja le, amelyek a német tárgyi emléktárhelyekben is kimutathatók, méghozzá „Bohrschwert” (fűrőkard) néven.¹⁸ A lengyel és cseh múzeumokban számos, az egykori német területeken talált, a Magyarországihoz igen hasonló kardot őriznek.¹⁹ A legutóbbi évek szenzációja volt a lengyelországi Racibórz dominikánus kolostorának 4. sírjában feltárt, 127,5 cm hosszú kard, amely a 15. század első felében készült. A merev, erőteljesen hegybe futó keskeny penge érdekessége, hogy egy lágy magra kovácsolták rá a külső keményebb acélréteget, s ezáltal egy szívós, nehezen törhető pengéhez jutottak. Így nem csoda, hogy a kitűnő minőségű pengét még a 15. század második felében is használták, átszerelt markolattal és markolatgombbal.²⁰

¹⁷ A BIZÁNCI 1974, 805–806; B. SZABÓ 2010, 129–130.

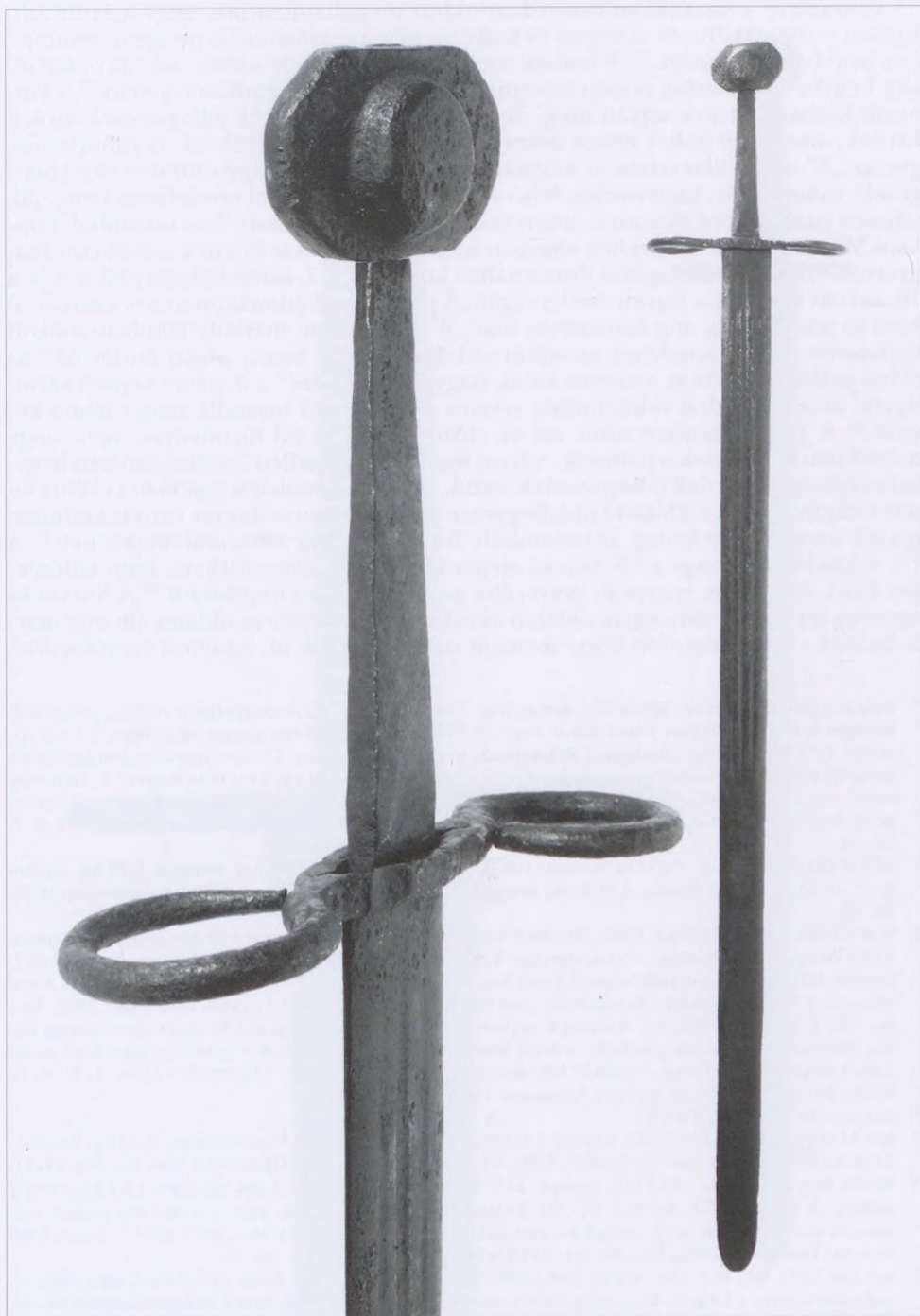
¹⁸ KALMÁR 1971, 87; KOVÁCS S. 1993, 178; GAMBER 1998, 41–45, 55–56; TILMAN 2009, 120–122, 128–135, 150, 154.

¹⁹ GLOSEK 1984, 138–169, Kat. No. 14, 36, 48, 62, 269, 352, 388, 393.

²⁰ BIBORSKI–STĘPIŃSKI–ZABINSKI 2004, 192–196, 201–203.

6 ábra. Kard, pontosabban lovagi pallos a 15. század utolsó évtizedeiből
Abb. 6 Ritterpallasche um 1490

7. ábra. Gyalogsági kard, pontosabban pallas a 16. század elejéről
Abb. 7 Infanteriepallasche um 1510

Visszatérve a hazánkban őrzött kardokhoz megállapíthatjuk, hogy a Hunyadi-korban is megtalálhatók a merev és keskeny, négyzet átmetszetű pengéjű, erőteljesen hegybe futó kardok.²¹ A fentiek mellett a rugalmas és széles, kétélű pengéjű, alig hegybe futó kardok is szép számmal ismertek a tárgyi emléanyagban.²² A Hunyadi-korban jelentek ugyan meg, de a Jagelló-korban lettek jellegzetesek azok a kardok, amelyeket pallos néven ismerünk. Ezeknek a fegyvereknek az ismertetőjegye az „S”-alakú keresztvas, a négyszögletes, gerincéles, vagy dudoros markolatgomb, valamint az, hogy széles, felső részén apró vájatokkal rendelkező pengéjük teljesen párhuzamos és tompa, lekerekített végződésű (6. ábra).²³ Az isztambuli Topkapı Múzeumban a fentiekhez nagyban hasonlító kardokat őriznek, amelyeket magyarnak tartanak és a Jagelló-dinasztiához kötnék.²⁴ A 7. ábrán látható pallos már a 16. század elejének a jegyeit viseli magán. A pengéje tulajdonképpen a 6. ábrán lévő kard jó párhuzama, míg keresztvasa már „8”-as formájú, markolatgombja csunkolt téglatestet mutat, amelynek mindkét oldalán egy-egy lencse alakú dudor ül.²⁵ Az előző pallos aranyozott ezüstszerelésű, nagyobb „testvére” a 8. ábrán vehető szemügyre, amely minden valószínűség szerint a 16. század második negyedében készült.²⁶ A Jagelló-korban mint azt az előző példák is jól bizonyítják, igen nagy mértékben elterjedtek a pallosok. A fenti fegyvertípus mellett a széles, enyhén hegybefutó pengéjű kardok is népszerűek voltak, amelyet a mohácsi csatában (1526) elesett Drágffy János zászlótartó oldalfegyvere és egy Báthori-címeres kard is kitűnően igazol, amelyeket jelenleg az isztambuli Topkapı Szeráj Múzeumban őriznek.²⁷ A 15. század végén, vagy a 16. század elején készült a 9. ábrán látható, igen különleges kard. A keskeny, merev és gerincéles penge erőteljes hegybe fut.²⁸ A hosszú és egyenes keresztvasszára egyik oldalon derékszögben megtörve oldalra áll, míg markolatának végén gerezdelt körte formájú markolatgomb ül. Az előző szűrőfegyver,

²¹ Kronológiai sorrendben: MNM Fegyvertár, ltsz.: 53.376, hossza: 72,5 cm (pengéje törött), penge szélessége: 3,4 cm, lelőhelye: Törökbálint; ltsz.: 53.374, hossza: 106,3 cm, penge szélessége: 4,3 cm, tömege: 1,58 kg, lelőhelye: Budapest, Rákospatak; ltsz.: 53.200, hossza: 131 cm (markolatgombja letört, pengéje erősen korrodált), penge szélessége: 3,9 cm, tömege: 0,94 kg. Ez utóbbi fegyver a „Bohrschwert”, vö. TILMAN 2009, 150, Kat. No. 6. Az 1487-ben elhunyt Szapolyai Imre síremlékén egy ilyen típusú fegyvert láthatunk. HUNYADI 2008, 276–277, Kat. No. 6.4; vö. THOMAS-FRITZ 1978, 6–7, 10–14.

²² MNM Fegyvertár, ltsz.: 55.3584, hossza: 108 cm, penge szélessége: 5,3 cm, tömege: 1,19 kg, lelőhelye: Vác; ltsz.: 53.197, hossza: 114,8 cm, penge szélessége: 5,6 cm, tömege: 1,29 kg; ZARNÓCZKI 1990, 43–45.

²³ NAGY 1890, 300–301; NAGY 1897, 59; NAGY 1898, 228–230; MNM Fegyvertár, ltsz.: 55.3116, hossza: 125,5 cm, penge szélessége: 5,5 cm, tömege: 1,52 kg, lelőhelye: Pusztaiújfalu; párhuzama: ltsz.: 53.311, hossza: 120,3 cm, penge szélessége: 4,3 cm; ltsz.: 55.3133, hossza: 119,2 cm, penge szélessége: 4,8 cm, tömege: 1,38 kg, lelőhelye: Solymár; GLOSEK 1984, 173, Kat. No. 439; LUGOSI-TEMESVÁRY 1988, Kat. No. 18; ZARNÓCZKI 1992, 10. A kutatók többsége, köztük Oakeshott is az „S”-alakú keresztvasat itáliai (Velence) eredetűnek gondolja. A fenti szakember ennek a típusnak a leírását a következő mondatdal zárja: „Many of these „Venetian” hilts have been found in Hungary.” OAKESHOTT 1964, 118; vö. B. SZABÓ 2010, 129–130, 18. jegyzet; NORMANN 1980, 64–66, 240–241.

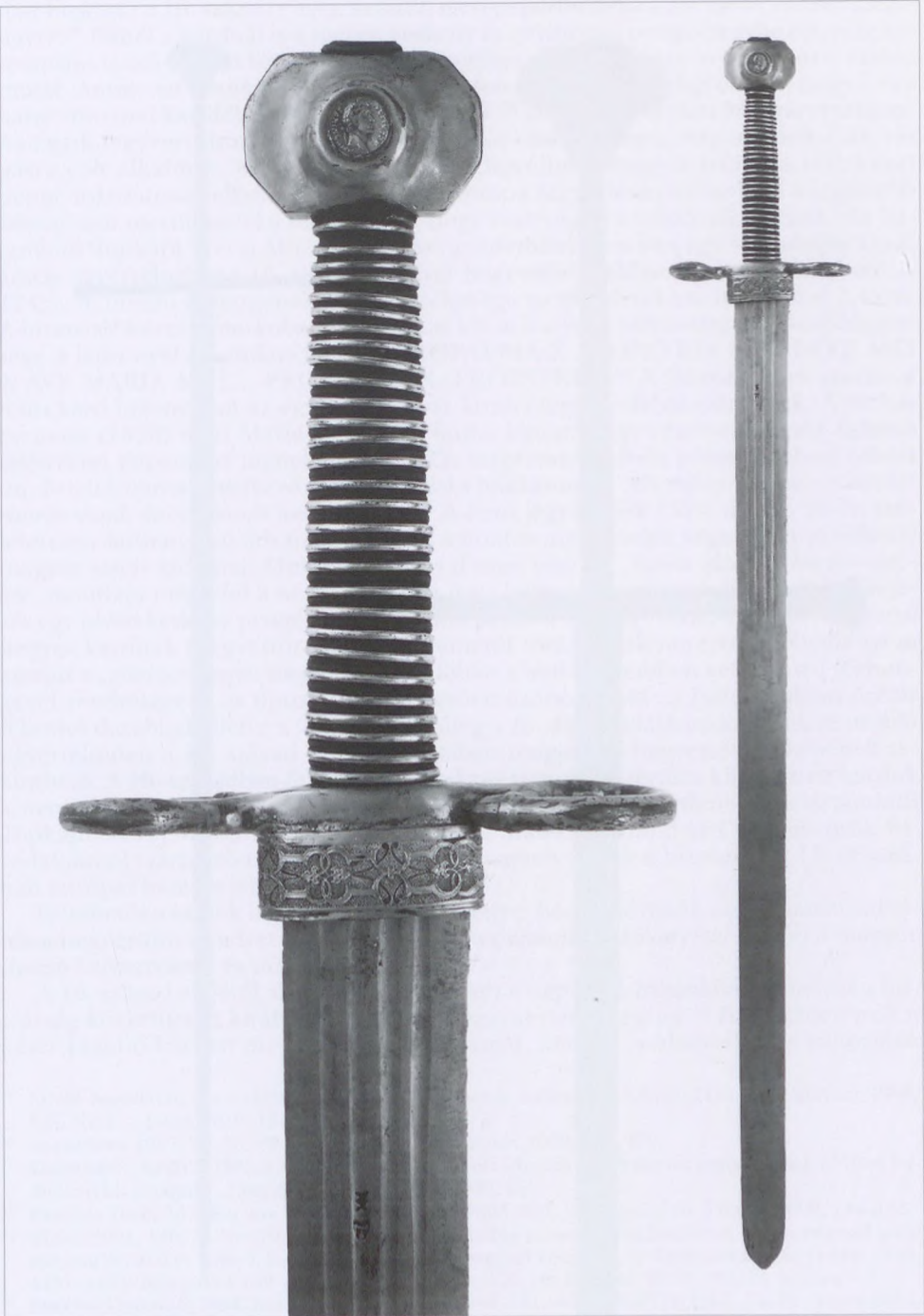
²⁴ ALEXANDER 1987, 22–23, 39.

²⁵ MNM Fegyvertár, ltsz.: 53.323, hossza: 101 cm, penge szélessége: 4,1 cm, tömege: 1,12 kg; LUGOSI-TEMESVÁRY 1988, Kat. No. 15; MARIA 1993, 84, Kat. No. 69; HABSBURG 2005, 238, Kat. No. VI–31.

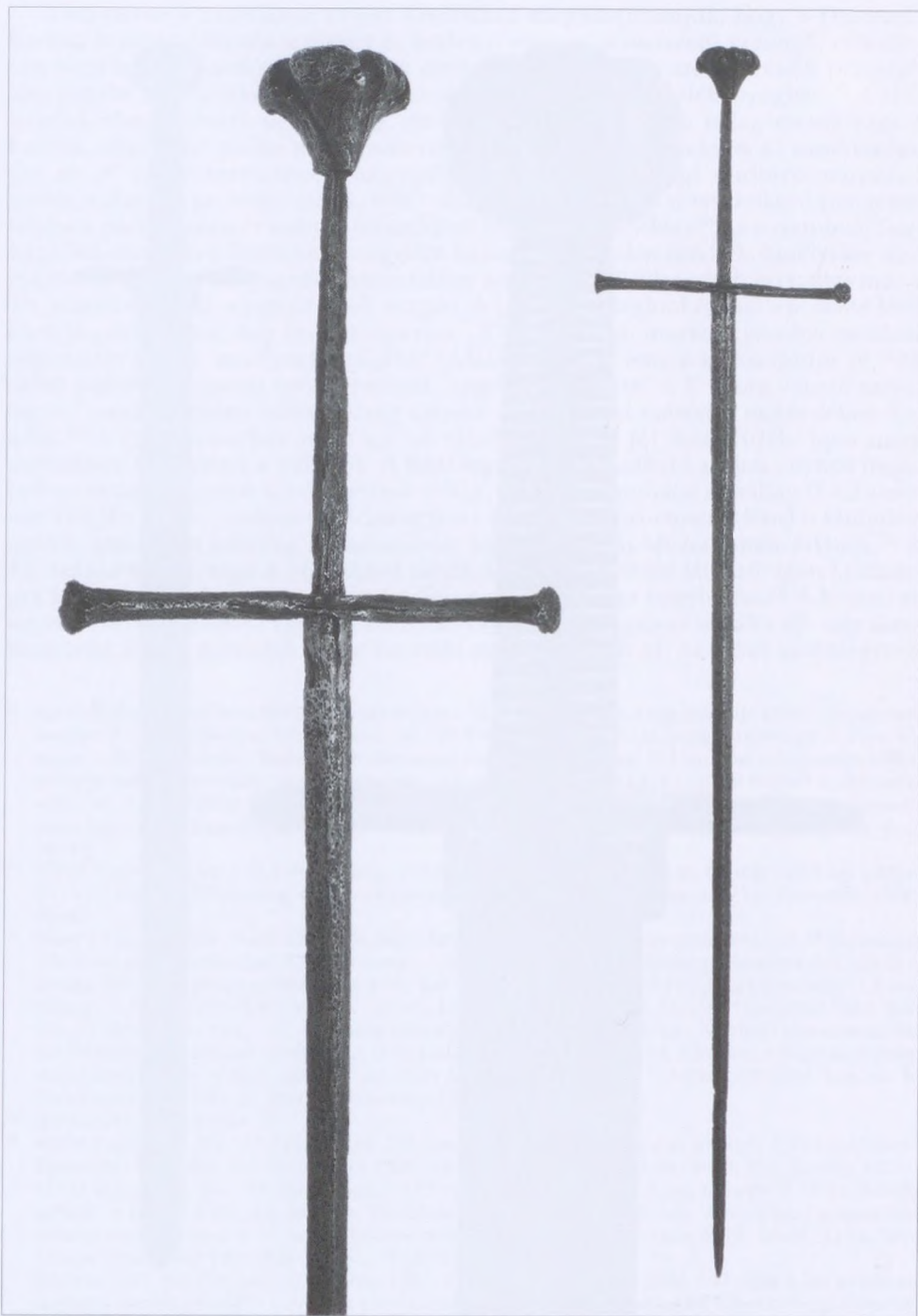
²⁶ MNM Fegyvertár, ltsz.: 55.3212, hossza: 115 cm, penge szélessége: 5 cm, tömege: 1,57 kg (hüvely nélkül); A BÉCSI 1933, 44, Kat. No. 70; KALMÁR 1971, 66–67, 115.b. kép. A fenti kard szintén aranyozott ezüst borítású, a 16. század közepe táján készült változata: KALMÁR 1971, 66–67, 115.a. kép; LUGOSI-TEMESVÁRY 1988, Kat. No. 51; SPLENDEUR 1999, 112, Kat. No. 8.

²⁷ KALMÁR 1971, 64, 108. kép; ALEXANDER 1987, 37–38, 47; ALEXANDER 2004, 147–149. A két utóbbi tanulmány szerint a Drágffy-kard még jóval a mohácsi csata (1526) előtt került Konstantinápolyba, feltehetően a 16. század legelején. Vö. KOVÁCS S. 2009, 597, Kat. No. 116.

²⁸ MNM Fegyvertár, ltsz.: 53.377, hossza: 112 cm, penge szélessége: 2,5 cm, tömege: 1,23 kg, lelőhelye: Budapest, Dunameder; TEMESVÁRY 1989, 46, Kat. No. 18.

8. ábra Kard, pontosabban aranyozott ezüstszerelésű lovagi pallos a 16. század második negyedéből
Abb. 8 Ritterschwert aus vergoldeten Silber um 1540

9. ábra Kard, pontosabban tőr kard (rapier) a 15. század végéről, 16. század elejéről
Abb. 9 Rapier um 1510

már biztosan a 16. század elején készült, igen jó párhuzama a 10. ábrán vehető szemügyre.²⁹ Ennél a kardnál is a merev, keskeny és gerincéles penge hegybe fut, míg keresztvása fekvő „8”-ast formáz, markolatgombja pedig harántgerezdelt körte alakot mutat. Amint azt láttuk a Zsigmond-kortól folyamatosan megfigyelhető, hogy – néhány átmeneti kardféleséget leszámítva – két fő kardtípus létezett Magyarországon. Az egyik fegyverváltozat szinte kizárólagosan csak szúrásra, míg a másik csak vágásra volt alkalmas. A Jagelló-korban megfigyelhető, hogy a szúrásra kialakított penge fokozatosan elkeskenyedett, míg a tompa végződésű pallosoknál a legkisebb kétség sem merülhet fel a tekintetben, hogy csak vágásra voltak alkalmasak. Az isztambuli Topkapi Szeráj Múzeum fegyvergyűjteményében van egy különleges kard, amely egyértelműen a 16. századi magyar hegyestőrök előzményének tekinthető. A 124,5 cm hosszú műtárgynak a pengeszélessége meglepően kicsi, mindössze 1,4 cm. A bronzból készült markolat és a nyújtott körte formájú markolatgomb különlegessége a latin nyelvű gótikus felirat: „PROPATRIA X PROPATRIA MISERERE MEI X AVE MARIA MAT... PROPATRIA X PROPATRIA”.³⁰ A feltételezések szerint a fenti kard bizonyosan az egykori magyar királyi fegyvertárból származik. A mohácsi csata (1526) után Mária királyné a budai kincstár egy részével, köztük számos fegyverrel Pozsonyba menekült. Az 1527. szeptember 19-én német nyelven felvett ún. B-leltárban a következő fegyverleírásra bukkanunk: „*Ain rapier mit ainer roten samatein shaid, das ortpände weisz silbrin.*”³¹ A fenti jegyzéknek 1528. április 22-én született egy latin nyelvű átirata, amelyben a pontos megnevezés végett már jó néhány magyar szó is szerepel. Minden bizonnyal ezen jegyzék „*unum gladium hegyes simplex*” mondata megfelel a német nyelven írott leltár „*rapier*”-ének.³² Mindkét kifejezés egy olyan keskeny pengéjű, szúrásra kifejlesztett fegyvert takar, amelyet magyarul hegyes kardnak (hegyestőrnek), míg németül törkardnak neveztek. Véleményem szerint a „*gladium hegyes simplex*” már valóban a mai értelemben vett hosszú törpengével rendelkezett, és típusában feltehetően azonosítható az Isztambulban őrzött feliratos darabbal, illetve a 9. és valószínűleg a 10. ábrákon látható karddal, ez utóbbi egyértelműen a 16. század első évtizedeiben megjelenő hegyestőr előképének tekinthető. A 15. században felbukkanó, keskeny pengéjű, szúrásra kifejlesztett kardok a mamelukok és az oszmán-törökök előtt sem voltak ismeretlenek. Az isztambuli Topkapi Szeráj Múzeumban őriznek mind a Mameluk, mind az Oszmán-török Birodalomból származó egy-egy szúrófegyvert, amely minden bizonnyal a 15. században európai hatásra jelent meg náluk.³³

Feltehetően ennek is lehet a következménye, hogy a törökök olyan hamar átvették a hegyestőrt, amelyet használtak mind a mamelukoktól átvett,³⁴ mind a magyar típusú keresztvassal és markolattal.³⁵

A 16. század elejétől az a török szablya lett a népszerű hazánkban, amelyet a huszárság közvetített a királyi udvarba és a magyar nemességhez.³⁶ Feltehetően már a kései Jagelló-korban megindult az a folyamat, amikor is elsősorban a változatos

²⁹ MNM Fegyvertár, ltsz.: 53.383, hossza: 104 cm, penge szélessége: 3,3 cm; LUGOSI–TEMESVÁRY 1988, Kat. No.21.; JÁGER 2010, 13.

³⁰ ALEXANDER 1987, 24, 35, 99. szám alatt, 48; vö. TILMAN 2009, 128–130.

³¹ ZIMERMANN–KREYCI 1885, LXXIII. Balassa Menyhért lefoglalt és Bécsbe vitt ingóságainak 1549-es leltárában olvashatjuk: „*Zway alte Rapier*”; BEIGEL 1900, 461.

³² BARABÁS 1890, 367; KALMÁR 1971, 87; KOVÁCS S. 1993, 197, 21. jegyzet; vö. TILMAN 2009, 134–135.

³³ YÜCEL 2001, 120, Pl. No. 79, 131, Pl. No. 90. Ez utóbbi a „mec” nevű kardtípus, amely csonttal borított markolattal és hosszú, hegybe futó keskeny pengével készült és II. Mehmed szultán (1444–1446, 1451–1481) fegyverei közül való. KOVÁCS S. 2006a, 310; vö. B. SZABÓ 2010, 129, 16. jegyzet.

³⁴ LUGOSI–TEMESVÁRY 1988, Kat. No. 62, KOVÁCS S. 1993, 181, 187; SCHÄTZE 2005, 74–75.; JÁGER 2010, 14–15.

³⁵ LUGOSI–TEMESVÁRY 1988, Kat. No. 61; KOVÁCS S. 1993, 189; ONE HUNDRED 2002, 168–169.

³⁶ Lásd a 29. képet!

fegyverzetű és felszerelésű könnyűlovasságnál a bal oldalon viselt szablya miatt a keskeny, szűrára való, vagy a széles pengéjű, csak vágásra alkalmas kardok kiegészítő fegyverként a nyeregbe lettek kötve. Ludovicus Tubero történetíró, „Kortörténeti feljegyzések” című művében leírt egy Kassa melletti párviadalt, amely a „rác” (huszár) Jaksity Demeter és egy krími tatár vezér között 1491-ben zajlott le II. Ulászló király (1490–1516) jelenlétében. Miután a vitéz huszár sikeresen legyőzte ellenfelét, a történetíró így folytatja: „Nem tudta ezt elviselni a tatárok közül egy bizonyos kiváló lovas. Résztint vezérének halálától, résztint pedig a gyalázattól indítva viadalra hívta tehát a rácot és megsarkantyúzott lovát ellenségére ugrasztotta, hogy szerencsétlen saját halálával is tetézzé az ellenség dicsőségét, hiszen már az első összecsapáskor, miután tőrszúrás érte a nyakán, nyomban belehalt sebébe.”³⁷

Nagyon valószínűnek tartom, hogy itt jelen esetben nem (hegyes) tőrrel van szó, hanem a kopjaszúrás, vagyis a tőrszerű kopjacsúcs által okozott halálos sérülés lett egy kissé félreértelmezve. Ennek ellenére nyilvánvaló, hogy egy gyors és nagyerejű dőfés okozta a tatár ellenfél végzetét. A kopja és a hegyestőr közös vonása, hogy olyan (szűrő)fegyverek, amelyek egy kis pontot támadnak az ellenfél testén, s így nehéz ezt elhárítani, míg a szablya vágása ellen valamivel könnyebb védekezni egy gyakorlott harcosnak.

1553-ban írta Tinódi Lantos Sebestyén az „Enyingi Terek János vitézsége” című verset, amelyben fontos információkat olvashatunk a hegyestőr sikeres használatáról a szablyával szemben:

„Közel juta Terek János, hogy látá,
Az terekhez sieté, szömben álla,
Hegyös tőrrel ötet gyakdosá vala,
És óréa sebeket ejtött vala.

Ott az hegyös tőrrel igen gyakdosá,
Szablyával az terek ám felvága,
Vitéznek szép kengyelvasát találá,
Az rézkengyel félig el-bészakada.

Szakada csizmája és ő kapcája,
Azért meg nem sebesüle ő lába,
Hegyös tőrrel úrfi hozzátaszíta,
Szablyás karját ő a földhöz nyássolá.”³⁸

A hegyestőrt a fent leírtak szerint még szablyával szemben is sikeresen alkalmazták, csakúgy mint sodronying ellen.

Kassán, a felső-magyarországi főkapitányok székhelyén 1600 óta egy céhben dolgoztak a páncélgyártók és a fegyverderék-készítők. A két mesterség közti lényeges különbségre utal az 1633.

10. ábra. Kard, pontosabban hegyestőr (panzerstecher) a 16. század elejéről
Abb. 10 Panzerstecher um 1520

³⁷ TUBERO 1994, 165; vö. TÓTH 1934, 191, 221. jegyzet

³⁸ TINÓDI 1984, 319, 323–324.

évi árszabás, amely szerint a páncél lehet aprószemű (ekkor drágább), vagy öregszemű, azaz a páncél kifejezés megfelelt ebben az időben a sodronyíngnek. A fegyverderék a páncéllal ellentétben pedig acéllemezekből, kovácsolással készült, fényesre csiszolt vagy feketített változatban. Az előbb vázolt különbség igen szembevető Pankaly Péter fegyverderék-készítő és Demut Valten páncélgyártó 1619-ben készült pecsétjén. Az előbbi mesternél sisak, míg az utóbbinál sodronyíng van a ti-páriumba vésve.³⁹ A Bohrschwert még a 16. század első felében is előfordult, de ekkor már leginkább Panzerstecher néven említik a német nyelvű források.⁴⁰ Így nem meglepő, hogy a *panzer* szó sodronyínget, míg a *rüstung* lemezpáncélt jelentett a 16–17. században.⁴¹ A hegyestőr német neve egyébként szintén Panzerstecher, azaz „sodronyíngátszűrő” és nem „páncélszűrő”, mint ahogyan igen helytelenül a legtöbben fordították. Ez a téves értelmezés vezette félre Kalmár Jánost is, amikor a következő sorokat írta: „A hegyestőrök a XV. század végén jönnek általánosan divatba, amikor is a sodronyínget felváltja a vaslemezekből készült vértet.”⁴²

Végezetül szükséges megemlékezni a huszárság „harmadik” kiegészítő kardjáról, amelyet palloshegyestőrnek neveznek a 17. századi források. Az előbbi fegyvertípus többnyire markolatkengyellel, ferdén levágott markolatkupakkal, valamint egyélű – vájatos – pengével rendelkezik, és különlegessége a hosszú fokél, amely szúrásra is alkalmassá tette ezt a kardféleséget. Igen érdekes, hogy a tárgyi emléanyagban az előbbi huszárfegyver előzménye már a 15. század második felében Angliában és Itáliában egyaránt megtalálható volt. A fenti, – szúrásra és vágásra kiválóan alkalmas – kardtípus magyarországi ismerete biztosra vehető, hiszen ilyen fegyvert tart a kezében a Bakács család 1532-ben kiállított címeres levelének a huszára, valamint ezt a változatot képviseli Kemény János erdélyi fejedelem pompás huszárfegyvere is.

Az angol szakirodalomban „*hanger*”-ként megnevezett fegyvertípust a huszárság a kései Jagelló-kortól kezdve használhatta kiegészítő fegyverként. Hazánkban a fenti kardféleség neve palloshegyestőr lett, amelynek jellegzetes, egyenesen álló markolatkengyele a későbbiek során a magyar pallosoknál és szablyáknál is felbukkant.

A magyar fegyverzetben a Zsigmond-kor óta jelen voltak a csak szúrásra való, merev, valamint a csak vágásra alkalmas rugalmas pengéjű kardok. A 15. század utolsó évtizedeiben megfigyelhető a szúrásra való penge elkeskenyedése, valamint a klasszikus pallos megjelenése, sőt ismert olyan kardtípus is, amely vágásra és szúrásra egyaránt alkalmas volt. Mint azt korábban már említettem, ezek a kardok a kései Jagelló-korban kezdtek – feltehetően elsősorban a könnyűlovasságnál – kiegészítő fegyverré válni.⁴³ A mohácsi csatavesztés (1526) utáni időszakban a szablyaviselet általánossá válása miatt kerültek némi átalakítással hegyestőr, lóra való pallos, illetve palloshegyestőr néven széleskörű használatba. Az előbbi fegyverek elsősorban a huszárság révén, a török elleni harcok tapasztalatai miatt váltak a „legmagyarabb” fegyvernem meghatározó hadfelszerelési tárgyáivá.

³⁹ KEMÉNY 1901, 78.

⁴⁰ TILMAN 2009, 120–122, 150, 154.

⁴¹ THOMAS–GAMBER–SCHEDELMANN 1963, 20.

⁴² KALMÁR 1971, 87.

⁴³ B. SZABÓ 2010a, 146, 150, 2–3. kép; vö. KALMÁR 1971, 91, 166.b. kép, 98, 178. kép; ZYGULSKI 2000, 117. Az MNM fegyvergyűjteményében található egy 15. századi harci kés, amely „*hanger*” kicsinyített mása: Ltsz.: 53.212., hossza: 44,5 cm, lelőhelye: Budapest–Kamaraerdő. A sárospataki római katolikus templomban lévő, Pálóczy Mihály és Antal 1519-es évszámmal ellátott síremléke nem kis fejtörést okoz a magyar fegyverek kutatóinak. Az igen különleges páncélban ábrázolt lovag bal keze feltehetően egy „Bohrschwert” típusú kardon nyugszik, míg a jobb oldalára egy palloshegyestőr van felkötve. Amennyiben a fenti sírkőnek hinni lehet, ez azt jelenti, hogy a főúri nehézlovas a szúrásra való kardja mellé felkötötte az oldalára ezt az igen korán felbukkanó kiegészítő fegyvert. SCHALLABURG 1982, 681–683, Kat. No. 835; vö. THOMAS–FRITZ 1978, 12–14.

IRODALOM

- A BÉCSI 1933: *A bécsi gyűjteményekből Magyarországnak jutott tárgyak kiállítása a Magyar Nemzeti Múzeumban*. Budapest.
- ALEXANDER 1985: Alexander, D. G., European Swords in the Collections of Istanbul. Part I. Swords from the Arsenal of Alexandria. *WUK* 27. 81–118.
- ALEXANDER 1987: Alexander, D. G., European Swords in the Collections of Istanbul. Part II. *WUK* 29. 21–48.
- ALEXANDER 2004: Alexander, D., Pisanello's Hat. The Costume and Weapons depicted in Pisanello's Medal for John VIII Palaeologue. A discussion of the Sabre and related weapons. *Gladius* 24. 135–186.
- B.SZABÓ 2010: B. Szabó J., *A honfoglalóktól a huszárokig. A középkori magyar könnyűlovasságról*. A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára. Sorozatszerkesztő: Veszprémy László. Budapest.
- B. SZABÓ 2010a: B Szabó J., „Bizony, ha volna erős, körmös kéz...”, vajon akkor mit fogna? *HK* (Ünnepi különszám, 2010. május 14.) 145–154.
- BARABÁS 1890: Barabás S., II. Lajos király kincseinek összeírása. 1528. ápr. 22. *TT* 367–369.
- BAYERN 2001: Bayern Ungarn Tausend Jahre. Bajorország és Magyarország 1000 éve. Katalog zur Bayerischen Landesausstellung 2001 Oberhausmuseum, Passau. Augsburg.
- BEIGEL 1900: Beigel I., Balassa Menyhért lefoglalt ingóságainak leltári kivonata 1549. *TT* (Új Folyam) 457–463.
- BIBORSKI–STEPINSKI–ZABINSKI 2004: Biborski, M.–Stepinski, J.–Zabinski, G., A Renaissance Sword from Ració. *Gladius* 24. 187–208.
- BOCCIA-COELHO 1975: Boccia, G. L. – Coelho, E. T., *Armi Bianche Italiane*. Milano.
- COMBE–COSSON 1937: Combe, E. – Cosson, A. F. C., European Swords with Arabic Inscriptions from the Armoury of Alexandria. *Bul Rac* 31. 225–246.
- DÓRY 1924: Dóry F., Nyelvtörténeti adatok. *MNy* 20. 84–85.
- FINÁLY 1892: Finály H., A Besztercei Szószedet. Értékelés a nyelv- és széptudományok köréből. 16.
- GAMBER 1998: Gamber, O., Geschichte der mittelalterlichen Bewaffnung. Teil 6. *WUK*. 40. 33–62.
- GLOSEK 1984: Glosek, M., *Miecze srodkowoeuropejskie z X-XV W*. Warszawa.
- HABSBURG 2005: Réthelyi O. – F. Romhányi B. – Spekner E. – Végh A. (szerk.), *Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531*. Budapest.
- HUNYADI 2008: Farbaký P.–Spekner E.–Szende K.–Végh A. (szerk.), *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490*. Kiállítási katalógus. Budapest.
- JÄGER 2010: Jäger, F., *Ungarische Säbel und Husaren-Pallasch*. Gnas.
- KALMÁR 1971: Kalmár J., *Régi magyar fegyverek*. Budapest.
- KEMÉNY 1901: Kemény L., A kassai fegyvergyártó céhről. *ArchÉrt* 21. 78–81.
- KOVÁCS S. 1993: Kovács S. T., A hegyestőr. (Egy speciális szűrőfegyver története). *FolHist* 18. 177–203.
- KOVÁCS S. 2006: Kovács S. T., A Batthyány-Strattman gyűjtemény oszmán-török fegyverei. In.: Nagy Zoltán (szerk.), *A Batthyányak évszázadai*. Tudományos konferencia Körmenden. 2005. október 27–29. Körmend-Szombathely.
- KOVÁCS S. 2009: Kovács S. T., Nehézlovakosok és huszárok a késő középkori Magyarországon. In.: Buzás G.–Orosz K.–Vasáros Zs. (szerk.), *Reneszánsz Látványtár. Virtuális utazás a múltba. Kiállítási katalógus és tanulmánykötet*. Budapest. 579–603.
- KUBINYI 1973: Kubinyi A., Bicellus. Adatok egy középkori fegyverfajta meghatározásához. *BudRég* 23. 189–192.
- LÁSZLÓ 1994: László Gy., *A Szent László legenda középkori falképei*. Budapest.
- LUGOSI–TEMESVÁRY 1988: Lugosi J.–Temesváry F., *Kardok*. Budapest.
- MANN 1962: Mann, J., *Wallace Collection Catalogues. European Arms and Armour. Text with Historical notes and illustrations*. Volume II. Arms. London.
- MARIA 1993: *Maria Van Hongarije 1505–1558*. Rijksmuseum Het Catharijneconvent. Utrecht.
- MOLNÁR–SIMON 1980: Molnár J.–Simon Gy., *Magyar nyelvemlékek*. Budapest.
- NAGY 1890: Nagy G., A magyar középkori fegyverzetéről. *ArchÉrt* 10. 289–301.

- NAGY 1897: Nagy G., Hadtörténelmi emlékek az ezredéves kiállításon. *ArchÉrt* 17. 53–61.
- NAGY 1898: Nagy G., Magyar kardok. *ArchÉrt* 18. 226–245.
- NORMAN 1980: Norman, A. V. B., *The Rapier and Small-Sword, 1460–1820*. London.
- OAKESHOTT 1964: Oakeshott, E., *The Sword in the Age of Chivalry*. London.
- OAKESHOTT 1991: Oakeshott, E., *Records of the Medieval Sword*. Woodbridge.
- OAKESHOTT 2001: Oakeshott, E., *Sword in Hand. A History of the Medieval Sword*. Minneapolis.
- ONE HUNDRED 2002: Tumanovskiy, V. (főszerk.), *One hundred items from the Collection of the Russian Emperors. Armoury Chamber of the Russian Tsars*. St. Petersburg.
- PANNONIA 1994: Mikó Á.–Takács I. (szerk.), *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Budapest.
- SCHALLABURG 1982: Schallaburg '82. *Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458–1541*. Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums, Neue Folge Nr. 118, Wien.
- SCHNEIDER 1980: Schneider, H., *Waffen im Schweizerischen Landesmuseum. Griffwaffen I*. Zürich.
- SHÄTZE 2005: Grewenig, M.M. (szerk.), *Shätze aus 1001 Nacht. Faszination Morgenland*. Völklinger Hütte.
- SIGISMUNDUS 2006: Takács I. (szerk.), *Sigismundus Rex et Imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437*. Budapest.
- SPLendeur 1999: *Splendeur de L'Armurerie Hongroise*. Bruxelles.
- THOMAS–GAMBER–Schedelman 1963: Thomas, B.–Gamber, O.–Schedelman, H., *Die schönsten Waffen und Rüstungen aus europäischen und amerikanischen Sammlungen*. München.
- THOMAS–FRITZ 1978: Thomas, B.–Fritz, J. M., *Unbekannte Werke spätmittelalterlicher Waffenschmiedekunst in Karlsruhe*. *WUK* 20. 1–18.
- TILMAN 2009: Tilman, W.: Anderhalbhänder-Zweihänder-Langes Schwert. Klassifikation, Nutzung und Bezeichnung der grossen Schwerter des Spätmittelalters und der frühen Neuzeit. *WUK* 51. 113–180.
- TINÓDI 1984: Tinódi S., *Krónika*. Budapest.
- TÓTH 1934: Tóth Z., A huszárok eredetéről. *HK* 35. 129–196.
- TUBERO 1994: Tubero, L., *Kortörténeti feljegyzések. (Magyarország)*. Közreadja: Blazovich László – Sz. Galántai Erzsébet. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár. Sorozatszerkesztő: Kristó Gyula. Szeged.
- YÜCEL 2001: Yücel, Ü., *Islamic Swords and Swordsmiths*. Istanbul.
- ZARNÓCZKI 1990: Zarnóczki A., Fegyverzet, katonai felszerelés, hadsereg Magyarországon Hunyadi Mátyás korában. *HK* 37. 31–66.
- ZARNÓCZKI 1992: Zarnóczki A., *Mátyás király katonái*. Budapest.
- ZIMERMANN–KREYCZI 1885: Zimmermann, H.–Kreyczi, F., *Urkunden und Regesten aus dem K.u.K. Reichs-Finanz-Archiv*. *JKSK* 3.I.-LXXXII.
- ZYGULSKI 2000: Zygulski (Jun.), Z., *Husaria Polska. (The Polish Hussaria.)* Warszawa.

NOCH EINMAL ÜBER DEN PANZERSTECHEUR

Aufgrund zahlreicher ungarisch-lateinischer Wortregister des 15. Jahrhunderts kann man mit Sicherheit feststellen, dass die Bedeutung des lateinischen Wortes *gladius*, d.h. Schwert im 15. Jahrhundert mit der heutigen Bedeutung des Wortes Dolch identisch war, wenn auch diese Erklärung überraschend wirkt. Zur Anfangszeit der Herrschaft des ungarischen Königs Sigismund von Luxemburg (1387–1437) wurde das Wortregister von Bistriz verfasst. In diesem wichtigen ungarischen Sprachdenkmal wurden die damaligen Waffen mit überraschender Ausführlichkeit aufgezeichnet. Aus dem Kreis der Kaltwaffen wurden das *fixolaris* – spitziges Schwert (*Abb. 1–2*), das *bipennis* – zweischneidiges Schwert (*Abb. 3–4*) und die *spalta* – breites Schwert (*Abb. 5*) angeführt, die mit den erhalten gebliebenen Exemplaren der zeitgenössischen gegenständlichen Materials relativ gut identifiziert werden können. In den letzten Jahrzehnten des 15. Jahrhunderts erschienen auch breite zweischneidige Pallasche in Ungarn in großer Anzahl (*Abb. 6*). Dieser Waffentyp hatte auch eine kürzere Variante, wahrscheinlich für Infanteristen (*Abb. 7*). Natürlich war der Pallasch bei den Hochadeligen besonders beliebt, ein schönes Beispiel dafür präsentiert uns die Abbildung 8. Ebenfalls Ende des 15. Jahrhunderts kommen in relativ großer Anzahl jene Schwerter auf, die eine besonders dünne, steife Klinge hatten und für die Vorgänger der eigentlichen Rapier gehalten werden können (*Abb. 9*), während die Anfang des 16. Jahrhunderts erschienenen besonderen ungarischen Schwerter als Vorbilder des Panzerstechers gelten (*Abb. 10*). In der Periode nach der Schlacht bei Mohács (1526) wurde die Tragung von Säbeln in Ungarn allgemein verbreitet und infolge dessen wurden nach gewisser Umgestaltung einerseits die Schwerter auf *Abb. 10* als Panzerstecher, andererseits die auf den Abbildungen 6–8 gezeigten Schwerter mit ungarischem Säbelgriff versehen und als „Pallasch zum Gebrauch zu Pferde“ genannt in weiten Kreisen gebraucht. Es ist wichtig zu bemerken, dass die vorher genannten beiden Ergänzungswaffentypen immer am Sattel befestigt wurden. Diese Waffen entstanden im Zusammenhang mit dem Husarentum, aufgrund der Erfahrungen der Kämpfe gegen die Türken, und wurden zur typischen Grundwaffe des furchterregenden ungarischen Husarentums vom 16. Jahrhundert bis Anfang des 18. Jahrhunderts.

KÖZÉPKORI CSATATEREK RÉGÉSZETI KUTATÁSA ÉS A CSATATEREK JOGI VÉDELME MAGYARORSZÁGON

POLGÁR Balázs

„... És te virulj, gyászter! a béke malasztos ölében ...”
Kisfaludy Károly: Mohács

BEVEZETÉS

A hadirégészet építmény-, roncs-, hadisír- és harctérkutatásra irányuló, egyelőre hazánkban még gyerekcipőben járó régészeti irányzat. A csataterkutatás módszertanának alapjait 1983-ban, a Little Bighorn-i csatater feltárása során fektette le az amerikai *Richard Alan Fox* és *Douglas Scott*. A hadirégészet az ókortól kezdve napjainkkal bezárólag foglalkozik a múlt konfliktusainak, csatáinak, háborúinak kutatásával. A hazai múzeumok közül elsőként harctérkutatással 2006-tól a Hadtörténeti Múzeum kezdett el foglalkozni. Az első, hadirégészeti témakörű magyar vonatkozású monográfia 2010-ben jelent meg Négyesi Lajos tollából. A szerző a *Csaták néma tanúi* című munkájában összefoglalja a nemzetközi és hazai csataterkutatás fő tudományos eredményeit, továbbá részletesen tárgyalja a hadirégészet módszertanának egyes kérdésköreit.

A jelen tanulmány fő célja a harctérrégészet néhány módszertani kérdésének ismertetése, a hazai középkori harctérrégészet jelenlegi állásának két példán keresztül való bemutatása és a csatatervédelem kérdéskörének tárgyalása.

CSATATEREK RÉGÉSZETI KUTATÁSA

A harctérrégészet (*battlefield archaeology*) félrevezető fogalom, mivel azt sugallja, mintha a régészet ezen kutatási ágának legfőbb tárgyát egy adott terület képezi, ahol egy bizonyos ütközet lezajlott. A harctérrégészet ennél azonban jóval összetettebb diszciplína.¹ A kutatás egyik középpontjában a „*materiality of conflict*”, azaz az emberek közti konfliktusok tárgyi és épített emlékeinek kutatása áll.² A harctérrégészet a tárgyi leletek mellett az írott és képi források felhasználásával, a „Mi, mikor, miért, és hogyan történt?” kérdésekre keresi a választ egy meghatározott fegyveres összecsapás vagy háború kapcsán.³ A „harctérrégészetnél” összetettebb és nagyobb fogalmi egységet alkot a „konfliktusrégészet” (*conflict landscape archaeology*). A konfliktusrégészet a harctérrégészetnél tágabb térbeli kereteket jelöl meg, mivel az emberek közti fegyveres összecsapások emlékét nem csak a csataterkek helyszínei őrizhetik meg.⁴ Peter Harrington a harctérrégészet térbeli keretei kapcsán megfogalmazott véleménye szerint a „*buried landscape of war*” alapvetően két zónával rendelkezik: az egyik zónát a városok és erődített épületek alkotják, a másik zónát az előbbiek területén kívül található sáncok, árkok, vermek és más erődítések képezik.⁵

¹ SUTHERLAND 2002, 1–2.

² SCHOFIELD–JOHNSON–BECK 2002, 1, 3.

³ HARRINGTON 2004, 8.

⁴ SUTHERLAND 2002, 2.

⁵ HARRINGTON 2004, 6–7.

MÓDSZERTAN

Egy-egy ütközet menetének megismeréséhez jelentős információkat szolgáltathat a régészet. Egy csatatér régészeti módszerekkel való kutatása különösen fontos abban az esetben, ha hiányosak, illetve egymásnak ellentmondanak az írott vagy esetlegesen a képi források.⁶ A kora újkor számos új, a háborús eseményeket bemutató képi, illetve írásos műfajt teremtett, „Ugyanannak a hadszíntérnek többféle nyilvánossága is létezett, sőt, ugyanaz a nyilvánosság többféle „szerkesztésben” is olvashatta az adott hadszíntér eseményeit.”⁷

A csatateretek vizsgálatánál elsődleges feladat az írott forrásokban és a képi ábrázolásokban szereplő topográfiai pontok terepi azonosítása. Az ütközet helyszínének meghatározására fémkereső-műszerek segítségével történő terepbejárás révén kerül sor a leggyakrabban. Ideális esetben a leletek és elsődleges eltemetődésük helye segítséget nyújt a csatatér területének lehatárolásában és az ütközet főbb eseményeinek rekonstruálásában.⁸ A vizsgálandó területen a terepbejárás során érdemes minél több, kisebb méretű mintavételi egységet kijelölni. A leletek előkerülési helyét GPS koordináták segítségével kell rögzíteni, és érdemes később térképen is feltüntetni a talált tárgyak származási helyét.⁹ Az ütközetek helyszíneinek vizsgálatát jelentős mértékben megnehezíti a mezőgazdasági művelés, a mélyszántás tönkretelheti a tömegsírokat, illetve számos eltemetődött tárgyat hozhat felszínre, amit a későbbiekben óhatatlanul felszednek az arra járók, gyűjtők. További komoly problémát okozhat esetlegesen a terület újkori szeméttel való szennyezettsége.¹⁰ A leletek értelmezésénél gondot jelenthet, ha egy kisebb területen több csata folyt le viszonylag rövidebb időn belül. Számos időtálló formával rendelkező tárgy (például patkók) keltezése ütközik nehézségbe. Egy-egy terepbejárás során talált tárgy egy adott csatahoz való biztos kapcsolásakor kritikusan kell eljárunk, mivel az interpretációt nem segítik zárt rétegsorok. A talált fegyverek, fegyvertöredékek és viseleti elemek datálását jól keltezhető párhuzamok (esetlegesen írott és képi források) segíthetik. A leletek csoportosításánál és statisztikai kiértékelésénél fontos szempont:

- a csatateretek leletanyaga egyenetlen eloszlást mutat
- a lovassági ütközeteknél a nagyobb területen, gyalogos összecsapásnál kisebb területen szóródhatnak szét tárgyak
- a katonai felszerelés, a ruházat és annak fém eleme értéket képviselt, ezért ha volt mód a csata után az elszóródott tárgyakat összeszedték, illetve kifosztották a halottakat.¹¹

Egy ütközet pontos helyszínének meghatározásában nagy szerepe van a földrajzi nevek vizsgálatának. A Rózsák háborújának egyik legvéresebb ütközetének, a Towton-i csata pontos helyének meghatározásában nagy szereppel bírtak a környékbeli beszédes földrajzi megnevezések: „Bloody Meadow” vagy „The Graves”.¹² A földrajzi nevek helytelen értelmezése azonban tévútra is viheti a kutatást. Anonymus, III. Béla névtelen jegyzője a *Gesta Hungarorum* című munkájában a Tiszaalpárnál levő „Görögök réve” helynév mögött etimologizálás révén egy honfoglalás kori, bi-

⁶ SCOTT–FOX–CONNOR–HARMON 1989, 10–11.

⁷ G. ETÉNYI 2003, 12.

⁸ LEES 2002, 16.

⁹ LYNCH–COOKSEY 2007, 145–149, Pratt 2008, 6–9.

¹⁰ PRATT 2008, 9.

¹¹ NÉGYESI 1994, 75.

¹² Az 1461. március 29-ei Towton-i ütközet helyszínének pontos meghatározásában a beszédes földrajzi helynevek és a lokális történelmi hagyomány mellett számos írott középkori vagy későbbi korból származó forrás is segítségre volt. FIORATO 2000, 2–4.

zánci sereg elleni ütközet emlékét vélte felfedezni, azonban a tiszai rév megnevezése sokkal inkább a szávaszentdemeteri görög rítusú monostor egy javadalmára utal.¹³ A mohácsi csatater lehatárolása tett vizsgálatok esetében is nagy szerepet játszott a beszédes földrajzi nevek kutatása. Példaként a Sátorhely mellett elhelyezkedő mesterséges kiképzésű, 5 méter magas Törökdomb („Törökcsászár-domb”) említhető meg. A Törökdomb vélhetően nem onnan kapta nevét, hogy az első mohácsi csata idején, a dombon állították fel a török szultán sátrát, neve sokkal inkább a hely kedvelt török imahely voltjára vezethető vissza.¹⁴

A csataterkek lehatárolásánál segédkezhet a tömegsírok lokalizálása.¹⁵ Különösen akkor, ha az ütközetben elhunytakat gyorsan kellett eltemetni, illetve akkor, ha a halottak eltemetésére jóval a csatát követően került sor. Ezekben az esetben ugyanis gyakorlati okokból nem igen lehetett mód messzebb elvinni a csatatertről a holttesteket.¹⁶ Tömegsírok helyét jelezhetik a talaj felszínén megmutatkozó emberi csonttörmelék, ruházati elemek (gombok, veretek, övcsattok). Tömegsírok keresésekor több esetben előfordult, hogy egy középkori település temetőjére vagy temetőrészletére bukkantak az ásató régészek és azt azonosították tömegsírként. (Szent László I. törvénykönyvének 25. és Könyves Kálmán I. törvénykönyvének 73. törvénycikke kötelezővé tette az egyházak mellé, a cinteremfalra belülre való temetkezést. Így egy bizonyos idő után az újabb temetkezések megbolygatták a korábbi sírokat és a sírok összezsúfolódtak.¹⁷) A tömegsírokat általában nehéz datálni, mivel ha volt rá mód, a csatát követően gondosan kifosztották a holttesteket. A katonai tömegsírok kutatása kapcsán mindenképpen meg kell emlékeznünk, egy meglehetősen korai hazai példáról, a kiskunhalasi „Kuruczdomb” 1908-as feltárásáról.¹⁸ A „feltárás” Nagy Szeder István és Pataky Rezső tanár vezetésével folyt. A kutatás során megállapítható volt, hogy a csatát követően megásott 4-5 méter szélességű, 1 m mély sírgödör kicsinek bizonyult, így a holttesteket a már megtelt sírgödör felett halmozták fel, majd meszet öntöttek és földet hordtak a maradványokra. A budapesti Ember-tani Intézetben végzett kutatások révén kiderült, hogy 17 és 50 éves kor között elhunyt, 220-250 férfi holttestét temették el.¹⁹ A csontmaradványokon számos kard/szablya, csákányfokos/fokosbalta, szurony/tőr és lőfegyverek okozta sérülések voltak meghatározhatóak (*l. ábra*). A sérülések tanulmányozása jelentős mértékben hozzájárult a csata lefolyásának (az írott forrásokkal megegyező) rekonstrukciójához: a kuruc katonákat feltételezhetően álmukban lepték meg támadóik.²⁰

¹³ GYÖRFFY 1988, 91.

¹⁴ GERGELY 1926, 349–350; PAPP 1961, 232.

¹⁵ Ütközet során elhullott állatok maradványait tartalmazó verem egyelőre nem került feltárássra Magyarország területén. Egyes állatmaradványokon azonban megfigyelhetőek fegyver okozta sérülések. Példaként egy Tiszalöknél talált lókoponya említhető, meg amin számos, fókos okozta csapásra visszavezethető sérülés látható. A leletkontextus ugyanakkor nem teszi lehetővé ezeknek a sérüléseknek egyértelműen csatározáshoz való kötését. BÖKÖNYI 1974.

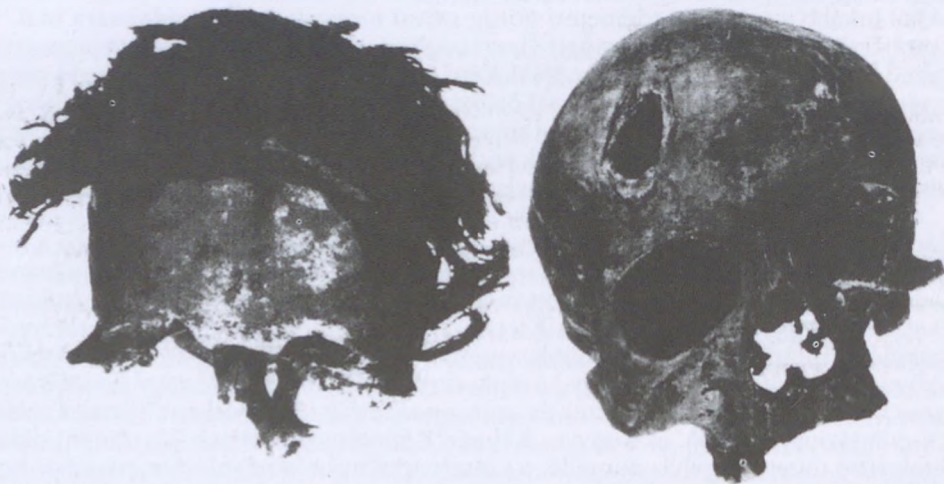
¹⁶ Gergely Endre 1924–1926-os mohácsi kutatásai során felismerte, hogy a tömegsírok nem törvényszerűen járulnak hozzá a csataterkek pontos lokalizációjához, egyes esetekben ugyan is a halottakat az ütközet helyszínétől távolabb temetik el, illetve az elhunyt katonákat később újra is eltemetik. GERGELY 1926, 349.

¹⁷ MÉRI 1986, 27.

¹⁸ A kiskunhalasi „Kuruczdomb” kiváló példája annak, hogy egy csata menetének vizsgálatakor az írott források hogyan támogathatóak meg a régészeti kutatások eredményeivel. A Rákóczi-féle szabadságharc korának forrásai és egyes 19–20. századi visszaemlékezések révén azonosítható volt az 1705-ös kiskunhalasi csata tömegsírja. A tömegsírbeli kísérőlelet nem került elő, kizárólagosan az embertani vizsgálatok eredményei révén lehetett tisztázni a tömegsírral és a kuruc csapat számára vereséggel végződő csatával kapcsolatos kérdéseket.

¹⁹ BARTUCZ 1966, 422, 424.

²⁰ BARTUCZ 1966, 424, 439, 443.

1. ábra. Kuruc katonák koponyacsontjai súlyos koponyasérülésekkel a kiskunhalasi „Kurucz-dombból”. Forrás: BARTUCZ 1966, 435, 236. ábra, 429, 230/a ábra.

Fig. 1 Hungarian insurrectionist soldiers' badly wounded skull bones from „Kurucz-domb”.

KÖZÉPKORI CSATATEREK KUTATÁSA MAGYARORSZÁGON

A következő tematikai egységben két, a hazai középkori csataterkutató meghatározó példáját, az 1241-es muhi és az 1526-os mohácsi csatater rövid kutatástörténetét és kutatási eredményeit mutatom be.

MUHI

A hazai kutatás régóta törekszik az 1241. április 10–11-ei muhi ütközet (2. ábra) helyszínének lokalizálására. A 19. századtól kezdve főleg tömegsírok keresése révén akarták meghatározni a végzetes kimenetelű muhi ütközet pontos helyét, ám a csatához köthető tömegsír egyelőre nem látott napvilágot. (Az ütközet halottjainak eltemetéseire vonatkozó írott források nem ismertek, továbbá fontos kérdés, hogy a tatárok elvonulását követően újratemették-e a keresztény katonák földi maradványait vagy sem?)²¹ A „muhi” csatater kutatása során, az 1930-as években, a Leszih Andor vezette feltárások alatt, az ásatók az 1241-es ütközet halottjainak sírjai helyett a középkori Muhi település temetőjére, illetve településmaradványaira leltek rá.²²

A csata helyszínének azonosításában több írott forrás (Rogerius, Spalatói Tamás munkája vagy a keleti híradások) segédkeznek, ám a magyar tábor és a csata lefolyása szempontjából fontosabb topográfiai pontok megnyugtató azonosítására egyelőre nem került sor. A magyar tábor kiképzésére Spalatói Tamás ad információkat: „Ekkor a király úgy rendelkezett, hogy ne szanaszét, hanem összetömörülve üssék fel sátraikat. Úgy rendeződtek el tehát, mintha valamilyen szűk karámban volnának mindnyájan, körös-

²¹ LASZLOVSKY 2003, 453–455.

²² LASZLOVSKY–PUSZTAI–TOMKA 1997, 144.

2. ábra. Tatár katonák üldözik a menekülő IV. Bélát és kíséretét (Képes Krónika). Forrás: Képes Krónika 2004, 110.

Fig. 2 The Tartar army is chasing the king Béla IV and his suite (Chronica Picta).

körül állítva szekereiket és pajzsait, mintegy a tábor védelméül".²³ A lovak és a szekereket húzó állatok vízellátása miatt mindenképpen folyó közelben kellett elhelyezkednie az 1-1,2 km²-es alapterületű, 20 ezer fős magyar tábornak.²⁴ A kutatás jelenlegi állása szerint feltételezhető, hogy a magyar tábor a Hejő bal partján, Nyékládházától délre helyezkedett el.²⁵ A muhi csata másik kulcsfontosságú topográfiai pontja a április 10-e éjjelén lezajló, Ugrin érsek és Kálmán herceg vezette magyar seregrész sikeres hídfoglalásának pontos helyszíne. A szóban forgó csatározás vélhetően a Poga és Köröm közti híderő folyhatott.²⁶ A topográfiai kérdések végső tisztázása kizárólagosan régészeti megfigyelések révén lehetségesek.

A muhi ütközzettel kapcsolatban számos történeti kérdés is megoldásra vár. Így például máig vitatott, hogy a magyar sereg terve pontosan mi is volt a megerősített Sajó-menti tábor kiépítésekor. Kovács S. Tibor véleménye szerint a tervezett csatateret lezáró, megerősített tábor utánpótlási pontként és végső esetben erődként kívánták alkalmazni (, mint ahogy erre a végzetes ütközet alatt sor is került).²⁷ Négyesi Lajos véleménye szerint inkább az utánpótlás kérdéskörével függhetett össze a székertábor létrehozása.²⁸ Rogerius híradása, miszerint az uralkodó hadijelvényeket osztott ki, éppenséggel utalhat a csata vállalásának szándékáról. Ugyanakkor az a

²³ L. Spalatói Tamás: A Salónai és Spalatói főpapok története. (XXXVI. fejezet.) Forrás: Nagy Balázs (szerk.): *Tatárjárás*. Budapest, 2003. 54.

²⁴ NÉGYESI 2007, 585.

²⁵ NÉGYESI 2003, 396, 398.

²⁶ NÉGYESI 2003, 397–398.

²⁷ KOVÁCS S. 2007, 17–19.

²⁸ A Pestről induló királyi sereg a tervezettnél jóval nagyobb menetelésre kényszerült a tatárok által már feldúlt területen. NÉGYESI 2003, 396.

tény, miszerint a magyar sereg az április 10-én sikeresen elfoglalt hidat nem pusztította el, arra enged következtetni, hogy a magyar sereg át akart kelni a Sajó túlsó partjára, hogy megütközzön a tatár sereggel, illetve, hogy tovább üldözzön az ellenséget. (Véleményem szerint az április 10-e esti, illetve éjjeli események után a magyar sereg, még ha korábban ennek a lehetősége fel is merült, már nem partváltás közben akarta megtámadni a tatár sereget.)

A tatár invázióknak több konfliktusrégészeti vonatkozása ismert, elég ha csak a tatár támadás során elpusztult Árpád-kori falvakra, városrészekre vagy kincsleletekre gondolunk. A tatárjárás régészeti emlékeit Laszlovsky József 2003-ban megjelent *Tatárjárás és régészet* című tanulmányában részletesen elemzi. A tatár támadás következtében lezajló településpusztásodásra, a Hejőkeresztúr-Vizekköze lelőhelyen feltárt, a muhi összeomlás következtében elpusztult falu maradványai szolgáltatnak szemléletes példát. A feltárás következtében megállapítható volt, hogy a falut annak lakói sietve kényszerültek elhagyni, értékes mezőgazdasági vaseszközöket és egyéb ingóságokat nem volt lehetőségük magukkal elmenekíteni és a későbbiekben sem tudtak már visszajönni értük.²⁹

MOHÁCS

Vélhetően hazánkban a legrégebben zajló csatátér kutatásának az 1526-os mohácsi ütközet helyszínének vizsgálata tekinthető. A mohácsi csatátér keresése 1924-ben vette kezdetét, amikor is Gergely Endre a Majs és Buziglica közti területen kezdte meg vizsgálódást az 1526-ban elesett hősök tömegsíkjainak felkutatása és az írott forrásokban szereplő topográfiai pontok lokalizálása céljából.³⁰ A mohácsi csatátér első tömegsíkjainak feltárására Nagynyárádnál 1960-ban került sor Papp László vezetésével (3. ábra). (A tömegsírokra jöllehet véletlenül bukkantak rá. Az ásató régészeket szállító kocsis még emlékezett arra, hogy az 1950-es években, mikor a volt Jugoszlávia és Magyarország között drasztikusan megromlott a politikai viszony, a Feketekapu és a helyi gazdasági központ közti területen lövészárkok ásása közben emberi csontokra lettek figyelmesek a munkások.) Az 1960-as évekbeli kutatás során két tömegsír látott napvilágot.³¹ A tömegsírokat 1516 és 1525 között vert batzenek segítették keltezni.³² 1975-ben az Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatal védetté nyilvánította a feltárt mohácsi tömegsírok környezetét és emlékhely kialakítását irányozta elő. Az emlékhely építése előtt végzett megelőző feltárás során három újabb tömegsír került elő.³³ A tömegsírok emberi maradványai nem kerültek felszedésre, az embertani vizsgálatok végeztével homokkal fedték be a sírokat. Az 1976-ban talált tömegsírok emberi maradványait K. Zoffmann Zsuzsanna vizsgálta meg a helyszínen. (Az eddig talált öt tömegsírban 700-1000 katonai földi maradványai nyugodhatnak.)³⁴ Kutatásai arra irányultak, hogy megbecsülje a tömegsírokban eltemetett katonák számát, az elesettek életkorát és a csontokon felfedezhető sérüléseket, illetve fejlődési rendellenességeket különítse el.³⁵ 1992 őszén és 1993 tavaszán Négyesi Lajos a török tűzéréség állásainak lokalizálása céljából végzett fémkereső-műszerrel terepbejárást a csatátér egy kisebb 330 × 300 méteres területén. A kutatásai során több, az 1526-os csatához köthető leletet talált (muskétagyolók,

²⁹ WOLF 2007, 44.

³⁰ GERGELY 1926, 349.

³¹ PAPP 1961, 237, 246; NÉGYESI 2010, 67.

³² PAPP 1961, 239, 248.

³³ MARÁZ 1987, 275–277.

³⁴ K. ZOFFMANN 1982, 14.

³⁵ K. ZOFFMANN 1982, 10.

3. ábra. Az első feltárt mohácsi tömegsír. Forrás: PAPP 2006, 245.

Fig. 3 The first excavated mass grave at Mohács.

köpűs nyílhegyek, patkók, szakállaspuska-lövedék, sarkantyú) továbbá sikerült megtalálnia Majstól északnyugatra Földvár falu településfoltját.³⁶

A mohácsi csatatér kutatásának problematikája igen sokrétű. Egyelőre nem sikerült azonosítani számos, a forrásokban szereplő kulcsfontosságú topográfiai pontot, ennek megfelelően máig nem lehetett megnyugtatóan tisztázni az 1526-os mohácsi csatatér pontos helyszínét. (A kutatást jelentős mértékben nehezítik a források egymásnak viszonylag ellentmondó topográfiai adatai.³⁷) A leletek megmaradásának lehetőségét igen csak befolyásolja az a tény, hogy a csatatér feltételezett területén a 19. század óta végeznek mélyszántást.³⁸ Gergely Endre egy másfajta problémára is felhívta a figyelmet: „... a mohácsi síkon sok mindent találtak már; amiről senki nem tud. Sírokat, csontvázakat, edényeket, pénzeket, fegyvereket, szobrokat stb. a középkorból, a római korból és az őskorból oly számban találtak, hogy azok egy kis múzeumot megtöltenének ha megvolnának. Az uradalom területén szántásnál, csatornázásnál, a gazdasági vasút építésénél szintén sok minden került elő. Amennyiben a talált tárgyakat az intézőségeknek beszolgáltatták, azok a legtöbb esetben a főhercegi igazgatósághoz kerültek”.³⁹

³⁶ NÉGYESI 1994, 76.

³⁷ MARÁZ 1987, 278.

³⁸ GERGELY 1926, 356.

³⁹ GERGELY 1926, 356.

CSATATÉRVÉDELEM⁴⁰

A történelmi csataterек helyszínei napjainkban számos szerepkört töltenek be. Mark Piekarz 2007-ben megjelent tanulmányában a következő „funkciókat” adja meg a csataterек kapcsán:

- emlékhely (a csatában elhunyt felek, nemzetek katonáinak való emlékállítás)
- oktatási és turisztikai funkció
- a csataterек környezetbe tartozó természeti értékek és a történelmi múlt épített elemeinek védelme.⁴¹

A csataterек, mint a történelmi múlt szempontjából jelentős területek, jogi védelem alá tartoznak. A hazai csataterёvédelem kérdéskörének tárgyalása előtt ismertetem az angolszász államok csataterёvédelmének kereteit. Angliában 1990-ban került sor a történelmi tájak regiszterének összeállítására. Ekkor még a történelmi táj jogi kategóriájába tartoztak a történelmi múlt szempontjából fontos csataterек. 1991-ben már egy külön lista (*English Heritage Register of Historic Battlefields*) összeállítására került sor. Az informatív *non-statutory register* három részből állt: *Proposed Registered Battlefields*, *Proposed Battle Sites* és *Proposed Unregistered Candidates*. Az 1990-es évek közepére hetvenegy 991 és 1745 közti csataterё került fel a listára a *Battlefield Advisory Panel* javaslatára. (A védett csataterек közt szerepelt például az 1066-os Hastings-i, az 1461-es Towton-i, az 1644-es Marston Moor-i, az 1645-ös Naseby vagy az 1715-ös Preston-i ütközet helyszíne.)⁴²

Az angol modellhez hasonlóan az USA esetében is a történelmi múlt szempontjából fontos csataterекet védeltséget jelentő listára (*National Register of Historic Places*) veszik. Az ütközetek és erődök területének tényleges védelmében döntő szerepet töltenek be a nemzeti parkok.⁴³ Példaként a *Lake George Battlefield Park* és a *Pea Ridge National Military Park* példáját említeném meg. Az 1754 és 1763 között zajló, angol-francia gyarmati háború fontos színterét képező, az Albany-tól északra elhelyezkedő William Henry, a Fort Gage és a Fort Edward erőd (New York állam) kutatása az 1950-es években kezdődött félhivatalos ásatások keretein belül.⁴⁴ A hosszú távú kutató program célkitűzéseként az erődök területének pontos meghatározása, a védművek és az erődök jelentősebb építményeinek feltárása és (a fennmaradt tervrajzok, térképek és írott források segítségével való) azonosítása, a katonai temetők feltárása került meghatározásra. Az angol-francia gyarmati háború ezen kulcsfontosságú színtereit a 2000–2001-ben megszervezett *Lake George Battlefield Park* lett hivatva védelmezni.⁴⁵

Az 1956-ban megszervezett 4300 hektáros *Pea Ridge National Military Park* az amerikai polgárháború egy jelentős csatahelyének biztosít védelmet. A Samuel R. Curtis vezette uniós erők győzelmével végződő, 1862. március 6–8-ai Pea Ridge-nél vívott ütközet helyszíne mellett a park területén még három polgárháborús csataterё (Lexington, Carthage, Wilson's Creek), illetve több őskori régészeti lelőhely található.⁴⁶ A Midwest Archeological Center vezetésével 2000-ben külön program vette kezdetét a Pea Ridge-i csataterё pontos terület lehatárolása céljából.⁴⁷

⁴⁰ Nagy-Britannia és az USA csataterёvédelmének kérdéséhez lásd: FIORATO 2000a.

⁴¹ PIEKARZ 2007, 30–31.

⁴² SUTHERLAND 2005, 15–18, SUTHERLAND 2005, X–XI.

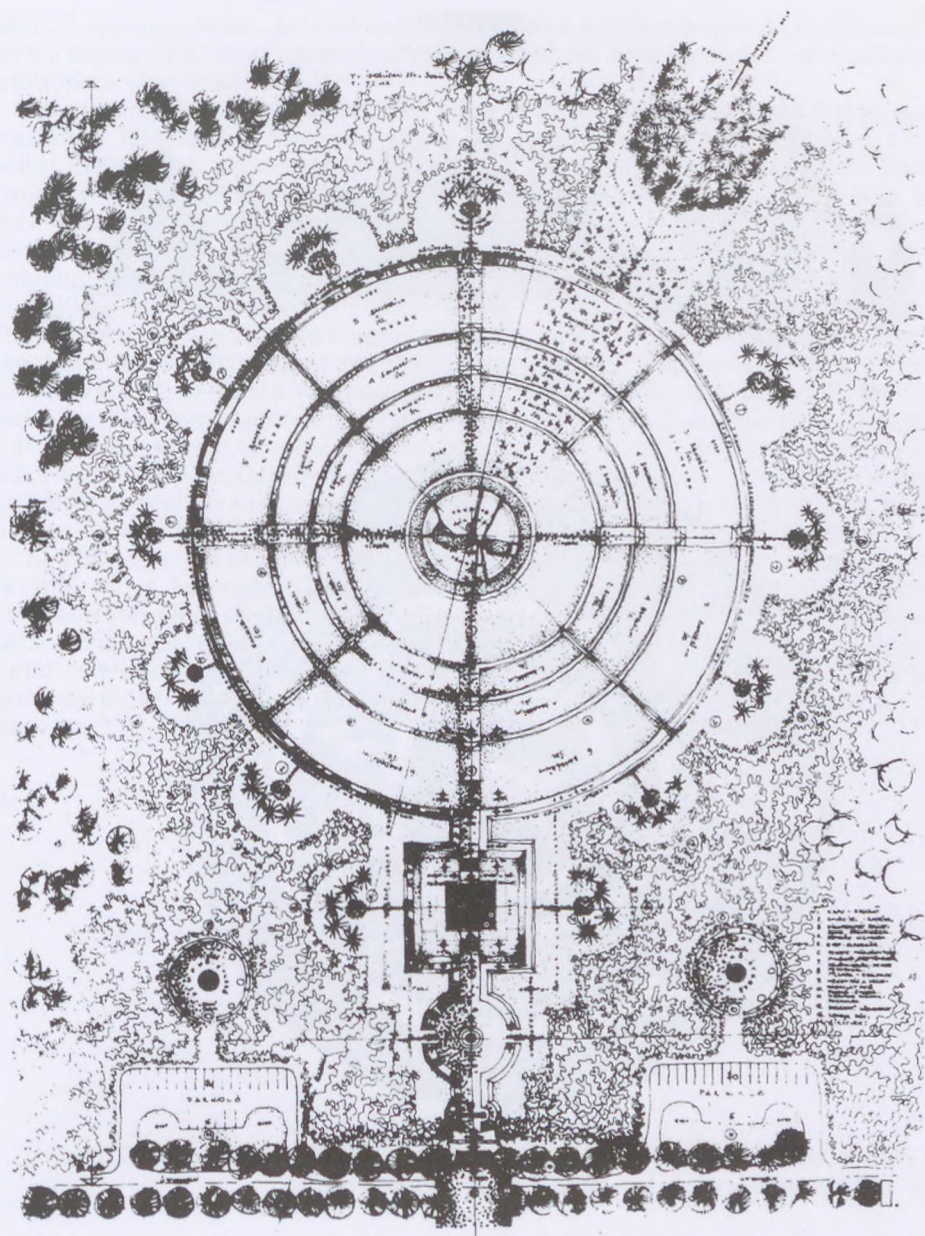
⁴³ CARLSON-DREXLER-SCOTT-ROEKER 2008, 4.

⁴⁴ STARBUCK 2010, 3.

⁴⁵ STARBUCK 2010, 11, 14–16.

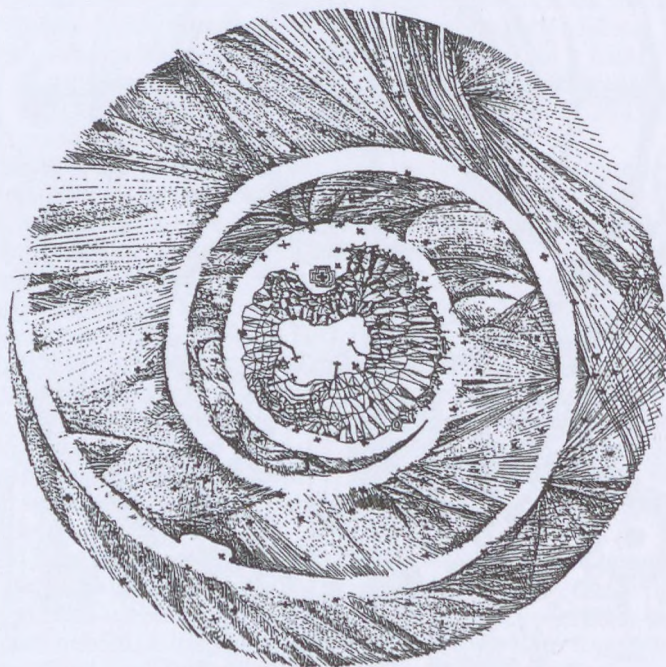
⁴⁶ CARLSON-DREXLER-SCOTT-ROEKER 2008, 4, 16, 21–22.

⁴⁷ CARLSON-DREXLER-SCOTT-ROEKER 2008, 23.

4. ábra. A mohácsi emlékpark vázlata (Vadász György terve). Forrás: KÚNOS1997, 79.
 Fig. 4 The memorial park at Mohács (György Vadász's plan).

A hazai törvények, jogszabályok a külföldi példákhoz hasonlóan lehető teszik a történelmi múlt szempontjából fontos csatateretek és katonai tömegsírok hatékony jogi védelmét. Az 1711-es esztendőnél korábbra datálható, a régészeti örökség ingó és ingatlan elemét hordozó területek megóvását a *régészeti lelőhely* jogi fogalma bizto-

4. ábra. A muhi emlékpark vázlata (Vadász György terve). Forrás: Kúnos 1997, 80.
Fig. 4 The memorial park at Muhi (György Vadász' s plan).

sítja.⁴⁸ A régészeti lelőhely-mivolt mellett a történelmi táj jogi fogalma szintén védelmet biztosít a csataterek számára. A 2001. évi LXIV. törvény 38. §-a a következő képpen rendelkezik a történelmi tájról: „Történelmi tájként kell műemléki védelemben részesíteni az ember és a természet együttes munkájának eredményeként létrejött olyan kulturális (történelmi, műemléki, művészeti, tudományos, műszaki stb.) szempontból jelentős, részlegesen beépített területet, amely jellegzetessége, egységessége révén topográfiaailag körülhatárolható egységet

⁴⁸ Az örökség védelméről szóló 2001. évi LXIV. törvény 11-13. §-a. Forrás: <http://www.koh.hu/tartalom.php?id=20080818143510>, a letöltés ideje: 2010. augusztus 10.

alkot.”⁴⁹ A tömegsírokat, katonai temetőket a hazai jogalkotás szintén védelmezi, hiszen a tömegsírok, mint temetők, illetve temetkezési emlékhelyek a műemlékvédelem sajátos tárgyát képezik.⁵⁰

A fent tárgyalt csataterek esetében már korábban is megfogalmazódott az igény emlékhely létesítésére. Mohácson 1976-ban került sor emlékhely (Mohács Történelmi Emlékhely), pontosabban egy kör alaprajzú emlékpark kiképzésére Vadász György tervei alapján (4. ábra), az emlékhely gondozását 1985-ben a Baranya Megyei Múzeumok Igazgatósága vette át.⁵¹ A mohácsi csata emlékét Mohácson számos további épület vagy szobor őrzi, elég, hogy ha az 1816-ban, Király József pécsi püspök által emeltetett klasszicista Kálvária-kápolna („csatatéri emlékkápolna”) vagy az 1920-as években, a Széchenyi téren emelt bizánci stílusú emléktemplomra gondolunk.⁵² A csatában elhunyt lengyel katonák emlékére 1931-ban emeltek a lengyel sassal díszített emlékoszlopot a mohácsi Hősök terén.⁵³ A várostól északra, a Csele-patak torkolatánál Turcsányi Soma állíttatott emlékművet saját vagyonból II. Lajos emlékére 1864-ben. 1899-ben Saratkó Albin tervei alapján átalakították az emlékművet, ekkor nyerte el végleges formáját: az oroszlánalakkkal díszített kőoszlopra ekkor került fel Kiss György bronzreliefje.⁵⁴ Muhin Mohácshoz hasonlóan szintén sor került emlékhely megszervezésére. Az emlékhely 1991-ben valósult meg Vadász György, Vencza László és Kiss Sándor tervei, illetve munkája révén (5. ábra).⁵⁵

Ez idáig egyetlen középkori csatatér biztos, régészeti azonosítására nem került sor hazánkban. A kutatás távlati feladataként a nemzeti múlt és az közép-kelet-európai történelem szempontjából fontos csataterek régészeti azonosítását (topográfiai lehatárolását), a kutatási eredmények mihamarabbi közlését és az oktatást is segítő emlékhelyek/emlékparkok létesítését határozhatjuk meg. A csatatérvédelem hatékony előkészítése során pedig szükséges lenne egy hazai csatatér-regiszter létrehozása.⁵⁶

⁴⁹ Forrás: <http://www.koh.hu/tartalom.php?id=20080818143510>, a letöltés ideje: 2010. augusztus 10.

⁵⁰ Az örökség védelméről szóló 2001. évi LXIV. törvény 37. §-a. Forrás: <http://www.koh.hu/tartalom.php?id=20080818143510>, a letöltés ideje: 2010. augusztus 10.

⁵¹ Kovács 2006, 546.

⁵² Tüskés 1981, 67, 72.

⁵³ Tüskés 1981, 71.

⁵⁴ Tüskés 1981, 72.

⁵⁵ Kúnos 1991, 26.

⁵⁶ NÉGYESI 2010, 220.

IRODALOM

- BARTUCZ 1966: Bartucz L., A kiskunhalasi „kuruchalom” feltárása. In: Pella Á. (szerk.), *Paleopatologia III. A prehistorikus trepanáció és orvostörténeti vonatkozású sírletek*. Budapest. 421–444.
- BÖKÖNYI 1974: Bökönyi, S., *History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe*. Budapest.
- CARLSON-DREXLER-SCOTT-ROEKER 2008: Carlson-Drexler, G. C. – Scott, D. D. – Roeker, H., „The Battle Raged . . . with Terrible Fury:” Battlefield Archeology of Pea Ridge National Military Park. *Mid-west Archeological Center Technical Report No. 112*. Lincoln.
- HARRINGTON 2004: Harrington, P., *English Civil War Archaeology*. London.
- FIORATO 2000: Fiorato, V., The Context of the Discovery. In: Veronica Fiorato – Anthea Doylston – Christopher Knüsel (eds.): *Blood Red Roses. The Archaeology of a Mass Grave from the Battle of Towton AD 1461*. Oxford. 1–14.
- FIORATO 2000a: Veroniaca Fiorato: Battlefield Protection and the Current Extent of Archaeological Research. In: Veronica Fiorato – Anthea Doylston – Christopher Knüsel (eds.): *Blood Red Roses. The Archaeology of a Mass Grave from the Battle of Towton AD 1461*. Oxford. 189–197.
- G. ETÉNYI 2003: G. Etényi N., *Hadszintér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban*. Budapest.
- GERGELY 1926: Gergely E., Ásatások a mohácsi csatatéren (1924–26). In: Lukinich Imre (szerk.): *Mohács Emlékönyv*. Budapest. 349–360.
- GYÖRFFY 1988: Györffy Gy., Honfoglalás előtti népek és országok Anonymus Gesta Hungarorumában In: E. Bártfai László (szerk.): *Anonymus. Rejtély avagy történet forrás? (Válogatott tanulmányok)*. Budapest. 67–100.
- K. ZOFFMANN 1982: K. Zoffmann Zs., Az 1526-os mohácsi csata 1976-ban feltárt tömegsírainak ember-tani vizsgálata. *Biológiai Tanulmányok* 9. Budapest.
- KÉPES KRÓNICA 2004: *Képes Krónika*. (Fordította: Bollók János. Budapest, 2010.)
- KOVÁCS 2006: Kovács G., A mohácsi történelmi emlékhely. Szimbolikus harc a történelmi emlékezésért. In: B. Szabó János (szerk.): *Mohács*. Budapest. 542–557.
- KOVÁCS S. 2007: Kovács S. T., Támadás és védekezés. In: Ritoók Ágnes – Garam Éva (szerk.): *Tatárjárás 1241–1242*. Budapest. 16–21.
- KÚNOS 1997: Kúnos L., *Vadász György. Architektúra. Vallomások*. Budapest.
- LASZLOVSKY 2003: Laszlovsky J., Tatárjárás és régészet. In: Nagy Balázs (szerk.): *Tatárjárás*. Budapest. 453–468.
- LASZLOVSKY – PUSZTAI – TOMKA 1997: Laszlovsky J. – Pusztai T. – Tomka G., Muhi templomdomb. In: Raczky Pál – Kovács Tibor – Anders Alexandra (szerk.): *Utak a múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései*. Budapest. 144–148.
- MARÁZ 1987: Maráz B., Újabb tömegsírok a mohácsi csatatéren. In: Katona Tamás (szerk.): *Mohács emlékezete*. Budapest. 275–279.
- MÉRI 1986: Méri I., Középkori temetőink feltárásáról. Megfigyelések a kidei XII–XIX. századi temető ásatásakor. In: Kovalovszky Júlia (szerk.): *A magyar falu régésze Méri István. 1911–1976*. Cegléd. 26–38.
- NÉGYESI 1994: Négyesi L., A mohácsi csata. *Hadtörténeti Közlemények* 4. 62–79.
- NÉGYESI 2003: Négyesi L., A muhi csata, 1241. április 11. In: Nagy Balázs (szerk.): *Tatárjárás*. Budapest. 394–406.
- NÉGYESI 2010: Négyesi L., *Csaták néma tanúi*. Budapest.
- PAPP 1961: Papp L., A mohácsi csatahely kutatása. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 1960. (Szerkesztette: Dombay Márton. Pécs, 1961.) 197–253.
- PAPP 2006: Papp L., A mohácsi csatatér kutatása. In: B. Szabó János (szerk.): *Mohács*. Budapest. 240–255.
- PIEKARZ 2007: Piekarz, M., It's Just a Bloody Field! Approaches, Opportunities and Dilemmas of Interpreting English Battlefields. In: Chris Ryan (ed.): *Battlefield Tourism. History Place and Interpretation*. Oxford. 29–47.
- PRATT 2008: Pratt, G. M., How Dou You Know It's a Battlefield? In: Scott, Douglas – Babits, Lawrence – Haecker, Charles (eds.): *Battlefield Archaeology from the Roman Empire to the Korean War. Fields of Conflict*. Washington. 5–38.
- SCHOFIELD-JOHNSON-BECK 2002: Schofield, J. – Johnson, G. W. – Beck, M. C., Introduction: Matériel Culture in the Modern World. In: John Schofield – William Gray Johnson – Collen M. Beck (Ed.): *Matériel Culture. The Archaeology of Twenty Century Conflict*. London. 1–8.
- SCOTT-FOX-CONNOR-HARMON 1989: Scott, D. D. – Fox, A. R. – Connor, A. M. – Harmon, D. Archaeological Perspectives on the Battle of the Little Bighorn. (Norman, 1989.)

STARBUCK 2010: Starbuck, R. D., *Excavating the Suttlers' House*. London.

SUTHERLAND 2005: Sutherland, T., *Battlefield Archaeology – a Guide to the Archaeology of Conflict*. British Archaeological Jobs Resource 2005.

TÜSKÉS 1981: Tüskés T., *Mohács*. Győr.

WOLF 2007: Wolf M., Hejőkeresztúr-Vizekköze (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) – tatárjárás idején elpusztult település. In: Ritoók Ágnes – Garam Éva (szerk.): *Tatárjárás 1241–1242*. Budapest. 44–46.

THE RESEARCH AND THE PROTECTION OF THE MEDIEVAL BATTLEFIELDS IN HUNGARY

The battlefield archaeology is a sub-discipline, which has developed in Hungary lately. The most explored battlefields in Hungary are the battlefield of Muhi and that of Mohács. (The battle of Muhi and that of Mohács have been decisive defeats in the Hungarian history.) However, the area of these battlefields is not known exactly.

Rogerius prebend's writing about the Tartar invasion expansively/at large, but he did not determine the exact place of the battle at Muhi (AD 1241). The events of the battle are well-known, but the research has not identified this battlefield by field work, yet. (During the research in the 1930s, the archaeologists found a medieval market-town's remains. The name of this market-town was Muhi.)

A few writings are about the defeat suffered at Mohács (AD 1526). However, István Brodarics chancellor's account, Antonio Giovanni da Burgio apostolic deputy's letters or the contemporary Turkish accounts of the battle of Mohács are all misleading. The area of the battlefield of Mohács is very large. 5 mass graves were found by László Papp and Borbála Maráz at Sátorhely (near Mohács) in the 1960s and 1970s. The archaeologists (and the collectors) found bows, fragments of horseshoes, bands and blades and bullets in the course of field walking. Lajos Négyesi led a determinant research in 1992–1993, during which the ruins of Földvár were found north of Majs. (The Hungarian cavalry fought with janissaries at Földvár in 1526.)

The greatest challenge of the Hungarian battlefield archaeology is to compile the list of the Hungarian battlefields, where battles have been fought, which have become turning-points in the Hungarian or European history. Furthermore, another goal of this young sub-discipline is the protection of battlefields. (The notion of archaeological locality and historian landscape provides legal ground to the preservation of battlefields.)

Balázs Polgár

SZEMLE – REVIEW

Tibor Kemenczei: *Studien zu den denkmälern skytisch geprägter Alföld gruppe*. Inventaria Praehistorica Hungariae XII. 220 oldal, 188 tábla. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 2009.

2009. újabb jelentős mérőködként vonul be a magyarországi szkíta kor kutatástörténetébe. Tavasszal egy nagyszabású kiállításon tekinthettük meg a korszak aranykincseit (Szkíta aranykincsek, 2009), majd egy összefoglaló munka is megjelent Kemenczei Tibor tollából. Úgy tűnik a történelem ismétli önmagát, hiszen pontosan 24 évvel ezelőtt volt utoljára Magyarországon szkíta vendégkiállítás (Szkíták aranya, 1985) és ekkor jelent meg legutóbb e kultúrát elemző összefoglaló idegen nyelvű kötet (Die Vekerzug-kultur, 1985).

A Kárpát-medence kora vaskorával foglalkozó kutatók között mindenki számára ismerősen cseng Kemenczei Tibor neve. Az idén (2009-ben) 70. születésnapját ünneplő kutató immár harmadik évtizede jelenteti meg a Folia Archaeologica és a Communicationes Archaeologicae Hungariae hasábjain a szkíta, illetve szkíta kori tárgytípusokat elemző cikkeit. E rész tanulmányok nagy összefoglalásának tekinthetjük az idén napvilágot látott kötetét.

Az Inventaria Praehistorica Hungariae sorozat szakított korábbi hagyományával és főlíazott keményfedővel jelentette meg a zöldhalompusztai aranyszarvassal díszített masszív kötetet. A mű az utóbbi 20 év kutatási eredményeit tartalmazza. Az első fejezetben egy 13 oldalas kutatástörténetet kapunk, mely egyrészt kibővíti J. Chochorowski 1980-as évek első felében lezárt kutatástörténetét – Pl.: Jósza 1889-es kézírata –, másrészt folytatja azt a 2007. évig megjelent irodalmakkal. A kutatástörténeti részben a szerző nemcsak felsorolja az egyes publikációkat, hanem kiemeli a fontosabb ásatásokat és röviden ismerteti, illetve kritika alá veszi a korábbi összefoglaló munkákat és rész tanulmányokat.¹ Legtöbbet J. Chochorowski elméletével foglalkozik.

A lengyel kutató – feltehetően Gallus Sándor munkájára alapozva – a Vekerzug kultúrát 3 területileg és kronológiailag elkülönülő csoportra tagolta, s több leletet a Mezőcsát kultúra emlékei közé sorolt (ún. Gyöngyös–Miskolc/Diósgyőr lelethorizont). Kemenczei szerint a fenti elméletek egyik érve sem állja meg a helyét, a Gyöngyös–Miskolc/Diósgyőr lelethorizont pedig egész egyszerűen nem létezik, mivel mindkét névadó lelőhelyen a kocsai alkatrészeknek meghatározott vastárgyak jellegzetesen szkíta típusú leletekkel együtt kerültek a napvilágra.² Elveti C. Metzner-Nebelsick elméletét is, aki a Mezőcsát kultúra végét a Kr. e. 6. századba helyezte. Kemenczei T. szerint a Nagymányán/Maňa (Szlovákia) feltárt sírok nem nyújtanak bizonyítékot sem a Mezőcsát kultúra végének, sem a szkíta jellegű kultúra kezdetének megállapítására. Érvelése szerint a Kárpát-medencében – a steppei területekkel ellentétben – a pręszkíta kor és a szkíta jellegű kultúra ideje között éles határvonal húzható. A Kárpát-medencei tájegységek közül a legidősebb, szkíta típusú tárgyak Erdély területéről származnak. Az Alföldön a szkíta jellegű leletek többsége a Kr. e. 6–5. századra keltezhető, ám közöttük a legidősebbek már a Kr. e. 7. század közepe után kerültek az Alföldre, s ez utóbbiak határozzák meg a hazai szkíta kor kezdetét.

A kötet következő fejezetében a településeket és a településeken megfigyelt régészeti jelenségeket tárgyalja. E fejezetet hiánypótló jellege miatt a kötet egyik fő érdemének tekintjük. A korábbi összefoglaló munkákból e rész teljességgel „hiányzott”, vagy csak röviden

¹ A magyarországi szkíta kor kutatástörténetéhez értékes információkat ad legújabban GENITO 2008, 259–262.

² Az olvasót megtévesztheti a szkíta kori csoportok elnevezésében rejlő következetlenség. A kutatástörténeti részben például Kisalföld, Alföld-Felvidék-csoportokról beszél, ám ezek egyike sem jelenik meg később sem az összefoglalásban, sem a katalógusban (hacsak nem az utóbbi területi felosztását kell mögötte sejtünk).

érintették.³ Magyarországon a rendszerváltást követő évtizedben megindult nagyberuházásoknak köszönhetően napjainkra a feltárt települések/részletek száma jóval meghaladja a hetvenet. A nagy kiterjedésű, összefüggő felületen végzett feltárások eredményeként betekintést nyerünk a korszak településeinek szerkezetébe, s új, eddig ismeretlen objektumtípusokat ismerhetünk meg (pl. Nyíregyháza–Mandabokor, Salgótarján–Ipari Park). Míg 20 évvel ezelőtt, csak néhány házalap és gödör kerülhetett a Vekerzug-kultúrát ismertető kötetbe, addig napjainkra már legalább 3-4 háztípus – felszíni és félig földbe mélyített, négyszögletes és ovális alaprajzú – mellett, kutak, szabadtéri-, s füstölőkemencék létezéséről is tudunk. A szerző kiemelten foglalkozik a Kárpát-medencei vasművesség eredetével, elterjedésével. Véleménye szerint a temetkezésekben talált nagyszámú vasfegyver és eszköz gyártásához szükséges vasat az Északi-Középhegység gyeppvasérc lelőhelyein termelték ki. Feldolgozásuk a hegyvidéki vas-kohókban, kovácműhelyekben – Salgótarján, Čečejovce/Csécs – történhetett.

A településeket követő hét oldalon a szkíta kori Alföld-csoport sokszínű temetkezési szokásait vizsgálja. A korhasztásos és hamvasztásos temetkezések négy variációját különíti el, melyek keveredése egy-egy temetőn, sőt akár síron belül is megfigyelhető. A rítusok területenként is különböznek. Míg a kultúra északi sírmezőiben és a Kustánfalva-csoport halmos temetőiben hamvasztottak, addig az Alföld középső és déli részein a korhasztásos temetkezés dominál. Az urnás temetkezéseket a helyi késő bronzkori lakosság hagyományának tekinti, a zsugorított csontvázas temetkezéseket a Mezőcsát kultúra, vagy egy a keleti, erdős-steppei területről bevándorló népességhez köti. A halott hátán fekvő, nyújtott testhelyzetű fektetése a preszkíta és az Erdély-csoport temetői mellett a steppei szkítákra jellemző. Előfordulásuk az Alföld déli területein a legintenzívebb, ám szórványosan északabbra is megfigyelhető. A sírmellékek alapján úgy véli, hogy akár egy adott társadalmi osztályhoz való tartozás is meghatározhatta a temetési rítust.

A temetkezési szokások ismertetésénél kitér a településobjektumokban – gödrökben, kutakban – talált emberi maradványok jelenségére is. Utóbbi szokást a ludasi, tiszabői és berettyóújfalui ásatások eredményei alapján helyi késő bronzkori eredetűnek tartja. Néhány sorban tárgyalja a halmos temetkezések problémakörét⁴ – eredetüket egy északkeletről bevándorló csoporthoz köti –, valamint bemutatja a halottól való félelem emlékeit (halott-csonkítás, megbilincselés halott, stb.). A Kárpát-medencében a szkíta kort megelőzően ismeretlen volt a ló-, illetve lovastemetkezés. A lovak egyesével, vagy párosával történő elhantolásának szokása az Alföld-csoport temetőiben jelenik meg először. A szomszédos népek között feltehetően az Alföld lakosságával fenntartott kapcsolatok révén terjedhetett el.

A leletanyag című fejezetben, annak bemutatását az ún. „szkíta triásszal” – fegyverzet, lószerszámzat és állatalakos művészet – kezdi, melyet a fémedények, ékszerek, használati tárgyak és a kerámiatípusok elemzése követ. Az Alföld-csoport 2004-ig publikált temetkezései közül 51 lelőhely 205 temetkezésben találtak különböző fegyvereket.⁵ E fegyverzet több mint két évszázadon át megfelelt a szkíta kultúrkör lakosságának harcmódorának, s csak a kelta hódítással terjedtek el a Dunától keletre a közép-európai kultúrkör fegyverformái.⁶ A fegyverek elemzését a különböző szűrő-vágófegyverekkel – akinakészek, egyélű harci kések, stb. – kezdi. Megtartja korábbi csoportosítását, de az egyélű, domború hátú vaskések közül a Tiszavasvári 38. sírban lelt példány korát a korábbi 5. századról a 6. századra teszi. Ezt követően a vas fókuszalták/fokosok típusait és variációit taglalja. Megállapítja, hogy a legtöbb típus a kultúra északi területeiről származik, s gyalogos harcosok mellett lovasok is használták. Az Alföldön szórványosan előkerült karosbalták elsősorban a dunántúli harcosok fegyvertárára jellemzők. Ezután a lándzsák témakörét vizsgálja: a Kárpát-medencében a vas lándzsahegyek a vas fo-

³ CHOCHOROWSKI 1985, 130–133., Abb. 43–44.

⁴ A témáról bővebben lásd SCHOLTZ 2008, 234–241.

⁵ SCHOLTZ 2004, 70.

⁶ KEMENCZEI 1984, 46, 49.

kosbaltákhhoz hasonlóan a Kr. e. 8. században jelennek meg. Jellegzetes tárgyai a szkíta kori fegyverzetnek. Érthetelen módon a szerző eltekint a lándzsák tipologizálásától, s a már meglévő csoportosításokat sem említi.⁷

A szkíta kori fegyverzet legjellegzetesebb darabjai a bronz és vas nyílhegyek. A szerző az előbbieknél 4 – kétélű, háromszárnyú köpűs és belső köpűs, háromélű-trapézformájú – utóbbiaknak 2 variánsát különbözteti meg.⁸ A szkíta korban a nyílvevőket az íjjal együtt egy ún. kombinált íj és nyíltartó tegezben a gorütoszban tartották. A gorütoszok felfüggesztésére használt kereszt alakú tegezveretek a szkíta művészet legszebb darabjai. A szerző 1986-ban írt tanulmányt e leletkőről, melyet itt újabb eredményekkel egészít ki. Elemzése során elveti A. Hellmuth felvetését, miszerint az első kereszt alakú tegezveretek már a Kr. e. 7. század második felében megjelentek a Kárpát-medencében.

A támadófegyvereket követően a védőfelszerelésekről értekeznek. Az Alföld-, és Erdély-csoport területén jelenleg 10 temetkezésből ismerünk csont, vas, vagy bronz pikkelyeket, ám a csárdaszállási és a csanytelek-újhalastói darabok sajnos itt sem kerültek közlésre. A pikkelypáncélok megjelenésének idejét az ártándi lelet alapján a Kr. e. 7. század utolsó évtizedére datálja. A páncélok mellett a pajzsokat is vizsgálja, melyek meglétére a „szarvasok” és az ártándi pajzsközéplemez utal. Utóbbit M. Egg lószerszámzat dísznek, B. Teržan görög eredetű pajzsdísznek tartja.⁹

A fegyverzetet a lószerszámok és kocsialkatrészeket taglaló alfejezet követi. A szegecselt vaszablák 1985. évi típusfelosztásán nem változtat, csupán megjelenésük idejét korrigálja a Kr. e. 7. század végére. Közli a bronz és agancs szíjelosztógombok típusait. A mezőkövesdi agancs phalerát a korábbi Kr. e. 7. század 2. fele helyett, a HaD2 idejére keltezi.

Az állatstílusú művészeti emlékeket bemutató részben első helyen a zöldhalompusztai és tápiószentmártoni szarvas alakú pajzsdíszekkel foglalkozik, majd sorra veszi a bronz csörgő- vagy póznavegdíszeket, az állatmotívumokkal díszített fegyvereket – fokosok, török, kések –, lószerszámzat tartozékokat. Hosszasan taglalja a tükrök témakörét, végül a békéscsabai hal alakú aranylemezről ír, melyet a Kr. e. 5–4. századra datál.

A fémedények alfejezetben kaptak helyet a bronzból (bográcsok, edények) és vasból készített edények (vödör). Kiemelten foglalkozik az ártándi hydriával, melynek korát C. M. Stibbe nyomán a Kr. e. 7. század utolsó évtizedére korrigálja. A következő 20 oldalt az Alföld-csoport ékszerkészletének bemutatása teszi ki. Kemenczei T. szerint ez az ékszerkészlet különböző eredetű tárgytípusokból tevődik össze. Egy részük formáját keleti mintaképek alapján a helyi műhelyek adták meg (hajkarikák, kígyófejes alakban végződő karperecek, arany ruhadíszek), másik részüket a kelet-alpi, közép-dunai Hallstatt kultúráról és az Észak-Balkánról vették át (karperecek, fibulák, nyakperek, övdíszek, üveg és brorostyángyöngyök). Külön alfejezetekben értekeznek az aranyművesség (ruhaflitterek, diadém, gyűrű, gyöngyök), az üveggyöngyök, és egyéb ékszer-, illetve amulett típusokról (Kauri-csiga, állatfögből készített csüngők).

A használati tárgyak fejezetben az orsógombok, pecsételő, kőszközök terén nyert újabb kutatási eredményeket ismerteti. Az orsógombokról megállapítja, hogy nemre és temetkezési rítusra függetlenül kerülnek elő a sírokból. A pecsételőket pedig az Alföld-csoport sajátos tárgyformájának határozza meg.

⁷ A lándzsahégyek csoportosítására többek között lásd: PÁRDUZ 1966, 89; CHOCHOROWSKI 1985, 101–103. Abb. 32.; PATAY-KISS 2001–2002, 111–112.

⁸ A nyílhegyek tárgyalásánál kihagyja a csont nyílhegyeket, melyek igaz ugyan, hogy szinte kizárólag az Erdély-csoport területéről ismertek, azonban egy négyélű darabot a Senec/Szenci (Szlovákia) 3/k sír mellékletei közt találtak (CHROPOVSKÝ 1962, 133, Obe. 7, 1.9., KEMENCZEI 2009, 177.).

⁹ Pajzsra utaló leletnek tartja a kutatás a hevesi temető 21. számú sírjában feltárt „pajzsfogót” (SZABÓ 1969, 62, 68, 20–21. ábra), valamint a csanytelek-újhalastói 106. sír vas pajzsszegélyét is (GÁLANTHA 1986, 72.).

Az Alföld-csoport kerámiakészletét taglaló 14 oldal 3 alfejezetet tartalmaz: kézzel formált, korongolt és bekarcolt díszű kerámiák. A kézzel formált edények 6 fő típusát különbözteti meg. Ezek többségének helyi, késő bronzkori-kora vaskori előképei vannak. Felsorolja a Hallstatt- (4-típus) és a Ferigile-kultúrából származó edénytípusokat (3 típus). A kutatás a vasyártás mellett az Alföld-csoport népéhez fűzi az edények fazekaskorongon való készítésének elterjesztését is. Utóbbiak közé a jellegzetes formájú urnák (6 típus), tálak (6 típus) és bögrék (4 típus) tartoznak. A korongolt edények többnyire díszítetlenek, ritkán előforduló díszítő motívum a hullámvonal minta. Külön alfejezetben tárgyalja a bekarcolt jelekkel ellátott edényeket. A korongolt edényeken ék-, háromszög, míg a kézzel formált típusokon horogkereszt, hullámvonal és rombusz alakú jelek ismertek. A szerző ezeket írásjeleknek véli, melyek tulajdon-, esetleg mesterjegyek lehettek.

A leletanyag részt lezáró 4 oldalas összefoglalásban rövid áttekintést ad a vizsgált korszak csoportjairól és főbb történeti eseményeiről. A Kárpát-medencében a korábbi kutatókkal egyetértésben 3 szkíta kori csoportot különböztet meg: Alföld-, Erdély- és Kustánfalva/Kárpátaljai-csoport. Az Erdély-csoport leletanyagában számos jellegzetesen szkíta típusú emlék található (bronz tükör, vasfokosbalták, akinakes, állatsörgő, nyílhegyek). Temetkezési helyein a korhasztásos rítus az uralkodó, a hamvasztásos temetkezések ritkák. A csontvázasan temetkező népesség a steppei csoportokkal állhatott közvetlen kapcsolatban. Erdélyben az Alföld-csoport hatása a Kr. e. 6. századtól figyelhető meg, amint azt a Baita-i/Mezőbanyai hamvasztásos temetkezések mutatják.

A Kustánfalva/Kárpátaljai-csoport a mai Kárpátalja (Ukrajna) területén terjedt el. Jellegzetes szkíta jellegű tárgyak kis számban ismertek, s feltehetően az Alföld-csoport területéről származnak. Halmos, hamvasztásos temetőik az erdős-steppe rokon népeivel mutatnak rokonságot. A szerző a kultúra hordozóinak a helyi késő bronzkori lakosságot tartja, mely megélte a kelta hódítás időszakát is.

Az alföldi szkíta kort 3 periodusra tagolja. Tartamukat évtizedekben határozza meg, ám külön terminust – pl.: virágkor – nem alkalmaz. Az első periódus kezdetét – Párducz Mihály nyomán – az ártándi hydria készítése ideje alapján a Kr. e. 7. század utolsó évtizedére keltezi. Feltételezése szerint ekkor Nyugat-Podólia erdős-steppei területéről kisebb népcsoportok költöztek be a Kárpát-medence északi területére. Az újonnan érkezettek a helyi lakossággal együtt alakították ki a szkíta jellegű Alföld-kultúrát. A kultúra népessége a Kr. e. 6. századtól kezdve intenzív kereskedelmi kapcsolatokat épít ki déli és nyugati irányban, s településeik a Kisalföld területein is megjelennek. Ez időben szűnik meg az élet a dunántúli erődített telepeken. Jelenleg azonban nincs bizonyíték arra, hogy a kultúra csoportjai megtelepedtek volna az utóbbi vidéken. A század közepén jellegzetes leletanyaguk feltűnik a Balkán területén is.

A szkíta kor 2. időszakát a Kr. e. 6. század utolsó évtizedeitől az 5. század első évtizedei közé datálja. E korszakot a gazdasági fejlődés és a délnyugati irányú kerekedelmi kapcsolatok virágzása, egyszersmind a keleti, steppei területekkel való kapcsolat megszűnése jellemzi. Kialakulnak és országszerte elterjednek az Alföld-kultúra vezérletei úgymint a korongolt edények, a Vekerzug-típusú vaszablák, hajkarikák.

A 3. fázis a Kr. e. 5. század 2. felétől a 4. század első negyedéig tartott. A Kr. e. 5. század utolsó évtizedeiben nyugatról kelta csoportok nyomultak be a Kárpát-medence északnyugati részére és a Dunán átkelve elérték az Alföld északi felét is. A 4. század folyamán felszámolták az Alföld-csoport önállóságát, azonban egyes tájegységeken a helyi lakosság a kelta uralom alatt is folytatta életét, megőrizte hagyományait, ősi világképét (pl.: Szaniszló-csoport).

Az összefoglalást a kötet harmadát kitevő katalógusjegyzék zárja. A katalógus négy nagy részre tagolt, a lelőhelyek folyamatos sorszámozással, ABC sorrendben követik egymást. Az első és egyben a legtöbb lelőhelyet magába foglaló terület/vagy csoport a *Nagy magyar Alföld*. Összesen 130 településről 211 kisebb lelőhelyet sorol fel. Itt mutatja be a kultúra vándorlási/elterjedési útvonalait egy 18. századi térképen (Abb. 1.). Ezt követi az Észak-Alföld és a

Felvidék egy részét felölelő második területi egység (*Az Alföldtől északra lévő hegyvidék*) 58 lelőhellyel. A sort a *Kis-Alföld északi területe* zárja 17 lelőhellyel. A fejezet végén külön csoportban tárgyalja a magyarországi ismeretlen származású leleteket. A lelőhelyek leírásánál igyekszik azok minél bővebb ismertetésére. Az ásatási év és az ásatásvezetők nevét követően az adott lelőhelyen talált régészeti jelenségeket mutatja be – településeknél katalógusszerűen, a temetők esetében ahol lehet síronként lebontva. Megadja a leleteket őrző múzeum nevét, a leltári számuk, valamint a lelőhelyre vonatkozó elsődleges, illetve a legújabb szakirodalmat. A kötetet 12 lelőhelylista¹⁰ és 188 fekete-fehér tábla teszi teljessé.

A kötet egyik fő hiányosságának tartom a térképek – a Kárpát-medence szkíta kori kultúráit, csoportjait, illetve a fő lelettípusok elterjedését bemutató –, illetve a korábbi összefoglaló munkákban már megtalálható és az áttekintést is megkönnyítő tipológiai táblák, táblázatok mellőzését.¹¹ Mivel a szerző korábbi tanulmányaiban ezek kivétel nélkül fellelhetők, nem értem, hogy a „nagy összefoglalóból” miért maradtak ki. A rajzok többsége szép kivitelű, jó felbontású, ám nem lettek egységesítve. Minőségbeli különbségük szembetűnő, ha például a Nagy Margit-féle tárgyrajzokat (1–3. tábla) a 172–173. táblákon szereplőkkel összehasonlítjuk. Egy ilyen volumenű kötetben mindenképpen megérte volna egységesíteni, s méretaránylall ellátni őket.

J. Chochorowski összefoglalója a Vekerzug-kultúra etnikai meghatározásával zárul. Jelen kötet azonban e kérdéskört nem feszegeti. Noha a kutatástörténeti részben felsorolásra kerül a szkíta, szigünna, északi-trák elmélet, a szerző e kérdéskörben, korábbi tanulmányaival ellentétben nem foglal állást.¹²

Összességében elmondható, hogy egy jól tagolt, ésszerűen felépített kötetet sikerült a Magyar Nemzeti Múzeumnak megjelentetnie, mely a gépelési (A szerző nevének helytelen írása: Kemeczei Tibor(!), csak a hátlapon 5 elütés) és szerkesztési hibák (a 130. táblán a szarvas fejfelé lett ábrázolva) ellenére is az utóbbi évek legteljesebb összefoglalását nyújtja a szkíta kori Alföld-csoportnak. A szerző érdeme, hogy igyekszik a napjainkig feltárt vagy megismert összes lelőhelyet felgyűjteni, katalogizálni, ahol lehet rajzokkal illusztrálni. Fontos előrelépésnek tarom, hogy részletesen taglalja a megismert településjelenségeket, valamint publikálja Lengyel Irina-féle Tiszavasvári határában feltárt temetőket. Bőséges irodalomjegyzéke jó kiindulópontul szolgál a korszak iránt érdeklődő kutatóknak.

Igen örömdetesnek tartom, hogy a kötet németül jelent meg, ellentétben a Gyulai katalógusok szintén e korszakkal foglalkozó füzetével (Hatalmasok viadalokban. Az Alföld szkíta kora. 2001), s így minden bizomnyal a Kárpát-medence kora vaskora iránt érdeklődő, magyarul nem beszélő külföldi szakemberek számára is haszomnal forgatható lesz. Remélni tudom csak, hogy a mű ösztönzőleg hat hazai kutatásunkra és a régi leletek revideálása mellett végre sor kerülhet majd a II. világháborút követően kiásott alföldi temetők közzétételére is.

Scholtz Róbert

¹⁰ A listák közül az 1., 4–10; 12. több, típus szerinti „allistát” tartalmaz.

¹¹ A térképekhez: KEMENCZEI 2001, 4. kép, a tipológiai táblázatokhoz pl. CHOCHOROWSKI 1985, Abb. 30–33.

¹² Az Alföld-csoport leletanyagát a szigünnák népéhez kapcsolja (KEMENCZEI 2001, 14.).

IRODALOM

- CHOCHOROWSKI 1985: Chochorowski, J., *Die Vekezug-kultur. Charakteristik der funde*. Warszawa–Krakków.
- CHROPOVSKÝ 1962: Chropovský, B., Birituálne skýtsko-halštatké pohrebisko v Senci. Skytisch-hallstattzeitliches birituelles Gräberfeld in Senec. *Štud Zvesti* 9. 131–142.
- GALÁNTA 1986: Galántha, M., The Scythian Age cemetery at Csanyitelek-Újhalastó. In: *Hallstatt Colloquium Veszprém 1984*. Budapest. 69–77.
- GENITO 2008: Genito, B., The archaeology of the steppes: the excavations at Endrőd 19 (SE Hungary). A particular point. *ActaArchHung* 59. 257–276.
- KEMENCZEI 2001: Kemenczei T., Az Alföld szkíta kora. In: Havassy P. (szerk.), *Hatalmasok viadalokban. Az Alföld szkíta kora*. Gyulai katalógusok 10. Gyula. 7–36.
- PATAY–KISS 2001–2002: Patay, P.–Kiss, Zs., Az Alsótelekes–dolinkai szkítakori temető közöletlen sírjai. Die unpublizierten Gräber des skythenzeitlichen Gräberfeldes von Alsótelekes–Dolinka. *FolArch* 49–50. 79–141.
- PÁRDUZ 1966: Párducz, M., The Scythian age cemetery at Tápiószele. *ActaArchHung* 18. 35–91.
- SCHOLTZ 2004: Scholtz, R., *Szkíta kori fegyvermellékletes temetkezések az Alföld és Erdély csoport területén. (A publikált leletek tükrében)*. Szakdolgozat, Szeged.
- SCHOLTZ 2008: Scholtz, R., Szkíta, szarmata és késő népvándorlás kori leletek Tiszavasvári–Kapusz-lapos lelőhelyről. Die skythischen, sarmatischen und spätvölkerwanderungszeitlichen Funde von Tiszavasvári–Kapusz-lapos. *JAMÉ* 50. 225–269.
- SZABÓ 1969: Szabó, J.Gy., A hevesi szkíta kori temető. Das Gräberfeld von Heves aus der Skythenzeit. *EMÉ* 7. 55–128.
- SZKÍTÁK ARANYA 1985: Szabó, M. (szerk.), *Szkíták aranya*. A leningrádi Ermitázs vendégkiállítása. Katalógus. Budapest.
- SZKÍTA ARANYKINCSEK 2009: Kulcsár, V.–Fodor, I. (szerk.), *Szkíta aranykincsek*. A Magyar Nemzeti Múzeum időszaki kiállításának katalógusa. Budapest.

Dieter Quast: »Wanderer zwischen den Welten« *Die germanischen Prunkgräber von Sträße und Zakrzów*. Begleitbuch zur Ausstellung im Römisch-Germanischen Zentralmuseum 10. September 2009 bis 10. Januar 2010. Mosaiksteine. Forschungen am Römisch-Germanischen Zentralmuseum 6. Mainz 2009. pp. 64.

Az 1990-es évekkel kerültek ismét a kutatás figyelmének középpontjába a germán fejedelmi temetkezések, melyben a mušovi és gommerni sírok feltárása komoly szerepet játszott.¹ Ezek esetében ugyanis lehetőség volt régészeti feltárásukra, valamint a természettudományos vizsgálatokra, ami jelentős mértékben módosította, illetve gazdagította számos területen a rendelkezésünkre álló ismeretanyagot. A sírok és mellékleteik ugyanis betekintést kínálnak a császárkori barbár elitek egymáshoz és a Római Birodalomhoz való viszonyába. Míg ugyanis az 1. századra vonatkozóan az antik auktorok (ld. pl. Velleius Paterculus, Tacitus), mégha a rómaiak szemszögéből, de több esetben kitérnek a barbaricumban zajló folyamatokra, addig a későbbi évszázadok eseményeiről vagy nem maradtak fenn, vagy a pontatlanság és sztereotípiák jellemzők a forrásokra.² Így elsősorban a régészeti anyag kínálhat új adatokat a téma vizsgálatához. A germán vezetőréteg már Augustus uralkodásától kezdve széles körű kapcsolatokat ápolott a római politikával.³ Ez részben tükröződik a koracsászárkori ú. n. Lübsow típusú sírok római importtárgyakban való gazdagságában. A 3. század folyamán ez azonban újabb szintre emelkedett, amit jól tükröznek a kor temetkezéseiből származó arany- és ezüstitárgyak, edények. E sírok legnagyobbbrészt a 19. században és a 20. első felében kerültek elő és legnagyobbbrészt rosszul vagy egyáltalán nem dokumentálták őket. Többnyire az összeszedett tárgyak kerültek a múzeumokba, még hozzá úgy, hogy azok sírbeli helyzete ismeretlen volt, amely számos félreértéshez vezetett. A róluk megjelent korabeli ismertetések inkább ismeretterjesztő munkáknak, sem pedig tudományos igénnyel megírt publikációknak tekinthetők. E tekintetben kritikai újraközlésük és feldolgozásuk a későbbi vizsgálatok szempontjából is elengedhetetlen.

A mainzi Römisch-Germanisches Zentralmuseum munkatársai Dieter Quast vezetésével ezen kutatómunka eredményeinek bemutatására vállalkoztak a múzeumban 2009. szeptembere és 2010. januárja között megrendezett kiállítás keretében, amely a 2000-es évek közepén indult kutatói programjukba szintén betekintést kínált, melynek keretében a strázei és sack-raui fejedelmi temetkezések kritikai újraközlését végeznék el. Ehhez azonban elengedhetetlen a korszak specialistáinak összefogása, illetve a leletek restaurálása, rajzoltatása és kiértékelése. Kétségtelenül a Römisch-Germanisches Zentralmuseum már a mušovi sír feldolgozásánál és az eredmények közreadásánál bebizonyította, hogy kiváló irányítója és befogadója egy ilyen célkitűzésnek. Bár e sírt még az ókorban kirabolták és egy része áldozatul esett a földkitermelésnek, mégis mivel a maradványait régészek tárták fel 1988-ban, így a megfigyelések áttörően új eredményeket hoztak a 2. századi germán fejedelmi temetkezések, illetve a germán-római kapcsolatrendszer vizsgálata tekintetében.⁴ A 2. század második felére datált sír mellékletei és kialakítása egyrészt a Lübsow típusú temetkezésekhez kapcsolódóan, másrészt átmenetet jelentenek a 3. századi fejedelmi temetkezésekhez. A 2002-ben a Römisch-Germanisches Zentralmuseum monográfia sorozatában megjelent háromkötetes munka pedig alapmunkaként szolgál a korszak kutatói számára. Szerencsére ezzel nem zá-

¹ A könyvismertetés megírását a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János kutatói ösztöndíja tette lehetővé.

² Ld. pl. a 166–180 közötti markomann-szarmata háborúkra vonatkozó megbízható források csekély számát: KOVÁCS 2006.

³ WOLTERS 2008, 89–99.

⁴ PEŠKA–TEJRAL 2002.

rultak le a barbarikumi elitekre vonatkozó kutatások. Dieter Quast irányításával ugyanis két 3. század második felére datált lelőhely emlékanyagának kritikai feldolgozására vállalkoznak több ország szakemberei. A sackraui (ma Wrocław-Zakrzów, Lengyelország) és a strázei (Szlovákia) temetkezések ráadásul két különböző ország területén kerültek elő és különféle népcsoport vezetői nyugodtak bennük. Az előkerülési körülményeikről eltérő színvonalú források állnak a rendelkezésre, mely szempontból kétségtelenül a sackraui temetkezések állnak jobban, köszönhetően egy helyi orvos és amatőr régész Dr. Wilhel Gremler megfigyeléseinek. Az 1886. április 1.-én a sackraui homokbányában előkerült első, majd egy évvel később talált második és harmadik sírról példás gyorsasággal írt és kiváló rajzos táblákat tartalmazó könyvei a temetkezések legfontosabb forrásai.⁵ Gremler a kötetek elkészítéséhez széles körű levelezést folytatott korának vezető szakembereivel (köztük Hampel Józseffel), valamint kereste fel az európai közgyűjteményeket (mint például a Magyar Nemzeti Múzeumot) a hasonló leleteket kutatva és tanácsokat kérve. Munkája jelentőségét csak növeli, hogy a leletek legnagyobb része a második világháború idején megsemmisült és elveszett, így mindössze fényképek, valamint a mainzi Römisch-Germanisches Zentralmuseum számára készített néhány galvanoplasztikai másolat áll a rendelkezésre. Ezzel már szembesülnie kellett a lengyel kutatásnak is, amikor Kramarkowa összevetette Gremler adatait a megmaradt leletekkel.⁶ A másik lelőhely kutatásában sajnos nem játszott szerepet egy Dr. Gremler formátumú személy, így a felvidéki Stráze délnyugati részén található agyagbányában 1932-ben előkerült első, majd 1939-ben talált második sírokról nem állnak rendelkezésünkre ilyen adatok.⁷ A megmentett leletek egy része a póstyéni Balneológiai Múzeumba jutott,⁸ voltak azonban olyan tárgyak, melyeket a találók eltitkoltak. Ezek egy részét a hadifogságból visszatérő Vojtech Budinský-Krčka szerezte meg a múzeum számára.⁹ De mint arra Titus Kolnik utalt, egy beszámoló alapján a 2. sírból egy állatokkal és virágokkal díszített ezüst vödör, valamint más arany, vas tárgyak és ezüst érmek kerültek a téglagyár tulajdonosának a birtokába, aki igen nagy összeg kifizetésével szerezte meg őket, illetve a találó munkások hallgatását.¹⁰ Talán ezekhez a tárgyakhoz tartozott az a peremén frízzel díszített ezüst tál, melyet ismeretlen lelőhellyel, de szlovákiai eredettel árvezett el a Christie's árverezőház.¹¹ Ugyan a strázei sírok mellékleteit többször leírták és egyes tárgyakkal foglalkoztak, azonban együttes elemzésük kétségtelenül nagy előrelépés lenne.

Az ismertetésre kerülő könyv e két lelőhelyről előkerült temetkezések feldolgozásába kínál betekintést, melyet a kutatócsoportok vezetője, a korszak nemzetközileg elismert szakértője írt a kiállítás kísérő köteteként nagyjából a kiállítást megtekintőknek, kisebb részben a szakmai közösségnek. Mint arról az előszóból értesülünk a sackraui sírok feldolgozása lezárult és a kötetek megjelenése rövidesen várható, addig a strázei temetkezések esetében a munka jelentős része még hátra van. Ugyan ez a könyv csupán betekintést kínál a módszerekbe és az új eredményekbe, azonban éppen a későbbi monográfiák kiadásánál érdemes lenne az itt megfigyelhető problémákat és tévedéseket elkerülni.

A temetkezések kontextusba helyezésének érdekében a szerző először a történeti környezetet vázolja fel, amely a 3. században meghatározta a Római Birodalom és a barbaricum kapcsolattrendszerét. A birodalom gazdasági, politikai és társadalmi válságát csak súlyosbítják a barbár betörések. Császárok és trónkövetelők sora váltja egymást, sőt mind nyugaton, mind pedig keleten önálló államok jönnek létre a birodalom területén. Csak Aurelianus császárnak sikerül Zenóbia palmyrai és a gall helyi császárságokat ismét a birodalomba integrálnia. És bár

⁵ GREMLER 1887; GREMLER 1888

⁶ KRAMARKOVA 1990.

⁷ Az első sírra vonatkozóan: BENINGER 1937, 106–115.

⁸ A strázei leleteket többször is közölték: ld. pl.: ONDROUCH 1957; KLČO–KRUPA 2003.

⁹ Ezeket B. Svoboda közölte: SVOBODA 1972.

¹⁰ KOLNIK 2010.

¹¹ A fényképét ld. KOLNIK 2010, 619, Obr. 2.

erre az időre esik Dacia feladása, ám ennek ellenére szerencsés lett volna a 2. képen annak határait is ábrázolni (1. o.). Ugyancsak jó lett volna, ha nem az aurelianusi erőfeszítésekkel hozta volna kapcsolatba a szerző a denarok ezüsttartalmának csökkenését, mivel az már a Severusok alatt megkezdődött. A barbárok szerepe ezekben a válságos években, évtizedekben kettős volt, mivel egyrészt a határ menti provinciákra betöréseikkel veszélyt jelentettek, másrészt viszont a római császárok és ellencsászárok hadserege számára szinte kimeríthetetlen utánpótlási bázist.¹² Ezeknek a barbár/germán csapatoknak a vezetői nyugodtak azokban a gazdag mellékletű épített sírkamrájú temetkezésekben, melyek elterjedésének súlypontja a Dán-szigetekre, Sachsen-Anhalt-ra és Thüringiára esik (3–4. o.). Ezekkel behatóbban foglalkozott a kutatás, sőt az 1990-ben előkerült gommerni fejedelmi temetkezésnek köszönhetően, amit végre régészek tártak fel és dokumentáltak, számos fontos megfigyeléssel gazdagodott.¹³ A 3. századi germán fejedelmi temetkezéseknek azonban van egy keleti csoportja, melybe az említett sírok mellett még az osztrópataik, czékei, valamint a pilgramsdorfi és rudkai sírok tartoznak (5–6. o.). Mint arra Quast is rámutat ez a csoport csupán néhány sírból állt, melyekre a másik két földrajzi csoporttól eltérően a kiemelkedő gazdagság és a viszonylag csekély sírszám a jellemző. Ráadásul, mint azt a czékei, valamint a poprádi sírok jelzik, e jellemzők a 4. század folyamán végig megfigyelhetők a Kárpát-medence fejedelmi temetkezéseinél.¹⁴ Különség azonban szintén adódik, mivel még az osztrópataik, strázei, poprádi és sackraui temetkezések esetében nagy méretű és mély sírkamrákba temetkeztek, addig a czékei leletek alig másfél méter mélyről kerültek felszínre.¹⁵ Illetve Quast véleményével szemben (5. o.) a sírban több csontvázat említett a terület birtokosa.¹⁶ Sajnos a szerző téves adatokat közöl abban a táblázatban, melyben az arany, ezüst és bronz tárgyak súlyszerinti megoszlását hasonlítja össze a barbarikumi fejedelmi temetkezések tekintetében. Így pl. az osztrópataik I. lelet esetében szerinte nincs adat a bronz mellékletekről, pedig igen szép bronz tripus tartozott a lelethez, amint a II. leletben ezüst fibulák és egyéb bronz tárgyak (kés, olló stb.) is voltak.¹⁷ Mindenesetre ezek a temetkezések a maguk leletgazdagságát tekintve, mint pl. az osztrópataik sírban összesen több mint 2 kg arany ékszer, majd 10 kg ezüst volt, illetve a strázei II. sírban több mint 11 és fél kg ezüst ékszert, edényt találtak, a mellékletek alapján kialakított csoportokba nem sorolhatók.¹⁸

A következő oldalakon a sackraui (7–8. o.) és strázei (9–10. o.) temetkezések már említett történetét ismerteti a szerző, majd rátér a sírok datálásának kérdésére (11–12. o.), melyben a mellékletek és a történeti környezet játszott fontos szerepet. Kétségtelenül egyet kell értenünk E. Krekovič felvetésének elutasításával,¹⁹ amely szerint a Pannonia elleni 259/260-os támadás során szerezték meg a római tárgyakat és kerültek azok a 260/270-es években a strázei sírokba.²⁰ Sajnos a sírok éremmellékletei csupán a terminus post quemet adják meg, a pontos datálást nem teszik lehetővé. A strázei II. sír esetében felveti annak 230/240 és 250/260 közötti datálását (11. o.). A sírban nyugvó személyek kétségtelenül a korszak vezető rétegéhez tartoztak, azonban nemi meghatározásuk, életkoruk az antropológiai vizsgálatoknak kö-

¹² A galliai ellencsászárok politikájának megjelenését a közép-németországi germán temetkezések esetében J. Werner dolgozta ki: WERNER 1973.

¹³ A gommerni sírhoz ld.: GOLD FÜR DIE EWIGKEIT 2000.

¹⁴ A czékei temetkezést a Kunsthistorisches Museum-ba jutott diatretüveg töredéke datálja a 4. század elejére: BENINGER 1931; Steuer 1984. A poprád-matejovcei sírt a mellékletek, köztük Valens fűlegett, ékszerként viselt solidusa datálják a 4. század utolsó harmadára: PIETA-ROTH 2007.

¹⁵ A kihallgatási jegyzőkönyv alapján krupliverem ásása során bukkantak a tárgyra.

¹⁶ Gyalókey beszámolója alapján: "... in Folge dieses unvermutlichen Ausgrabens der Erde auf einige Menschengrippe, und neben denselben auf goldene Seltenheiten, kupferne und irdene Gefässe stieß..."

¹⁷ Ld. ehhez PROHÁSZKA 2006.

¹⁸ SCHLÜTER 1970.

¹⁹ KREKOVIČ 1992.

²⁰ Ez ellen szól, hogy a délnyugat-szlovákiai későcsászárkori temetőkre a szegényes mellékletek és a kevés római tárgy jellemző, azok is többnyire hétköznapi tárgyak.

szönhetőn lenne elvégezhető (12. o.). A sackraui temetkezésekben mindössze egy-egy fogat találtak ráadásul ezek is elvesztek, a csontanyag megsemmisülésének hátterében a geológiai adottságokat feltételezték. A strázei I. sírból egy fiatal nő koponyája került elő a korábbi tudósítások alapján, az új vizsgálatok a fiatal korát megerősítették, nemét azonban nem tudták eldönteni. A II. sír csontváza ugyan a prágai Nemzeti Múzeumba került, melynek gyűjteményében azonban már nem azonosítható. A rendelkezésünkre álló adatok egy 20-30 éves férfiról szólnak. A mellékletek alapján történő nemi meghatározásnál azonban éppen a mellékletek sokszínű, depószerű elhelyezése okozza a gondot. Quast szerint a sackraui I. sírban férfi, a II.-ban nő és a III.-ban egy fiúgyermek nyugodott.

A megfigyelések és beszámolók alapján mindkét lelőhelyen épített sírkamrákban nyugodtak az elhunytak, míg a strázei sírok faszerkezetűek, addig a sackrauiak szárazfalazással készíttetek voltak (15–16. o.). Az igen nagy méretüket – több mint 4 méteres mélység! – megerősíti a poprádi sírkamra, melynek gerendakonstrukciója a talajvíznek köszönhetően kiválóan megmaradt. A csoport jellemzője a Római Birodalomból származó fémedények és -tárgyak nagy száma, melyek típusainak bemutatásával és az egyes készletek, típusok sajátos megjelenésével Quast részletesen foglalkozik (17–27. o.). Sajátos jelenség, hogy a sírral „egykorú” tárgyak mellett jóval, sokszor több évszázaddal korábbiak is megtalálhatóak a mellékletek között. Azt a véleményt, mely szerint a fejedelmi thesaurushoz tartozó és régóta a fejedelmi család birtokában található tárgyak lettek volna, óvatosan kell kezelni. Ugyancsak nem dönthető el, hogy ezek a bronz és ezüst edények barbár betörések, római szentélyek kiablása során kerültek a barbaricumba, vagy a császári kormányzat ajándékaként. Míg a sackraui leletek az ezüst Hemmoor vödör, a strázeiak között pedig a nagy méretű ezüst tál (lanx) tartozik a kiemelkedő jelentőségű ezüst tárgyak közé. A lanxon látható tíz jelenet az utolsó római király elűzését és a köztársaság létrejöttét mutatja be. Maga a tányér a római ezüstművesség legszebb alkotásai közé tartozik. A fémedények mellett üveg és kerámia mellékletek voltak, sőt a 3. századtól a germánok elkezdtek bizonyos római kerámiatípusok utánzását. Ezek sorába tartoznak azok a Faltenbecher utánzatok, melyek a sackraui sírokból kerültek elő. Ezek és az egyéb barbár kerámia a halott mellé helyezett étel és ital tárolására szolgált (31–34. o.).

A további mellékletek egyrészt olyan viseleti tárgyak, ékszerek, melyek rangjelző szereppel bírtak. Sajátosak ebből a szempontból azok a játékkövek, amelyek a strázei II. és a sackraui I. és III. sírból kerültek elő, és jellemző mellékletei a fejedelmek temetkezéseinek (35. o.). Ugyancsak rangjelző a sírba helyezett díszöv, melynek veretei a sackraui I. sír esetében a korábban faládika díszítményeknek tartott ezüstlemezek voltak. Ez – mint más temetkezésekben szintén megfigyelhető volt –, nem az elhunyt, hanem lecsatolva külön került elhelyezésre. A sackraui III. sír niellódiszes részben aranyozott öve kétségkívül római tisztí öv volt, amely párhuzamai Quast szerint csupán a keleti birodalomrészről ismertek, a nyugatiban hiányoznak (37. o.). Bár ezen állítását éppen az általa említett aquincumi, valójában budaüjlaki sír, valamint a nagyberki-szalacscai kincslelet öve látszik megcáfolni, ugyanis Pannonia ekkor és a későbbiekben is a nyugati birodalomrészhez tartozott. A párhuzamok szempontjából azonban sokkal fontosabb lehet a Római Birodalom területén előkerült sírokban nyugvó és ilyen övvel bíró személyek kérdése. A strázei II. sír öve vagy övei a formák és díszítések alapján a germán ízlésvilágot tükrözik. A sackraui II. sír öve a díszítés, préselt ezüstlemez a közepén található csiszolt karneollal, alapján keletre a Krím és a Fekete-tenger felé mutat, amint a fibulák és a nyakék-csüngők díszítéstechnikája (39–40. o.). Mindkét lelőhely sírjaiból számos ezüst és néhány arany fibula került elő,²¹ melyek közül a strázei II. sír pillangófibulái különösen magas színvonalú ötvösmunkák, melyek párhuzamokkal eddig még nem rendelkeznek a barbaricum leletanyagban. A díszfibulák mellett azonban a hétköznapi fibulaformák szintén megtalálhatóak, melyek az Almgren VI. és VII. csoportjaiba tartoznak. Különösen fontos

²¹ Arany fibula volt a sackraui III. és a strázei I. sírban.

Quast azon megfigyelése, hogy a fibulák egy része használatlanul, feltehetően a temetkezés számára készítve került a sírba (42. o.). A sackraui sírok esetében az elhunytak vezető szerepét a germán társadalmon belül támasztják alá az I. és II. sírban talált arany bunkós karperecek és kampós-hurkos végződésű nyakperecek.²² A mellékelt táblázatban (46. o. Abb. 6.) azonban hibásan szerepelnek az osztrópataikai leletekre vonatkozó adatok, mivel az I. leletben nem egy, hanem 9 (!), a másodikban pedig nem négy, hanem csupán egy arany fibula volt.²³

Sajátos képvilágot tükröznek azok az ábrázolások, melyek ezüst lemezekre préselve különféle tárgyakat díszítettek, mint pl. a strázei II. sír övvereteit. Ezek egy részé (ld. pl. az osztrópataikai lemezeket) római préselő tövekkel készítették, míg mások a germán ízlés- és vallási világot tükrözik, illetve keverednek egymással, mint a herpályi pajzsdudort borító lemezek (47–50. o.). Ez a képvilág a középső császárkorban tűnik fel a barbaricumban, azonban préselt lemezes díszítések a római tartományok leletanyagában (vereteken, fibulákon stb.) már a koracsászárkorban előfordulnak. Az barbaricum tárgyakon ábrázolt állatok és keveréklények mitológiai és művészi tartalmának értelmezése azonban még várat magára.

Quast könyvének utolsó fejezetében (51–56. o.) három szempontból próbálja meg értékelni a korszak fejedelmi temetkezéseit. Az elsőben a településtörténeti környezetet vizsgálja, bár meg kell állapítania, hogy a temetkezésekben nyugvók lakóhelyei eddig még nem kerültek elő, ugyanakkor szerinte a temetkezési helyek közelében keresendők. Nem zárható ki annak a lehetősége sem, hogy a lakott területtől távol, bizonyos kultikus szempontok alapján választották ki a sírok helyét. Kétségtelenül a strázei lelőhely környezetében számos fontos út futhatott, mint ahogy a sackraui esetében is. A mellékelt tárgyak egy része távoli kultúrák és vidékek felé mutat, amely átvezet a következő szempontra a barbár elitek hálózatára, amely a temetkezési szokások és mellékletek tekintetében nagyfokú azonosságot mutat. Kérdéses azonban, hogy a nemesfém mellékletek ilyen nagy számát sírba helyezett szimbolikus thesaurusnak tartsuk-e.²⁴ Hiszen a sírba helyezett régi presztízstárgyak kikerülve a „kincstárból” elvesztik szerepüket a fejedelmi család legitimizációjában. Így a koraközépkori thesaurusok szerepének császárkorra való vetítésében mindenképpen nagyobb körütekintés és óvatosság szükséges. Ezen presztízstárgyak jelentős része ugyanis a Római Birodalomból származott, amely széleskörű kapcsolatrendszert ápol a határai kívül élő népekkel. Ezek vezetőinek egy részénél kétségtelenül legitimizációs funkcióval bírt a római támogatás, amit az írott források mellett még Antoninus Pius Rex Quadis Datus feliratú sestertiusa is alátámaszt. A birodalom különféle gazdasági és kereskedelmi támogatásokkal, illetve engedményekkel igyekezett szövetséges viszonyt kialakítani szomszédaival, így biztosítva határait. Sőt ajándékokkal és támogatásokkal igyekezett a vezető réteget céljainak megnyerni. A kora császárkorban a Felvidék délnyugati részének és az itt élő népcsoportnak e szempontból való jelentőségét az előkerült temetők római importárúkból való gazdagsága jelzi.²⁵ Míg e temetők esetében szélesebb rétegek részesültek római javakban, addig a 3. században már csupán egy igen szűk réteghez jutott a római kormányzat támogatása. Míg a kutatók egy része ezt germánok katonai szerepvállalásával magyarázta, addig Quast elképzelése szerint e mögött inkább a markomann háborúk után kialakított új külpolitikát kereshetjük, amely nagyobb figyelmet szentelt a mélységi adatgyűjtésre, a barbaricum viszonyok jobb megismerésére és ennek érdekében befolyást gyakorolt az ottani elitekre illetve új katonai exploratores alakulatokat állított fel. Bár éppen a 3. századi barbár támadások szempontjából kérdéses, hogy olyan jól működtek-e a kommunikációs vonalak a barbár elitek és a tartományok irányítása között, mint ahogy Quast véli. Mindenesetre a mellékletek egy része alapján inkább feltételezhetjük, hogy ezek a kommunikációs vonalak inkább a császári udvar és a barbár elitek között álltak fenn, akik nem a

²² A bunkósvégű karperecek rangjelző szerepéről ld.: WERNER 1980.

²³ Ld. PROHÁSZKA 2006, 15–24, 100.

²⁴ A kora középkori thesaurusról: HARDT 2004.

²⁵ Ld. a temetők közlését: KOLNIK 1980.

rablótámadások, hanem sokkal inkább a római kül- és katonapolitika eszközrendszerének köszönhetően jutottak a presztízstárgyak birtokába. Másrészt ezek a vonalak nem ekkor, hanem már a koracsászárkortól kezdve léteztek, melyre éppen a Lübsow típusú temetkezések kínálnak bizonyítékot. Természetesen e tekintetben még valamit nem szabad figyelmen kívül hagyni, mégpedig az egyes népek között fennálló különbségeket, így például a szarmatáknál és a gótoknál eddig még hiányoznak azok a fejedelmi temetkezések és lelethorizontok, melyek a római politika eszközeiként jelentek meg a Kárpát-medence északi részén. Sokkal érdekesebb czékei illetve a popradí sír, valamint az arany éremforgalom tekintetében, hogy ez a kapcsolat még a 4. század folyamán bizonyos területekkel/népekkel továbbra is fennállt és nem szakadt meg, mint ahogy egyes kutatók feltételezik.

Dieter Quast könyve kiváló betekintést kínál azokba a kutatásokba, melyek a sackraui és strázei temetkezések kritikai közreadásához kapcsolódnak, és már az itt ismertetett új eredmények tekintetében kíváncsian várjuk a sackraui sírokat és mellékleteiket feldolgozó kötetet/köteteket.

Prohászka Péter

IRODALOM

- BENINGER 1931: Beninger, E., Der Wandalenfund von Czéke-Cejkov. *Annalen des Naturhistorischen Museums in Wien* 45. 183–224.
- BENINGER 1937: Beninger, E., *Die germanischen Bodenfunde in der Slowakei*. Reichenberg–Leipzig.
- GOLD FÜR DIE EWIGKEIT 2000: *Gold für die Ewigkeit. Das germanische Fürstengrab von Gommern*. Ausstellungskatalog. Halle.
- GREMPLE 1887: Grempler, W., *Der Fund von Sackrau*. Breslau.
- GREMPLE 1888: Grempler, W., *Der II. und III. Fund von Sackrau*. Breslau.
- HARDT 2004: Hardt, M.: *Gold und Herrschaft: die Schätze europäischer Könige und Fürsten im ersten Jahrtausend*. Berlin.
- KLČO–KRUPA 2003: Klčo, M.–Krupa, V., *German graves from roman times from Krakovany–Stráže*. Piešťany.
- KOLNIK 1980: Kolnik, T.: *Römerzeitliche Gräberfelder in der Slowakei I*. Bratislava.
- KOLNIK 2010: Kolnik, T., Stráže–Ktakovany a Ostrovany/Osztrópataka. Poznámky súvislostiam a nálezo z hrobov germánskej elity. In: J. Beljak et alii (Hrsg.), *Archeológia Barbarov 2009*. Nitra. 618–621, 637.
- KOVÁCS 2006: Kovács P. ed.: *Fontes Pannoniae Antiquae ab A.D. CLXVI ad A.D. CXCII*. Budapest.
- KRAMARKOVA 1990: Kramarkova, I., Groby książęce z III/IV w. n. e. we Wrocławiu–Zakrzowie. W. stulecie odkryć. *Silesia Antiqua* 32. 61–174.
- KREKOVIČ 1992: Krekovič, E.: Zur Datierung der Fürstengräber der römischen Kaiserzeit in der Slowakei. In: *Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter*. Kraków.
- ONDROUCH 1957: Ondrouch, V., *Bohaté hroby z doby rímskej na Slovensku*. Bratislava 1957;
- PEŠKA–TEJRAL 2002: Peška, J.–Tejral, J.: *Das germanische Königsgrab von Mušov in Mähren I–III*. RGZM Monographien 55. Mainz.
- PIETA–ROTH 2007: Pieta, K.–Roth, P., Kniežacia hrobka z Popradu–Matejoviec. *Pamiatky a múzeá* 2007/3, 44–47.
- PROHÁSZKA 2006: Prohászka P., *Das vandalische Königsgrab von Osztrópataka (Ostrovany, SK)*. Budapest.
- SCHLÜTER 1970: Schlüter, W.: Versuch eine sozialen Differenzierung der jungkaiserzeitlichen Körpergräbergruppe von Haßleben–Leuna anhand einer Analyse der Grabfunde. *Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen* 6. 117–145.
- STEUER 1984: Steuer, H., Czéke–Cejkov. *RGA* 5. 120–122.
- SVOBODA 1972: Svoboda, B., *Neuerworbene römische Metallgefäße aus Stráže bei Piešťany*. Bratislava.
- WERNER 1973: Werner, J., Bemerkungen zur mitteldeutschen Skelettgräbergruppe Haßleben–Leuna. In: H. Baumann (Hrsg.), *Festschrift für Walter Schlesinger Band I*. Köln–Wien. 1–30.
- WERNER 1980: Werner, J.: Der goldene Armband des Frankenkönigs Childerich und die germanischen Handgelenkringe der jüngeren Kaiserzeit. *Frühmittelalterliche Studien* 14. 1–49.
- WOLTERS 2008: Wolters, R.: *Die Schlacht im Teutoburger Wald*. München. 89–99.

